„–.1
Antoine Compagnon Jacques Seebacher
SPIRITUL EUROPEI
fi OTOL iOCŢ WWW
™ Jt – = 1 r”!; 3 7 e

Această ediţie este parte a programului „Ideea europeană”, finanţat de Fundaţia CONCEPT, Center for Publishing Development – Open Society Institute din Budapesta, Ministerul Francez al Afacerilor Externe şi Ambasada Franţei în România.

Antoine Compagnon este profesor de literatură franceză la Universitatea Paris IV şi la Columbia University (New York), docteur es lettres şi membru al American Academy of Arts and Sciences. Opera sa impresionantă cuprinde, alături de îngrijiri de ediţii, numeroase articole, studii şi lucrări originale. Dintre acestea din urmă le vom cita doar pe cele ce au cunoscut mai multe reeditări şi traduceri în limbi străine: La Seconde Main ou le travail de la citation (Seuil, Paris, 1979, reed. 1987, 1992, 1998), Nous, Michel de Montaigne (Seuil, Paris, 1980, reed. 1992), La Troisième République des lettres, de Flaubert a Proust (Seuil, Paris, 1983, reed. 1992), Les Cinq Paradoxes de la modernite (Seuil, Paris, 1983, reed. 1997; trad. rom. Cinci paradoxuri ale modernităţii, Echinox, Bucureşti, 1998), Le Demon de la theorie. Littérature et sens commun (Seuil, Paris, 1998, reed. 2000).

Jacques Seebacher, profesor de literatură la Universitatea Paris VII. Reînfiinţează în 1975 Grupul Hugo, fondat iniţial de Pierre Albouy. Acoordonat editarea întregii opere a marelui poet (Victor Hugo, CEouvres complates, Robert Laffont, Paris, 1985, reed. 2002). Dintre lucrările originale, amintim: Victor Hugo ou le calcul des profondeurs (PUF, Paris, 1997), Le monde de Victor Hugo vu par les nadar (Robert Laffont, Paris, 2002).

www.polirom.ro
L’Esprit de l’Europe, Flammarion, Paris, 1993
© 1993 by Flammarion, Paris
© 2002 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere
Editura POLIROM *
Iaşi, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, el. 7, P.O. BOX 1 – 728, 70700
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

COMPAGNON, ANTOINE"»
Spiritul Europei/Antoine Compagnon, Jacques Seebacher. – Iaşi: Polirom, 2002.
3 voi; 20 cm – (Ideea europeană) ISBN: 973 – 683 – 836 – 6
Voi. 1: Date şi locuri/trad. de Claudiu Constantinescu – 2002 – 368 p. – ISBN: 973 – 681 – 048 – 8
I. Seebacher, Jacques
II. Constantinescu, Claudiu (trad.)
008 (4) Printed in ROMÂNIA
antoine compagnon jacques seebacher
Spiritul Europei
Volumul 1 – Date şi locuri în colaborare cu:
A. de Baecque, A.C. Bartolomeo de Araujo.
V. Belohradsky, M. Benabou, J. Berenger, D. Berindei.
J.-N. Biraben, J.
— EI. Bonnet, Ph. Braunstein.
R. Calimani, M. Chibnall, B. Cottret, R. Delort.
Y. Durând, M. Ferro, J. Fleckenstein, EI. Frioux.
R Gerbet, Ph. d'Harcourt, D. logna-Prat, P. Jeannin.
Y. Lacoste, J. Leenhardt, Fr. Lestringant, M. Lienhard.
P. Lombardo, D. Milo, P. Milza, E. Morin, B. Nelson.
J.M. Perez-Prendes, W. Petter, J.-P. Rioux.
J. de Romilly, L. Scherr, A. Tartakovski, J.-P. Vallat.
Traducere de Claudiu Constantinescu
POLIROM 2002

*838893$
BIBLIOTECA JUDEŢEANĂ
„OCTAVIAN GOGA".
CLUJ

S „t!"

CONSILIUL TUDEŢEAN CU I BT". UOTE \. ÎND... O. GOGA".

S\i – H LE-VURĂ. KOjAL. NICEANU Nr. 7
b d
MORIJ
C: f
Cuvânt înainte

Europa s-a schimbat ea însăşi atât de mult în decursul anilor necesari realizării acestei lucrări, încât nu ne mai este deloc limpede ce s-ar cuveni spus în introducere. Şi apoi, s-au publicat atâtea cărţi despre Europa în ultimul timp! Practic, atunci când am început, ideile ne erau mult mai clare. Aceasta se întâmpla în 1988, înainte de căderea Zidului Berlinului şi de ridicarea Cortinei de Fier, înainte de reunificarea Europei de Vest cu Europa de Est, înainte de prăbuşirea imperiului sovietic şi de resurecţia naţionalismelor în mijlocul unei Europe întinse de la Atlantic până la Urali. Pe atunci – ce îndepărtată pare acum vremea aceea! – aveam câteva certitudini simple: judecând prin reducere la absurd, se putea spune că Europa (sau ceea ce numeam noi Europa) era zona pe care un eventual conflict nuclear ar fi distrus-o încă de la început. Astăzi nu se mai vorbeşte nici de războiul rece, nici de bomba atomică: un lucru în sine foarte bun, numai că, dintr-odată, nu mai ştim ce înseamnă Europa. Ceea ce nu e totuna însă cu recunoaşterea unui eşec. Dimpotrivă: o carte este reuşită atunci când se porneşte de la o idee simplă, iar conjunctura istorică o face din ce în ce mai complexă şi mai oportună. Cartea vine la timp, cu toate că nu mai este momentul cel aşteptat şi cu toate că, dintre atâtea momente posibile, nici nu mai ştim care anume ar fi fost cel mai nimerit. În orice caz, evenimentele din ultimii ani au condus la actualizarea demersului lucrării de faţă.

Dar despre ce demers este vorba? în 1988, cu toţii ne gândeam la acea perspectivă care avea să se deschidă efectiv în 1993, atunci când piaţa unică urma să devină o realitate în cadrul Comunităţii Economice Europene şi când frontierele aveau să fie şterse în interiorul Europei Celor Doisprezece. Acest moment ne frământa pe toţi, date fiind consecinţele concrete pe care el urma să le aibă asupra muncii fiecăruia „dintre noi şi asupra celor mai obişnuite aspecte ale vieţii noastre cotidiene. Europa urma să existe – acea Europă, cel puţin. Se cuvenea atunci să ne-ntrebăm ce este şi ce va fi ea pentru noi – altfel spus, dacă ea este şi va fi şi altceva decât o simplă sumă de cifre. Contextul s-a schimbat, dar întrebarea a rămas în picioare. Dacă

statele-naţiune reprezintă în

continuare realitatea politică, istorică şi culturală fundamentală, ce anume mai denumeşte „europenitatea", adică ideea de Europa sau identitatea europeană, comună de exemplu semnatarilor Acordului de la Helsinki din 1975 cu privire la securitatea şi cooperarea în Europa? „Cultura" este „limba comună a Europei", scria Fernand Braudel. Iar dacă o asemenea idee a unei Europe sub forma culturii lipseşte, ea ar trebui inventată cât mai repede, pentru ca Europa să nu fie concepută drept aculturală.

În al său Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle (Marele dicţionar universal al secolului al XIX-lea), Pierre Larousse scria:

Europa nu înseamnă ceva decât în măsura în care ea se numeşte Franţa, Anglia, Rusia, Austria, Prusia, Spania etc. Aici, particularul primează asupra generalului. Nu acelaşi lucru s-ar putea spune despre America, Asia, Africa, Oceania; acolo, generalul primează în faţa particularului.

Europa nu este un continent, ci un arhipelag de diversităţi unde ambiţiile imperialiste au fost dintotdeauna sortite eşecului. Ideea de Europa este de necuprins, ca şi Dumnezeu: circumferinţa se află pretutindeni, iar centrul nicăieri. Privind însă dinspre America, Australia sau din altă parte, fără ca detaliile „tapiseriei" europene să dispară cu totul odată cu distanţa (căci Europa rămâne o sumă de detalii), trebuie totuşi să se contureze o imagine sau o idee asupra Europei – fie şi numai prin ceea ce le lipseşte celor care nu o au –, căci Europa reprezintă mai mult decât suma părţilor sale. Ea este deopotrivă o dorinţă. Ce anume ar dispărea odată cu ea? Numai nişte particularităţi? Sau o civilizaţie? O cultură, în sensul englez sau german al termenului, înţeleasă ca un ansamblu de valori, de ritualuri şi de practici ale unui grup social? Un spirit, aşa cum se spunea în secolul al XIX-lea?

Intenţia noastră era cât se poate de fermă: ne gândeam să construim încă o carte despre Europa, dar care să fie diferită de toate celelalte pe această temă, o carte despre o Europă văzută ca un puzzle, ca o enigmă, ca o dorinţă. Nu o enciclopedie, un dicţionar, un manual de istorie sau de geografie, dar nicio simplă culegere de eseuri sau de omagii ori o crestomaţie. Ne gândeam la un fel de tapiserie, adică la o lucrare structurată în jurul unei trame solide, dar şi pigmentată cu

variaţiuni dintre cele mai neobişnuite. Doream să se desprindă de aici o anumită imagine, dar pe un fond bogat în detalii. Totodată, trebuia ca, în concepţia şi redactarea sa, această lucrare colectivă să fie cât mai cosmopolită (sau mai… internaţională) cu putinţă, pentru a reuşi să surprindă câte ceva din ideea de Europa: „firele sale de aur, firele sale multicolore străbat, ţes istoria densă a acestui microscopic şi incomparabil continent

CUVÂNT ÎNAINTE 7

care este Europa", scria, de asemenea, Braudel. De atunci, atâtea frontiere au fost desfiinţate în Est şi atâtea altele au fost reinstaurate – fără a mai socoti Tratatul de la Maastricht, care stabilea un nou proiect pentru construcţia Europei Occidentale –, încât/? «zz/e-ul, enigma, dorinţa au devenit astăzi cu mult mai interesante. Europa era însă şi aşa destul de ciudată. Tapiseria e doar ceva mai complicată, iar firul roşu oarecum mai greu de descurcat.

Cruciale în această tapiserie – sau nodale pe această hartă – a ideii europene pe care ne propunem **s-**o schiţăm sunt locurile privite sau recunoscute ca europene a posteriori în istoria noastră comună. Altfel spus, chiar dacă prezenta carte nu este o istorie a Europei, ea se doreşte totuşi a fi o lucrare istorică. Într-adevăr, conştiinţa europeană nu este foarte veche, ceea ce nu neagă însă simultaneitatea unui mare număr de mişcări – de ordin politic, economic, religios şi intelectual – a căror dimensiune europeană este indiscutabilă, alcătuind însăşi ideea de Europa. Julien Benda, în al său Discours à la nation européenne (Discurs către naţiunea europeană) din 1933, amintea, în acest sens, cruciadele şi revoluţiile, colonizările, Reforma sau apariţia luptei de clasă. Dar, conchidea el, „toate aceste mişcări europene nu au făcut nimic fundamental pentru unitatea Europei. De ce? Pentru că, realizâ**ndu-**le, Europa nu le conştientiza ca fiind europene; pentru că popoarele ei suportau comuniunea propriilor interese, trăiau identitatea sentimentelor lor, dar nu o gândeau".

Se impune, aşadar, să le restituim dimensiunea europeană anumitor lucruri şi fenomene care a priori nu sunt percepute ca atare. Dar cum să procedăm? Atâta vreme cât nu ne puteam baza pe nişte ştiinţe deja constituite, atâta vreme cât Europa nu este o disciplină şi nicio disciplină nu include ideea de Europa printre punctele sale de vedere, trebuia să inventăm o axă specifică nu numai în ceea ce priveşte naţionalităţile, cu interschimburile şi conflictele lor, ci şi în

privinţa specialităţilor ştiinţifice ale autorilor cărora noi ne adresam, cerându-le în fond să ne spună ce sens ar putea avea Europa – în măsura în care ea are vreunul – în domeniul lor de investigaţii. Întrebarea pusă fiecăruia dintre ei şi, implicit, fiecărei discipline în parte, fiecărei specialităţi ştiinţifice era, practic, următoarea: ce înseamnă pentru dumneavoastră, în domeniul propriu de activitate, ideea de Europa? Am putea, astfel, regândi fenomenele de odinioară şi pe cele mai recente în termenii coincidenţei lor europene, fără a nesocoti totodată mişcările cele mai noi, în plan artistic şi social.

O altă primejdie se profila totuşi la orizont: aceea de a raporta totul exclusiv la Europa. Era tentaţia acelui blestemat de „eurocentrism" de care am devenit pe deplin conştienţi odată cu sfârşitul coloniilor.

A schiţa ideea europeană nu trebuie să fie sinonim cu a-i ridica un monument funerar, nici a o îngropa sub cele mai nobile sentimente, ci, dimpotrivă, a evidenţia zonele cele mai problematice şi mai conflictuale din istoria sa – şi poate şi din viitor. A explora spiritul Europei înseamnă, în mod necesar, a-l pune sub semnul îndoielii, întrucât, dacă Europa a inventat libertatea, umanismul, progresul, toleranţa, tot ea a născocit şi inumanul, intoleranţa, tortura.

Această carte, departe de a extrage dintr-o enciclopedie ideală articolele care s-ar lega într-un fel sau altul de ideea europeană, departe de a face panegiricul unei Europe defuncte şi închise asupra ei înseşi, propune cititorilor interesaţi o suită riguros ordonată şi structurată de reflecţii originale asupra câtorva aspecte exemplare ale Europei culturale vii. Ea trebuie citită ca o carte, nu consultată ca o lucrare-instrument. Cititorul să nu se aştepte, aşadar, să găsească aici tot ce i se pare lui european. În cadrul unui proiect clar trasat, colaboratorilor le-a fost lăsată o foarte mare libertate, cu condiţia să adopte un punct de vedere european asupra disciplinei lor, adică să o pună pe aceasta în discuţie pornind de la ideea de Europa.

Cele trei volume cuprind reprezentarea istorică şi geografică a ceea ce constituie ideea de Europa, explorarea categoriilor mentalităţii europene (politică, economică, religioasă, socială) şi, respectiv, descrierea coincidenţelor şi a mişcărilor estetice europene.

I. Date şi locuri: au fost reţinute aici câteva date-cheie, locuri simbolice şi reţele esenţiale, nu atât în istoria şi geografia Europei

reale, cât în conştiinţa de sine a Europei. Aceste date, poluri şi reţele nu au ambiţia de a constitui o cronologie sau un atlas, ci fiecare dintre ele tinde să devină nucleul unei interogaţii asupra Europei, înţelese ca spaţiu-timp imaginar. Firește, ar fi putut apărea aici şi alte date sau alte locuri, includerea ori excluderea unora sau altora putând fi la fel de bine contestată. Tocmai acest lucru va da însă de gândit cu privire la destinul Europei în termenii reperelor sale simbolice.

II. Cuvinte şi lucruri: pentru a se schiţa ideea de Europa, a fost stabilită o listă limitată de categorii din sfera sacrului, a vieţii civile sau domestice. Şi aici traseul poate părea uneori arbitrar. Se poate să fie aşa, dar nu **într-**o prea mare măsură, întrucât noi am încercat să trecem în revistă doar câteva dintre marile centre ale Europei. De ce nu se insistă mai mult asupra ştiinţei sau asupra dreptului? Nu se vorbeşte oare prea des despre religie? Aceste întrebări sunt legitime, dar cartea de faţă nu va putea risipi toate îndoielile. Să sperăm că, din contra, ea le va spori.

CUVÂNT ÎNAINTE 9

III. Gusturi şi maniere: şi aici, primejdia ar fi să parcurgem întreaga istorie a artelor şi a literaturii sub pretextul afinităţilor lor europene, înainte de a vorbi despre mişcările cosmopolite din secolele al XIX-lea şi XX, ne vom opri la o serie de coincidenţe care atestă existenţa unei realităţi estetice europene, bazată în special pe receptarea şi circulaţia ideilor şi a operelor. Precizăm încă o dată că preocupările noastre nu vizează exhaustivitatea, ci exemplaritatea.

Dacă Europa, aşa cum dorim noi să o ilustrăm, nu este un simplu continent, ci o reţea sau un arhipelag, atunci spiritul Europei – fie că e vorba de imaginarul anumitor locuri sau veacuri, de harta mentalităţilor ori de varietatea manierelor şi a stilurilor – nu are în sine nimic determinat. El este rezultatul unui vechi şi îndelungat comerţ, al unui cabotaj aleatoriu.

Antoine Compagnon „* Jacques Seebacher

Tt i. <t.

În îi „C „>

…„>-<v, y

Sumarul celor trei volume

Volumul 1 – Date şi locuri

J. Momentele de cotitură ale conştiinţei europene

480 î.Hr.: Respingerea perşilor de către greci la Salamina, de

Jacqueline de Romilly

52 î.Hr.: Imperiul Roman se extinde până în Galia, de Jean-Pierre Vallat 36 d.Hr.: Convertirea lui Pavel pe drumul Damascului, de Emile Morin 410: Intrarea lui Alaric I în Roma, de José Manuel Perez-Prendes 711: Invazia maurilor duce la prăbuşirea regatului vizigot, de José

Manuel Perez-Prendes 843: Tratatul de la Verdun schiţează o Europă a naţiunilor, de Josef

Fleckenstein

1.000: Anul 1.000 nu a avut loc, de Daniel Milo 1066: După Sicilia, normanzii cuceresc Anglia, de Marjorie Chibnall 1347: Ciuma neagră se răspândeşte din Constantinopol până la ţărmul

Mării Baltice, de Jean-Noël Biraben

1492: „Lumea noastră a descoperit o altă lume", de Frank Lxstringant 1517: Luther îşi expune tezele la Wittenberg, de Marc Lienhard 1683 – 1688: Turcii sunt înfrânţi la porţile Vienei, Ludovic al XIV-lea revocă

Edictul de la Nantes, iar englezii îl înlătură de la domnie pe Iacob al II-lea, de Bernard Cottret 1755: La Lisabona, Europa întreagă este zguduită, de Ana Cristina Bartolomeo

De Araiijo

1769: Watt inventează motorul cu aburi, de Jean-Pierre Rioux 1789: Parisul declanşează Revoluţia, de Jean-Claude Bonnet 1812: Napoleon intră în Moscova, de Andrei Tartakovski 1848: „Primăvara popoarelor" trezeşte la viaţă Europa, de Dan Berindei 1866: „Lumea se prăbuşeşte" la Sadowa, de Wolfgang Petter 1917 – 1919: Revoluţia rusă şi tratatele de pace instaurează o nouă ordine, de Marc Ferro 1933: Europa fascistă îşi extinde imperiul, de Pierre Milza

12

DATE ŞI LOCURI

1945: Cei trei mari Aliaţi încheie războiul la Yalta, de Yves Durând 1957: Tratatul de la Roma pune bazele Europei, de Pierre Gerbet 1989 – 1993: Sfârşitul comunismului readuce în actualitate problema frontierelor, de Yves Lacoste

II. Măsuri, poli şi reţele 1

Era creştină creează un calendar unic, de Daniel Milo Sistemul metric unifică măsurile şi greutăţile, de Antoine de Baecque Flora, fauna şi peisajul alcătuiesc un imaginar comun, de Robert Delort Domesticirea pădurii indică existenţa unei conştiinţe demografice, de

Philippe d'Harcourt

Oraşele se trag din zona rurală, de Philippe Braunstein Un mare fluviu reuneşte Europa: Dunărea, de Jean Berenger Câteva mări au creat Europa: de la Canalul Mânecii la Marea Baltică, de

Pierre Jeannin Capitalele imperiului servesc şi deservesc Europa: Viena şi Mitteleuropa, de Václav Belohradsky Năzuinţa către un edificiu european se concentrează în oraşele-frontieră:

Veneţia, Trieste şi Adriatica, de Patrizia Lombardo Regiunile de graniţă se occidentalizează: Sankt-Petersburg, de Claude Frioux Ordinele monahale au creat puternice reţele europene: spiritul de la Cluny, de Dominique Iogna-Prat

Casele princiare nu au avut niciodată limite: Gotha, de Phillipe d'Harcourt Evreii au fost primii europeni: diaspora, de Riccardo Calimani Europa îşi suprapune itinerarele: shtetl, de Lily Scherr Coloniile visează Europa: metropola, de Marcel Benabou Extrema Europă se află la antipozi: Australia, de Brian Nelson Europa se priveşte pe sine: oglinda Americilor, de Jacques Leenhardt

Volumul 2 – Cuvinte şi

Corpul: Locul centurii, de Maria Pia Di Bella lwv „v >

Limba: Europa salvată de Babei? de Maurice Olender *>

Mitul: Don Juan, Don Quijote şi ceilalţi, de Werner Hofrnann – Femeia: Legendele femininului, de Mireille Calce

Dreptul: Genetica şi moartea subiectului, de François Terre

Crezul: Europa şi credinţa, de Roger Greenacre

Libertatea: Inventarea toleranţei religioase, de Elie Barnavi

Sceptrul şi mitra: Creştinism şi putere politică, de Jean-Marie Mayeur

Politica: Monarhie sau republicanism, de Claude Lefort

Naţiunea: Nu există spaţiu public european, de Dominique Wolton

Trecutul: Conştiinţa europeană a patrimoniului de la Antichitate la Renaştere, de Alain Schnapp

Istoria: Naşterea conştiinţei moderne, de Jacques Seebacher Filosofia: Eurocentrismul şi exotismul ideilor, de Hide Ishiguro Raţiunea: Husserl, între criză şi îndoială, de Jean Gatty Progresul: Europa sau modernitatea, de Gianni Vattimo Moneda: Schimbul şi statul, de Pierre-Cyrille Hauteoeur şi Jean Gatty Tehnica: Revoluţii în serie, de François Dagognet Ştiinţa: Europa este deja construită, de

Jean Audouze şi Michel Casse Conflictul: Experienţa europeană a războiului, de Emmanuel Terray închisoarea: Europa penitenciară, de Michelle Perrot Amorul: Aventura paralelă, de Pierre Citti Masa: Scaunul şi furculiţa, de Jean-Louis Flandrin Alimentaţia: Vinul sau berea, de Jean-Louis Flandrin îndoiala: Ultima stratagemă a conştiinţei curate, de Antoine Compagnon Melancolia: Saudade, spleen, tristeţe, de Eduardo Lourenço;

Sensibilitatea: Parcul şi sticla, de Petr Krâl

14

Volumul 3 – Gusturi şi maniere

Ritmul: Dansul cuvintelor, de Jean-Louis Backes

Alegoria: Căutarea sensului, de Yves Hersant

Blasfemia: Arta râsului, de Antoine Compagnon

Locul comun: Imperiul retoricii, de Antoine Compagnon

Cartea: Tipografie şi librărie, de Jean-Yves Mollier

Reprezentarea: Imaginea şi raţionalitatea ei, de Louis Marin

Barocul: Operă şi variaţiuni, de Philippe Lescat

Cosmopolitismul: Cultura veche şi cultura nouă de la Leibniz la Goethe, de Georges Benrekassa

Conversaţia: Saloanele şi spiritul de societate, de Benedetta Craveri; /r Colecţia: Răspândirea tablourilor la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

de Francis Haskell

Romanul: Hanul spaniol, de Jacques Seebacher;

Anticul: Obiceiuri ale Antichităţii în Europa modernă, de André Stoll… – Fantasticul: „Faceţi loc umbrei!", de Jean Delabroy Canonul: Construcţia şi deconstrucţia clasicilor, de Antoine Compagnon Avangarda: Ruptura culturală şi iluzia viitorului, de Jacques Leenhardt Maşina: Tentaţia maşinistă şi intelectualii europeni, de Jean-Louis Cohen Filmul: Să ascultăm cinematograful vorbind, de Jean-Claude Biette Muzica: Fluviul liniştit al muzicii europene, de Hugues Dufourt Mijloacele de comunicare: Moartea cărţii? de Colin MacCabe Banda desenată: Max, Becassine, Tournesol şi ceilalţi, de Michel Pierre Radioul: Europa undelor, de Jacques Rigaud Americanizarea: Modernism şi cultură de masă, de Pascal Ory Jazzul: Sartre şi bananele, de Francis Marmande Publicitatea: Există o publicitate europeană? de François Bernheim Cultura: Patrimoniu şi locuri noi, de Jacques Rigaud Postmodernul: Sfârşitul hegemoniei culturale europene, de Antoine

Compagnon O Europă literară? de Bernard Genton

Momentele de cotitură ale conştiinţei europene

1, I

480 î.Hr.

Respingerea perşilor de către greci la Salamina

Grecii i-au dat Europei numele pe care îl poartă şi astăzi – chiar dacă el nu-şi are originea în cel al nimfei răpite de Zeus. Tot ei au fost primii care au gândit Europa ca pe o realitate politică şi culturală. Numai că, deşi aveau cunoştinţă şi despre ţinuturile mai îndepărtate, fie mulţumită comerţului, fie din spusele călătorilor, şi cu toate că interneiaseră oraşe greceşti pe întreg litoralul european al Mediteranei, este limpede că Europa, atunci când se refereau la ea în sens politic şi cultural, se confunda de fapt cu Grecia.

Acest lucru nu trebuie să ne surprindă. Marile civilizaţii şi marile imperii fuseseră cele asiatice. Iar Grecia a fost ea însăşi pe punctul de a fi supusă de către cuceritorii veniţi din Asia, în perioada războaielor medice. A reuşit totuşi să iasă triumfătoare, această victorie constituind un stimulent pentru înflorirea sa ulterioară şi, totodată, momentul când a conştientizat valorile pe care ea, Grecia, le întrupa.

Un secol mai târziu, activitatea lui Isocrate reprezintă o tentativă extremă de a fonda pe această opoziţie un proiect politic. Înainte de toate însă, nu este lipsit de interes să vedem care anume a fost punctul de pornire pentru un asemenea proiect „european": vom înţelege atunci mai bine importanţa lui, care ţine de o experienţă trăită, dar care se şi detaşează de aceasta pentru a veni în întâmpinarea Europei noastre de azi.

Miturile care ilustrează ciocnirile şi schimburile dintre cele două continente sunt vechi şi numeroase. Dar ele nu implică ideea unei opoziţii culturale. Nici Iliada, care are drept subiect o confruntare de acest gen – una ceva mai recentă – nu face vreo diferenţă între asediatorii veniţi din Grecia şi apărătorii Troiei.

18

DATE ŞI LOCURI

Totul se schimbă însă odată cu războaiele medice de la începutul secolului al V-lea î.Hr. De astă dată, este vorba despre expediţii mult mai ample. Trupele lui Darius, apoi ale lui Xerxes reprezintă un imens imperiu, stăpânit de perşi. Or, dată fiind această

diferenţă, apar două aspecte noi.

În primul rând, lupta capătă o semnificaţie mult mai gravă. Cotropitorii doresc să îngenuncheze Atena, implicit pe toţi grecii, iar odată cu ei Europa. Scriind la scurtă vreme după consumarea evenimentelor, Herodot îi atribuia regelui Xerxes următoarele cuvinte: „Nu mă voi opri până ce nu voi cuceri şi nu voi transforma în scrum Atena. (…) Dacă vom supune acest popor şi pe vecinii săi din ţara frigianului Pelops, vom avea ca hotar al pământurilor persane doar cerul lui Zeus. (…) Voi cotropi aceste ţări şi voi face din ele una singură, arunci când voi fi cucerit întreaga Europă".

Victoria de la Salamina a ferit, aşadar, Grecia de căderea sub dominaţia Asiei, fapt extrem de important. În plus – şi acesta este al doilea element de noutate –, grecii au avut atunci, pentru întâia oară, sentimentul că apără o civilizaţie împotriva alteia. Prima lucrare istorică greacă îi aparţine lui Herodot: el povesteşte războaiele medice şi reliefează această diferenţă; cea mai veche tragedie greacă păstrată este cea a lui Eschil, Perşii: ea pune în scenă înfrângerea armatelor persane, făcând să transpară acelaşi contrast. Este un contrast care avea să revină în nenumărate alte opere, ajungând până la Isocrate.

Încă de la Eschil şi Herodot, marea diferenţă care iese în prim-plan este de ordin politic, implicând însă un întreg mod de viaţă.

Ea ţine de un lucru foarte simplu: grecii se administrează singuri şi nu ascultă decât de lege, în vreme ce popoarele asiatice sunt supuse arbitrarului unui singur om. Această libertate politică îi surprinde pe Xerxes – în scrierea lui Herodot – şi pe mama lui Xerxes, în piesa lui Eschil. În ambele lucrări, ea inspiră aceeaşi mândrie de partea grecilor, ca o descoperire uimitoare.

Astfel, se creează o legătură – care astăzi nu ne mai poate surprinde – între Europa şi regimurile, în general, democratice, opuse totalitarismelor şi absolutismelor orientale. În alte secole probabil că nu am fi remarcat-o, deşi chiar despotismul luminat sau monarhia absolutistă au fost foarte diferite de arbitrarul regimurilor orientale, lucru pe care astăzi nu îl putem trece sub tăcere.

Pentru lumea secolului al V-lea î.Hr., acest prim contrast va avea o serie întreagă de consecinţe. Perşii se prosternau în faţa unui ţ 480 Î. HR. 19

singur om: grecii refuzau să o facă. Perşii erau obedienţi: grecii se lăudau că sunt activi şi inventivi, văzând în aceasta un efect al

libertăţii lor politice. Herodot constată, astfel, că oamenii care trudesc pentru un stăpân nu au prea multă tragere de inimă – aşa cum a fost cazul atenienilor în vremurile de tiranie; în schimb, o dată eliberată Atena, „fiecare era direct interesat să-şi facă treaba cât mai bine".

Ce ne apare însă evident este faptul că acest sens al responsabilităţii fiecărui individ era strâns legat de obiceiul discuţiilor publice, discuţii care au condus deopotrivă la naşterea retoricii (pentru dezbaterile la care poporul era chemat ca judecător), a istoriei (menită să lumineze o politică aflată în responsabilitatea tuturor) şi a numeroase alte discipline privind viaţa cetăţii, toate înflorind deodată, **într-**o adevărată revărsare de idei şi problematici noi.

Inventarea acestei culturi, care se află la originea culturilor europene, este deci legată de politică.

Conştientizarea respectivelor diferenţe ar fi trebuit să se dovedească de durată. În realitate însă, grecii nu rămân uniţi prea mult timp: încep să se lupte între ei, neezitând să facă apel la perşi, unii împotriva celorlalţi, **într-**un necruţător război intern din care oamenii ajung să nu mai înţeleagă nimic.

Aşa se explică protestele izolate care se fac auzite la sfârşitul secolului al V-lea. Tot astfel se explică şi insistenţa lui Isocrate, care reia ideea unei Europe opuse Asiei, de astă dată însă sub forma unui veritabil proiect politic.

Între anii 380 şi 339 î.Hr., el elaborează o serie întreagă de tratate, apeluri şi discursuri fictive. Uneori, Isocrate pare destul de oscilant, întrucât, în funcţie de posibilităţile de moment, se gândeşte să aşeze în fruntea grecilor cetatea Atenei, apoi un suveran care să fie capabil să conducă, iar ceva mai târziu pe Filip al Macedoniei; dar ceea ce reclamă el necontenit este o „Europă" unită, care să facă faţă Asiei.

Viziunea sa asupra istoriei este guvernată în întregime de această idee. Explicând lucrurile în propria-i manieră, Isocrate arată că în războiul troian se lupta deja „pentru Europa" sau „pentru Asia" (Elena, 51); el o laudă pe Elena deoarece, graţie ei, a fost cucerit atunci „primul trofeu al Europei în faţa Asiei". La fel, mergând în continuare pe firul istoriei, Isocrate judecă politica Atenei sau a

Spartei în funcţie de modul în care ele i-au putut ţine la respect pe barbari (Panegiricul Atenei).

În ceea ce priveşte programul său, el este cât se poate de simplu: unificarea Greciei – ca forţă opusă barbarilor – şi înfrângerea Asiei graţie acestei unificări. Fie prin războaie, fie prin trimiterea de coloni, trebuie „să se aducă în Europa bunăstarea ce domneşte în Asia".

Această „Europă" are de partea sa superioritatea propriei culturi – cea a logos-uhxi, care era în plină înflorire la Atena şi a cărei strălucire urma să răzbată până la noi. Socrate nu credea în civilizaţii, ci în civilizaţie, nici în culturi, ci în cultură.

Firește, un spirit ceva mai modern şi mai edificat asupra diversităţii culturilor nu l-ar urma pe acest teren; de altfel, nici grecii nu l-au urmat. Totuşi, hotarul Hellespontului şi-a păstrat sensul, iar sentimentul unei culturi europene a rămas – întemeiat pe moştenirea greacă şi transmis apoi de cetatea Romei. Cu toate excesele şi cu toate simplificările sale, gândirea lui Isocrate reprezintă, la urma urmelor, cea dintâi încercare de a trezi, ca o opoziţie în faţa Asiei, un fel de conştiinţă europeană.

Şi apoi, el ridicase problema unificării, lucru nu tocmai uşor de realizat. Isocrate înţelesese, mulţumită lui Tucidide, primejdia pe care o reprezenta imperialismul. Văzuse Atena, apoi Sparta căzând în această capcană. Atunci când li se adresează atenienilor, el îi conjură să nu repete greşelile din trecut şi să nu transforme hegemonia în imperiu. Iar atunci când observă că Atena începe să exercite unele presiuni asupra celorlalte cetăţi, stârnindu-le ostilitatea, el scrie de îndată un tratat arătând răul pe care îl pot pricinui asemenea excese. Mai târziu, aceleaşi sfaturi i le va da şi lui Filip al Macedoniei. De fapt, secolul al IV-lea î.Hr. este unul al uniunilor, al federaţiilor sau confederaţiilor, un veac în care se schiţează un început de drept internaţional. Firește, Isocrate nu vorbeşte aici de „construirea Europei", ceea ce nu ne împiedică să considerăm că, prin toate aceste tatonări, Grecia este deja pe cale de a defini acele probleme şi sarcini care se vor afla în atenţia marilor forme de guvernare moderne.

Vorbind despre denumirea Europei, evocam un străvechi mit grec; vorbind despre Elena şi despre războiul Troiei, pomeneam de asemenea un mit. Miturile greceşti nu intrau în atenţia lui Isocrate.

preocupat cum era de o acţiune concretă în cadrul lumii în care trăia. Dar cum să nu le evocăm şi pe ele? Pentru noi, miturile

reprezintă o moştenire de o importanţă pe care Isocrate nu o putea prevedea: datorită lor, diversele popoare ale Europei **s-**au hrănit din înfloritoarea civilizaţie a logos**-**ului, de care Isocrate însuşi era atât de mândru, iar imaginaţia le**-**a fost influenţată **–** în bună măsură **–** de vechile imagini şi simboluri ale Greciei. Ele ne sunt comune tuturor şi, uneori, mult mai apropiate decât ideile în sine. Ele ne fac să avem aceleaşi vise şi, **într-**un fel, să vorbim acelaşi limbaj.

Dacă Isocrate ar fi ştiut, ce argument minunat ar fi fost pentru el!

Jacqueline de Romilly membră a Academiei Franceze

Referinţe bibliografice

Herodote, Thucydide, Œuvres complètes, Gallimard, „Pleiade", 1989

[trad. rom. Herodot, Istorii, vol. I**-**IV, Universitas, Bucureşti, 1999;

Thucydide, Războiul peloponeziac, Bucureşti, 1966]. Mathieu G., Les ideespolitiques d'Isocrate, Les Belles Lettres, Paris, 1966. Romilly J. (de), Problèmes de la democraţie grecque, Hermann, Paris, 1986. Romilly J. (de), La Grèce antique à la découverte de la liberté, de Fallois.

Paris, 1989. Tenekides G., La Noţionjuridique d'independence et la tradition hellenique.

Institut français d'Athenes, 1951. Will E., Le Monde grec et l'Orient, PUF, Paris, 1989. u sf. V» >

52 î.Hr.

Imperiul Roman se extinde până în Galia

Gesturi simbolice de întemeiere, crime şi războaie, comerţ şi civilizaţie **–** la Roma, în epoca republicană, toate sunt centrate în jurul Mediteranei. Cuceririle romanilor dintre secolele al IV**-**lea şi I înaintea erei noastre răspund unui plan limpede şi logic. Or, în jurul anului 50 î.Hr., linia acestui orizont maritim este împinsă ceva mai departe. Geografii şi cartografii din perioada lui Cezar sau a lui Agrippa caută noi frontiere către nord, între munţii Hispaniei şi spaţiile continentale. Axa mediteraneană Bordeaux **–** Alexandria este deviată înspre linia ce uneşte, de la vest spre est, Coloanele lui Hercule şi Hellespontul. Cunoştinţele epocii făceau din oceanul septentrional un spaţiu continuu, ce **s-**ar fi întins neîntrerupt de la stâncile viitorului Gibraltar până la Marea Caspică sau Hyrcaniană. Pe atunci se credea că

negustorii din Gades au ajuns la Marea Roşie pornind către vest. Cum însă geografii se înşelau, Roma şi-a îndreptat atenţia către continent. La fel cum Columb, pornit înspre Indii, descoperă America, Cezar, pornit înspre împădurită Galie şi înspre Iutlanda, crede că îşi va putea ocoli imperiul prin partea de nord. Începute sub semnul limpezimilor mării, campaniile de cuceriri au acum de înfruntat desişul codrilor, negura şi frigul, în anul 50 î.Hr., romanii au ieşit, practic, din bazinul mediteranean.

Campaniile militare

„Orbem victum ostendere"... Cartografiind teritoriile cucerite sub conducerea lui Agrippa, statul roman vrea să îi delimiteze cu claritate pe cei învinşi, ilustrându-şi astfel victoriile. În secolul I d.Hr., rolul imperiului în provinciile ocupate se schimbă: cuceririlor concepute

52 Î. HR. 23

ca impunere a unei dominaţii ferme asupra teritoriilor anexate li se substituie ideea unui spaţiu civilizat, în care domnesc pacea şi securitatea. Violenţa există aici în continuare, mai ales cea militară, însă administraţia urmăreşte acum „mai mult să tundă oile, decât să le jupoaie", după cum scriau Suetoniu şi Tacit, ca ecou la mai vechiul demers al lui Cicero ce propovăduia justiţia în locul forţei. O dată lansată în cucerirea de ţinuturi continentale, Roma schimbă semnificaţia noţiunii de „duşman": ea îşi stabilizează graniţa internă prin integrarea progresivă şi ierarhizată a celor învinşi, prin impunerea, pe teritoriul lor, a propriilor ei moravuri, a modului său de viaţă, a dreptului şi a onorurilor sale; apoi, ea defineşte o nouă graniţă, un metus hostilis exterior imperiului.

În anul 50 î.Hr., Galia este un ţinut deopotrivă cunoscut şi necunoscut. Istmul ce leagă lunca fluviului Pad de coasta Tarragonei este o provincia, plină de veterani, colonii, podgorii şi măslini. Oraşele şi satele sale seamănă cu cele ale Italiei de pe axa mediteraneană a imperiului. Nu la fel stau însă lucrurile în privinţa Galiei centrale, un ţinut acoperit de codri întunecoşi, care porneşte de la Masivul Central, cuprinzând apoi platourile înalte ale Ronului şi Saonei, până la câmpiile din nord. Firește, arheologii au arătat că monedele şi obiectele din ceramică au pătruns aici încă din epoca fierului, dar, sub aspect etnic, cultural şi chiar economic, zona este strâns legată de civilizaţiile perioadei La Tene, a căror axă se întinde mai degrabă de la

Dunăre până la Loara. Cezar şi succesorii săi aveau să intervină în mod decisiv în acest spaţiu continental „european". Practic, pentru Cezar existau cel puţin două Galii.

De la coastele armoricane până la Alpi (Gallia Lugdunensis), viaţa oraşelor este înfloritoare, iar satele sunt prospere: acesta este ţinutul celţilor. La nord de Sena sunt pădurile, mlaştinile şi o viaţă economică despre care nu se ştia mai nimic: acesta este ţinutul belgilor şi al germanilor… Diferenţierea îi aparţine cuceritorului. În orice caz, între zecile de neamuri care îşi împart imensele teritorii există o anumită divizare – uneori reală, alteori creată prin instigări sau uneltiri. Educnii şi remeţienii, aflaţi între Saone şi Marna, înclină să i se alăture lui Cezar. Sunt ei, prin aceasta, nişte trădători? Doresc ei oare numai să îşi păstreze bunele legături comerciale cu Roma? Nervienii, în schimb, **s-**ar părea că rezistă atât la pătrunderea vinului italian, cât şi la aceea a armatei romane. Cu toate acestea însă, Galia continentală cunoaşte o reală integrare în zona de circulaţie

a dinarului de argint, succesorul drahmei greceşti. Reuşita campaniei militare a lui Cezar se bazează, aşadar, pe o eficientă infiltrare în plan economic şi monetar. Armata vine în urma comercianţilor, pentru a pătrunde mai departe, spre nord. Profitând de prezenţa armatei, comerţul acestor negustori devine tot mai înfloritor, vinul reprezentând o marfă extraordinară: 40 de milioane de amfore iau drumul Galiei, **într-**un singur secol. Ce afacere pentru proprietarii şi negustorii italieni! Ce consecinţe pentru schimburile comerciale dintre popoarele galice! De cine au fost învinşi, până la urmă, galii: de sabie sau de vin?

În ceea ce îi priveşte pe germani, problema este la fel de complexă, după cum aveau să constate, încetul cu încetul, cartografii aflaţi în slujba armatelor romane. Nici măsurătorile latitudinii, nici informaţiile culese de la negustorii întorşi din periplurile lor nu le permit rectificarea vechii viziuni – eronate – cu privire la existenţa unui ocean septentrional pe care l-ar fi putut transforma în graniţă a imperiului. Varus, legat al lui Augustus în Germania, îşi va pierde aici legiunile. Se descoperă apoi noi insule – Britannia şi Scandinavia – şi mai nordice ca poziţie. Hispania se dovedeşte a nu fi chiar atât de aproape de Masivul Armorican şi de Britannia, iar la Marea Caspică nu

se poate ajunge prin nord. A trebuit să vină la domnie dinastia Flaviilor pentru ca ţinuturile germanilor să devină provincii romane şi pentru ca Britannia – partea meridională – să reprezinte o zonă stabilă. Acum, Dunărea şi Vistula sunt mai bine cartografiate, observând-li-se îndeaproape cursul şi identificând-li-se izvoarele. Totuşi, la sfârşitul secolului I, Domiţian încă îşi mai pune problema vanităţii unor asemenea cuceriri, iar atunci când se încearcă o consolidare a imperiului, procesul durează mai puţin de un veac, întrucât dinastia Severilor este – deja! – covârşită de neîncetatele confruntări cu populaţiile revoltate şi de masivele deportări din raţiuni administrative. De la zidul lui Hadrian, din Britannia, până la limes-ul rino-danubian, militarii îşi impun superioritatea asupra civililor: garnizoanele sunt cele care fixează „civilizaţia", integrând uneori în câte o nouă colonie negustorii şi populaţiile pestriţe din zonele periferice ale imperiului, aşa cum s-a întâmplat în Xanten, pe Rin, pe vremea împăratului Traian. Gospodăriile fermierilor, obiectele din ceramică, moneda, arhitectura oraşelor atestă o romanizare progresivă, deşi mai puţin pregnantă decât în zona mediteraneană.

În? 52Î. HR. n 25

Spaţiul continental înglobează totodată, la sud-vest de imperiu, Hispania interioară. În epoca lui Augustus, Lusitania şi partea estică a ţinuturilor tarragoneze reprezintă pentru romani nişte pământuri numai bune de colonizat, dar care trebuie smulse mai întâi din mâinile înfricoşătorilor asturi. Hotărând-se să nu mai atace dinspre Mediterana, trupele romane pătrund pe firul fluviilor Ebru, Duro şi Tajo, către platourile Mesetei şi către munţii din nord-vest: o campanie lungă şi dificilă, dar cu o miză extraordinară. Vechile texte şi descoperirile arheologice demonstrează producerea masivă, în aceste teritorii, a vinului şi a uleiului, precum şi extragerea aurului şi a argintului ca într-un veritabil eldorado. Din cele 53 de milioane de amfore sosite la Roma în decurs de o sută cincizeci de ani, 37 de milioane conţineau ulei şi veneau aproape exclusiv din Hispania. Între anii 100 şi 230 se expediază din Hispania către Ostia cam tot atâtea amfore cu vin şi ulei câte fuseseră trimise cu vin din Italia către Galia, între anii '50 î.Hr. şi 50 d.Hr. Cum să nu legăm o asemenea răsturnare a fluxului comercial de romanizarea ţinutului respectiv şi de dirijarea curentelor de schimb? Pe timpul Imperiului Roman vor fi smulse din minele Iberiei tot atâtea tone de aur şi argint câte tone de metal

preţios vor lua drumul Spaniei, dinspre cele două Americi, în Secolul de Aur. Dacă ne gândim şi la minele din Europa Centrală, înţelegem mai bine importanţa pe care spaţiile continentale o au pentru economia romanilor. Aşa-numitele ruina montium – exploatările aurifere din zonele colinare, care distrug, practic, peisajele din nordul Spaniei – vor constitui principala sursă de bogăţii a imperiului. De la campaniile lui Alexandru cel Mare, niciodată nu se mai înregistraseră schimbări economice de asemenea proporţii.

Instalarea romanilor

Pământurile sunt riguros parcelate, delimitate de linii perfect drepte care, de la Mérida până în Orange, de la Reims până în Colonia (actualul Köln), atestă împărţirea solului de către statul roman: terenuri publice, particulare sau „alocate", luate şi apoi „restituite" – pretutindeni jocul acestor multiple statute diferenţiază, divizează, recenzează şi fiscalizează teritoriile cucerite. Cadastrul respectă uneori sistemele de împărţire a solului existente anterior, villa rămânând simbolul romanizării, fără a fi totuşi singurul tip de aşezare din

zonele de exploatare. Chiar dacă nu este întotdeauna predominantă, villa pătrunde în spaţiul rural, ajungând până la graniţa teritoriilor cucerite. În regiuni precum Colonia sau Münster, în aşa-numitele villae ale lui Dionisos, filosofului, domnesc un stil de viaţă şi un mod de cultură de tip roman. La fel se întâmplă în Lusitania, ca şi în estul ţinuturilor tarragoneze. Lumea mediteraneană şi cea continentală sunt, şi în această privinţă, diferite: în sud, villa are la bază un sistem sclavagist, în vreme ce în nord – în Galia, cel puţin – mâna de lucru, fiind mai rară, pare a fi alcătuită în principal din oameni liberi. O altă diferenţă majoră o constituie adaptarea tehnicilor de cultură la aceste noi teritorii. Astfel, secera apare ca o inovaţie galică, necesară în condiţiile extinderii culturii cerealiere pe spaţii foarte largi. Să fie ea oare creaţia poporului celt, sau o modernizare tehnică de origine romană? în nord, creşterea animalelor pentru carne, lapte, brânză etc. Înregistrează progrese remarcabile, stopând procesul de degenerare pornit la sfârşitul neoliticului. Cultura viţei-de-vie pătrunde până în zona Moselle, iar cea a măslinilor până în Narbonnaise şi Aquitania. Pe ansamblu, schimburile tehnice şi integrarea în economia imperiului se dovedesc a fi profitabile,

constatându-se o creştere a cererii, în general.

Aşezările de dimensiuni importante rămân specifice pentru bazinul mediteranean: Vienne şi Orange, Nîmes, Bordeaux, Narbonne, Tarragona sunt oraşe în adevăratul sens al cuvântului. În spaţiul continental există Lyonul, cu portul său, cu atelierele de ceramică, forumul şi pieţele lui, cu teatrul, cu sanctuarele sale, printre care şi acela – federal – al celor trei Galii. În continuare vin Trier, Colonia, Mérida, Coimbra. Parisul stă însă deocamdată pitulat pe flancul nordic al Muntelui Sainte-Genevieve, Londra de-abia îşi îngaimă numele, iar Colchester nu este decât o veche tabără militară. Rareori oraşele depăşesc 25.000 de locuitori. Între continent şi „Mediterana" se creează o anumită ruptură: în Aquitania, în zona golfului Lyon şi – chiar dacă într-o măsură ceva mai mică – în Belgia de astăzi, autorităţile îşi îndreaptă atenţia cu precădere asupra edificiilor civile, în schimb, în Germania şi în Britannia, militarii şi diferitele corporaţii practică un fel de cult al edificiilor sacre, în onoarea împăratului sau a Romei.

Adevărata ruptură se produce însă la nivelul dreptului, al statutului fiecărui individ. Limba latină este un factor unificator, iar cursus honorum – un factor integrator. Aceste două concepte rezumă f>î. 52 Î. HR. a 27

modelul roman, modul în care supuşii ajung să fie atraşi în sfera economică, politică, juridică şi culturală a Romei. Cursus honorum face din cetăţeanul roman nativ un virtual magistrat, din indigenul intrat în armată sau în viaţa politică locală un viitor cetăţean, din latinul de drept minor un roman cu drepturi depline, din sclav un om liber – parcursuri multiple, aşadar, în cadrul cărora procesul de romanizare este unul continuu. Şi sub acest aspect, Mediterana se opune continentului. Departe de coastele litorale, coloniile se numără pe degete, numărul municipiilor abia se ridică la câteva zeci, iar cetăţenia este o chestiune care vizează mai degrabă persoane decât colectivităţi. Majoritatea orăşenilor apar ca străini de imperiu. Chiar şi în cadrul senatelor de aici există o puternică ierarhie în rândurile notabilităţilor, în funcţie de vârstă (tineri şi vârstnici), de avere (persoane înstărite sau mai puţin bogate), în funcţie de accesul la o funcţie înaltă. O adevărată prăpastie separă, pe de o parte, marile familii de senatori sau cavaleri din provinciile romane – născuţi aproape cu toţii pe malurile Mediteranei şi care parcurg cursus honorum între douăzeci şi

cinci şi patruzeci şi cinci de ani – şi, pe de altă parte, provincialii care, asemenea celor doi fraţi originari din Vienne, ajung să aibă funcţia de chestori la şaptezeci şi şapte de ani. Înţelegem astfel de ce Consiliul Galiilor se bucură atunci când, în secolul al II-lea, împăratul limitează cheltuielile pentru gladiatori şi promisiunile electorale care duceau la ruină elitele orăşeneşti.

Puteri şi slăbiciuni

Roma şi-a clădit imperiul prin asimilare consimţită sau forţată. Dar avansarea se face mai ales pe verticală, în interiorul fiecărui grup delimitat strict prin statutul său, şi numai rareori pe orizontală, între diferitele grupuri. Câtă supleţe şi câtă rigiditate există în cadrul aşa-numitei interpretatio romana, concept larg, care îi permite Romei să accepte perspectivele celor învinşi, impunându-şi totodată propriile norme?

Un lucru este evident, şi anume că sistemul protectoratelor, ca şi cel al „regilor-prieteni" nu rezistă mult. Strabon arată că, în Britannia, regii şi-au pus regatul la dispoziţia lui Augustus, au acceptat să plătească tributuri grele şi să aducă ofrande Capitoliului, fiind deci consideraţi trădători de îndată ce izbucnesc revoltele. Or, revoltele

sunt permanente. Aceeaşi violenţă se manifestă pretutindeni, de la Mediterana până în ţinuturile cele mai îndepărtate. Legatul roman care îşi îndeplinise cu succes misiunea împotriva Liciei-Pamphilia şi cel care îi strunise pe mauri vin să îi îngenuncheze pe bretoni. Aici, regimul protectoratului a supravieţuit: Roma îl interpretează ca pe o co-regenţă, ce face din împărat un moştenitor al tronului atunci când nu există descendenţi direcţi şi în condiţiile în care legile romane le refuză femeilor dreptul la succesiune. Regina bretonă Boudicca (sau Bodicea) este mai puţin îndreptăţită să moştenească tronul tatălui său decât Nero, care se înscăunează peste regatele bretone, ca şi peste cele ale lui Irod, din Siria.

Apar probleme ţinând de succesiune, de impozitare, de abuzurile procuratorilor hrăpăreţi. În ţinutul asturilor, în Belgia, în cele două Germanii sau în Galia, represiunea este masivă, populaţii întregi ajung să fie deportate, jafurile sunt sistematice. Revolta mocneşte însă, diversele triburi circulând de ambele părţi ale zidurilor lui Hadrian şi Antonin; în perioadele de acalmie, populaţia băştinaşă

face comerţ şi îşi cultivă pământurile; când revoltele izbucnesc, ea se dedă jafurilor, îi ucide pe legaţii romani, sfârtecân**du-**le trupul în bucăţi şi cucereşte York**-**ul **–** unde Septimiu Sever moare, în 211, fără a fi reuşit să restabilească ordinea. Revendicări naţionaliste nu există însă nici la bretoni, nici în rândul galilor sau al batavilor, după cum nu se poate vorbi nici despre o revoluţie proletară a trupelor şi nici despre o solidaritate între triburi. Toţi vor numai să fie respectaţi ca aliaţi, şi nu priviţi ca sclavi ai poporului roman, adică socotiţi drept socii, nu mancipia. Problema religioasă joacă, de asemenea, un rol important în răzvrătirile populaţiilor învinse. În Colchester, templul divinului Claudiu, statuia împăratului şi altarul Victoriilor **–** cu alegoriile ce îi reprezentau pe învinşi **–** vor fi toate distruse de populaţia răsculată. A refuzat oare astfel cultul Romei şi al împăratului, sau contribuţia financiară necesară instituirii lui? Britannia devenise refugiul propagandei druizilor după ce aceştia avuseseră de îndurat represiunile din Galia. Putem înţelege astfel un aspect important al luptei de rezistenţă, ţinând de faptul că Roma nu accepta religia celor învinşi decât în limite bine definite. **S-**a dovedit că vechea cetate a Romei a asimilat câţiva dintre zeii celţi cu unii zei ai panteonului greco**-**roman, aducân**du-**i la un fel de numitor comun. Asemenea culte sunt oficiate de un cler puternic, alcătuit din druizi şi interzis de Tiberiu între anii 14 şi 37. Aceasta nu exclude însă

buna vecinătate dintre zeii Galiei şi cei ai Romei, aşa cum poate fi ea constatată în diferitele inscripţii sau în textele epocii. Epona, Artio, Arduinna **–** zeiţele cailor, urşilor şi, respectiv, mistreţilor **–** nu se romanizează, întrucât nu găsesc un echivalent printre zeităţile romane; Sucellus, zeul purtător de ciocan, îşi păstrează şi el specificitatea; religia celtică nu reprezintă, practic, un pericol, nici chiar arunci când îi priveşte în mod direct pe soldaţii gali, aşa cum se întâmplă în cazul Eponei. În schimb, Lug, Teutates, Taranis devin, mai mult sau mai puţin, galo**-**romanii Mercur, Marte şi Jupiter. Roma nu este însă **într-**atât de deranjată de aceste contaminări încât să interzică roţile, cuiele lor de siguranţă sau stâlpii lui Taranis**-**Jupiter, pe care îl venerează cei mai romanizaţi dintre gali. În represiunea antidruidică, este vizată o castă sacerdotală care dispune de mari bogăţii, de putere politică, de cunoştinţe serioase în domeniul juridic, ca şi în cel al discursurilor şi al magiei. Puterea romană a încercat să**-**i

seducă pe druizi oferindu-le noi funcţii şi aşteptând vreme de trei generaţii, răgaz considerat de ea suficient pentru producerea unor eventuale schimbări. Autorităţile de aici nu au renunţat să fie preoţi ai zeilor locali, dar, cu cât ele sunt mai romanizate, cu atât se îndreaptă mai mult către dreptul şi viaţa politică specifice romanilor. Cultura ancestrală – cu întreaga ei indigenţă – va fi, aşadar, cel mai bine păstrată în rândul oamenilor simpli.

La începutul secolului al III-lea, Roma îşi cunoaşte perfect pământurile pe care le stăpâneşte. Graniţa sa este una permeabilă: latura nordică, aflată dincolo de zidul lui Antonin şi latura estică, întinsă dincolo de Rin şi de Dunăre, sunt mai degrabă nişte trepte decât nişte bariere de netrecut. Roma îşi are în continuare clienţii săi, protectoratele sale, în regiuni din ce în ce mai îndepărtate. Capitalele provinciilor – Lyon, Colonia, Mérida – sunt tot atâţia poli de atracţie către civilizaţia romană, aflaţi la intersecţia drumurilor militare şi comerciale. Constituţia din 212 – care, cu rare excepţii, face din toţi locuitorii imperiului cetăţeni cu drepturi depline – permite definirea unei noi graniţe între romani şi barbari, între cei aflaţi „în interiorul" şi „în afară" imperiului. Dar mai corespunde oare acest imperiu posibilităţilor de deplasare, de comunicare şi de cunoaştere ale unei epoci în care axa continentală contrabalansează axa mediteraneană? Centrul său de greutate este acum deplasat către linia Rin-Dunăre. A atins oare Imperiul Roman – această lentă şi dificilă construcţie – un grad satisfăcător de coeziune sau de

coerenţă în momentul în care identitatea sa a fost bine conturată, iar spaţiul său european suficient de controlat? Trupul lui Romulus a fost sfâşiat în bucăţi – sfârtecare a unui rege care întemeiază cetatea Romei; Cezar a fost asasinat – înjunghiere a unui om care pecetluieşte naşterea imperiului: iată gesturile întemeietoare ce asigură coeziunea comunităţii civice. Imperiul lasă însă prea puţin loc participării la viaţa publică: funcţionarii subminează rolul adunărilor şi administrează fără a mai ţine cont de opinia cetăţenilor. Viaţa religioasă se reduce la gesturi formale, fără a mai răspunde credinţei şi misticii. Graniţa dintre romani şi barbari nu mai funcţionează în sensul exercitării influenţelor dominante ale Romei către exterior, ci în cel al pătrunderii barbarilor către interior. Ce

reprezintă, aşadar, Imperiul Roman: o republică de cetăţi autonome sau o monarhie fără autonomie municipală? – aceasta este întrebarea lui Dio Cassius, la începutul veacului al III-lea. O asemenea stare de fapt ţine, fără îndoială, şi de bascularea imperiului de la axa lui mediteraneană la axa atlantică şi rino-danubiană. Trebuind să fie cumva înglobat, prins în recensăminte şi străbătut de la un capăt la celălalt, acest imens spaţiu nu mai e pe măsura unor armate şi unor funcţionari care întrebuinţează cai sau corăbii pentru a se deplasa. Aceştia sunt doar o mână de oameni puşi să administreze milioane de alţi indivizi şi nici măcar nu pot oferi tentaţia cetăţeniei, spre a favoriza aderarea la civilizaţia romană. Imperiul Roman, care ţine să-şi arate puterea prin hărţile afişate sub porticurile construite de Agrippa, nu va mai reprezenta, trei secole mai târziu, sub porticurile din Autun, decât un ansamblu de teritorii pacificate. Graniţa internă dintre învingători şi învinşi se şterge. Acesta este, poate, momentul în care se naşte Europa.

Jean-Pierre Vallat

Referinţe bibliografice

Hatt J.-J., Mythes et Dieux de la Gaule, Picard, Paris, 1989.!

Jacques F., Scheid I., Rome et l'intégration de l'Empire, PUF, Paris, 1990. Nicolet EI., L'Inventaire du monde, Fayard, Paris, 1988. Serres M., Rome, le livre des fondations, Grasset, Paris, 1983.

36 d.Hr.

Convertirea lui Pavel pe drumul Damascului

Oare Pavel din Tars este cel care a inventat creştinismul? Noua credinţă ajunsese la Roma înainte ca el să pună piciorul acolo. Totuşi, episodul legat de drumul Damascului se impune în imaginarul creştin, ca şi botezul lui Iisus, drept punctul de pornire al unei imense convertiri culturale.

Pentru Maccoby, viitorul apostol, un aventurier păgân convertit la iudaism, **s-**a pus în slujba poliţiei marelui preot. Dezamăgit în speranţele sale, el ar fi confecţionat – sub influenţa gnozei şi a religiilor de mistere – mitul morţii expiatorii a unei fiinţe divine, înrădăci**nându-**l în latura nazarineană a iudaismului şi îmbrăcâ**ndu-**l cu elemente preluate din iudaismul fariseic.

Pentru a scăpa de sumedenia de ipoteze legate de activitatea apostolului, ar trebui să le putem distinge, între epistolele care îi sunt atribuite, pe cele care cu siguranţă îi aparţin, să le datăm şi să le

plasăm (fie în întregime, fie – uneori – pe porţiuni) în derularea misiunii sale, ajutându-ne de Faptele Sfinţilor Apostoli. Boismard şi Lamouille identifică nu mai puţin de trei straturi redacţionale în această lucrare scrisă între anii ’60 şi 90, fără a mai socoti şi izvoarele sale, cele două documente (unul ioanit, celălalt petrinian) şi jurnalul de călătorie. Cum să produci o simulare credibilă a începuturilor Bisericii fără să iei poziţie în faţa acestei întreprinderi cu rezultate deopotrivă foarte susţinute şi conjecturale?

Noul Testament, în forma sa finală, a influenţat puternic cultura europeană. Este motivul pentru care, dincolo de asemenea dezbateri, vom prelua totuşi versiunea definitivă, cea care a hrănit întregul

curent creştin, evocând în cele ce urmează patru mutaţii decisive prilejuite de itinerarul paulin (prima, geografică, de la est la vest; a doua, etnică, de la lumea evreiască la cea păgână; a treia, teologică, de la Lege la graţia divină; a patra, antropologică, de la gândirea semitică la cea greacă).

De la est la vest

Trimis la Damasc de către marele preot spre a-i opri pe discipolii evrei ai Nazarineanului, Pavel – aşa cum o arată cele trei istorisiri din Faptele Sfinţilor Apostoli (IX, XXII, XXVI), ca şi Epistola către Galateni – devine misionarul lui Hristos, propovăduind cuvântul Evangheliei în faţa paginilor, a regilor, a tuturor oamenilor, inclusiv a copiilor lui Israel.

Fostul fariseu, la fel de convins de revelaţia sa personală ca şi de chemarea lui, păstrează contactul cu Ierusalimul, oraşul în care stârneşte totuşi în continuare neîncredere. Din vreme în vreme, el vine în oraşul sfânt, întrucât ţine să se împărtăşească împreună cu apostolii Petru, Ioan şi Iacov cel Mare („fratele Domnului”), aceşti stâlpi ai credinţei, pentru a se asigura că nu a „umblat în zadar”.

Câţiva evrei elenişti din Cipru şi Cirenaica au hotărât, în Antiohia, iniţierea unei acţiuni de evanghelizare în rândul poporului grec. Pavel din Tars, beneficiar al culturii elene şi bun cunoscător al filosofiei stoicilor, s-a arătat atât de priceput şi de înflăcărat în slujirea Evangheliei, încât el va fi cel ales de confraţii săi să îndeplinească această misiune. În cursul celei de-a doua călătorii, în jurul anului 51, Pavel şi Silas străbat ţinuturile ce aparţin Turciei de astăzi şi ajung în

Troa, unde „noaptea i **s-**a arătat lui Pavel o vedenie. Un bărbat macedonean sta rugâ**ndu-**l şi zicând: Treci în Macedonia şi ne ajută" (Faptele Sfinţilor Apostoli, XVI, 9). Au urmat debarcarea în Europa, la Neapole, şi dificila evanghelizare a cetăţilor Filippi, Tesalonic şi Bereia. În faţa areopagiţilor atenieni, apostolul a încercat să adopte limbajul lor filosofic, însă fără prea mult succes. Relativul său eşec l**-**a determinat să pornească înspre Corint, unde întemeiază o comunitate creştină, între portul Chencreas, deschis către Orient şi Lukaon, ce făcea legătura cu Occidentul.

Câtă vreme **s-**a aflat în Grecia, Pavel, cetăţean roman prin naştere, nu a încetat o clipă să privească înspre centrul imperiului. Către

36 D.HR. 33

anul 58, **într-**o scrisoare ce vorbeşte despre mântuirea prin credinţă **–** şi pe care Luther o avea **s-**o considere „textul capital al Noului Testament" **–** apostolul îşi exprima dorinţa arzătoare de a vizita comunitatea din Roma, în drumul său către Spania. Sosirea lui Pavel în capitala imperiului survine în urma apelului pe care i**-**l adresează lui Cezar, după ce mai întâi apostolul avea să fie arestat la Ierusalim şi ţinut în temniţă, între anii 58 şi 60, în Cezareea. În perioada 61 – 63, detenţia în custodia libera îi va permite să**-**l vestească pe Mesia Iisus tuturor celor care veneau să**-**l caute. Din păcate însă, este imposibil de stabilit adevărul cu privire la eventuala sa deplasare în Spania, ca şi cu privire la o cronologie **–** oricât de scurtă **–** a ultimei părţi a misiunii lui apostolice, care, în Faptele Sfinţilor Apostoli, se opreşte la Roma. Sigur de adevărul viziunii sale, cu cele trei componente ale personalităţii lui **–** evreiască, greacă şi romană **–** transfigurate de intensa lumină hristică ce i se arătase pe drumul Damascului, apostolul Pavel a fixat în punctele strategice ale Occidentului o puternică structură religioasă. Mersul lui către vest a inspirat dinamismul ambiguu al fiilor bătrânei Europe şi dorinţa lor de a duce **–** cu ce preţ! **–** lumina lor pe alte continente.

De la evrei la păgâni

La începutul erei noastre, nu prea avea cum să funcţioneze o înţelegere mutuală între evrei şi păgâni. Asaltat vreme de trei secole de civilizaţia elenă, Israelul îşi apăra propria identitate. Flavius Josephus, Tacit, Suetoniu şi Dio Cassius vorbesc despre tensiunile existente între diferitele comunităţi, despre deportările, expulzările şi interzicerea

oricăror întruniri, în cazul evreilor. Or, predicile pauline urmăreau tocmai reconcilierea între popoare.

Pavel nu dorea o renunţare definitivă la adevărul iudaic. Asemeni slujitorului despre care vorbeşte Isaia, el considera că a fost ales spre a aduce naţiilor lumina – acea lumină a Torei care, pentru el, luase chipul lui Iisus mort şi înviat. Deşi îşi spunea „slujitorul lui Iisus Hristos printre păgâni", Faptele Sfinţilor Apostoli povestesc cum pretutindeni, de la sinagogile din Salamina – în Cipru – şi până în temniţa din Roma, el se adresa sistematic în primul rând evreilor. Abia apoi, date fiind numărul mic de convertiri şi respingerea sa de către majoritatea evreilor din diaspora, şi-a îndreptat el atenţia către păgâni.

34

DATE ŞI LOCURI

Încurajat de succesul primei sale misiuni în Asia, pe care a relatat-o în adunarea apostolilor de la Ierusalim, Pavel cere – şi obţine – ca paginilor convertiţi să nu li se impună Legea evreiască, în sinagogi, el şi i-a apropiat pe simpatizanţii iudaismului, atraşi de monoteism şi de calitatea moralei evreieşti, dar cărora le era refuzată integrarea, dată fiind obligativitatea circumciziei. În Corint, după ruperea relaţiilor sale cu evreii, apostolul se stabileşte chiar la unul dintre acei oameni „cu teama lui Dumnezeu". În Efes, după despărţirea de sinagogă, el ţine predici la şcoala lui Tiranus, unde primeşte deopotrivă evrei şi greci. Potrivit Faptelor Sfinţilor Apostoli, relaţiile conflictuale dintre el şi comunitatea evreiască au favorizat şi au justificat orientarea lui către pagini.

După Epistola către Romani (IX-XI), infidelitatea Israelului este una trecătoare, ea ţinând de misterul divin al alegerii: „că împietrirea **s-**a făcut lui Israel în parte, până ce va intra tot numărul neamurilor. Şi astfel întregul Israel se va mântui".

Într-adevăr, toţi oamenii trebuie să se adune **într-**un singur popor. „Căci toţi sunteţi fii ai lui Dumnezeu prin credinţa în Hristos Iisus. Căci, câţi în Hristos v-aţi botezat, în Hristos v-aţi îmbrăcat. Nu mai este iudeu, nici elin (şi nici barbar, nici scit, după Epistola către Coloseni); nu mai este nici rob, nici liber; nu mai este parte bărbătească şi parte femeiască, pentru că voi toţi una sunteţi în Hristos Iisus" (Epistola către Galateni, III, 26 – 28). Au fost apoi stabilite nişte reguli, pentru a se înlesni traiul în comun al evreilor convertiţi – fideli propriilor cutume – şi al creştinilor proveniţi din rândul paginilor. De

altfel, Pavel a iniţiat chiar o colectă prin bisericile din lumea greacă, pentru a veni în sprijinul fraţilor din Ierusalim, acceptarea sa de către Iudeea urmând să consfinţească deplina primire a paginilor în sânul Bisericii. Dintre cele două popoare – al „păgânilor cu trupul, numiţi netăiere-mprejur" şi al celor „numiţi tăiere-mprejur, făcută de mână în trup" – Iisus a făcut „una, surpând peretele din mijloc al despărţiturii" care le interzicea paginilor accesul la acel „lăcaş sfânt în Domnul" (Epistola către Efeseni, II, 11 – 22).

Ironia sorţii a făcut însă ca o propovăduire atât de… ecumenică să suscite nenumărate comploturi, încăierări şi ciomăgeli, atât în Damasc, Ierusalim şi Filippi, cât şi în Corint şi în Efes.

35

De la Lege la graţia divina

Care este, până la urmă, credinţa ce îl împinge pe Pavel către Europa păgână? Apostolul a beneficiat, în aceeaşi măsură ca toţi Cei Doisprezece (Sfânta Evanghelie după Matei, XI şi XVI), de apocalipsa – adică de revelarea (apocalupsis, în greacă) – Fiului lui Dumnezeu (Epistola către Galateni, I, 16). Timpul cel de pe urmă a irupt în viaţa sa. Firește, Pavel preluase de la Biserică tradiţiile referitoare la moartea-învierea lui Iisus şi la împărtăşanie. În viziunea de pe drumul Damascului însă, esenţa Evangheliei – puterea lui Dumnezeu în mântuirea oricărui credincios, „a iudeului mai întâi, apoi a grecului" – l-a marcat precum un fier înroşit. Despre ce este vorba?

Pavel, care în privinţa dreptăţii pe care i-o poate da Legea unui om fără greşeală, era sârguitor până la a persecuta Biserica, şi-a dat seama că nu lucrările Legii l-au salvat. Numai prin graţia alegerii divine cel slab a devenit puternic, iar cel nemernic a fost făcut apostol. „Deci, dar, nu este nici de la cel care voieşte, nici de la cel ce aleargă, ci de la Dumnezeu care miluieşte" (Epistola către Romani, IX, 16). Pornind de la această revelaţie, Pavel a construit o viziune novatoare asupra mântuirii.

Toţi oamenii sunt păcătoşi. Păgânii, cu sufletul cuprins de „stricăciune" (Epistola către Romani, I) şi evreii, necredincioşi Torei (Epistola către Romani, II), sunt din naştere îndepărtaţi faţă de Dumnezeu şi neputincioşi în a şi-l apropia. Rolul Legii este esenţial. Ea a servit la revelarea, pe de o parte, a păcatului cvasipersonificat care, întipărit în sufletul oamenilor, îi împinge în greşeală, iar pe de altă parte, a nevoii universale de mântuire.

Singura salvare? îndreptarea dobândită gratuit prin Mesia Iisus, Fiul lui Dumnezeu, noul Adam ceresc, care **s-**a întors către Dumnezeu în folosul întregii umanităţi. Reconcilierea umanităţii cu Dumnezeu şi a oamenilor între ei **s-**a făcut prin acea graţie divină căreia se cuvine să i te supui prin credinţă. „Fiindcă este un singur Dumnezeu, Care va îndrepta din credinţă pe cei tăiaţi împrejur şi, prin credinţă, pe cei netăiaţi împrejur" (Epistola către Romani, III, 30).

Ce se întâmplă în acest caz cu lucrările Legii? Trebuie oare neglijată morala? Nicidecum. Lucrările sunt înflorirea graţiei divine oferite credinciosului. Ele nu sunt menite capitalizării unor merite

prin care să se achite datoria îndreptării, ci traduc eficienţa mântuirii dinainte primite prin credinţă.

De la gândirea semitică la cultura greacă

Pavel spune: „Şi noi toţi căzând la pământ, eu am auzit un glas care**-**mi zicea în limba evreiască: Saule, Saule, de ce mă prigoneşti? Greu îţi este să loveşti în ţepuşă cu piciorul" (Faptele Sfinţilor Apostoli, XXVI, 14). Or, zicala despre boul care se răneşte inutil lovind cu piciorul **într-**o ţepuşă este grecească! Cel care se născuse în marele centru intelectual reprezentat de oraşul Tars, cel care fusese plămădit de cultura rabinilor şi care cunoştea îndeaproape temele gândirii elene, acela era predestinat să răsădească în rândul paginilor, **într-**un act de aculturaţie, credinţa **într-**un Mesia evreu.

Format în spiritul discursurilor ateniene, Pavel avea să se izbească de sarcasmul grecilor atunci când va enunţa ideea învierii. Între prima şi cea de-a doua Epistolă către Corinteni, el se va arăta capabil să treacă de la antropologia semitică (fiinţa umană este în întregime coruptibilă şi în întregime transformată de Sfântul Duh) la antropologia greacă dualistă (apostolul intenţionează să trăiască în preajma Domnului, în afara trupului, până la cea de-a doua coborâre a lui Hristos pe pământ).

Împrumutând de la apocaliptica iudaică noţiunea de mister, de taină, el oferă o alternativă păgânului ce caută o mântuire personală în aşa**-**numitele religii de mistere. Totodată, el integrează glosolalia **–** ale cărei precedente profetice sunt cunoscute **–** în practica creştină, delimitâ**nd-**o de comportamentele extatice ale anumitor culte păgâne. Pavel creează un contrapunct la speculaţiile pregnostice asupra

„elementelor lumii", la gândirea stoică vizând indiferenţa faţă de statutul social, armonia universului şi raporturile cu un Dumnezeu de la care vin toate, prin care şi întru care există toate lucrurile. Uneori, apostolul foloseşte diatriba, atât de dragă filosofilor eleni, înţelepciunii greceşti el îi substituie înţelepciunea creştină – o paradoxală „nebunie a lui Dumnezeu", ce se dezvăluie lumii în slăbiciunea Celui Răstignit.

Aceste transcripţii fac preludiul marii mărturisiri de credinţă de la Calcedonia. Se poate totuşi „incultura" creştinismul în civilizaţii cu totul străine de modurile de gândire europene, fără a se trăda pe sine?

36D. HR.

37

După două mii de ani

Lumina orbitoare ce i se arătase lui Pavel pe drumul Damascului, culcân**du-**l la pământ, l**-**a făcut să traverseze graniţa dintre Asia şi Europa, să ignore zidurile înălţate între popoare, să accepte confruntarea cu diferitele culturi, să**-**l primească mai degrabă pe Dumnezeu, decât să încerce să şi**-**l explice raţional.

Suprapunerea Ierusalimului, Atenei şi Romei **într-**o cetate nouă, unică, era ea grevată din start de contradicţii ireductibile sau, dimpotrivă, purtătoare a unui ecumenism promiţător?

Emile Morin

Referinţe bibliografice

Armogathe J.**-**R., Paul ou l'impossible unite, Mame, Paris, 1980. Boismard M.**-**E. şi Lamouille A., Les Actes des deux apâtres, vol. I**-**III.

J. Gabalda, Paris, 1990. Bornkamm G., Paulus, Stuttgart, 1969.

Hugede N., Saint Paul et la Grèce, Les Belles Lettres, Paris, 1983. Hugede N., Saint Paul et Rome, Les Belles Lettres**-**Desclee de Brouwer.

Paris, 1986.

L'Eplattenier Ch., Les Actes des apâtres, Labor et Fides, Geneva, 1987. Lohfink G., La Conversion de saint Paul, Cerf, Paris, 1967. Maccoby H., Paul et l'invention du christianisme, Lieu commun, Paris, 1987.

— VltiMW

u ai»

Ik

(1

r

410

Intrarea lui Alaric I în Roma

După un an şi jumătate de asediu, în ziua de 24 august 410, Roma – Civitas sau Cetatea prin excelenţă, „stăpâna lumii, şcoală doctă şi faimoasă, în raritǎţi fecundă", după cum avea s-o numească Molière în 1663, cea care dăduse numele celui mai durabil şi mai cuprinzător aparat juridic (jus civile) din lume – vedea armata vizigotă a lui Alaric I pătrunzând prin poarta Salaria, situată între Termele lui Diocleţian şi Castra praetoria. Până în 27 august, locuitorii şi toate bunurile cetăţii aveau să se afle la bunul plac al soldaţilor, fără a se putea spune cu exactitate ce s-a întâmplat cu imunitatea destul de confuz acordată bisericilor.

Motivele care au condus la prădarea Romei au fost extrem de complexe. În tabăra romană, aceasta a fost pregătită de dezechilibrul forţelor între, pe de o parte, antigermanii radicali, în fruntea cărora se găsea, în primul rând, palatinul Olimpiodor – de origine orientală – şi, pe de altă parte, moderaţii care sprijineau poziţia germanului Stilicon în armata imperială. Obiectivul celor dintâi era de a-l constrânge pe împăratul Honoriu să nu pactizeze cu Alaric. Până la urmă, dată fiind asedierea Romei, aceasta a şi fost atitudinea adoptată. De fapt, asediul a precipitat o tendinţă perceptibilă încă de la începutul anului 408, când Alaric se deplasase cu intenţii războinice din Epir către nordul Italiei, pentru a cere acele annonae pe care Roma le datora oamenilor lui ca trupe federate.

Ura dintre vizigotul Alaric I şi ostrogotul Sarus (succesorul lui Stilicon, asasinat ca general al armatei romane) – o ură născută din conflicte familiale şi politice sângeroase, vechi de mai bine de treizeci de ani –, a contribuit probabil şi ea la hotărârea romanilor de a respinge propunerile de pace pe care Alaric, potrivit relatării lui i. SU: 410 – /TACI, 39

Zosimus, le-a făcut până în septembrie 408. Căpetenia vizigotă a declanşat atunci ostilităţile şi, în loc să asedieze Ravena, care era foarte bine apărată, s-a îndreptat către capitala imperiului, în ciuda fortificării unor puncte strategice precum Mausoleul lui Hadrian (devenit ulterior castelul Sant' Angelo). Alaric încerca astfel să-i forţeze mâna lui Honoriu pentru a obţine pe întinsele teritorii de pe continentul african – ce îl interesau în mod deosebit – o zonă în care poporul său să se poată stabili. Negocierile dintre Alaric şi consilierii antivizigoţi ai lui Honoriu s-au desfăşurat în mai multe reprize, pe

întreaga durată a asediului Romei, din noiembrie 408 până în iulie 410. Când, în cele din urmă, atitudinea extremistă a lui Olimpiodor a vlăguit rezistenţa lui Honoriu, Alaric a încercat să obţină acordul pe care acesta din urmă i-l refuzase atâta timp: mai întâi, el îl numeşte împărat pe Athaulf, prefectul roman al oraşului, pecetluind astfel un pact cu Roma; apoi îl detronează, urmărind o reconciliere cu Honoriu. Atunci când această din urmă manevră părea pe punctul de a-şi arăta roadele, incidentul provocat, evident, în mod voit, probabil de către Sarus – un atac asupra partizanilor lui Alaric, sub pretextul unei întrevederi cu Honoriu – duce la luarea cu asalt a Cetăţii Eterne. Nimic din ce avea să se petreacă acolo nu ar fi putut lăsa orgolioasa Urbs – ca în sonetul lui Verlaine – indiferentă: „Eu sunt imperiul la sfârşitul decadentei, / Care-i priveşte pe marii barbari albi cum trec, / Compunând acrostihuri nepăsătoare".

Totul a fost trecut prin foc şi sabie, fapt ce avea să fie considerat de Namaţian – un alt poet, contemporan cu evenimentele – drept cea mai mare crimă din câte s-au comis vreodată, „asasinarea mamei lumii-ntregi". El o lega, pe nedrept, de chipul – duşmănos, în taină – al celui care, după opinia sa, nu era decât un trădător, adică al lui Stilicon – cu toate că acesta primise elogii publice, gravate în 406 pe stelele din Roma, pentru că salvase cetatea de invazia goţilor lui Radagaisus, învingându-i şi capturându-i la Fiesole. Ceva mai puţin simplist, un alt martor al evenimentelor, Orosius, discipol al Sfântului Augustin, le interpreta ca pe o pedeapsă venită de la Dumnezeu, sătul de „atâtea blasfemii făr' de căinţă" câte văzuse şi auzise în marea cetate. Orosius se asemăna, prin critica decadenţei şi a corupţiei Romei, cu Ammianus Marceliinus. Numai că nici opera istorică a ultimului nu constituie o sursă imparţială, ea fiind chiar considerată astăzi drept cea mai tendenţioasă.

Orosius rămâne, de fapt, cel mai instructiv dintre autorii care au ţinut să sublinieze în moderaţia barbarilor un efect al creştinării lor.

aşa cum au făcut-o Iordanes, Sfântul Augustin însuşi ori Salvian din Marsilia care, în termeni diferiţi de cei ai lui Orosius, reliefează îmbunătăţirea sensibilă a comportamentului general al barbarilor faţă de creştini, apărându-ne mai degrabă ca un analist politic decât ca un predicator atunci când critică, de asemenea, lipsa de înţelegere faţă de

Alaric a guvernanţilor romani aflaţi la Ravena. Altminteri însă, asemenea mărturii răspund neîndoielnic mai mult motivaţiilor personale ale autorilor lor decât unei încercări de abordare obiectivă a faptelor. Acest lucru devine extrem de limpede dacă vom compara datele din sursele citate mai sus cu cele oferite de Sfântul Ieronim, mult mai demn de încredere decât ceilalţi, atâta vreme cât el nu abordează tema respectivă decât forţat de împrejurări, şi anume în epistolele adresate unor persoane care, în mod individual sau colectiv, avuseseră de pătimit de pe urma atacului asupra Romei. Exagerările pe direcţia apologiei religioase sau a dezbaterii politice – comune aproape tuturor analiştilor – îi făceau să transforme relatările cu privire la prădarea Cetăţii Eterne **într-**o pledoarie în favoarea propriei lor teze, centrată pe critica sociomorală pe care o susţineau ori pe acuzarea rivalului politic pe care îl combăteau, mai degrabă decât pe analiza evenimentelor. O Romă trădată, pentru unii; o Romă dezonorată, pentru alţii. O Romă ale cărei suferinţe ţineau de voinţa unor divinităţi abandonate, în opinia paginilor, de dreptatea unui Dumnezeu al creştinilor, exemplar în sentinţele sale, ori de cea a unui **semi**barbar care acţiona cu şiretenie, pretinzând a fi cetăţean roman. Pentru a spune însă ce **s-**a întâmplat cu adevărat în Cetatea Eternă pe parcursul celor optsprezece luni de asediu, apoi al celor trei zile fatidice din august 410, nu avem la dispoziţie decât nişte judecăţi părtinitoare, lipsi**ndu-**ne practic informaţiile istorice concrete. Totuşi, în linii mari, lucrurile nu pot fi prea diferite de urgiile care, în teribila perioadă 409 – 412, se abat asupra Hispaniei, provincie care se vede prădată, de la nord la sud, de către suevi, vandali, aleni şi vizigoţi. Hidacius rezuma situaţia de acolo în câteva rânduri: „O dată intraţi în Hispania, barbarii fură şi ucid în duşmănie. Ciuma se întinde în regiunile invadate. Sub ameninţarea barbarilor dezlănţuiţi şi a ciumei care cuprinde întreg teritoriul, cel care jefuieşte oraşele fură tot atâtea bunuri şi alimente câte consumă cel care le apără. Foametea sporeşte în aşa măsură, încât locuitorii sunt siliţi să mănânce cadavre umane, chiar şi mamele procedând la fel cu pruncii lor, pe care îi omoară pentru a**-**i găti. Animalele, pe care carnea îţii) 410 ţtă G 41

oamenilor înfometaţi, bolnavi sau ucişi le-a făcut să se sălbăticească, îi atacă pe cei sănătoşi şi viguroşi, nepregetând să**-**i omoare pentru a se hrăni”.

Situaţia Romei, deosebit de grea, nu **s-**a schimbat probabil prea

mult între ultimele luni ale anului 408 – când începea asediul – şi august 410, data asaltului final. Cel puţin, dacă judecăm după tonul cu care Sfântul Ieronim descrie, în epistola 127, ceea ce el numeşte terribilis rumor: Roma, spune el, era asediată, iar viaţa oamenilor se cumpăra în aur, dar cum asediul prelungea la nesfârşit spolierea, aceştia îşi pierdeau deopotrivă bunurile şi viaţa. Asaltul asupra cetăţii a fost încă şi mai cumplit, dacă este să-i dăm crezare aceluiaşi Ieronim, care afirmă că şi-a dictat relatarea cu faţa scăldată în lacrimi şi cu vocea sugrumată.

„Iată ocupată cetatea care ocupa Universul", adaugă el, interpretând faptele cu un joc de cuvinte ce trimite la teza deja citată a unei răsturnări uimitoare, fatidice, care ar explica jaful iniţiat sub conducerea lui Alaric. Sfântul Ieronim se opreşte asupra câtorva detalii privind asediul şi, apoi, asaltul asupra Romei; el insistă asupra duritătii lor, arătând că înfometarea a făcut mai multe victime decât aveau să facă soldaţii, ceea ce explică numărul mic de prizonieri din timpul jafului. Iar pentru a încheia paragraful, el recurge la aceleaşi argumente ca Hidacius, menţionând că nebunia foametei a dus la descoperirea unor „alimente" abominabile, mamele ajungând să-şi devoreze copiii nou-născuţi.

Orosius nu este, aşadar, demn de încredere, iar erorile sale cu greu pot fi puse doar pe seama unei lipse de informaţii. Capitolul 39 din lucrarea sa Istoria împotriva paginilor este consacrat în întregime descrierii jafului din 410. Nimeni, oricât de ingenuu ar fi, nu ar putea crede că acest asalt de trei zile – rezumat de Sfântul Ieronim în termenii următori: „Faimoasa cetate, fruntea întregii lumi, a fost mistuită de un imens incendiu" – s-a putut transforma, aşa cum pretinde autorul, într-o procesiune liturgică ce i-ar fi reunit pe majoritatea vizigoţilor şi romanilor, singurii care ar fi avut de suferit fiind acei rari necredincioşi care refuzaseră să li se alăture primilor. Şi totuşi, asta afirmă Orosius. După spusele sale, când jaful deja începuse, un got, pe cât de puternic, pe atât de bun creştin, a dat peste o călugăriţă bătrână, căreia i-a cerut cuviincios toate obiectele din metal preţios pe care le deţinea. Călugăriţa, îmbărbătată de propria-i credinţă, i-a răspuns că şi dacă ar avea din abundenţă aşa

ceva, nu ar putea să-i dea nimic, pentru că toate erau destinate

cultului, iar dacă cineva i le-ar lua cu forţa, acela ar avea, în conştiinţa sa, de dat socoteală în faţa lui Dumnezeu. Profund mişcat, vizigotul s-a dus să-l consulte pe Alaric, care i-a ordonat transferarea odoarelor la bazilica Sfântului Petru, aflată la mare distanţă de teatrul acelor evenimente, fapt ce a dat naştere unei procesiuni care a traversat întregul oraş, purtând cu sine o mare cantitate de obiecte preţioase. Goţii au asigurat protecţia militară, iar asediatorii şi asediaţii li s-au alăturat spontan, minaţi de acelaşi elan mistic. Numai un număr restrâns de oameni – al căror refuz nelegiuit de a se alătura cortegiului îi făcea să apară drept ticăloşi sau bicisnici – au căzut victime focului ori sabiei. Orosius îşi va încheia relatarea asupra prădării Romei adăugând că, deşi ulterior au fost incendiate câteva edificii, ele au fost mult mai puţin numeroase decât cele distruse în celelalte urgii care se mai abătuseră asupra cetăţii. Aşa arată, din perspectiva acestui cronicar, incendiul general pomenit de Sfântul Ieronim. Este evident că şi în condiţiile în care anecdoticul ar veni în sprijinul unei asemenea optici, Orosius tot nu ar avea dreptul să opereze o astfel de extrapolare, convertind atrocităţile comise atunci într-o exaltare a puterii credinţei creştine, capabilă să-i îmbuneze într-o mare măsură pe războinicii barbari. Rezumând, pentru acest autor nu s-ar fi întâmplat nimic, de n-ar fi fost ruinele rămase în urma acelor evenimente.

Roma se găsea într-o situaţie de mare confuzie politică, întrucât singura autoritate susceptibilă de a o proteja, papa Inocenţiu I, se afla la Ravena, împreună cu întreaga curte imperială a lui Honoriu. Orosius însuşi dă această informaţie, lucru deloc lipsit de importanţă, căci nu putem să nu vedem aici o dovadă a implicării sale pasionate: el este înclinat să perceapă evenimentele ca pe un plan divin pentru a-l cruţa pe pontif de suferinţa de a descoperi cele petrecute în realitate. Mult mai demnă de încredere pare însă a fi o altă menţiune: exact atunci s-au dezlănţuit furtunile de vară, agravând probabil situaţia prin amploarea lor, cu toate că autorul nostru vedea în trăsnete mânia pedepsei divine ce se abătea asupra romanilor pentru păcatele lor neispăşite.

Consemnările Sfântului Ieronim vin să aducă ceva mai multă lumină. Este foarte probabil ca jefuirea Cetăţii Eterne să fi fost precedată de un acord care viza o anumită moderaţie a acesteia. Putem deduce un asemenea lucru din limitarea ei efectivă la durata celor trei

zile, deşi nu-i sigur că şi absenţa papei fusese prevăzută în wu: 410 – jt; „3.43

presupusul acord, ea putând să răspundă şi altor raţiuni. Cert este, în schimb, că a avut loc un exod al persoanelor de vază, care au părăsit cetatea Romei în perioada asediului ori şi-au improvizat rapid fuga, în faţa iminenţei sângerosului deznodământ. Astfel de cazuri au fost, pare-se, destul de numeroase – şi de răspândite, la propriu – căci, după cum afirmă Sfântul Ieronim, nu a existat regiune în care să nu se fi stabilit vreun fugar roman, fapt de necontestat, dincolo de retorismul frazei. Aceste persoane trebuiau, bineînţeles, să se resemneze cu pierderea totală a averilor mobiliare, ca preţ al fugii lor, deşi, juridic vorbind, ele rămâneau proprietarele bunurilor respective; aşa a fost situaţia familiei Demetriadei, destinatara scrisorii 130 a Sfântului Ieronim, în care sunt relevate tocmai aceste aspecte. Prin urmare, victimele reale şi directe ale jefuirii Romei par să fi fost, în marea lor majoritate, locuitorii săraci, imprudenţi sau dezorientaţi, care nu s-au raliat unor asemenea măsuri de precauţie. Cât priveşte reducerea numărului de victime – neîndoielnic, reală –, ea a constituit, poate, pretextul acelei diminuări abuzive a efectelor pe care Orosius, aşa cum am văzut, o exagera fără măsură. Pactul prealabil de care vorbeam ar putea explica, de asemenea, respectul acordat bisericilor, în special bazilicii Sfântului Petru şi împrejurimilor sale. Dacă aşa au stat lucrurile, această oază a avut, pesemne, o importanţă a sa – chiar dacă nu foarte mare – de vreme ce Sfântul Ieronim, extrem de tăios atunci când afirmă că multe biserici, respectate înainte, s-au transformat în cenuşă şi fum, menţionează aici cazuri concrete de aplicare eficace a dreptului de azil.

Numărul ridicat al atrocităţilor, care au atins deopotrivă cetatea şi locuitorii ei, nu poate fi pus sub semnul îndoielii. E vorba de lucruri oarecum previzibile în atari circumstanţe, dar cazurile citate de Sfântul Ieronim sunt cu totul zguduitoare: violuri consumate sau nu (scrisoarea 130, 5 şi 7), torturi prelungite pentru aflarea comorilor ascunse (scrisoarea 127, 13). Pe de altă parte, el generalizează în mai multe rânduri – dovadă a unei convingeri ferme –, atunci când vorbeşte despre stricăciunile pricinuite cetăţii, pe care o numeşte urbis Romae uastatione (scrisoarea 126, 2), ori zidurilor sale, pe jumătate distruse. Lor li se adaugă ducerea în sclavie a prizonierilor, precum şi luarea de ostatici, cazul cel mai cunoscut fiind al surorii

împăratului, Placidia Galla Aleia.

După cele trei zile de jaf, Alaric a reînceput să se gândească la stabilirea poporului său pe fertilele pământuri africane, grânarul

tradiţional al Romei. Numai că traversarea Mediteranei, împiedicată mai întâi de o furtună, avea să fie oprită definitiv, în acelaşi an 410, de moartea regelui vizigot la Cosenza, în Calabria. Noul rege, Athaulf, va schimba – provizoriu – cursul fluviului Busento pentru funeraliile predecesorului său, apoi va modifica planurile acestuia, urmărind să-şi impună dominaţia asupra sudului Galiei, din Narbonne până la Bordeaux. O dată stabiliţi **într-**un regat independent – având capitala iniţial la Toulouse, apoi, până în 711, la Toledo –, vizigoţii aveau să nu mai părăsească niciodată Europa.

Joşi Manuel Perez-Prendes

Referinţe bibliografice y

Brown R, Genèse de l'antiquité tardive, Gallimard, Paris, 1983".

Chastagnol A., L'Évolution politique, sociale et économique du monde romain, SEDES, Paris, 1982. Lot R, La Fin du monde antique et le debut du Moyen âge, prefaţă de

P. Riche, Albin Michel, Paris, 1989.

ai

1;

711

Invazia maurilor duce la prăbuşirea regatului vizigot **într-**un foarte scurt interval de timp, din iulie 711 şi până în 713, când puterea islamică pare deja suficient de consolidată, regatul vizigoţilor – o formaţiune politică de mare anvergură în Occidentul european, care acumulase mai bine de două sute de ani de existenţă, creând o civilizaţie din care ne-au rămas vestigii impresionante şi extrem de originale, mai ales în domeniul dreptului – avea să dispară în urma unei invazii devastatoare, dar nu a unui întreg popor înarmat, ci a câtorva trupe expediţionare musulmane, reduse ca efectiv. Faptul în sine rămâne una dintre cele mai mari enigme ale istoriei europene, cauzele vehiculate nereuşind să ofere o explicaţie mulţumitoare. Chiar considerate în ansamblul lor, situaţii altminteri indiscutabile, precum lupta pentru putere între principalele facţiuni vizigote, inegala implantare a controlului statului vizigot în diferitele regiuni ale

Peninsulei Iberice sau, mai departe, perioadele de secetă, foametea şi epidemiile de ciumă nu sunt suficiente pentru a justifica o criză de o asemenea amploare.

Prăbuşirea aproape teatrală a acestui stat, pulverizarea – ca să zicem aşa – instantanee a instituţiilor lui, dispariţia resurselor sale oficiale constituie evenimente de o singularitate cu totul excepţională în istoria tuturor timpurilor, cercetătorii nereuşind nici astăzi să înlocuiască uimirea cu o explicaţie.

Care a fost percepţia celor direct afectaţi de aceste lucruri? Cum a fost privită distrugerea unei civilizaţii precum cea vizigotă, care făcuse cuceriri însemnate, mai ales în sectoare dificile precum teoria ordonanţării juridice a societăţii şi construirii structurilor politice? Ce ecouri au ajuns până la noi, legate de această incredibilă răsturnare

şi de reacţia martorilor ei direcţi? Cele mai bune cronici ale epocii se opresc înainte de 711 (iar în unele cazuri, chiar cu mult înainte). Va trebui, aşadar, să ne mulţumim cu relatările unor scriitori de mâna a doua cărora, destul de des, le lipsesc forţa şi fineţea în abordarea faptelor. Să mai precizăm că deşi asemenea surse nu au fost consultate doar în privinţa datelor şi itinerarelor cuceririi islamice, nu există aproape nicio precizare referitoare la viziunea asupra societăţii şi lumii căreia îi aparţineau autorii respectivi. Textele arabe (ca, de pildă, Albar Machmua sau scrierile lui Al-Makkari), mai bogate în informaţii decât cele pomenite mai devreme, sunt redactate din**tr-**o perspectivă providenţialistă, tinzând a considera totul drept o suită de miracole, ceea ce nu face decât să confirme amploarea şocului pricinuit de evenimentele respective.

Aceste mărturii – oricât de sărace în informaţii, oricât de departe de realitate ar fi ele – nu ar putea fi însă înţelese fără a le raporta la anumite atitudini culturale şi sociale ce caracterizau epoca în care au fost scrise lucrările menţionate. Pentru a se percepe cum se cuvine profundul sentiment de abandonare pe care dispariţia lumii vizigote l-a produs în rândul celor care au asistat la acest fenomen, trebuie să se pornească de la o trăsătură fundamentală – şi anume de la „gotism", rudimentar sentiment naţional hispanic prin care înţelegem orgoliul de a se simţi ori de a se crede legat, din**tr-**un motiv sau altul, de gens Gothorum. Este o idee care a însufleţit foarte de

timpuriu „elitele" cele mai bine reprezentate şi mai semnificative din punct de vedere politic din societăţile peninsulare; ea poate fi uşor regăsită în sursele istorice vizigote, surse care, în plus, lasă să se întrevadă o accentuare progresivă a trăsăturilor specifice vizigoţilor, odată cu trecerea timpului. Apologia cu adevărat radicală a acestor trăsături este făcută în opera târzie a clericilor mozarabi, care au emigrat din teritoriile islamice către teritoriile creştine. O asemenea operă răspundea necesităţii de a se construi o doctrină care să justifice lupta de recuperare, de către monarhii hispano-creştini, a pământurilor şi locuitorilor ce intraseră, din 711, sub puterea islamului. Pentru a fi eficientă – aşa cum şi avea să fie –, o astfel de doctrină trebuia să-şi găsească un sprijin social care să o întărească; în consecinţă, propovăduirea necesităţii de a se reinstaura o ordo gothicus nu le-ar fi putut ajuta artizanilor ei dacă nu ar fi existat înainte o societate obişnuită să-şi asume această ordo ca pe ceva al m\j: 711 intraos 47

său, adică un întreg mod de viaţă a cărui pierdere este resimţită cu mai multă putere decât teama generală în faţa năvălitorilor.

Dispariţia regatului vizigot a arătat ce înseamnă să fii singur în faţa surpării lumii în care credeai, context şi suport esenţial pentru viaţa şi comportamentele grupurilor sociale, iar la nivel individual, ale persoanelor.

Semnificaţia profundă a brutalei prăbuşiri din 711 se poate face înţeleasă din caracterul extrem al atitudinilor pe care le-a generat. Deşi unii, ca Teodomir din Orihuela, nu se supun decât în urma unei aprige rezistenţe, ale cărei urme sunt numeroase (să ne gândim numai la oraşul Mérida, pomenit în Albar Machmua), grupările predominante vor hotărî să accepte noua situaţie şi se vor „converti" rapid la islamism. Aşa au făcut, printre alţii, contele Casio din Ejea şi chiar văduva regelui Roderic, care s-a căsătorit cu fiul cuceritorului Musa Ibn Naser; faptul – datorat supleţii tratamentului coranic aplicat evreilor şi creştinilor de către căpeteniile musulmane (să citäm aici modul în care a capitulat Huesca, potrivit informaţiilor oferite de Al Mdri şi Marrakusi) – nu are nicio legătură deocamdată cu rigorile ulterioare ale exegeţilor Coranului şi nici cu vreo lectură a acestuia care să elimine orice altă variantă. Astfel, s-ar cuveni să vorbim mai degrabă de o „islamizare" a spaniolilor, fie ei de origine romană sau vizigotă, decât de o „invazie a arabilor", aşa cum se scrie de obicei,

din**tr-**o perspectivă parţială, limitată, ce reduce răspândirea islamului în peninsulă doar la efectele stabilirii aici a triburilor arabe şi berbere, în marea lor majoritate alcătuite din bărbaţi. În faţa acestor mase însă, alte populaţii **–** precum minorităţile mozarabe **–** negau pur şi simplu realitatea şi, închizâ**ndu-**se în ele însele, încercau să trăiască în continuare după legea goţilor, ca şi cum nimic nu **s-**ar fi schimbat, adică în credinţa bazată pe profeţiile lui Ezechiel, potrivit cărora dominaţia musulmană **s-**ar încheia în o sută şaptezeci de ani. Atunci când o astfel de poziţie avea să se dovedească dificilă în spaţiile islamizate, grupurile respective vor emigra spre nord, în noile regate creştine, ducând cu ele cărţile, odoarele sfinte şi propria limbă, pentru a-şi păstra şi răspândi „gotismul".

Pierderea regatului a fost văzută ca o consecinţă a păcatelor unui rege, Vitiza, a cărui reabilitare avea să înceapă abia peste un mileniu, în 1772, graţie lui Gregorio Mayans y Siscar, iscând chiar şi atunci câteva noi polemici în rândul istoricilor. Pentru generaţia ce i-a urmat enigmaticului şi nefericitului rege got, exista o relaţie clară.

de la cauză la efect, între comportamentul ce i se atribuia şi ceea ce **s-**a întâmplat, în ciuda eforturilor lui Roderic de a evita un asemenea lucru: prăbuşirea armatei vizigote în faţa soldaţilor sarazini.

Texte ulterioare evenimentelor, dar marcate încă de impactul lor **–** precum cronica redactată la curtea regelui asturian Alfons al III-lea şi cea cunoscută sub numele de Cronica regatului Leon, miscelanea sau najerense **–** vor amplifica nesăbuinţele atribuite lui Vitiza de Cronicon Moissacense, adăugâ**ndu-**le, ca şi pe alte excese ale lui Roderic, nedescrise aici, deja evidentei „trădări a lui Vitiza", **într-**o analiză grăbită, dar care are cel puţin meritul de a nu reduce totul la o singură cauză. La fel de târzie ca şi sursa anterioară, aşa-numita Istorie scrisă de un călugăr din Silos la 1115 va elogia totuşi curajul lui Roderic, care ar explica naşterea unei legende legate de apariţia rămăşiţelor sale pământeşti, după enigmatica lui dispariţie.

În alte texte şi din**tr-**o perspectivă diferită, bine cunoscutul istoric Paul Diaconul insistă cu precădere asupra speranţei pe care o naşte victoria lui Carol Martel asupra celor pe care îi numeşte gens sarracenorum. El este mult mai puţin sever decât Moissacense în privinţa înfrângerii vizigoţilor, mulţumi**ndu-**se să consemneze faptul

că musulmanii au invadat întreaga Spanie. Totuşi, menţiunea pe care o face referitor la exilul transpirinean al locuitorilor din peninsulă este de un dramatism cu totul aparte (după zece ani, ei au pătruns, însoţiţi de femei şi copii, în Aquitania, pregătiţi parcă să se instaleze acolo). Această relatare legată de emigrarea forţată a atâtor familii este unul dintre cele mai vechi texte referitoare la un fenomen ce avea să se repete în nenumărate rânduri de-a lungul istoriei, până în secolul XX, veac marcat de exodul spaniolilor la nord de Pirinei din raţiuni politice.

Continuările (părţile a II-a şi a III-a) lui Fredegarius Scholasticus vor accentua viziunea francocentrică asupra faptelor, pomenind cu emfază numai victoriile francilor, Christo auxiliante. Distanţarea acestor texte în raport cu tragedia vizigotă este evidentă şi ţine, cu siguranţă, nu doar de convingerea că de-acum exista o imunitate în faţa unei asemenea ameninţări, ci şi de o dorinţă aproape inconştientă de a se compensa ori de a face uitat un episod atât de grav. Situaţia-limită o oferă Annales Petaviani, unde, în prima parte a lucrării, abia dacă se acordă trei rânduri evenimentelor ce se încheie între anii 731 şi 737, „când Carol **s-**a războit cu sarazinii în Ţara Goţilor".

711,<! 49

Dintre explicaţiile cu privire la atitudinea cronicarilor n-ar trebui excluse, poate, nici unele reminiscenţe inconştiente ale vechii rivalităţi dintre franci şi goţi, rivalitate ce se întorcea în avantajul primilor în bătălia – deja îndepărtată – de la Vouille, din anul 507. Deşi încă de temut pentru ei, ocupaţia musulmană a peninsulei îndepărta totuşi pentru totdeauna prezenţa vizigotă, cea care nu încetase niciodată să reprezinte o ameninţare latentă. Pe de altă parte, absenţa papei Constantin I – care, în 711, călătorea în zona răsăriteană a Mediteranei – contribuia la rigiditatea percepţiilor non-hispahice.

Viziunea cea mai dramatică asupra prăbuşirii regatului vizigot – ţinând cont de laconismul textelor din acea perioadă – avea să se ţeasă **într-**un ansamblu de cronici mult mai apropiate de evenimente decât precedentele, inclusiv din punct de vedere geografic.

Într-adevăr, mult mai expresive decât mărturiile deja citate se dovedesc a fi cea cunoscută de mai multă vreme sub numele de Anonimul din Córdoba – cronica lui Isidor „Pacense" (datorită atribuirii ei nu lui Isidor din Sevilla, ci episcopului cu acelaşi nume din

oraşul Béjar, ţinutul cunoscut prin Pax Julia) – şi cronica mozarabă din 754 sau Continuatio Hispana. Autorul acesteia din urmă este un cleric toledan, aparţinând grupului de rebeli mozarabi. El povesteşte în termeni dramatici înfrângerea lui Roderic, pe care îl acuză de a-şi fi exercitat ilegitim puterea, fără a face însă vreo aluzie la acuzaţiile ce i se aduc lui Vitiza în cronica Moissacense. Înfrângerea acestuia de către musulmani şi, apoi, moartea lui sunt prezentate ca o pedeapsă, idee întărită de dezertarea armatei sale. Acuzaţiile la adresa lui Roderic aveau să prindă contur ceva mai târziu, atunci când i se vor reproşa toate acele desfrânări pe care Moissacense i le atribuise lui Vitiza – **într-**o operă din prima jumătate a secolului al XI-lea, cunoscută sub numele de Chronica Gothorum **pseudo**Isidoriana, nume ce i-a fost dat de către Mommsen. Este vorba de o relatare provenind tot din cercurile clericale ale mozarabilor din Toledo, aici apărând pentru prima dată legenda potrivit căreia cauza atacului musulman ar fi fost o răzbunare a gotului Iulian, guvernator al Ceutei, ca urmare a violării fiicei sale Florinda de către Roderic – relatare ce a fost reluată în unele texte mai târzii, precum Cronica regatului Leon din jurul anului 1160, ca şi de unii autori musulmani, precum Al-Makkari.

În Anonimul din Córdoba apare cu claritate sentimentul unei prăbuşiri totale, naufragia, întrucât Roderic îşi pierde tronul.

provocând totodată dispariţia propriei sale patrii. Cronicarul insistă asupra acestui din urmă aspect, după care trece la nararea sobră, cutremurătoare, a ororilor care aveau să cuprindă întreaga peninsulă. Astfel, după jefuirea oraşelor, după crucificarea celor care le conduceau şi exterminarea tinerilor, era inevitabil ca populaţiei de aici, privată de conducători proprii şi lipsită de orice speranţă, să nu-i rămână de ales decât între fugă sau capitulare, adică între o viaţă mizeră şi moarte.

Anonimul adaugă apoi câteva rânduri în care afirmă că un asemenea supliciu este comparabil cu cele mai mari tragedii ale istoriei omeneşti, cu distrugerea din temelii a Troiei, a Ierusalimului, a Babilonului sau a Romei, atâta vreme cât ceea ce fusese Hispania delicioasa devenise acum o ruină. Peste pământul ei şi al cetăţii sale simbol, Córdoba, dintotdeauna cea mai bogată şi prima care i-a oferit cele mai delicate roade, se va întinde – conchide cronicarul – un regat

straniu. O altă sursă, foarte apropiată de această cronică mozarabă, este cea pe care Mommsen a numit-o Continuarea bizantino-arabă a istoriei Sfântului Isidor, operă scrisă în 741, reunind texte bizantine, arabe şi vizigote, dar care, pe ansamblu, se dovedeşte a fi mult mai puţin expresivă decât prima. Cele două lucrări au însă un punct comun, ambele considerând cucerirea musulmană drept un real cataclism. Iar în termeni aproape identici, dar încă şi mai dramatici, mai împinşi către extrem, Epitome ovetense (lucrare ce va fi numită Cronica albeldense, dat fiind manuscrisul păstrat în mănăstirea Albelda) va sublinia drept caracteristică principală a islamizării totala dispariţie – în tăcere sau moarte – a demnităţii poporului got („decor Gothicae gentis"), în urma pierderii propriului regat. Târzia Istorie a călugărului Silos, pe care am amintit-o deja, va descrie la rândul ei ororile şi folosirea forţei ca pe nişte agenţi ai islamizării, aceasta fiind privită ca o subminare totală a Spaniei.

Judecăţile amare ale cronicarilor mai apropiaţi de evenimentele respective îşi vor găsi o prelungire veac după veac, nu numai în opere erudite cum sunt cele ale unor Lucas de Tuy, Jiménez de Roda sau Alfons al X-lea înţeleptul, ci şi în tradiţia populară anonimă, inspiratoare de romanţe. Poetul va fi chiar mult mai „radical", concentrând verdictul asupra islamizării **într-**un vers tăios:

Spania, nobila Spanie, n-a mai fost atunci decât o ruină.

1 " José Manuel Perez-Prendes

711

51

Referinţe bibliografice

Orlandis J., Historia del Reino visigodo español, Rialp, Madrid, 1988. Palol P. (de), Les Goths: Ostrogoths et Wisigoths en Occident, Y-VIIF siècles, Seuil, Paris, 1990.

l!

843

Tratatul de la Verdun schiţează o Europă a naţiunilor

Tratatul de la Verdun din 843 ocupă un loc important în conştiinţa noastră istorică: el marchează sfârşitul unităţii marelui imperiu al francilor, al aşa-numitului imperium Francorum, şi încă pentru multă vreme. Cum însă părţile componente ale acestui imperiu – cărora tratatul le conferea o existenţă istorică – aveau să se afirme în continuare, devenind ţări independente, ideii de dislocare a vechiului

imperiu i se asociază imediat, în mintea noastră, ideea complementară de geneză a ceea ce numim statele succesoare carolingiene, adică, până la urmă, a Franţei, a Italiei (după un drum lung şi dificil până la câştigarea suveranităţii) şi a Germaniei de astăzi. Verdunul este, practic, soclul constitutiv al naţiunilor europene.

Naşterea lor este legată, fără nicio îndoială, de fragmentarea din 843, care, după toate aparenţele, nu a antrenat izolarea completă a noilor regate. Iar dacă noi le calificăm drept „naţiuni europene" este tocmai pentru că după Tratatul de la Verdun – şi în ciuda acestuia – ele au păstrat anumite puncte comune şi o omogenitate care să le diferenţieze de naţiunile neeuropene.

De aceea, principala problemă legată de semnificaţia Tratatului de la Verdun ţine de raportul dintre fragmentarea şi unitatea imperiului: rezolvarea sa nu numai că a hotărât destinul vechiului imperiu al francilor, dar a acţionat în continuare ca o moştenire a acestuia mai mult sau mai puţin vizibilă. Iar moştenirea respectivă, în care intra şi o urmă din vechea unitate, ne trimite către altă unitate, ce o avusese pe prima ca fundal şi care, încă de pe vremea Imperiului Carolingian, purta numele de „Europa".

Unitatea aşa-numitului imperium francorum îşi găsise simbolul universal în coroana imperială. Ea reunea diferitele regiuni ale IEU: 84$. Ti /<! 53

Imperiului stăpânit de franci, neexcluzând fragmentarea lui, dar impunând condiţia ca părţile să se supună în continuare întregului, însuşi Carol cel Mare se gândise în 806, la fel ca toţi predecesorii lui, la o împărţire a imperiului între fii. Doar moartea prematură a primelor sale odrasle l-a împiedicat să-şi pună planul în aplicare; apoi, Ludovic cel Pios, fiul care a supravieţuit, va reuni din nou sub suveranitatea sa întregul imperiu.

Lucrurile păreau extrem de bine aşezate. Şi totuşi, Ludovic cel Pios a adoptat în 817 – la numai câţiva ani de la preluarea tronului şi sub presiunea multora dintre oamenii importanţi ai imperiului – o reglementare juridică ce invoca exemplul unităţii Bisericii pentru a asigura definitiv întâietatea unităţii imperiului în faţa viitoarelor împărţiri între fiii. Astfel, Lothar I, fiul său cel mare, va fi ales co-împărat şi va fi încoronat, în vreme ce odraslele următoare, Pepin I şi Ludovic al II-lea, nu aveau parte de suveranitate decât ca regi „mediaţi" (vasali ai împăratului) – unul al Aquitaniei, celălalt al

Bavariei, iar asta sub seniore fratre. Această convenţie, care fusese totuşi concepută ca o soluţie definitivă, avea să fie încălcată încă din 826, chiar de către Ludovic cel Pios. Din cea de-a doua căsătorie a sa – cu Judith de Bavaria, o sprijinitoare a guelfilor –, el avusese între timp un al patrulea fiu, Carol, numit mai târziu „cel Pleşuv". Sub presiunile Juditei, Ludovic cel Pios i-a dat în stăpânire acestuia o parte a imperiului, la fel ca şi fraţilor săi, ceea ce a transformat împărţirea de până atunci **într-**o cvadripartiţie. Cum tripartiţia era stipulată în codul acelei ordinatio imperii, amendarea ei necesita aprobarea mai-marilor statului, care nu a venit. Iar pentru că noua împărţire se făcea în detrimentul celorlalţi fii, aceştia **s-**au revoltat împotriva împăratului, tatăl lor, ceea ce a avut ca efect declanşarea unei întregi serii de bătălii şi aducerea imperiului **într-**o situaţie cu atât mai dramatică cu cât el avea de îndurat în acelaşi timp necruţătoarele atacuri ale inamicilor exteriori: incursiunile normanzilor în nord, revoltele slavilor la est şi noile incursiuni ale sarazinilor în sud. Ripostele lui Ludovic cel Pios, cu totul insuficiente, nu au făcut decât să-i împovăreze domnia cu cheltuieli şi datorii. Dar şi în interior norocul îl ocolea. În lupta pentru partea de imperiu care îi revenea lui Carol cel Pleşuv, el se erija în apărătorul ideii de fragmentare, după ce mai înainte fusese campionul unităţii imperiului. Acum, Lothar se afla în fruntea „unioniştilor". Asemeni tatălui său, el a încercat să-şi câştige fraţii de partea cauzei lui, ceea

ce, până la urmă, **s-**a şi întâmplat, în detrimentul împăratului care, în 833, avea să sufere cele mai mari umilinţe: sub conducerea lui Lothar, propriii săi fii l-au constrâns, la Soissons, să-şi recunoască greşelile, impu**nându-**i apoi un canon religios după care, aşa cum notează cronicarul, „nimeni nu se mai întoarce la viaţa în lume". Destituirea se voia a fi una ireversibilă.

Numai că, prin umilirea lui Ludovic cel Pios, se înjosea însăşi demnitatea imperială. Prin urmare, spiritele **s-**au întors curând în favoarea nefericitului suveran, făcând ca Ludovic să preia din nou puterea. Au urmat noi lupte, cu rezultate tulburi, care au condus la noi împărţiri, niciodată puse în practică. Situaţia **s-**a simplificat întrucâtva odată cu moartea lui Pepin I de Aquitania, în 838. Ea oferea posibilitatea de a i se atribui partea acestuia din imperiu lui Carol cel

Pleşuv, în condiţiile în care fiii defunctului erau dezmoşteniţi. Ludovic cel Pios avea să-şi concentreze întreaga energie în această direcţie. Vedem astfel cum, treptat, se profilează o tendinţă de împărţire a imperiului potrivit căreia partea occidentală (cu Aquitania şi împrejurimile ei) să îi revină lui Carol cel Pleşuv, partea orientală (cu o Bavarie sensibil extinsă) lui Ludovic de Bavaria, „Germanul", iar lui Lothar, împăratul, o parte din centrul domeniului imperial plus Italia. În iunie 840, când Ludovic cel Pios avea să moară, procesul încă nu se încheiase.

Noile condiţii au făcut ca ostilităţile să se transforme **într-**un adevărat război fratricid, cu atât mai mult cu cât Lothar I, bazân**du-**se pe ordinatio imperii şi pe propriul său imperiu, îşi revendica întâietatea asupra fraţilor săi. Atunci când el a încercat să-şi impună această revendicare prin forţa armelor, pregăti**ndu-**se de o universum imperium invadere (Nithard), cei doi fraţi ameninţaţi, Ludovic şi Carol, **s-**au înţeles să-şi apere interesele comune pornind cu oaste pentru a-l înfrunta pe fratele lor mai mare. Ei **s-**au întâlnit la Fontanctum **–** astăzi, Fontenoy-en-Puisaye **–**, la sud-vest de Auxerre, unde, în ziua de 25 iunie 841, după negocieri zadarnice, avea să se dea marea bătălie. Considerată de către cei trei fraţi de sânge regesc o judecată a lui Dumnezeu, teribila confruntare a pus în umbră, după cum o atestă diferitele surse, toate celelalte lupte purtate până atunci. Ludovic Germanul şi Carol cel Pleşuv se mândreau cu victoria lor, însă contemporanilor ea le părea mai degrabă „demnă de plâns", întrucât îi aruncase pe franci împotriva francilor, făcân**du-**i pe cei de-un neam să se ucidă între ei. „Săbiile francilor" scrie cronicarul, „au tăiat în carne propria lor rană".

! **«**– „843 „55

În ce îl priveşte pe Lothar, acesta nu **s-**a recunoscut învins. El nu a ezitat să se alieze cu vikingii şi să profite de tensiunile din Saxonia, unde ţăranii liberi şi cei semiliberi, aflaţi **într-**un conflict violent cu nobilimea, se uniseră în coaliţia de la Stellinga şi ameninţau să revină la păgânism; Lothar a aţâţat revolta lor împotriva nobililor **–** şi, implicit, împotriva lui Ludovic Germanul **–** pentru a-şi asigura intervenţia în nord. El spera astfel ca, în primă instanţă, să-l poată înfrunta separat pe Carol cel Pleşuv, numai că planul său a eşuat. Lothar nu a avut timp să-şi strângă o oaste pe măsura celei a lui Carol

şi, mai mult decât atât, nici nu l-a putut împiedica pe acesta să se întâlnească din nou cu Ludovic. Întrevederea celor doi regi a avut loc în februarie 842, la Strasbourg, prilej cu care s-au angajat – prin faimoasele Serments de Strasbourg – să îşi acorde un sprijin reciproc necondiţionat. Legământul ne este cunoscut în integralitate graţie unuia dintre cei mai de încredere martori ai epocii, Nithard, fiul lui Angilbert şi al Berthei, fiica lui Carol cel Mare. Potrivit relatării lui Nithard, care este un partizan al lui Carol cel Pleşuv, cei doi fraţi au făcut mai întâi o declaraţie, la fel de impresionantă, în faţa trupelor lor reunite: ei expuneau motivele care îi determinaseră să se alieze împotriva fratelui mai mare, iar în cazul în care – ferească Domnul! – li s-ar fi întâmplat totuşi să rupă respectivul legământ, îşi invitau vasalii să se considere eliberaţi de îndatorirea de supunere şi dezlegaţi de propriul lor angajament. Acestea fiind spuse, cei doi regi au rostit jurământul – Ludovic de Bavaria („Germanul") în lingua romană, adică în franceza veche, iar Carol cel Pleşuv în lingua theodisca, adică în vechea germană, pentru ca fiecare dintre ei să fie înţeles de supuşii celuilalt.

Dar iată cum sună legământul, unul dintre primele monumente lingvistice ale vechii germane şi primul în cazul francezei vechi: „Din iubire pentru Dumnezeu şi poporul creştin şi întru izbăvirea noastră a amândurora, eu… (urmează numele) mă leg să ţin la acest frate al meu (urmează numele) aşa cum trebuie să ţină un frate, pentru ca şi el să facă la fel cu mine. Şi nu doresc să închei cu Lothar din propria mea voinţă nicio înţelegere ce i-ar putea dăuna acestui frate al meu". După regi, a fost rândul celorlalte persoane de vază să jure – de astă dată în propria lor limbă – că îşi vor abandona suveranul în cazul în care el va încălca jurământul făcut fratelui său. Alianţa pecetluită prin solemnul legământ de la Strasbourg este de o extraordinară însemnătate: ea are o dimensiune eminamente

politică, dar reprezintă nu mai puţin un fapt cultural major din punctul de vedere al istoriei limbilor europene. Esenţial, sub aspect politic este că cei doi regi nu s-au mulţumit să îşi ia propriile popoare – §în n primul rând, pe mai-marii din propriile regate – drept martori ai angajamentului lor reciproc, ci au făcut ca respectivii să fie copărtaşi la alianţa care se încheia. Importanţa marilor nobili nu putea astfel, decât

să sporească. Schimbarea începută la Fontenoy, unde pentru prima dată se făcuseră auzite voci care exprimau nemulţumirea faţă de funestele lupte fratricide, atât de păgubitoare pentru popor, **s-**a manifestat la Strasbourg prin participarea mai consistentă a capilor „cu pricina la angajamentele luate de propriii lor regi.

„În bilingvismul legământului se conturează, pe de altă parte, un fenomen intelectual de prim ordin, şi anume descoperirea de către două naţiuni în devenire a identităţilor lor lingvistice. Aici se află un prim semn al Europei viitoare, care va fi o Europă a naţiunilor. Bineînţeles, aceasta avea să se vadă mult mai târziu. Privind retrospectiv însă putem spune că decizia politică de la Strasbourg a suscitat întrucâtva acest proces intelectual sau, în orice caz, l**-**a precedat şi a continuat, **într-**un fel, să**-**l canalizeze, chiar dacă procesul în sine este alimentat de elemente mult mai de profunzime.

Ceea ce trebuie remarcat în primul rând este acest fapt politic marcant, şi anume importanţa sensibilă pe care, alături de regi, o câştigă aşa**-**numiţii primores, adică oamenii de vază ai regatului (capiii”) – Atunci când toţi se pregăteau pentru reluarea luptelor, ei sunt cei care îi vor determina pe suveranii lor să pună capăt disputei prin negoc-ri privitoare la o divisio a imperiului. Numai mulţumită intervenţiei lor se va ajunge, până la urmă, la încheierea Tratatului de la Verdun. El este, poate, tot un tratat de separare, dar se deosebeşte de toate cele care l**-**au precedat prin faptul că a fost realmente pus în aplicare, iar asta tocmai datorită presiunilor nobilimii.

Şi mai amintim încă un episod important: mezinii Ludovic şi Carol au cucerit Aix**-**la**-**Chapelle, acea sedes prima Francice, în urma refuzării de către Lothar, imediat după Fontenoy, a propunerii lor de împărţire a teritoriilor. Pierderea oraşului imperial şi a bogatului domeniu fiscal adiacent a fost atât de puternic resimţită de Lothar, mea* acesta **s-**a văzut nevoit să cedeze **–** cu atât mai mult cu cât Ludovic şi Carol erau pe punctul de a împărţi imperiul între ei, pe el excluzân**du-**l complet, conform sentinţei pe care o dăduseră

57

j se episcopii lor. Alarmat, Lothar a început să trimit. me 4B» re se declara dispus să încheie pacea pe baza Vanei\ fii a imperiului. Ceea ce frapează este lipsa oricărei d%cor esa Je Pr-Lfiţa principiilor după care aceasta urma să fie pusă în prea \viie* îl spus, cu toţii au fost de acord încă de la început ca Ba-arjA „m P1” iii. şi Italia (partea ei

nordică) – adică regiunile în tvare J'actică. Ib L

I unuia sau altuia dintre fraţi era incontestabilă – s, a t\ a-A9 ui

j partajului. Ele constituiau un fel de unităţi fun. dai Xte suve urmau să li se subordoneze toate celelalte. În Dfestr-iv ramma j, se

* „Jt" M* tk™ 1 JI!

efectueze după nişte criterii care, potrivit lui Nitlitoentale e/ (III (je înrudirea (affinitas) cu regatele respectivilor frats i-rea avea, rfibilitatea intrinsecă a părţilor între ele (coitruenstia!» ne-au c-iWs, i trebuia ca fiecare dintre fraţi să obţină nişte părţi <yjn v se comF7 ire să fie deopotrivă înrudite şi echivalente. Cum însă,»nde datorii, de drepturi şi de bunuri total diferite – ep> ansambl-Ul? comitate, beneficii ecleziastice sau laice – şi, mAa era v iOin i domeniu fiscal atât de dispersat, ce constituia umil (în\ °P" ai/S'le de bază ale puterii regale, principala problemă r-mia-eS jfa şti cum anume se puteau stabili – în condiţiile e tă11116 e-e äiiri inegale a drepturilor şi a bunurilor – nişte părţi (Je; Vrea aceea & i l! Să fie egale sau echivalente. Bineînţeles, considerentele tfvne* rei – nenţa etnică nu au avut aici niciun fel de importjţan «YmPenu el Dată fiind dificultatea unui asemenea proiect«V1116 ai fi; ai i f di i i fi äi iia le

— «Ab-4 AA & AIW 4 A. A „A. k-că (UVVU ţii I III hWV141V_4IVH umilul J \\ &

Întâi ca fiecare dintre cei trei fraţi să-şi trimită la! M%\ reprezentanţi (missi) din rândurile nobilimii, cuinisâsjUIŢ r1 conven-i (: riie imperiul aequaliter" (Analele din Fulda). Uzrtt-ruXiz Patruz-L a imperiului" (descriptio regni) urma să servească ap a» a împărţirii acestuia. Va» descrii /

Cei o sută douăzeci de negociatori aveau şi & a» (re Pt iun octombrie 842, dar nu la Metz, cum se stabilise i mi\ iput

— Castor, în Koblenz, din pricina noilor tensiuni § ap-i mt! inf A fost imposibil să se ajungă imediat la o descrii i-ienv3 C1 ifl> întrucât, pentru a se inventaria toate privilegiile ireg™e într-L o! \ t [

p pg reg

reinspectare a ţinuturilor ce intrau în discuţie. Într-ad\ satis a înţeleasă „descrierea" respectivă, după cum o a; s araivej's" a ™%le care s-au păstrat, fie şi sub o formă fragmentară. Ianjjjna Văr> şi ii43 s-a scurs, aşadar, cu străbaterea ţinuturilor în cau; i, uzgy şi nve „/a acestora. Au urmat negocierile, care s-au prelua un & între *2 (M

r» şi cu desef /

la rându)

58 DATE ŞI LOCURI

Şi încă o dată nobilii – iar nu regii – s-au dovedit a fi principalii militanţi pentru pace.

În august 843, lucrurile erau suficient de avansate pentru ca Lothar, Lt-dovic şi Carol să se reunească la Verdun, împreună cu nobilimea-Aici, aşa-numiţii/? nwâc>res au împărţit imperiul – pe baza unei descriptio de-acum întocmite – în trei părţi echivalente, conferind acordului lor putere de legământ. împărţirea imperiului s-a făcut, aşa cum atât de semnificativ precizează o sursă, „cu sau fără voia regiler" – formulare plină de înţeles, care arată cât se poate de limpede cine era de-acum adevărata forţa motrice.

Tratatul propriu-zis nu s-a păstrat, dar elementele pe care le avem la dispoziî-e ne permit să îl reconstituim. Fuseseră create trei imperii: occidental* central şi răsăritean. Graniţele lor se întindeau de la nord spre sud, cea dintre imperiul central şi cel occidental mergea de-a lungul fluviilor Schelde, Meusa, Saone şi Ron, în vreme ce frontiera care separa imperiul central de cel răsăritean urma cursul Rinului, apoi al râului Aare, mai departe linia cumpenei apelor în Alpi, pentru a atinge în cele din urmă, la sud-est de Grado, litoralul Adriaticii. Lui Lothar i-a fost acordat privilegiul – ca împărat – de a-şi alege partea pe care o prefera. El a ales imperiul central, unde se afla vechiul oraş imperial Aix-la-Chapelle, astfel că, fiind deja stăpân al Italiei, el a putut domni peste cele două centre eminente ale imperiului, Ar şi Roma.

Imperiul central cuprindea, aşadar, inima Imperiului Carolingian

(Frankreich), în vreme ce imperiul occidental – pe care l-a obţinut

Carol cel Pleşuv – a avut drept centru de greutate vechea Neustrie merovingâană, în ciuda înclinării iniţiale către Aquitania. O deplasare similară a centrului de greutate a avut loc şi în imperiul răsăritean al lui Ludovic Germanul, în urma îndatoritoarei intervenţii a Bisericii.

După cum o dovedesc Les Serments de Strasbourg, între imperiul occidental şi cel răsăritean se conturează o netă diferenţiere lingvistică, însă – aşa cum o arată şi existenţa imperiului central, care este bilingv → aceasta nu a jucat niciun rol în împărţirea propriu-zisă.

În schimb mai multe surse menţionează că, pentru fraţii aflaţi în discordie, importantă era în primul rând obţinerea unor teritorii care să poată fi dijmuite – fiefuri şi posesiuni ale marilor lor vasali – şi, apoi, sporirea lor cât mai mult cu putinţă, întrucât bunăstarea regală era mai dependentă ca oricând de aceşti fideles.

843 59

În timp, relativa omogenitate a populaţiei din imperiile occidental şi oriental a favorizat dezvoltarea lor comună, având, din punct de vedere istoric, urmări dintre cele mai importante.

Care este, aşadar, semnificaţia Tratatului de la Verdun? Dacă ne raportăm la ordinatio imperii din 817 – proclamarea acelei unitas imperii, cu subordonarea explicită a regatelor mediate faţă de imperiu –, tratatul semnifică, fără niciun echivoc, o dizolvare a unităţii şi a marelui imperiu. Aceasta deoarece Ludovic Germanul şi Carol cel Pleşuv, în ciuda priorităţii ierarhice care i se recunoştea în continuare împăratului, au pretins – spre deosebire de toţi ceilalţi regi carolingieni – exercitarea deplină a suveranităţii lor pe propriile teritorii. Fără îndoială, cele trei părţi de imperiu au devenit nişte imperii parţiale care, juridic, alcătuiau un tot: toate trei erau nişte regna france, legate între ele prin faptul că suveranii lor aparţineau aceleiaşi familii. Cum însă împăratul nu a primit decât tot o parte de imperiu, ca şi fraţii săi, vechiul imperium **s-**a redus, practic, la imperiul parţial al lui Lothar. Firește, regna lui Carol cel Pleşuv şi cea a lui Ludovic Germanul nu erau încă autonome, dar începeau să se sustragă încetul cu încetul autorităţii imperiale. Iar în vreme ce autoritatea imperiului central scădea, imperiile occidental şi oriental intrau amândouă **într-**o perioadă de ascensiune. Nu existau încă nici Franţa, nici Germania, după cum, de altfel, nu se putea vorbi de o conştientizare – de o parte ori de alta – a identităţii naţionale. Însă cadrul în care ele se puteau forma era deja constituit.

De aceea, Tratatul de la Verdun este un reper care marchează sfârşitul unei linii de dezvoltare şi începutul alteia: odată cu prăbuşirea marelui Imperiu Carolingian începe procesul consolidării interne a Franţei şi a Germaniei.

Josef Fleckenstein

Referinţe bibliografice

Classen P., „Les traites de Verdun et Coulaines de 843 comme fondements politiques du royaume franc occidental”, în Historiche

Zeitschrift 196, 1963.

Dion R., „À-propos du trăite de Verdun", în Annales, 1950.

Riche P., Les Carolingiens. Une familie quifit l'Europe, Hachette, Paris, 1983.

Werner K.F., „Les Origines", în Favier J. (coord.), Histoire de France, vol. I, Fayard, Paris, 1984.

— T i' M

1.000

Anul 1.000 nu a avut loc

Istoria Occidentului este segmentată de trei date rotunde, frumoase, elegante: 0,1.000, 2000. Toate trei sunt false…

Anul O, din două motive: era creştină a fost inventată mai întâi în 525, iar a doua oară în 731, ceea ce înseamnă că cei contemporani cu Hristos habar nu aveau că trăiesc în anul O; apoi, naşterea lui Iisus Hristos a fost fixată nu în anul O, ci în anul 1.

2000 este o dată „falsă" tot din două motive: mai întâi că încă nu **s-**a ajuns acolo*, iar apoi, când se va ajunge, totul va fi fost deja hotărât. Orice **s-**ar întâmpla, viitorii istorici sunt predestinaţi să facă din anul 2000, ca şi din deceniile care l**-**au precedat, dacă nu chiar din întreg secolul XX, un „moment istoric" privilegiat. Aşa cum sugerează Jean Giraudoux, războiul Troiei este cu atât mai ineluctabil cu cât el este fictiv.

Iar anul 1.000? Această dată suna deosebit de frumos. Dar, după cum se ştie, aici este vorba de mai mult decât despre o simplă dată. Prin**tr-**o metamorfoză semantică a cărei logică o vom schiţa în cele ce urmează, cifra respectivă a devenit noţiune; în plus, noţiunii i **s-**au conferit şi iniţiale majuscule. 1.000 a avut loc, dar Anul 1.000?

Toate atuurile erau de partea sa. Două, în special: numărul magic 1.000 şi capitolul XX din Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul: „Fericit şi sfânt este cel ce are parte de învierea cea dintâi. Peste aceştia moartea cea de a doua nu are putere, ci vor fi preoţi ai lui Dumnezeu şi ai lui Hristos şi vor împăraţi cu El mii de ani. Şi către sfârşitul miilor de ani, satana va fi dezlegat din închisoarea lui şi va ieşi să amăgească neamurile care sunt în cele patru unghiuri ale

La data apariţiei ediţiei originale (n. red.).

Îs în 1.000 / bi pământului, pe Gog şi pe Magog, şi să le adune la război; iar numărul lor este ca nisipul mării" (versetele 6 – 8). Ar fi fost loc, firește, de o exprimare şi mai explicită. În domeniul profeţiilor

însă, este greu să fii mai explicit fără a bascula în istoria viitorului, care este un cu totul alt gen. Textul acesta face, într-adevăr, totul pentru a induce cititorilor o spaimă teribilă la apropierea anului o mie de la venirea lui Hristos, mai ales **într-**o epocă în care semne mult mai „nevinovate" **–** comete, cutremure, eclipse **–** au fost suficiente pentru a semăna panica în rândul oamenilor.

Dar nu **s-**a întâmplat nimic. În prezent, **s-**a stabilit că oamenii de atunci au manifestat o superbă indiferentă în faţa datei fatidice. O singură sursă a acelor vremuri vorbeşte despre angoasa maselor **–** Istoria călugărului Raoul Glaber, unde prezentarea Anului 1.000 fine mai degrabă de anumite necesităţi narative decât de exactitatea istorică. Indiferenţa oamenilor din Evul Mediu nu poate decât să ne mire. Cheia acestui mister ne va fi, însă, furnizată de către Marc Bloch, în La Société feodale (Societatea feudală): „Dacă totuşi nu **s-**a văzut atunci răspândi**ndu-**se asupra maselor universala teroare pe care maeştrii romantismului **s-**au grăbit să ne**-**o descrie, aceasta se explică în primul rând prin faptul că, atentă la succesiunea anotimpurilor şi la ritmul anual al liturghiei, populaţia acelor vremuri nu avea obiceiul de a gândi în ani calendaristici şi, cu atât mai puţin, în date calculate clar, după o bază uniformă". Altfel spus, covârşitoarea majoritate a oamenilor de atunci nu aveau habar de apropierea anului 1.000, iar infima minoritate care „era la curent" **–** respectiv „mediul" monastic **–** ştia în mod limpede că lectura autorizată a Apocalipsei, cea aparţinând Sfântului Augustin, interzicea orice interpretare literală a numărului 1.000. Prin urmare, e greu să ne imaginăm masele necultivate de credincioşi acceptând sau înţelegând lectura augustiniană la vederea numărului 1.000 înscris în calendare; lecturile simbolice, alegorice şi anagogice ale Scripturii li **s-**ar fi părut atunci de o opacitate vecină cu escrocheria. Din fericire pentru Biserică, am putea spune, potenţialii terorizaţi nu ştiau nimic, nici de apropierea datei funeste, nici, mai ales, de trecerea ei fără înregistrarea vreunui cataclism, trecere care ar fi zdruncinat cu siguranţă credinţa lor în Sfânta Scriptură. Cronologia creştină, de care depindea şi recunoaşterea anului 1.000, a intrat în obiceiul oamenilor mult mai târziu, lenta sa „răspândire" definitivâ**ndu-**se abia în epoca modernă. Astfel se explică de ce mişcările milenariste care **s-**au succedat începând cu secolul al XII-lea au găsit ecou în

rândul maselor şi al elitelor, deşi ele propuneau interpretări dintre cele mai fanteziste ale Apocalipsei: data prevăzută pentru o lectură literală fiind depăşită, cea care avea să se impună va fi lectura simbolică, prin definiţie mult mai deschisă.

Anul 1.000 lipsea inclusiv din istoriografia medievală. Totuşi, istoricii moderni fac adeseori apel la el ca la un punct de reper comod – „înjurai anului 1.000", „Imediat după anul 1.000", „Pe la anul 1.000" –, fără însă a vorbi şi de teroare Anului 1.000, conştienţi fiind de lipsa de temei a unei asemenea afirmaţii. E vorba numai de nişte formule retorice curente, care permit localizarea faptelor relatate şi analiza lor **într-**un timp deopotrivă lung şi tulbure. Or, asemenea formulări aşa-zicând benigne – şi care, astăzi, trec neobservate – nu erau întrebuinţate de istoricii medievali (cu excepţia lui Raoul Glaber).

Mitul Anului 1.000 apare în jurul anului 1600, în deschiderea volumului al XI-lea din Analele ecleziastice ale cardinalului Cesare Baronius (1538 – 1607). Nici că se putea naşte sub auspicii mai bune, Baronius fiind superiorul Oratoriului (biblioteca Vaticanului, începând cu 1597) şi, mai ales, istoricul oficial al Bisericii, de aproximativ trei decenii:

Un nou secol începe. Se păşeşte în cel dintâi an de după împlinirea mileniului, marcat cu indicţiune paisprezece, în ciuda zadarnicelor afirmaţii ale celor care anunţau apropiatul sfârşit al lumii, după ce fiul păcatului şi al pierzaniei, al cărui nume este Antihristul, avea să se arate. Ele (afirmaţiile) au început prin a se face auzite în Galia, au fost predicate pentru prima dată la Paris, iar de aici **s-**au răspândit în întreaga lume, crezute fiind de mulţi, acceptate cu teamă de cei simpli, iar de învăţaţi privite ca improbabile.

Cum **s-**ar putea explica această născocire bizară, aparent ex nihilo, şi care, în plus, contravine imperativului augustinian? Ne aflăm acum în plină epocă a Contrareformei, mişcare în care se înscriu şi Analele lui Baronius. Încă înainte de 1569, acesta este solicitat de maestrul şi călăuzitorul său spiritual, Filip Neri, întemeietorul Oratoriului, să scrie o istorie a catolicismului completă şi definitivă, întreprindere pe care au patronat-o, succesiv, Grigore al XIII-lea şi Clement al VIII-lea. Istoria cu pricina era, pe atunci, o chestiune de mare urgenţă. Între 1559 şi 1574 apar la Basel treisprezece volume din Istoria ecleziastică protestantă, care au un ecou extraordinar.

Reunită în jurul lui Matthias Flacius, o echipă de erudiţi realizează opera respectivă făcând ample trimiteri la vechile surse. Însă această istorie ştiinţifică avea, cum lesne se poate bănui, şi un puternic caracter polemic, argumentul său major fiind, într-adevăr, venirea în lume a Antihristului, adică a papei.

Baronius era chemat să ofere o replică nu numai ortodoxă, ci şi bine documentată. El se lansează în căutarea textelor vechi, relativ rare în mediul catolic, dând astfel peste sursa acestui mit al Anului 1.000: Istoria Franţei şi a Burgundiei scrisă de Raoul Glaber (cca. 985-cca 1045), un călugăr burgund pe atunci necunoscut, dar sortit unui mare viitor. Manuscrisul nu circulase prea mult în Evul Mediu, pe vremea lui Baronius existând trei exemplare, dintre care unul la Vatican şi două la Paris. Din aceste două centre culturale faima lui Glaber avea să ajungă până la Baronius şi, apoi, la umaniştii parizieni, care îl vor publica în 1596 (Pithou), în 1641 (Duchesne) şi în 1760 (dom Bouquet).

Citirea operei lui Glaber a fost o condiţie necesară pentru evocarea grozăviilor Anului 1.000, dar nu şi o condiţie suficientă. Altul este factorul care avea să-l sensibilizeze pe Baronius la acea dată: segmentarea istoriei pe secole. Dar tehnica respectivă fusese inventată de Flacius şi de colegii săi, „Centenariştii" din Magdeburg.

Baronius îl urmează pe Flacius, însă numai până la un punct. Primul volum este împărţit aritmetic (1 – 100), dar decupajele următoare ţin de evenimente istorice, precum cele din 305 (urcarea pe tron a lui Constantin cel Mare), 395 (dezmembrarea Imperiului Roman), 843 (Tratatul de la Verdun). A doua oară când Baronius preferă cifrele evenimentelor este în volumul al zecelea, care acoperă perioada 843 – 1.000. Fraza cu care avea să se deschidă apoi cel de-al unsprezecelea volum va fi „Un nou secol începe", ea constituind pasajul prin care se întemeia Anul 1.000. Decupajul istoric pe porţiuni de o sută de ani, pentru perioada de după Iisus Hristos, a făcut ca anul 1.000 să îi apară lui Baronius ca o dată importantă şi ca un moment istoric.

Anul 1.000 **s**-a născut, aşadar, sub cele mai bune auspicii, ceea ce nu înseamnă însă că **s**-a şi impus imediat. Dimpotrivă. Între 1600 şi 1800 nu sunt decât nouă – cel mult zece – autori care vorbesc despre el: Baronius (1600, Italia), Le Vasseur (1633, Franţa), Sauval (1676,

Franţa), Tallents (1680, Anglia), Fleury (1683, Franţa), **pseudo**Johann Tritheim (1690, Germania), Longueval (1734, Franţa).

Robertson (1769, Anglia), Bettinelli (1773, Italia) şi, poate, Bossuet. Degeaba am încerca deci să glosăm pe marginea acestor referinţe, să le inventariem ori să le analizăm, fiindcă nu am face decât să omitem esenţialul: mitul Anului 1.000 nu a fost cunoscut în perioada Vechiului Regim, adică a monarhiei absolutiste franceze. Epoca în discuţie pare cu totul imunizată împotriva unui asemenea virus; nici autoritatea lui Baronius, nici cea a abatelui Fleury şi nici măcar cea – internaţională – a lui Robertson nu au reuşit să îl inculce în mintea oamenilor şi în scrierile vremii. De ce oare?

Trebuie spus că nu a existat un singur an 1.000, ci trei. Medieviştii au comis, într-adevăr, eroarea de a-l considera o entitate cu o semnificaţie imuabilă, ceva ce străbate, neschimbat, diferite texte şi epoci istorice, ca şi cum cei care îl vehiculează nu ar face decât să reproducă un mit mereu identic cu sine. O analiză a celor zece referinţe amintite mai înainte arată trei funcţii ale acestuia, care, fără a se exclude neapărat una pe alta, presupun trei abordări diferite ale istoriei. Prima dintre ele, propusă de Baronius, citează grozăviile Anului 1.000 ca ilustrare a mentalităţilor medievale. A doua, care i se datorează lui Robertson, face din el una dintre „cauzele mai îndepărtate ale cruciadelor". A treia – Anul 1.000 à la française, întrucât ea se regăseşte la Le Vasseur, Fleury, Sauval, Longueval (plus Tallents şi Bettinelli) – foloseşte acest An 1.000 ca pe o marcă a rupturii, ca pe un instrument de periodizare. Altfel spus, există un An 1.000 static (antropologic), un An 1.000 dinamic şi „continuist" (cauzal) şi un An 1.000 dinamic şi „discontinuist" (periodologic).

Teoretic, de aici **s**-ar desprinde trei tradiţii. În realitate însă, primele două nu au niciun ecou, unul sau doi autori neputând constitui o tradiţie. În schimb, a treia – mult mai puţin fictivă, e adevărat – a întâlnit un obstacol deosebit de dur, în sensul că nu şi-a găsit un practicant. Raoul Roşieres notează: „… deşi admise fără nicio rezervă, (aceste lucruri) au stat multă vreme în zona arheologicului până să se poată insinua în istoria Franţei. Scipion Dupleix, Mezeray, Du Verdier nu le menţionează. Apoi, istoricii din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, părintele Daniel, Legendre, Velly, Vaissette, Calmet, abatele

Fleury, Voltaire, negăsi**ndu-**le în vechile cronici, refuză încă să le accepte". Articolele „Mileniu" şi „Milenium" din Enciclopedie nu le pomenesc nici ele, după cum nu o fac nici benedictinii de la Saint-Maur, în Histoire Utteraire de la France (Istoria literară a Franţei) şi Recueil des historiens des Gaules et de

1.000 65

la France (Antologia istoricilor Galiei şi Franţei), deşi aveau nişte excelente ocazii să otgcă în secolul al XVII – kiea imunitatea la acest „rău" este debordantă, părând a-şi întinde eficacitatea şi în afara graniţelor Franţei (sau ale Italiei). Mitul nu a „prins" niciodată în ţările anglo-saxone. Istoricii englezi şi americani Contemporani sunt interesaţi doar de milenarismul posterior anului iooO. Iată două exemple: cartea, de-acum clasică, a lui Normin C. Cohn, The Pursuit of the Millenium (Continuarea mileniutnului), al cărei subtitlu în versiunea franceză este cât se poate de elocvent: Courants millenaires revolutionnaires du XIe au XVIe siècle\ apoi, lucrarea lui Bernard McGinn, Visions of the End: Apocalyţtic Traditions in the Middle Ages (Viziuni ale sfârşitului: Tradiţii ale Apocalipsului în Evul Mediu), în care autorul consacră o pagină Arului 1.000 pentru a afirma că „pe baza câtorva texte, unii istorici francezi din secolele al XIX-lea şi XX au creat imaginea unei terori ce **s-**ar fi răspândit în rândurile creştinătăţii la apropierea anului 1.000".

S-ar părea că nici în Germania Anul 1.000 nu a avut mai mult succes. Textul din 1883 al lui H. von Eicken, prin care se respinge această legendă, nu citează niciun istoric german, precizând, în schimb, că mitul a prins rădăcini în Franţa.

În ce priveşte Italia, singurul semnalat este abatele iezuit Saverio Bettinelli, de altfel primul care a introdus termenul „o mie" în titlul unei lucrări istorice. Începând însă cu 1842, odată cu Cesare Cantù, se declanşează o adewrată avalanşă, Anul 1.000 devenind un topos istoriografie de neocolit.

Această propagare diferită, constatată la scară internaţională, se manifestă şi în interiorul corporaţiei istorice franceze de la începutul secolului al XIX-lea. Până în 1830, Anul 1.000 apare doar de trei ori: la Ginguene, care nu face decât să repete cele afirmate de Bettinelli; la Joseph-François Michaud, în primul volum al impresionantei sale Histoiredes croisades (Istoria cruciadelor), unde reia modelul lui Robertson; în fine, la Jean Charles Leonard Simonde de Sismondi.

În schimb, nici urmă de Anul 1.000 în principalele lucrări de popularizare ale epocii: cele două Histoire de France, una semnată de Antoine Anquetil, cealaltă de Mme de Saint-Ouen. La fel, nici urmă de Anul 1.000 în scrierile celor doi istorici importanţi din perioada Restauraţiei, Augustin Thierry şi François Guizot. Totuşi, Guizot a fost primul traducător în franceză al lui Raoul Glaber, iar

În cel de-al treilea volum al lucrării sale Histoire de la civilisation en France (Istoria civilizaţiei franceze), din 1829, el avansează teza unei Franţe care ia fiinţă cu adevărat la sfârşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea.

Intrarea Anului 1.000 în conştiinţa colectivă poate fi datată, lucru extrem de rar, cu o precizie de câteva luni, respectiv la sfârşitul lui 1830 şi începutul lui 1831. Înainte de această dată, notorietatea lui era cu totul confidenţială; după, el a devenit un loc comun. Lansarea se petrece, simultan, prin Jules Michelet, în Introduction à l'histoire universelle (Introducere la istoria universală), aprilie 1831, şi prin Arcisse de Caumont (tot 1831). Iată ce scria primul: „În jurul anului 1.000, populaţia Evului Mediu, mirată că a supravieţuit acelor timpuri care, după cum i se vestea de atâta vreme, ar fi urmat să-i aducă pieirea, **s-**a pus pe lucru cu o exuberanţă copilărească şi a înnoit majoritatea edificiilor religioase. Era – spune un martor al evenimentelor – ca şi cum lumea, scuturându-se singură şi **arun**când-şi vechile zdrenţe, ar fi îmbrăcat dalbul veşmânt al bisericilor". Iar Arcisse de Caumont nota: „Odată cu păşirea în veacul al XI-lea, pentru arte a început o eră nouă. Apatia şi descurajarea în care aşteptarea sfârşitului lumii ţinuse spiritele de-a lungul întregului secol al X-lea au dispărut curând, pentru a face loc unei activităţi prodigioase". Apoi, data decisivă: 1833, L'Histoire de France (Istoria Franţei) a lui Michelet, în care volumul al patrulea începe cu anul 1.000. În urma lui, foarte strâns, vin Henri Martin (1834), Sismondi (1835) – „Există totuşi un motiv care te obligă să zăboveşti asupra acestui capăt de veac al X-lea, chiar dacă tu ai fi vrut să treci cu relatarea ta mai departe. E vorba de aşteptarea aproape universală a sfârşitului lumii (...). La acest prag, îndelung temut, al anului o mie ne vom opri şi noi, pentru a ne lua un ultim rămas bun de la primele zece secole de creştinism şi pentru a judeca spiritul general al naţiunilor

care, la prăbuşirea vechii lumi, aveau să înceapă o lume nouă" – şi, în fine, Jean-Jacques Ampère (1840).

Astfel, istoricii marcanţi din perioada aşa-numitei monarhii din iulie adoptă Anul 1.000, iar istoricii minori îi urmează: Reinaud (1836), Mérimée şi Lavallee (1838), du Cherrier (1841), Batissier şi Crossier (1845), Vaublanc (1847), apoi, în 1848, Edgar Quinet. Mai departe, referinţele nu mai pot fi contabilizate, întrucât mitul a intrat definitiv în rândul „deprinderilor".

Prin urmare, Anul 1.000 **s**-a născut cu adevărat în anii '30 ai veacului al XIX-lea. De ce tocmai acum? Pentru a înţelege emergenţa îS-lî: 1.000 3 fAU 67

mitului la această dată, trebuie să subliniem faptul că Michelet, Caumont, Sismondi şi, mai târziu, Quinet se înscriu pe direcţia „modelului francez" al Anului 1.000. La ei, ca şi la predecesorii lor, acesta serveşte drept instrument de periodizare, separând obscuritatea unui Ev Mediu care l-a produs de freamătul ce a urmat „răsuflării uşurate" de după 1.000.

De altfel, asemănările dintre autorii citaţi nu se opresc aici. Arcisse de Caumont a preluat, ca să spunem aşa, modelul înnoirilor ce ţineau de edificiile religioase pentru a elabora un veritabil sistem de arhitectură monumentală, în care construcţiilor mai degrabă sărăcăcioase din secolul al X-lea li **s**-ar opune o „arhitectură romană secundă". La fel, Michelet, Sismondi, Quinet au rescris, mai mult sau mai puţin, scenariul dezvoltat de abatele Fleury şi de părintele Longueval, aplicând renaşterea spirituală nu – sau nu atât – Bisericii, ci societăţii în general.

Michelet începe cel de-al patrulea volum al Istoriei Franţei (pasaj ce precedă paginile care au „făcut" mitul Anului 1.000) astfel: „Această uriaşă revelare a Franţei, pe care tocmai am precizat-o ca spaţiu şi pe care o vom urmări în timp, începe în veacul al X-lea, odată cu ajungerea la domnie a Capeţienilor". Anul 1.000 semnifică, întrucâtva, trecerea Franţei de la geografie la istorie.

Michelet, Arcisse de Caumont, Sismondi, Quinet propun cu toţii, grosso modo, opoziţia între un secol al X-lea inform, şubred, ignorant şi un secol al XI-lea care marchează naşterea Franţei, a Europei, a civilizaţiei moderne. Modelul este, aşadar, cel al Guizot, dar „îmbogăţit" cu mitul Anului 1.000. Or, mişcarea declanşată în iulie 1830 nu era străină de toate acestea.

A pune totul pe seama revoluţiilor este un demers care îndeamnă la o anumită prudenţă. Şi totuşi, 1830 înseamnă o a doua revoluţie – cea adevărată, după cum se credea atunci, cea menită să pună capăt o dată pentru totdeauna unui Vechi Regim de două ori resuscitat. Iulie 1830 şi, prin efect retroactiv, 1789 au marcat această generaţie de istorici a cărei figură emblematică este Michelet. Ei scriu istoria prin prisma celor două mari momente „seismice" ale Franţei, în vreme ce Guizot admira în primul rând revoluţia engleză, „Glorioasa Revoluţie". Opoziţia dintre cele două moduri de a face revoluţie este conştientizată de spiritele epocii, fiind prezentă, de altfel, şi în zilele noastre. Pe de o parte, avem modelul rupturii brutale dintre vechea şi noua lume; pe de altă parte, reforma în condiţii de continuitate şi.

pe cât posibil, de legalitate. Englezii nu cunosc opoziţia dintre vechiul şi noul regim, iar Guizot pare să o respingă. Totodată, dacă această analiză este valabilă, atunci ideea de a fixa „naşterea naţiunii franceze" **într-**un an precis, fie şi numai din raţiuni pedagogice, ar fi fost de neconceput pentru istoricul şi omul politic Guizot. În schimb, pentru adepţii celor două revoluţii din iulie (1789 şi 1830), istoria nici nu are uneori nevoie de un an întreg pentru a se face (sau a se desface) – o zi, două sau trei, pline de glorie, putând fi, la o adică, de ajuns.

Revoluţia franceză nu numai că a marcat sfârşitul unei lumi, dar a şi încheiat un secol. Contemporanilor nu le-a scăpat această corespondenţă, după cum o arată numeroasele texte apărute în jurul anului 1800 şi care vorbesc despre secolul al XVIII-lea ca de o epocă revolută. Foarte curând însă, din motive lesne de intuit, ideea ecuaţiei „sfârşitul unei lumi = sfârşit de secol" începe să-şi piardă din legitimitate. Vechea lume se reimpune la toate nivelurile: suprimarea calendarului republican, dispariţia numelor de străzi şi a prenumelor „republicane", respingerea sistemului metric.

Simplă coincidenţă? în anii '30 ai veacului al XIX-lea, noţiunea de „secol" revine în forţă. 1833: lansarea revistei Le Siècle (Secolul); 1836: La Revue du XIXe siècle (Revista secolului al XIX-lea), ca şi Les Confessions d'un enfant du siècle (Confesiunile unui copil al secolului) de Alfred de Musset; 4 iulie 1837: monarhia din iulie revine la sistemul metric, în forma sa pură. Ţările de limbă engleză înregistrează o anumită întârziere. În Statele Unite, prima revistă intitulată The

Nineteenth Century (Secolul al XIX-lea) apare în 1848, iar prestigioasă publicaţie londoneză Nineteenth Century datează din 1877 (devenind pe 31 decembrie 1900, la miezul nopţii, The Nineteenth Century and After). Anul 1.000, secolul, metrul au revenit în actualitate, iar cariera acestor noţiuni, de-atunci şi până astăzi, face ca nimeni să nu le mai poată detrona.

Daniel Milo

Referinţe bibliografice

Focillon H., L'An MU, Denoël, Paris, 1984. Milo D., Trahir le temps, Les Belles Lettres, Paris, 1991. Pognon E., La Vie quotidienne en l'An MU, Hachette, Paris, 1992. Trystram R, Lellouche P., Le Millenaire de l'Apocalypse, Flammarion; Paris, 1980.:

I; i…; fţ.» – intr. ficyv >: le. ftet.i

*»

1066

După Sicilia, normanzii cuceresc Anglia în Istoria declinului şi căderii Imperiului Roman, Edward Gibbon prelungea această lentă decădere până în 1454! Apoi, începând cu secolul al XVI-lea, autorul reuşea să surprindă, conturate tot mai clar, caracteristicile statelor unei Europe moderne. Pentru istoricii de astăzi, Evul Mediu acoperă o epocă încă şi mai întinsă. Jacques Le Goff susţine ideea unui „Ev Mediu îndelungat, ale cărui structuri fundamentale nu evoluează decât foarte lent, începând cu secolul al III-lea şi până la mijlocul secolului al XIX-lea". Un asemenea punct de vedere este cât se poate de corect: evoluţia **s-**a petrecut treptat; cutumele şi tradiţiile Antichităţii persistau încă în cadrul noii lumi, în ciuda violenţei războaielor şi invaziilor barbare. Iar asta pentru că barbarii (adică popoarele neromanice) care ocupau teritoriile vechiului imperiu, păstrâ**ndu-**şi propriile lor obiceiuri, doreau totuşi „romanizarea"; pe de o parte, ele ţineau la vechea lor moştenire, dar pe de alta, voiau să o transforme. Astfel, în cadrul statelor noi, vechile tradiţii vor fi păstrate. Dintre numeroasele popoare noi care au contribuit la edificarea Europei moderne pot fi amintiţi goţii, lombarzii, saxonii şi, ceva mai târziu, normanzii.

Cine sunt aceşti normanzi ai lui Wilhelm Cuceritorul? Potrivit cronicarilor medievali, ei sunt „oamenii Nordului", adică vikingi, danezi şi norvegieni, ale căror expediţii războinice au dus la naşterea Normandiei.

Începând cu anul 911 – după ce, pentru a stăvili campaniile de jefuire şi pentru a-şi asigura protecţia regatului, regele Franţei a cedat teritoriile Senei inferioare căpeteniei norvegiene Rollon şi oştirii sale alcătuite în principal din danezi – avea să se declanşeze un proces rapid de colonizare. Colonii respectivi şi descendenţii

acestora au rămas la fel de violenţi şi de periculoşi pentru vecinii lor, dar şi extrem de întreprinzători şi de deschişi la ideile îndrăzneţe. Trăiau alături de populaţia indigenă, respectând cutumele acesteia, adoptându-i limba şi arătând, practic, acea capacitate de asimilare ce stă la baza evoluţiei lor ulterioare.

A vorbi despre un „popor normand" (gens Normannorum), aşa cum fac istoricii din secolele al XI-lea şi al XII-lea, presupune o conştiinţă naţională diferită de conştiinţele naţionale de astăzi. O asemenea formulă încetează rapid să mai desemneze un grup etnic, ducatul Normandiei fiind cosmopolit încă de la început. La curtea ducelui găseai, în secolul al XI-lea, „greci, frizoni şi bretoni, danezi şi englezi, scoţieni şi irlandezi". Rolul vikingilor a fost cel al unui ferment în interiorul unei plămădeli compozite. Nobilimea însăşi este de diferite origini: câteva familii ilustre provin din emigraţia franca, altele, de un rang subaltern, din rândul bretonilor, angevinilor, flamanzilor sau germanilor. Cu toţii sunt însă legaţi prin fidelitatea faţă de duce. Acelaşi eclectism apare şi în cazul instituţiilor; ducii păstrează aşa-numita „lege a armatei", prin care îşi întăresc puterea, dar, în paralel, respectă cutumele populaţiilor indigene şi preiau în guvernarea lor o serie de instituţii carolingiene. Deveniţi creştini după botezarea lui Rollon, ei se transformă imediat în protectori ai bisericilor, construiesc mănăstiri – ca Fecamp ori Mont-Saint-Michel – şi declară oficial „răgazul lui Dumnezeu", element esenţial al convieţuirii paşnice, promulgat, în cazul celorlalte regiuni ale Franţei, de către episcopi, în calitatea lor de reprezentanţi ai Bisericii. Puterea ducilor asigură, în general, stabilitatea într-o societate altminteri semibarbară şi destul de violentă.

Reuşita normanzilor se bazează pe excelentele lor resurse militare, începând din anii '20 ai secolului al XI-lea, războiul este – dacă putem spune aşa – industria lor naţională. Încă înainte de mijlocul veacului, ajunseseră să stăpânească foarte bine tehnica luptei

călare, cu lancea întinsă, în poziţie fixă, câştigând-şi reputaţia de cavalerişti neîntrecuţi. Practic, ei au pus bazele acelui corp „socioprofesional" pe care ne-am obişnuit să-l numim „cavalerie". Luptau în grupuri mici, bine antrenate şi disciplinate, numite conrois. Brutalitatea atacului lor îi înspăimânta pe adversari, asigurând-le victoria. De aceea, erau deseori angajaţi ca mercenari în armatele prinţilor din sudul Italiei sau ale împăraţilor Constantinopolului. Astfel, atunci

s:.):.» 1066", 71

când oştirile ducelui Normandiei au pornit să cucerească Anglia, acestea erau deja temute.

Încă din primii ani ai veacului al XI-lea, normanzii erau cunoscuţi, de asemenea, ca neguţători în zona Mării Baltice, a ţărilor scandinave şi a Insulelor Britanice, fiind întâlniţi totodată ca pelerini pe marile drumuri ale lumii, de la cel către Compostela până la cel al Ierusalimului. Creşterea puternică a populaţiei a făcut necesară cucerirea de noi teritorii şi apoi colonizarea lor. Aşa se face că numeroşi cavaleri normanzi au intrat în oştirile prinţilor lombarzi din sudul Italiei sau ale regilor creştini din Spania. Faptele lor de arme sunt celebrate de către menestreli în cântecele de gestă, orgoliul normand transpărând, de pildă, în Cântecul lui Roland, unde câteva dintre marile izbânzi ale normanzilor îi sunt atribuite lui Carol cel Mare:

Minunat bărbat este Carol:
Cel care a cucerit Puglia şi întreaga Calabrie r
Şi a trecut marea înspre Englitera.

O dată ocupat Barbastro, în 1063, devine evident începutul recuceririi provinciilor spaniole intrate sub stăpânire sarazină; cavalerii normanzi puteau spera să se stabilească în teritoriile recucerite, aşa cum avea să facă un anume Robert Bordet de Rabodanges care, în secolul al XII-lea, a devenit senior al Tarragonei. În sudul Italiei, reuşitele au fost încă şi mai strălucite. Anarhia dusese la divizarea vechilor posesiuni ale Imperiului Grec, bizantinii stăpânind doar teoretic regiunile Puglia şi Calabria – în fapt, deja împărţite între principatele lombarde şi micile republici Gaeta, Neapole şi Amalfi. Iar musulmanii ocupau Sicilia. Seniorii normanzi – ale căror patrimonii deveniseră cu totul insuficiente, dat fiind numărul mare de urmaşi (Tancrède de Hauteville avea, de pildă, opt fii) – au luat drumul Italiei

şi, după ce au servit în armatele prinţilor lombarzi, s-au stabilit în oraşele de acolo ca seniori independenţi. Fiul cel mare al lui Hauteville, Robert Guiscard, a ajuns stăpânul Pugliei, iar fratele său Roger a izbutit să-i înfrângă pe musulmanii din Sicilia. După un început ceva mai modest, puterea normandă s-a consolidat, astfel că în secolul al XII-lea avea să se întemeieze, cu aprobarea papei, aşa-numitul regat al Siciliei.

Din sudul Italiei, normanzii au mai pătruns apoi în spaţiul mediteranean. Sprijinit de o flotă puternică, Roger al II-lea al Siciliei reuşeşte, în 1127, să-i alunge pe musulmanii din insula Malta;

douăzeci de ani mai târziu, el avea să-şi instituie dominaţia – destul de efemeră însă – asupra coastei africane cuprinse între oraşele Tripoli şi Tunis. Mult mai durabil a fost succesul unui alt Hauteville, Bohémond, fiul cel mare – şi dezmoştenit – al lui Roger Guiscard cu prima sa soţie, Aubree. În 1097, acesta a pornit în cruciadă cu cinci sute de cavaleri şi a creat principatul Antiohia, care a devenit cel mai puternic stat latin de peste mare.

Cea mai îndrăzneaţă acţiune a normanzilor a fost însă cucerirea Angliei, în 1066, sub conducerea lui Wilhelm Cuceritorul. După moartea regelui englez Eduard Confesorul, care nu a lăsat urmaşi, Wilhelm a revendicat coroana ca moştenitor legitim, dar, pentru a o obţine, a fost nevoie de forţa armelor. Reuşita expediţiei demonstrează calităţile lui de şef militar şi excelenta organizare a normanzilor, care le-a permis să transporte pe insula britanică o asemenea forţă – forţă alcătuită din cavaleri flamanzi, bretoni, poitevini, angevini şi normanzi. Pentru „marea debarcare" a fost reunită o flotă considerabilă, tapiseria de la Bayeux oferindu-ne o imagine despre mulţimea de oameni şi cai îngrămădiţi laolaltă la bordul ambarcaţiunilor. În final, victoria obţinută pe câmpul de luptă de la Hastings i-a permis ducelui de Normandia urcarea pe tronul Angliei.

Privind cu atenţie cele două regate normande din Anglia şi Italia, putem înţelege deosebita forţă de expansiune şi de asimilare a normanzilor – în niciunul dintre cele două cazuri nefiind vorba de o emigrare în masă. Cele câteva mii de oameni care s-au stabilit în Anglia s-au constituit însă în clasă conducătoare: conţi (earis) şi vasali ai acestora, episcopi şi abaţi, câţiva negustori bogaţi. Numai de bătutul monedelor au fost lăsaţi să se ocupe în continuare englezii, excelenta

calitate anglo-saxonă în acest domeniu neavând pereche în lume. Nobilii normanzi, inclusiv cei de rang înalt, s-au căsătorit însă cu fiice ale englezilor înstăriţi. Marea masă a populaţiei rămânea indigenă, cu obiceiurile, cu limba şi tradiţiile sale artistice, cu instituţiile sale bine stabilite. Regii englezi se bucuraseră de o putere considerabilă şi de resurse materiale dintre cele mai bogate. Normanzii au profitat de experienţa lor, păstrând vechile instituţii engleze în cadrul noului regat. Astfel, una dintre cele mai importante surse de venit pentru vistieria regală era aşa-numitul danegeld, taxă impusă iniţial pe proprietatea funciară pentru furnizarea tributului cerut de către vikingi; normanzii au continuat să încaseze acest geld, arătându-se interesaţi, în general, de orice formă de impozit. Wilhelm

1066

73

Cuceritorul a ordonat o serie de anchete în această privinţă, ce aveau să se materializeze în compilaţia Domesday Jiook: o inestimabilă sursă de informaţii privind cadastrul, statutul diferitelor categorii de oameni şi drepturile de proprietate.

Între guvernanţi şi guvernaţi se observă astfel o anunţă interacţiune, în vreme ce în Normandia nu exista nici urmă de adunări populare de tip scandinav, în Anglia normanzii aveau să găsească „adunările celor o sută" (hundreds), însărcinate cu responsabilitatea colectivă pentru ordinea publică. Existau apoi comitatele, cu propriile lor Curţi şi propriul lor sheriff, care puteau primi vizita judecătorilor itineranţi – importante instrumente ale centralizării. Fuziunea între diversele elemente le-a permis normanzilor să împartă dreptatea în numele regelui, respectând totodată autonomia şi cutumele locale.

În sudul Italiei, normanzii fuseseră nevoiţi să se adapteze unei situaţii complet diferite. Ei aveau de-a face cu o ţară fragmentată în mici principate şi cu „o populaţie amestecată, alcătuită din elemente autohtone, deja diversificate, şi din elemente alogene, lipsite de consistenţă şi de unitate". Aici întâlneau o multitudine de limbi: greaca, latina şi arabă, dar şi franceza, pe care o vorbeau ei înşişi; o multitudine de religii: creştinism, islamism, iudaism, precum şi o credinţă creştină divizată între greci şi latini, aceştia fiind separaţi prin forma liturghiei, a disciplinei lor şi prin supunerea faţă de Constantinopol sau faţă de Roma. Normanzii nu au găsit imediat calea toleranţei, dar experienţa i-a învăţat că era necesar să fie respectate

diferitele culte şi că toate trebuiau să se bucure d. e aceeaşi libertate. La început, episcopii greci au fost alungaţi pentru a le lăsa locul celor latini; la sfârşitul secolului al XI-lea însă, arhiepiscopului grec din Rossano i s-a permis să-şi păstreze scaunul. Un vestigiu al civilizaţiei bizantine poate fi văzut şi astăzi în magnificul Codex Purpureus păstrat în palatul arhiepiscopal din Rossano. Principii normanzi au fost favorabili întemeierii marilor centre monastice basiliene, după. ce mai întâi ei fuseseră recunoscuţi ca fondatori şi patroni ai mănăstirilor de benedictini, locuite de călugări normanzi – mănăstiri precum Sant' Eufemia şi La Trinita di Venosa. Pe de altă parte, musulmanii constituiau un element rtmit prea important în cadrul armatei şi al flotei pentru a-i mai trece cuiva prin minte să-i persecute sau să încerce a-i converti. Înainte de sfârşitul veacului al XII-lea, marele călător Ibn Giobair se bucura să audă chemarea muezinului sub minaretele din Palermo.

U DATE ŞI LOCURI

>» Aceeaşi toleranţă se manifesta şi în privinţa legilor, cel puţin atâta vreme cât nu era subminată autoritatea principelui. Preambulul la Judecăţile regelui Roger al II-lea se deschide cu următoarele precizări: „Legile nou promulgate de către autoritatea noastră privesc pe toată lumea, fără a se aduce însă vreun ultraj cutumelor, tradiţiilor şi legilor ce le sunt proprii popoarelor supuse puterii noastre; excepţie fac doar cazurile în care una dintre aceste legi sau cutume contravine în chip evident prescripţiilor noastre". Iar în privinţa dreptului privat, fiecare supus se călăuzea după principiile sale tradiţionale.

Menţinerea unei asemenea toleranţe nu era lipsită de anumite dificultăţi sau inconveniente, dar ea a stat la baza înfloririi unei minunate civilizaţii eclectice. În sudul Italiei, marile biserici atestă influenţa bazilicilor romane, a şcolii normande şi a arhitecturii clunisiene din Burgundia. Bazilica San Niccolò, din Bari – cu magnifica sa sculptură de deasupra „porţii leilor", ce îi înfăţişează pe cavalerii normanzi – reprezintă şcoala normandă, iar alternanţa coloanelor cu stâlpi rectangulari aminteşte de biserica abaţială de la Jumieges, numai că aici coloanele antice au capiteluri bizantine. În Sicilia, regii au căutat să creeze o civilizaţie capabilă să rivalizeze cu cea a împăraţilor bizantini pe care îi înlocuiseră. Roger al II-lea avea să se afirme ca un mecena de mare anvergură, reunind la Curtea sa cei mai buni artişti pe

care-i putea aduce din Anglia, Egipt, Constantinopol, Roma sau de la Monte Cassino. Dorinţa lui era îndreptată înspre splendoare şi noutate, iar nu înspre resuscitarea trecutului; cum însă în arta indigenă din Italia pătrunseseră unele elemente paleocreştine, iar în arta Bizanţului tradiţiile lumii clasice, toate aceste influenţe apar alături de influenţele normande şi arabe în arta siculo-normandă. Marile edificii din regat, precum Capela Palatină şi Catedrala din Palermo, sunt o mărturie a împlinirii acestei dorinţe. La Monreale, mozaicurile care ornează catedrala îşi vădesc originea greco-bizantină, în vreme ce influenţa arabă se manifestă în cazul arcadelor şi al fântânii mănăstirii, iar influenţa neoclasică în stilul sculpturilor.

Sicilia nu este însă doar un centru de excelenţă artistică, ci şi un spaţiu privilegiat în ceea ce priveşte transmiterea ştiinţei şi filosofiei lumii antice prin intermediul traducerilor. În vreme ce în Spania operele lui Aristotel, ale lui Ptolemeu şi ale altor filosofi greci au fost cunoscute din traducerile arabe, în Sicilia exista un acces direct

1066 r, rt. a 75

la manuscrisele greceşti. Un arhidiacon din Catania, trimis ca g la Constantinopol, a adus de acolo un manuscris al Almagesiei \u\ Ptolemeu, punând să fie tradus în latină; diverşi traducători anonimi au dat apoi versiuni ale operelor lui Euclid, ca şi ale scrierilor \u [Platon, Menon şi Phaidon. De obicei, aceşti călugări lucrau pe manuscrisele greceşti, neapelând la textele arabe decât atunci când variantele originale lipseau.

La baza aşa-numitei normannitas se află eclectismul vikingiţ Or, el constituind trăsătura dominantă a normanzilor în toate ţările în care aceştia s-au stabilit. Fiecare ţară are, bineînţeles, caracteristicile sale distinctive, însă pot fi localizate anumite trăsături comune el\iar şi între nişte ţări cu totul diferite, cum sunt Anglia, Sicilia, Spaniși principatul Antiohiei. Pretutindeni societatea normandă este una de tip feudal, însă o feudalitate care variază în funcţie de cutumele; şi instituţiile proprii fiecărei ţări. Cavalerii folosesc în continuare formidabila lor metodă de luptă călare, cu lancea întinsă orizontal, dar ei ştiu, totodată, să încorporeze şi auxiliari indigeni în oştirile lor şi să-şi adapteze tactica de luptă la diferitele împrejurări ale bătăliilor. Pretutindeni cetăţile fortificate constituie baza necesară atât pentru apărare, cât şi pentru campaniile de cucerire. Ele pot fi întâlnite de-a lungul întregii epoci normande – de exemplu, în Normandia, la Falaise

şi pe malul Senei (Château-Gaillard), în Anglia la Rochester, pe malul Tamisei (Turnul Londrei) şi la hotarul cu Scoţia, în Italia la Melfi şi San Marco Argentanno, iar pe ţârn-ul african al Mediteranei, cetatea Margat şi Krak-ul Cavalerilor. Pretutindeni există o înflorire a castelelor, cu trăsături împrumutate din toate regiunile civilizaţiei normande. Au fost chiar remarcate anumite caracteristici angevine la castelele irlandeze de la începutul secolului al XIII-lea.

Uneori, marile familii normande aveau ramuri în Anglia, Sicilia şi principatul Antiohiei sau reprezentanţi în slujba împăratului Constantinopolului… Abaţiile normande au trimis călugări în ţinuturile îndepărtate pentru a întemeia acolo noi mănăstiri. Cavalerii şi călugării circulau liber prin toate regiunile ocupate de normanzi t schimbând între ei idei şi cărţi. Un exemplar din istoria lui Rob-rt Guiscard scrisă de Giuliano din Puglia poate fi găsit, de pildă, în biblioteca de la Mont-Saint-Michel. Aceeaşi liturghie a fost cânttă atât la abaţia normandă Saint-Evroult, cât şi la Sant' Agata, aflată în Catania, pe pantele Etnei. Thomas Brown, funcţionar de fisc al

regelui Roger al II-lea, a părăsit Sicilia pentru a-şi oferi serviciile Eşichierului din Londra. O astfel de liberă mişcare a contribuit şi ea la crearea sentimentului acelei normannitas care a fost alimentată şi încurajată de către cronicari.

Aceasta pentru că normanzii au o deosebită consideraţie pentru istorie şi, în special, pentru istoria propriilor izbânzi. Pe de altă parte însă, ei sunt capabili să asimileze tradiţiile şi legendele popoarelor pe care le cuceresc, ca şi pe cele ale lumii antice. Ei ştiu să-şi prezerve rădăcinile în trecut şi să privească înspre viitor. La ei poţi găsi lucrări de istorie latineşti alături de cântece de gestă în limba vulgară, iar tradiţiile orale apar încorporate în textele scrise. Una dintre marile plăceri ale contelui Roger de Sicilia era să asculte pasaje din lucrările istorice; Geoffroi de Malaterre, călugărul-istoric de la Curtea sa, îl cita pe Salustiu: urmărirea gloriei este cea care îl ridică pe om deasupra animalelor, ea îndreptăţind celebrarea faptelor eroice. Încă din vremurile de început ale ducatului Normandiei, când Dudo de Saint-Quentin a scris istoria ducilor legând-o de cea a lui Carol cel Mare, istoria propriu-zisă reprezintă pentru normanzi o manifestare a propriului lor caracter şi a participării lor la marile evenimente.

Formele luate de astfel de lucrări sunt dintre cele mai diverse. Câţiva istorici – printre care Guillaume de Poitiers şi Geoffroi de Malaterre – preferă să se limiteze la faptele mai importante ale ducilor lor. Scrierile lui Orderic Vital, călugăr şi preot, încep cu naşterea lui Iisus Hristos, dar se referă la istoria normanzilor numai pe trei sferturi. E vorba de o Istorie ecleziastică, întrucât lumea pe care o cunoaşte este lumea creştină. Aici, laicii sunt, ca şi clericii, membri ai Bisericii. Cele treisprezece părţi ale istoriei sale sunt, aşadar, pline de izbânzile cavalerilor pe câmpurile de luptă, ca şi de vieţile sfinţilor veneraţi în abaţiile normande sau ale preoţilor şi oamenilor Bisericii, cu slăbiciuni la fel de instructive ca şi virtuţile lor.

Printre cei care îi ofereau informaţii lui Orderic se numărau şi câţiva cavaleri, astfel că în paginile sale îşi vor afla locul multe dintre elementele populare ale cântecelor de gestă.

Menestrelii îi însoţeau pe cavaleri în campaniile lor, mai ales în cele împotriva „paginilor". Richard Pelerinul, autorul primei versiuni a Cântecului Antiohiei (Chanson d'Antioche), era un normand din Italia care participase la cea dintâi cruciadă. Şi în Spania existau, cu siguranţă, nişte menestreli anonimi care să încerce a preschimba înfrângerea dezastruoasă de la Fraga **într-**o victorie morală: nu

)? 1066 n*ĂG, 77

Întotdeauna aceste cântece şi povestiri ne ajută să cunoaştem adevărul istoric, dar ele reprezintă o sursă preţioasă pentru istoria mentalităţilor. Odată cu Geoffrey de Monmouth înfloreşte genul istoriei legendare, în care miturile arthuriene apar încorporate în istoria Marii Britanii. Asemeni poeţilor care scriu în limba vulgară, printre care Geoffroi Gaimar şi Wace, el arată tendinţa normanzilor stabiliţi în Anglia de a**-**şi însuşi trecutul englezilor şi al altor populaţii indigene, trăsătură caracteristică a culturii normande.

Către sfârşitul veacului al XII-lea, normanzii se află în culmea gloriei lor. De**-**acum încolo, influenţa lor va începe să descrească. Întările în care prinseseră rădăcini, ei rămăseseră fideli tradiţiei vikingilor, numai că sinteza instituţiilor şi culturilor pe care au reuşit **s-**o creeze a condus, în cele din urmă, la dispariţia lor ca element autentic. Unele colonii normande, precum cele din Africa şi Spania, au fost cu totul efemere. Câteva state întemeiate de ei, ca Sicilia şi principatul Antiohia, au prosperat vreme de două secole sau chiar mai mult. Instituţiile pe care ei le creaseră folosi**ndu-**se de cele ale

popoarelor cucerite rezistă numai în Marea Britanie şi în Normandia, devenită provincie franceză. Nu este lipsit de importanţă faptul că enciclopediştii secolului al XVIII-lea preamăresc Normandia ca pe „o mare şi frumoasă provincie a Franţei… una dintre cele mai bogate, mai fertile şi mai înfloritoare comercial din întreg regatul… provincia care a dat cei mai mulţi oameni cu spirit şi gust pentru ştiinţă". Şi pretutindeni normanzii au contribuit la dezvoltarea civilizaţiei, mărturie stând sumedenia de monumente, poezia, studiile istorice şi ştiinţifice. Influenţa lor continuă să transpară în felul cum a evoluat justiţia; istoria lor ne oferă un model moral şi politic: ei au ştiut să înglobeze, cu răbdare şi ingeniozitate, diverse teritorii şi popoare, fără a le distruge tradiţiile. Istoria normanzilor ne arată că libertatea poate sta la baza ordinii şi că unitatea nu distruge diversitatea.

Marjorie Chibnall

Referinţe bibliografice

Brown R.A., The Normands, Arnold, Londra, 1984.

Chalandon R, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile, vol. I-II, Paris, 1907.

Chibnall M., Anglo-Norman England, Blackwell, Oxford, 1986. David R.H.C., The Normans and their Myth, Londra, 1976.

David R.H.C., The Norman Achievement, Londra, 1969.

Flori J., L'Essor de la chevalerie, XF-XIF siècles, Droz, Geneva, 1986.

Kitzinger E., „The Art as Aspects of a Renaissance: Rome and Italy", în

Benson R.L. şi Constable G. (coord.), Renaissance and Renewal in the Twelfth Century, Clarendon Press, Oxford, 1982. Le Patourel J., The Norman Empire, Clarendon Press, Oxford, 1976. Musset L., „Naissance de la Normandie", în Histoire de la Normandie, publicată sub coordonarea lui Michel de Bouard, Toulouse, 1970. Musset L., „Gouvernes et gouvernants dans le monde scandinave et dans le monde normand", în Gouvernes et gouvernants 2, Culegerile societăţii

Jean Bodin 23, Bruxelles, 1968. Orderic V., Historia Ecdesiastica, ed. şi trad. de M. Chibnall, vol. I-VI.

Medieval Texts, Oxford, 1969 – 1980. Stenton Sir R, The Bayeux Tapestry, Londra, 1957. Yver J., „Les premières institutions du duche

de Normandie", mINormanni e la lom espansione în Europa nell'alto medioevo, Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, Settimana XVI, Spoleto, 1969.

ISu

% – i Xf a

1347

Ciuma neagră se răspândeşte din Constantinopol până la ţărmul Mării Baltice în 1347, pe când ţinea sub asediu portul genovez Caffa, din Crimeea, hanul Jani-beg a văzut cum o epidemie îngrozitoare începe să-i decimeze trupele, făcându-l să-şi piardă orice nădejde de a mai pune mâna pe oraş.

Atunci, i-a venit o idee: dacă asediaţii – închişi cum erau într-un spaţiu restrâns – ar fi atinşi de aceeaşi molimă, ei ar avea, probabil, încă mai mult de suferit decât soldaţii, iar lui i-ar mai rămâne astfel o şansă de a cuceri aşezarea. Trecând de la idee la fapte, el a inaugurat, practic, războiul bacteriologic, punând să fie catapultate în interiorul oraşului, peste zidurile sale, mai multe cadavre ale celor răpuşi de ciumă.

Or, dacă acest ucenic vrăjitor, în ciuda unei asemenea inovaţii în arta războiului, nu a reuşit totuşi să cucerească portul Caffa, el a declanşat în schimb una dintre cele mai mari catastrofe din istoria umanităţii: o pandemie înfiorătoare care, în numai cinci ani, a ucis poate un sfert din populaţia lumii occidentale, fie ea creştină sau musulmană.

Desigur că, de îndată ce cadavrele au căzut în interiorul oraşului, genovezii le-au luat şi le-au aruncat în port, numai că prin puricii care, pesemne, au rămas s-a ajuns la izbucnirea şi aici a epidemiei de ciumă; apoi, galerele care au plecat din portul Caffa au dus cu ele acei germeni ai morţii pe care şobolanii vor avea grijă să-i împrăştie la fiecare escală.

Prima dintre ele a fost Pera, un alt punct comercial genovez, aflat la marginea portului Constantinopol. Către finele lui iulie 1347.

Ciuma neagră în Europa

1347 – 1353

…J»

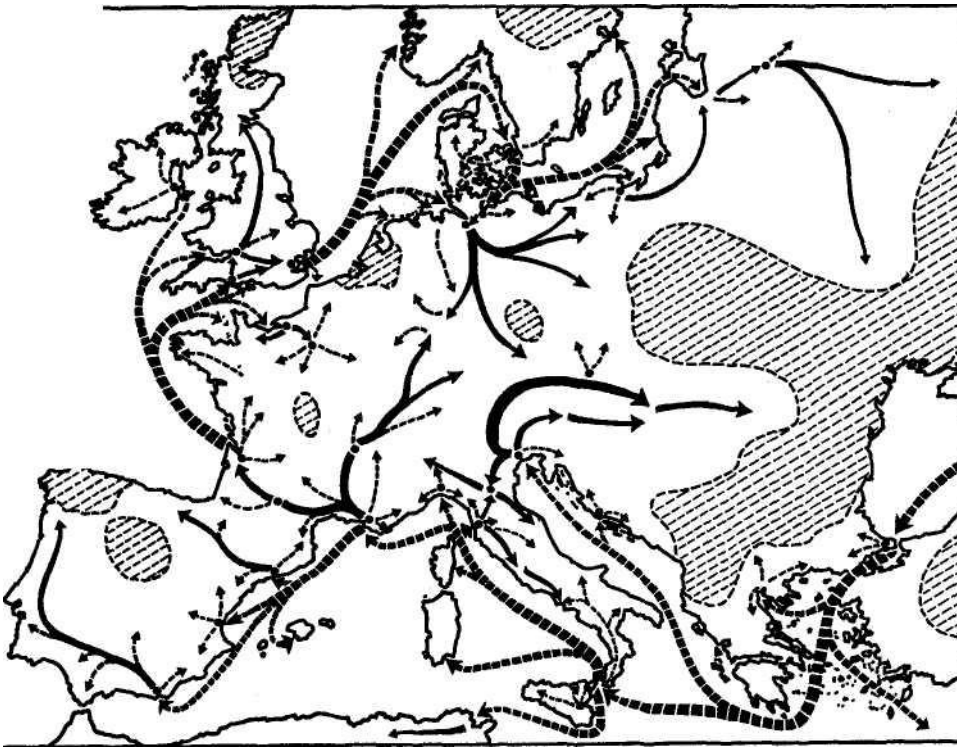

Regiuni neatinse de ciuma neagră
Traseu maritim
Traseu terestru principal
Traseu terestru secundar Oraşe: centre de răspândire a ciumei
I
P'J – 1347, TMJ 81

ciuma face primele victime în acest oraş, atingând apogeul în lunile noiembrie şi decembrie. Constantinopolul întreţinea însă legături comerciale cu toate marile porturi mediteraneene, astfel că molima nu va mai putea fi stăvilită.

Din Pera, douăsprezece galere pornesc spre Genova. În ultimele zile ale lunii septembrie, ele fac escală la Messina; la numai câteva zile, ciuma izbucneşte aici cu violenţă, făcând nenumărate victime; mulţi părăsesc oraşul în grabă. Pe 30 septembrie, la Catania, apar primele cazuri de ciumă în rândul fugarilor, iar trei săptămâni mai târziu molima cuprindea toate oraşele Siciliei. Practic, întreaga insulă este contaminată.

Trei dintre galere îşi continuă călătoria, ajungând în dreptul

Genovei către sfârşitul lunii octombrie. Zvonurile neliniştitoare care circulau aici cu mult înainte de sosirea corăbiilor fac să li se refuze intrarea în port. Pornind mai departe, cele trei galere ajung în dreptul Marsiliei care, aflată în concurenţă cu Genova, le permite accesul în port, oraşul căzând pradă ciumei la 1 noiembrie.

Pornind din Constantinopol, molima cuprinsese deja ţărmul Mării Egee, Creta, Cipru, ajungând apoi în Dalmaţia, la Spălato (în perioada Crăciunului), la Sebenico şi la Ragusa (Dubrovnik) în 13 ianuarie 1348, iar în 25 ianuarie la Veneţia, fără a uita, pe ţărmul sudic al Mediteranei, oraşele Alexandria şi Tunis. În vreme ce, pornind din Sicilia, ea se răspândeşte încă din luna decembrie în Sardinia, Corsica, insula Elba şi Reggia di Calabria, apoi în Genova şi Livorno.

Astfel, la începutul anului 1348, ciuma este deja prezentă în cinci porturi de pe litoralul mediteranean al Europei Occidentale.

În mod normal, atunci când e vorba de forma sa bubonică, aşa cum va fi cazul în mai toate epidemiile ulterioare, ciuma încetează pe timpul iernii, fie dispărând definitiv, fie reînviorân**du-**se în perioada de primăvară. Numai în mod cu totul excepţional **–** aşa cum **s-**a întâmplat în 1347 – 1348 **–**, date fiind anumite condiţii de climă încă insuficient elucidate, ciuma se transmite nu prin intermediul puricilor, ci direct de la om la om, prin**tr-**o tuse de tip tuberculos.

Ciuma îmbracă această formă tuberculoasă **–** o formă mortală şi cu o propagare mult mai rapidă **–** încă din luna noiembrie, la Marsilia, şi din decembrie, la Livorno şi în portul Pisa. Nu ştim cum a evoluat epidemia în Dalmaţia; în schimb, pe perioada iernii, o vedem extinzân**du-**se în Provence: Aix, Arles, Avignon; apoi, în

Languedoc**-**Roussillon: Montpellier, Beziers, Carcassonne, Narbonne, Perpignan, în vreme ce în Toscana, la Pisa şi Florenţa, ca şi aproape în întreg ducatul **–** inclusiv dincolo de Apenini, în Emilia şi Bologna, Modena şi Bobbio **–** înspăimântătoarele ravagii ale molimei îşi fac apariţia către sfârşitul lui martie; flagelul va atinge apoi şi Spania, începând cu Majorca.

Odată cu primăvara, ciuma revine la forma sa bubonică, rămânând însă la fel de activă. În Spania, molima cuprinde Gerona, Barcelona, apoi Valencia. În Italia, ea trece din Veneţia în interiorul peninsulei, atacând Padova şi apoi Verona, după care se întinde asupra

sudului Toscanei şi pătrunde în statele Bisericii, la Perugia, de unde coboară spre Orvieto, în vreme ce, pe coasta adriatică, Rimini şi Ancona sunt la fel de devastate ca şi, în sud, aproape întreg regatul Neapolelui său, la sfârşitul primăverii, zonele Trentino şi Emilia. În Franţa, ciuma – sub forma sa bubonică, la fel ca în Italia – urcă încet pe firul Ronului, răspândi**ndu-**se în regiunea Provence: în aprilie ea este la Toulon şi Lyon, în mai la Draguignan, Grasse şi – în sudul provinciei Dauphine – la Die, dar ascensiunea sa către nord este lentă, neatingând regiunea Givry decât la sfârşitul lunii iunie. Spre vest, la acea dată, ea pătrunsese deja în Auvergne, la Saint-Flour, Roanne, Montauban, Rodez, extinzâ**ndu-**se cel mai repede pe valea fluviului Garonne: ciuma este prezentă la Toulouse încă de la începutul lunii aprilie, la începutul lui mai este la Agen (unde, până la Crăciun, nu va conteni să facă ravagii), iar la Bordeaux, după cât se pare, la începutul lui iunie.

Transporturile maritime sunt, la vremea respectivă, mult mai rapide decât cele pe uscat, astfel că din Bordeaux, încă de la sfârşitul lunii iunie, una dintre navele care asigurau schimburile comerciale cu Anglia aduce molima pe coastele comitatului Dorset, la Melcombe Regis.

În vară, ciuma va atinge o violenţă extremă şi se va răspândi mai repede ca niciodată. Peninsula Iberică este atacată aproape în totalitate, excepţie făcând platoul Noii Castilii, Galicia şi sudul Portugaliei, în Franţa, unde ciuma debarca încă din 25 iulie la Rouen, ea cuprinde acum întreaga parte de nord-vest, inclusiv Parisul, alături de jumătatea sudică a ţării, contaminată deja din primăvară. În Insulele Britanice sunt atinse jumătatea sudică a Angliei, estul Irlandei, Dublinul şi împrejurimile sale. Roma, ca de altfel întreaga Italie, Grecia, regiunile Wallis, Carintia şi Dalmaţia cad pradă molimei dezlănţuite. – IMK: 1347 TrA<3.83

În toamnă însă, violenţa ciumei scade, după care răspândirea ei se încetineşte, urmând a se opri complet în timpul iernii.

În primăvara anului 1349, boala revine, dar nu peste tot, ci numai în cinci regiuni: în sudul Spaniei, în zona Parisului, în Alpi, în Anglia şi în Irlanda. Din aceste zone-focar ea se va extinde, pe parcursul anului, către sud-vestul Spaniei şi sudul Portugaliei, centrul, nordul şi estul Franţei, ca şi extremitatea vestică a regiunii Bretagne, ce scăpase până atunci neatinsă, potopind Irlanda şi Anglia – de unde avea să treacă în Norvegia – şi întreg centrul Europei: Renania, sudul

Germaniei, Elveţia, Austria, Croaţia şi Ungaria.

După o nouă perioadă de întrerupere pe timpul iernii, ciuma revine în primăvara anului 1350, cuprinzând acum Scoţia, Suedia, Danemarca, nordul Germaniei şi ajungând până în Pomerania şi Prusia Orientală, iar mai spre sud, până în Moravia, Slovacia, Transilvania şi, probabil, Bosnia şi Serbia.

În 1351, după o nouă întrerupere hibernală, ciuma nu mai reapare decât în nord, abătându-se asupra centrului Poloniei, Bielorusiei, ţărilor baltice şi zonei ruseşti Polotsk. În fine, în 1352, după obişnuita întrerupere de iarnă, molima cuprinde întreaga Rusie, de la Pskov până la Novgorod, malurile lacului Ladoga, Moscova şi Kiev. În 1353 se mai înregistrează încă unele reminiscenţe în Novgorod şi chiar în Hamburg, însă marea pandemie este practic încheiată.

Pentru a vedea mai limpede modul de răspândire al acestei uriaşe epidemii de ciumă neagră, îl putem sintetiza în opt timpi ce se succedă în alternanţa maritim/terestru:

1) în 1347 şi în prima perioadă a anului 1348, ciuma ajunge din Crimeea în Constantinopol, apoi în insulele şi porturile din Mediterana Orientală şi Occidentală.

2) De pe coasta mediteraneană, ea pătrunde pe continent, în cursul primei jumătăţi a anului 1348: Veneţia, Emilia, Toscana, regatul Neapolelui, Provence, Languedoc, Aquitania, Aragón, Granada şi coastele Africii de Nord.

3) La mijlocul anului 1348, atinge ţărmul Atlanticului, la Bordeaux, iar de acolo, în trei sau patru săptămâni, ajunge în porturile Angliei (Melcombe Regis, Southampton, Bristol), în porturile Normandiei (Jersey, Rouen) şi în cele ale Irlandei (Dublin şi Dundalk).

4) Din aceste porturi, ciuma pătrunde în interiorul zonelor de uscat, astfel că, la sfârşitul anului, ea este deja instalată la Londra.

84 DATE ŞI LOCURI

5) în 1349, pornind dinspre Londra, corăbiile o vor răspândi, în numai câteva săptămâni, în majoritatea porturilor de la Marea Nordului: Calais, Copenhaga, Bergen, Trondheim, Christiana (în Norvegia) şi pe coastele Friziei (în Olanda).

6) Din Copenhaga, ea cuprinde apoi Scania, Iutlanda, întreaga parte nordică a Germaniei, Thuringia, Saxonia şi Silezia, debarcând totodată la Lübeck, la începutul lui iunie 1350.

7) La scurtă vreme după înregistrarea primelor cazuri de ciumă în Lübeck, majoritatea porturilor şi ţărilor de la Marea Baltică vor fi şi ele contaminate.

8) Din aceste porturi, molima pătrunde în interiorul zonelor de uscat: în nordul Poloniei, în Lituania, Letonia (Curlanda) şi Estonia – în 1350; în centrul Poloniei şi în Rusia albă – în 1351; apoi în întreaga Rusie – în 1352.

Cele opt faze nu sunt caracterizate doar prin ritmul lor sezonier; trebuie să mai remarcăm şi faptul că răspândirea ciumei în Europa nu poate fi pusă pe seama nici unui rozător sălbatic (aşa cum se întâmplă în Asia, în Africa şi, mai târziu, în America), ci se face în întregime prin deplasările şi transporturile de oameni şi de mărfuri, în special pe apă. Când e vorba de mări, la numai două sau trei săptămâni după ce molima debarcă **într-**un anumit port, sunt contaminate aproape toate celelalte porturi de pe ţărmul respectiv – ca în cazul Mării Negre, apoi al Mediteranei orientale şi occidentale, după care al coastelor de la Oceanul Atlantic, de la Marea Nordului şi, în fine, de la Marea Baltică. Navigaţia fluvială este mult mai lentă, dar viteza ei diferă după cum ambarcaţiunile urcă sau coboară pe firul apei. În medie, ciuma avansează cu cincizeci de kilometri pe lună atunci când urcă pe firul unui fluviu şi cu o sută atunci când coboară.

Să mai observăm apoi că această uriaşă pandemie nu a acoperit chiar întreg continentul, câteva studii regionale reuşind să evidenţieze zonele cruţate de molimă. Astfel, Galicia nu a fost contaminată decât în partea ei sudică, aproape de Portugalia; Flandra, Olanda şi Brabantul au rămas neatinse1, ciuma încetând în cursul iernii

1. Oraşul Lille înfiinţase un fel de casă de economii care le vărsa depunătorilor o rentă viageră. Cum renta înceta odată cu decesul beneficiarului, ** data acestuia era întotdeauna notată cu grijă. Pe lista ce **s-**a păstrat din îi perioada 1317 – 1369, se poate vedea că numai în rândul depunătorilor miJZ 1347 1 TACI 85

din 1349 – 1350 (după ce în Lille şi Liège abia dacă făcuse câteva victime) şi nemaiapărând în aceste zone în primăvara anului 1350. Portul Calais, ocupat cu doi ani înainte de către englezi, primea pe data de 28 noiembrie 1347 exclusivitatea asupra comerţului către continent. Furioşi, flamanzii şi olandezii, ale căror porturi asiguraseră până atunci acest trafic, decid – ca represalii – să întrerupă legăturile maritime cu Anglia, lucru ce îi va feri de importarea molimei care făcea

ravagii la Londra şi căreia portul Calais îi va cădea pradă încă de la finele anului 1348.

Aceeaşi întrerupere hibernală de la sfârşitul anului 1350 permite centrului Boemiei şi nordului Suediei să scape de acest flagel. O alta, asemănătoare, de la sfârşitul anului 1351, lasă neatinse centrul şi sudul Poloniei. În fine, cruţate vor fi, de asemenea, Finlanda şi Islanda, ca de altfel – după cât se pare – şi o mare parte din Ucraina şi din centrul zonei balcanice, date fiind slaba densitate a populaţiei de aici şi schimburile comerciale foarte reduse.

Într-adevăr, dacă asupra lumii occidentale ciuma neagră se extinde îngrijorător de mult, ea se comportă destul de diferit în nord-vestul creştin al acestui ansamblu, unde o populaţie sedentară relativ densă şi un climat destul de favorabil pentru proliferarea puricilor-vectori ai maladiei o menţin vreme de cel puţin şase ani, din 1348 până în 1353. La fel se întâmplă şi în sud-estul musulman cu o populaţie „insu-larizată", adică foarte densă în anumite zone, dar care sunt separate între ele de spaţii aproape deşertice, unde un climat foarte uscat şi cald în timpul verii conduce la dispariţia aproape completă a puricilor şi face ca molima să dispară aici încă de la sfârşitul verii lui 1349. În schimb, dacă ciuma reapare periodic în ţinuturile musulmane, întreţinută fiind de rozătoarele sălbatice care acţionează ca nişte „rezervoare de viruşi", în ţinuturile creştine ea poate dispărea complet, niciun rozător sălbatic din Europa neputând servi vreme îndelungată ca mai-sus pomenitul „rezervor de viruşi". În general, epidemiile ulterioare vor fi importate cu… corăbiile, din porturile africane sau asiatice atinse de molimă.

Dacă aceste condiţii epidemiologice inegale sunt importante în special pentru oamenii de ştiinţă, reacţiile foarte diferite ale diverselor populaţii sunt interesante din mult mai multe puncte de vedere.

care locuiau în împrejurimile din sudul oraşului se înregistrează o rată ceva mai crescută a mortalităţii, în vreme ce pentru locuitorii din oraş sau pentru cei din partea de nord nu apare nimic deosebit în acest sens.

În opinia generală, atât la creştini, cât şi la musulmani, ciuma este văzută ca o pedeapsă divină ce răspunde prevaricaţiunilor omeneşti. Este vorba aici de un reflex îndepărtat al păgânismului ce

interpreta bolile ca pe o răzbunare a unei divinităţi ofensate – credinţă care, deşi net contrară Evangheliei, influenţează puternic gândirea epocii. Mai mult decât atât, acolo unde musulmanii nu văd decât prilejul de a se înclina în faţa voinţei divine şi de a îndura boala fără a căuta să i se împotrivească, aşadar nepracticând decât „evitarea" 1 ca unică măsură preventivă, creştinii văd, dimpotrivă, un îndemn la acţiune: la căinţă şi la recâştigarea prin penitenţă a îndurării Domnului, sursa capitală a molimei, desigur, dar şi, în aşteptarea milostivirii, la lupta împotriva cauzelor secunde ale bolii, pentru ca oamenii să scape de ea **într-**o măsură cât mai mare cu putinţă.

Reacţia populaţiilor creştine în faţa angoasei generate de această teribilă încercare a îmbrăcat trei forme diferite: încercarea de a scăpa, agresivitatea şi proiecţia artistică. Încercarea de a scăpa nu este doar una spirituală – aşa cum am spus – prin penitenţă, exerciţii de pietate (rugăciuni, procesiuni, pelerinaje), legăminte, ofrande; ea este deopotrivă una morală, orientată înspre doctori, tămăduitori, taumaturgi, iluminaţi, şi una fizică, în spiritul marelui oracol al medicilor – străvechiul Galenus, cel care îi sfătuia pe oameni ca, în caz de epidemie, să fugă cât mai din timp, cât mai departe şi pentru cât mai multă vreme cu putinţă. Agresivitatea se manifestă nu numai în privinţa unor ţapi ispăşitori acuzaţi că ar fi responsabili de răspândirea răului (în principal evreii, iar în sudul Franţei, leproşii sau, în Polonia şi Rusia, tătarii), ci şi asupra propriilor popoare, mişcarea flagelatorilor atingând în această perioadă o amploare ieşită din comun. În ceea ce priveşte proiecţia artistică, ea se manifestă fie prin opere literare (Petrarca plângâ**nd-**o pe Laura de Noves; Boccaccio şi Decameronul său…), fie prin picturi sau sculpturi înfăţişând alegorii ale Morţii, fie, în fine, prin dansuri macabre, ce vor să reprezinte răul pentru a încerca să îl domine.

În afară de rugăciuni, exerciţii de pietate, daruri, recurgerea la medici sau tămăduitori şi, pe alocuri, câteva condamnări ale

1. Musulmanii credeau că dacă o localitate era lovită de ciumă, boala era destinată tuturor locuitorilor şi că, oriunde **s-**ar fi aflat, aceştia urmau să: ce> fie atinşi de molimă. În schimb, un străin – un călător – trebuia să „evite" să intre în acel oraş, epidemia respectivă nefii**ndu-**i destinată şi lui.

tM**. –** jr J 1347 a AC 87

prostituatelor şi vicioşilor (în special, ale băutorilor de vin),

lumea musulmană nu cunoaşte nici fuga fizică din faţa molimei, nici proiecţiile artistice, nici marile mişcări populare precum violenţele îndreptate împotriva evreilor sau mişcarea flagelatorilor.

În primăvara anului 1348 – atunci când ciuma se întinde asupra regiunilor Languedoc, Provence, iar în nord până la Lyon –, oraşul Toulon începe să vuiască (în noaptea de 13 spre 14 aprilie) la zvonul că evreii au răspândit molima în mod intenţionat; micul ghetou al oraşului este luat cu asalt, iar patruzeci de evrei, adică aproape toţi locuitorii cartierului, sunt ucişi.

Pentru că mulţi dintre ei împrumutau bani cu dobândă, evreii nu sunt văzuţi cu ochi buni de către oamenii de rând, care îi consideră a fi nişte cămătari. Pentru că adeseori sunt medici sau spiţeri, lumea crede că evreii folosesc tot felul de otrăvuri, cărora numai ei le pot face faţă. Aceste prejudecăţi sunt de ajuns pentru a întări în rândul populaţiei zvonurile potrivit cărora aceştia se fac vinovaţi de răspândirea ciumei, astfel că, în ciuda unei atitudini în general binevoitoare, autorităţile, depăşite de evenimente, văd revolta împotriva evreilor răspândi**ndu-**se chiar mai rapid decât ciuma: în luna aprilie, ele izbucneau deja şi în alte oraşe din Provence, iar în mai în Languedoc şi Catalonia. În data de 6 iulie, papa Clement al VI-lea reuşeşte să prevină mişcarea din regiunea Comtat prin**tr-**un edict în favoarea evreilor, dar în provincia Dauphine febra antisemită aprinde tot mai multe oraşe; în august ea se răspândeşte în Savoia, încă înainte ca epidemia să ajungă şi aici. Pentru ca aceste zvonuri neîntemeiate să înceteze, în ziua de 6 septembrie papa subliniază, prin**tr-**un nou edict, că ciuma îi ucide în aceeaşi măsură şi pe evrei, şi pe creştini, în luna octombrie epidemia ajunge deja în Elveţia, de unde trece în Franche**-**Comte, iar în noiembrie**-**decembrie, în sudul regiunii Baden**-**Württemberg, apoi, în ianuarie 1349, la Basel şi în Alsacia, în februarie, masacrele ating amploarea maximă: la Strasbourg nouă sute de evrei sunt arşi de vii, adică aproape jumătate din populaţia evreiască a oraşului, situaţie care se va întâlni şi în mai multe oraşe din Germania centrală, de la Rin până în Saxonia. În martie, violenţele continuă în această regiune, iar în aprilie sunt consemnate în Luxemburg şi Brabant, dar patima pare să se mai fi domolit; în cursul verii, ele aveau totuşi să se manifeste în nordul Germaniei, după care, în toamnă, în Austria şi Silezia. Autorităţile

reuşesc însă să restabilească ordinea, astfel că, exceptând două-trei revolte sporadice, violenţele încetează în decembrie 1349.

De fapt, la vremea respectivă, prigonirea evreilor nu este un fapt care să caracterizeze întreaga lume creştină: în Italia, Castilia, Portugalia, în Insulele Britanice, în Olanda, în ţările scandinave, în Rusia, Ungaria, în Boemia-Moravia, în Polonia nu se înregistrează nicio răzmeriţă, nicio samavolnicie. În Franţa – cel puţin în regatul epocii despre care vorbim, la vest de Ron – au existat câteva mişcări şi câteva execuţii ale evreilor în Orléans; în rest, pretutindeni, ordinea a fost repede restabilită. Chiar şi în Germania, una dintre ţările care au avut cel mai mult de suferit de pe urma ciumei, violenţele sunt relativ rare în jumătatea nordică. În unele dintre aceste state, ca Anglia şi Franţa, populaţia evreiască este foarte puţin numeroasă, mai toţi membrii ei fiind expulzaţi cu câteva decenii înainte. Din Anglia, ei s-au refugiat în Franţa în 1290, de unde, începând cu 1306, aveau să fie expulzaţi în mai multe reprize, refugiindu-se în Provence, Dauphine, Savoia, Renania, Thuringia şi Saxonia. Persecuţiile din 1348 îi împing pe supravieţuitori la un veritabil exod spre est – în Polonia şi Lituania, unde regele Cazimir al III-lea, a cărui soţie este evreică, îi ia sub protecţia lui.

Mişcarea flagelatorilor constituie o altă reacţie semnificativă a populaţiei epocii în faţa terorii reprezentate de molimă. Flagelarea, utilizată odinioară de păgâni, fusese interzisă de către Biserică. Totuşi, începând cu secolul al XII-lea, în Italia este consemnată prezenţa mai multor sihaştri care pun această practică la loc de cinste, ca pe un mijloc de penitenţă, iar în 1261 apar pelerinajele itinerante, ai căror adepţi, după ce se flagelau în pieţele publice ale satelor pe care le străbătuseră într-un anumit interval de timp, se întorceau acasă, fiind înlocuiţi de noii adepţi recrutaţi pe drum. Din Italia, ei ajunseseră atunci în întreg centrul Europei, de la Cracovia până la Strasbourg. O nouă mişcare, declanşată în 1296, va acoperi aceleaşi regiuni, flagelatorii reunindu-se tot în Italia, odată cu apariţia primelor cazuri de ciumă neagră. Din Sicilia, ei ajung la Roma, apoi, în august 1348, la Veneţia, unde încep să se organizeze; în luna septembrie ei sunt în regiunea austriacă Steiermark, iar în noiembrie îi găsim în Ungaria, unde îşi desăvârşesc structura organizatorică. Veşmântul lor este un fel de rasă lungă, închisă la culoare şi cu capişon, ornată pe piept şi pe

spate cu câte o cruce mare, roşie. Flagelatorii se angajează în această mişcare pentru treizeci şi trei de lH, n 1347; o 89

zile şi jumătate şi îi datorează supunere marelui stăpân. Ei trebuie, de asemenea, să aibă asupra lor suficienţi bani pentru a trăi, întrucât cerşitul le era interzis.

Ei intră în Polonia în decembrie, în Germania în ianuarie 1349, în Boemia la 1 martie; în luna aprilie mişcarea flagelatorilor înregistrează cele mai mari succese; pelerinii merg spre nord până la Lübeck, revin în sud până în Eisenach, în luna mai sunt la Würtzburg, Augsburg, în iunie la Konstanz, apoi la Baden, de unde, în iulie, ajung la Strasbourg. La sfârşitul acestei luni, în Aix-la-Chapelle, numărul lor este atât de mare încât noul împărat Carol al IV-lea se vede obligat să renunţe la a mai intra aici pentru ceremonia de încoronare; în continuare, ei ajung la Liège, apoi, în 15 august 1349, se stabilesc la Tournai, de unde se vor răspândi în toate direcţiile, de la Bruges la Reims, de la Mechelen la Arras. În perioada Crăciunului numărul lor este mai mare ca niciodată, însă mişcarea – care începuse să se politizeze – intra deja în declin. Clerul îi priveşte cu tot mai multă ostilitate; câteva oraşe refuză să le deschidă porţile, iar unui grup de aproximativ o sută dintre ei, venit să ceară sprijinul papei, i se interzice accesul în Avignon. Printr-o bulă papală din 19 octombrie 1349, Clement al VI-lea îi condamnă pentru numeroasele excese, pentru violenţele împotriva evreilor şi pentru constituirea unor societăţi secrete. Apoi, pentru a pune în aplicare această condamnare, papa cere sprijinul autorităţilor. Alungaţi din Sfântul Imperiu începând cu finele lunii octombrie 1349, urmăriţi şi apoi condamnaţi la moarte de Manfred de Sicilia, scoşi în afara legii în Franţa, flagelatorii dispar în foarte scurt timp, inclusiv din ţările în care mişcarea lor nu fusese decât sporadică.

Mult mai importante pentru viitor sunt cele câteva măsuri luate pentru a lupta împotriva ciumei încă de la înregistrarea primelor cazuri: Pistoia (Toscana) promulgă în aprilie 1348 un Ordinamento sanitaris tempore mortalitatis, ale cărui prevederi aveau să fie extinse în luna iunie. În acelaşi an Veneţia numeşte o serie de agenţi sanitari, însărcinaţi cu luarea măsurilor de protecţie, în timp ce alte oraşe – ca Milano şi Parma – se izolează, interzicând accesul oricărui călător. De altfel, la Milano aceste măsuri sunt suficient de stricte pentru ca oraşul să scape de epidemie. În Anglia, oraşul Gloucester, deşi ia aceleaşi

măsuri de izolare, nu va avea acelaşi succes. În fine, în Franţa, regele Ioan al II-lea cel Bun dă în 1352 cea dintâi ordonanţă sanitară din Europa la scara unui întreg regat, privind în special curăţenia oraşelor.

90

DATE ŞI LOCURI

Deşi sporadice, insuficiente şi lipsite de coordonare, aceste prime măsuri anunţă totuşi un spirit de luptă propriu Europei. Definite tot mai clar pe măsura acumulării de experienţă, amplificate, lărgite, extinse treptat în toate oraşele, între secolele al XV-lea şi al XVI-lea, apoi la nivelul provinciilor, după care, în secolul al XVII-lea, la nivel de state, aceste măsuri îşi vor dovedi eficienţa, astfel că, în 1670, printr-o largă cooperare internaţional-europeană, ciuma este pentru prima dată învinsă de către om şi dispare de pe continent, exceptând zona din sudul Balcanilor, aflată încă sub dominaţie musulmană. Cele câteva reveniri ale acestei molime – mai ales în 1710 şi 1720 – vor fi grabnic stopate. Victoria împotriva ciumei constituie, aşadar, primul exemplu de reuşită al cooperării europene.

Jean-Noël Biraben

Referinţe bibliografice

Biraben J.-N., Les Hommes et la peste en France et dans les pays européens et mediterraneens, vol. I-II, Mouton, Paris-Haga, 1975 – 1976.

Guerchberg S., „La controverse sur les pretendus semeurs de la Peste noire", în Revue des Études juives, 1948.

Lemaître H., Annales de Gilles le Mulsit, Paris, 1905.

Mollaret H., Brossollet J., La Peste, source meconnue d'inspiration artistique, Musée royal des Beaux-Arts, Anvers, 1965.

1492

„Lumea noastră a descoperit o altă lume".

A fost nevoie de aproape un secol pentru ca descoperirea Americii să apară sub forma acestei constatări – „Lumea noastră a descoperit o altă lume…" – formulate de Montaigne în eseul Des Coches, care a fost publicat în 1588. Cu alte cuvinte, călătoria inaugurală a lui Cristofor Columb în iarna de la sfârşitul anului 1492 şi începutul lui 1493 nu a suscitat de îndată acea bulversare a conştiinţelor epocii pe care ne-o imaginăm noi astăzi şi nu a pus imediat în discuţie certitudinea pe care Occidentul creştin o avea cu privire la superioritatea lui asupra restului lumii. Dimpotrivă.

Descoperirea sa părea să confirme ideile vehiculate în epocă, atât în privinţa geografiei, cât şi în materie de dogme teologice.

Columb crede că va acosta în provinciile orientale ale imperiului stăpânit de Marele Han, aşa că nu se miră când îi aude pe indienii arawaks din Cuba şi Haiti vorbindu-i despre ferocii „canibali", părându-i-se normal ca ei să fie supuşii acestui prinţ de temut. Insulele Amazoanelor, al căror mit îl urmăreşte în incursiunile sale din zona Caraibelor, paradisul terestru pe care el îl plasează la izvoarele fluviului Orinoco aparţin, la fel, geografiei unui Extrem Orient legendar perfect balizat şi care, de secole întregi, constituie o parte integrantă a culturii geografice a Europei creştine. Cât despre marele proiect pe care amiralul îl urmăreşte cu atâta încăpăţânare, el constă – aşa cum va confirma, în 1528, umanistul spaniol Hernan Pérez de Oliva – în a „unifica întreaga lume şi a da acestor ţări ciudate chipul ţării noastre". Descoperirea şi înţelegerea unei alterităţi – pe atunci de neconceput – nu îşi găsesc, până la urmă, locul în acest raţionament care vede în unitate gradul cel mai înalt al perfecţiunii. Columb, se ştie, a pornit către vest având asupra sa

câteva scrisori ale papei, pentru a stabili între urmaşul Sfântului Petru şi Marele Han o înţelegere la scara întregii lumi, înainte de distrugerea islamului şi de recucerirea Ierusalimului, oraş ce se afla în mâinile paginilor. Într-o astfel de strategie, care o urma pe cea a cruciadelor, ţinta nu este periferia, ci tradiţionalul centru al Universului, Oraşul Sfânt plasat în mijlocul celorlalte naţiuni. Obiectivul urmărit nu constă nici pe departe în aflarea unor posibile diferenţe şi în sporirea varietăţii lumii, ci, dimpotrivă, în regăsirea omogenităţii primordiale a Creaţiei.

Acţiunea astfel pusă la cale nu este, aşadar, animată de un spirit al descoperirii în adevăratul sens al cuvântului. Dimpotrivă, cea care o călăuzeşte şi o justifică este preocuparea pentru o restitutio omnium rerum, la care, ceva mai târziu, încă mai visează un Guillaume Poştei – adept al cabalei creştine – şi care trebuie să readucă toate lucrurile la punctul lor originar de armonie şi perfecţiune, de dinaintea Căderii şi a procesului general de corupere şi degenerescentă care a decurs de aici.

Acesta – şi nu altul – este sensul în care trebuie înţeleasă faimoasa afirmaţie a istoricului spaniol Francisco Lopez de Gomara din

1552, potrivit căreia descoperirea Americii este „cel mai mare eveniment de la Crearea lumii încoace”, exceptând, bineînţeles, întruparea şi moartea Celui care a creat-o. Or, aceste evenimente-cheie pe care le reprezintă Creaţia, întruparea şi marile descoperiri jalonează o devenire istorică închisă în ea însăşi, întrucât Restaurarea este chemată să refacă progresiv, începând cu naşterea şi moartea Mântuitorului, ordinea şi unitatea pierdute în urma păcatului originar.

Columb, Hristoforul sau Purtătorul-de-Hristos, desăvârşeşte opera Răscumpărătorului reunificând sub drapelul cu însemnul crucii cele două jumătăţi ale unei lumi disjuncte. El este heraldul profetic ce arată întregii lumi destinul şi salvarea ei. În momentul în care spaţiul terestru este circumscris în totalitatea sa, timpul îşi opreşte şi el curgerea. Prospeţimea paradisului terestru găsit de Columb în insule, de la cele din Bahamas până în Hispaniola, apoi, în cursul celei de-a treia călătorii, la izvoarele fluviului Orinoco, nu trebuie să facă uitată atmosfera apocaliptică ce domină încetul cu încetul – în special în cursul ultimului şi durerosului periplu, din 1502 până în 1504 – odiseea celebrului navigator. Apele de la tropice, roşii ca sângele, dezlănţuirea uraganului pe o mare extrem de agitată şi, în fine, naufragiul semnalează iminenţa Judecăţii de Apoi. Final logic al mă Ji 1492 – l-ai 93

acestei descoperiri, care este, de fapt, o redescoperire, sfârşitul istoriei îşi întâlneşte punctul de pornire, în închiderea simultană a timpului şi spaţiului universal.

Acest puternic sentiment eshatologic, care face din Columb mai mult un profet decât un descoperitor, în sensul pozitivist al termenului, nu îi este specific numai lui. îl regăsim, **într-**o formă chiar mai acută, la fraţii franciscani din Mexic care, mergând pe urmele lui Cortez, convertesc şi botează în grabă mulţimile de indieni smulse de sub jugul unei idolatrii sângeroase şi intrate sub dominaţia – încă şi mai rea – a cuceritorilor. Profund influenţaţi de gândirea călugărului calabrez Gioacchino da Fiore, ei clădesc, înainte de sfârşitul vremilor, un nou Ierusalim, menit să primească pe pământul Lumii Noi oile rătăcite de marea turmă făgăduită Mântuirii şi răscumpărată în al doisprezecelea ceas. În acest sens, anul 1492 marchează trecerea ireversibilă a unui prag, pragul ultim care, după evurile Tatălui şi Fiului, îl deschide pe cel al Sfântului Duh.

„Impactul nesigur” (J. Elliott)

Cum se putea trece de la acest univers reconstituit, mai unitar ca niciodată, care este consecinţa imediată a călătoriei din 1492, la dualitatea şi chiar pluralitatea lumilor, imaginată de Montaigne? Căci ipoteza formulată în 1588, în eseul Des Coches, este chiar mai „radicală". Montaigne nu se mărgineşte să vorbească despre o altă lume, „nu mai puţin mare, netedă şi vânjoasă" decât cea veche, ci, în plus, se întreabă „dacă aceasta este [şi] ultima dintre suratele sale". Prin respectiva incidenţă, aparent fără o prea mare importanţă, se deschide calea poligenismului, care contrazice în chip evident doctrina creştină. Nu numai Europa, ci umanitatea însăşi – atât cea veche, cât şi cea nouă – se văd dintr-odată descentrate, lipsite de soclul şi de fundamentul lor.

Putem înţelege acum de ce a fost nevoie să treacă aproape un secol până să se ajungă aici. A trebuit ca în acest răstimp să se declanşeze, pe de altă parte, ceea ce am putea numi, în termenii lui Paul Hazard, o primă „criză de conştiinţă europeană", în care frământările interne ale Lumii Vechi au jucat, fără nicio îndoială, un rol mult mai important decât expediţiile maritime propriu-zise. Altfel spus, tulburările pricinuite de Reformă şi Contrareformă, schisma

ce rezultă de aici şi criza care afectează noţiunile – de-acum caduce şi cel puţin relative – de imperiu al lumii şi de Biserică universală au făcut ca, în seria fortuitelor întâlniri petrecute peste ocean, începând cu 1492, să fie văzut semnul indubitabil al unei descentrări şi al unei pierderi de referinţă, sursă de continue interogări şi îndoieli. Numai privit retrospectiv evenimentul de atunci a apărut astfel; numai „criza Renaşterii", pentru a relua formula lui André Chastel, i-a conferit acelui eveniment singular importanţa pe care i-o recunoaştem astăzi, sub influenţa lui Montaigne.

Ne putem întreba, pe bună dreptate, dacă, la început, Renaşterea era întru totul pregătită să înţeleagă Lumea Nouă. Întoarcerea către autorităţi pe care o propovăduia umanismul, reîntronarea scrupuloasă a fizicii şi cosmogoniei antice, preluate de la Aristotel, Ptolemeu sau Strabon, conduceau **într-**un fel la o închidere a culturii erudite faţă de orice aport exterior. Avea să fie nevoie de decenii întregi de dispute şi polemici, dar şi de ajustări minuţioase, pentru ca toate acele cunoştinţe ale marinarilor şi navigatorilor să se

poată integra în cadrul mult prea rigid al geografiei savante. Această reconciliere târzie între ştiinţa nautică a portulanelor şi teoria matematică se realizează **într-**o foarte mică măsură înainte de Ortelius **–** al cărui Teatru al lumii apare în 1570 **–** sau de Mercator, a cărui hartă a lumii, cu latitudini în creştere progresivă, ad usum navigantium după sistemul de proiecţie care îi poartă numele, este publicată în 1569. Multă vreme însă, cosmograful André Thevet, căruia îi place să se recomande prin lungile sale călătorii în Răsărit şi în Brazilia, consideră necesară combaterea geografilor „de cameră", care nu au savurat niciodată „un strop din amarul apei şi al mării" şi care preferă experienţei modernilor autoritatea milenară a celor vechi. Este şi acesta un indiciu, printre altele, pentru rezistenţa opusă de cultura „doctă" faţă de fermecătoarea noutate a lumilor noi.

Naşterea unei economii globale

Criza unei întregi civilizaţii, ale cărei cauze sunt în primul rând de natură structurală, venea să favorizeze această conştientizare a descoperirii, despre care Montaigne ne oferă una dintre primele şi cele mai elocvente mărturii. Dar conştientizarea respectivă este un fapt minoritar, dacă nu chiar excepţional. În vreme ce Montaigne laudă

UUOU492 în a i 95

virtutea eroică şi naturală a „canibalilor" din Brazilia meridională, juristul Étienne Pasquier, reprezentant de seamă al magistraturii pariziene, îi ia în râs **– într-**una dintre scrisorile sale **–** pe acei barbari care, în chip de veşmânt, îşi ung trupul cu răşini. Formula negativă, care întemeiază visul primitivist **–** „ei nu au niciun oraş, nicio formă de republică" **–**, devine la acest magistrat din Paris semnul unei infirmităţi consubstanţiale. În vreme ce autorul Eseurilor problematizează cu privire la pluralitatea lumilor, Étienne Pasquier nu vede în aceste popoare uimitor de „noi" decât o umanitate necioplită, ale cărei moravuri „smucite" contrastează cu civilitatea moravurilor noastre.

În plus, în epoca în care se dezvoltă economia globală capitalistă, este tentant să topim aportul marilor descoperiri la cultura materială în totalitatea preexistentă, care, astfel, se regăseşte mult îmbogăţită. Aceasta este perspectiva optimistă în care se plasează Jean Bodin, autorul lucrării Méthode de l'histoire (Metoda istoriei) (1566) şi al celor şase părţi din La République (1576), perspectivă pe care o va prelua poetul Guillaume du Bartas, care îşi intitulează, semnificativ,

„Les Colonies" o secţiune din Seconde Semaine (Săptămâna a doua). În acest poem didactic de inspiraţie creştină, ilustrarea tezei mono-geniste face bună pereche cu îndemnul stăruitor la popularea şi colonizarea regiunilor nou-descoperite şi aproape total lipsite de locuitori. Marile expediţii ale navigatorilor – care au deschis noi căi de comunicare între diferite colţuri ale lumii până atunci izolate – ar trebui să permită, în cele din urmă, o omogenizare a modului de viaţă şi un comerţ generalizat, în dublul sens (economic şi social) al termenului. De-acum încolo, toţi oamenii ar urma să fie legaţi între ei şi să facă parte din Republica universală, „ca şi cum ar aparţine uneia şi aceleiaşi cetăţi". Patru secole mai târziu, Claude Lévi-Strauss va denunţa riscul – sub aspect entropie – pe care îl presupune această reducere progresivă a diferenţelor, în condiţiile unei circulaţii creşeânde. Dar, pentru spiritul cuceririlor de teritorii din secolul al XVI-lea, acest risc echivalează, dimpotrivă, cu o speranţă, el fiind mai degrabă un scop care trebuie atins, iar nu un pericol.

În opinia lui Jean Bodin, un asemenea schimb universal nu vine să suprime toate ierarhiile. Dimpotrivă, dacă lumea întreagă este acum comparabilă cu un oraş, aceasta înseamnă că diversele cartiere nu seamănă între ele, ci îndeplinesc funcţii complementare. La fel ca în orice altă cetate a vechii Europe, străzile lumii sunt repartizate

pe corporaţii şi corpuri de meserii, care au fiecare un rang diferit de ale celorlalte. Firește, „contraschimbul" face ca orice marfa să devină comună, ceea ce nu înseamnă însă că beneficiile vor fi aceleaşi pentru toţi. **Într-**o asemenea lume reunificată, bogăţiile curg înspre Europa. Ea este cea căreia i se trimite tributul, prin fluxuri convergente, din ţinuturile cele mai îndepărtate. Astfel, această lume care şi-a pierdut centrul teologic şi simbolic, această lume care nu mai are o axă a sa, le regăseşte pe amândouă prin intermediul unui comerţ extins până la… capătul pământului. Pierderea simbolică este pe deplin răscumpărată – din punctul de vedere al lui Bodin şi al oamenilor de afaceri din epocă – de câştigul practic. Mai bine zis, Europa nu a pierdut niciodată cu adevărat privilegiile puterii şi „centralităţii", pe care le consideră întru totul ale sale. Trecând de la afirmarea ideii imperiale, moştenită de la vechea Romă, în planul eficienţei economice, ea îşi lărgeşte şi îşi întăreşte prerogativele sale milenare.

O istorie fără sfârşit

De unde vine atunci această criză al cărei martor este Montaigne? Pe de o parte, din convergenţa între „povestirile primei întâlniri" şi, pe de alta, din spectacolul dezbinărilor în sânul creştinătăţii, în timpul războaielor religioase. Cititor atent al însemnărilor lăsate de călătorii în cele două Americi şi, în special, de coloniştii protestanţi din Brazilia şi Florida, al căror eşec are valoarea unei sancţiuni politice şi morale, Montaigne tinde să laicizeze mesajul pesimist transmis de aceşti calvinişti plecaţi să caute dincolo de ocean un refugiu iluzoriu. Dimensiunea eshatologică a aventurii este transpusă în planul istoriei. Descoperirea şi cucerirea Lumii Noi accelerează un proces ineluctabil de degenerescentă. În loc să se poarte ca un pedagog în faţa acestei „lumi-copil" pe care tocmai o descoperise, Occidentul, din cupiditate şi cruzime, i-a grăbit sfârşitul. Cu alte cuvinte, reflecţia lui Montaigne întâlneşte pe alocuri gândirea primilor martori ai cuceririi teritoriilor de peste ocean. Extinderea brutală a teatrului activităţii umane anunţă sfârşitul istoriei sau, mai degrabă, al unei perioade deosebit de violente din trama – reluată la nesfârşit – unei deveniri ciclice, loc al multor ciocniri şi fecundă în catastrofe. Căci niciun milenium nu mai există la orizontul acestor tulburări.

1492 97

De-acum, nimic nu-i mai îngăduie cuiva să afirme că acel cataclism care a incendiat un întreg continent ar fi fost dorit de providenţă. La un secol după traumatismul originar al descoperirii, Occidentul se vede confruntat brutal cu propriile sale responsabilităţi.

Bunătatea indianului călcat în picioare şi oprimat creează o imagine acuzatoare a Europei. Departe de ceea ce a fost Columb şi de reveriile privind Edenul care apar obsedant în jurnalele şi relatările primilor navigatori, sumbrul tablou conturat în eseul Des Coches stigmatizează acţiunea distrugătoare a unei umanităţi ce stăpâneşte, în rău, destinele lumii. Apocalipsa nu mai este susţinută de iminenţa Judecăţii de Apoi. Ea este doar rezultatul contingent al comerţului cu mirodenii, rodul ruşinos al „negoţului cu perle şi piper".

Astfel, procesul de expansiune care a condus Occidentul creştin la regăsirea copilăriei sale pierdute – întrupată în sălbaticul liber şi gol pe care Columb îl descoperea pe ţărmul Caraibelor – l-a făcut, în definitiv, să întrevadă în distrugerea celuilalt germenul propriei sale

morţi. Un secol a fost de ajuns pentru a se ajunge de la acea renaştere la această condamnare, răstimp în care începea un proces fără precedent de concentrare a bogăţiilor şi de instituire – la scara întregii lumi – a dominaţiei asupra unor trupuri şi a unor suflete omeneşti.

Frank Lestringant

Referinţe bibliografice

Atkinson G., Les Nouveaux Horizons de la Renaissance française, Droz.

Paris, 1935. Broc N., La Geographie de la Renaissance (1420 – 1620), Bibliothèque nationale – CTHS, Paris, 1980. Elliot J.H., pe Old World and the New (1492 – 1650), Cambridge University

Press, 1970.

Lestringant R, Le Huguenot et le Sauvage, Klincksieck, Paris, 1990. Lestringant R, L'Atelier du cosmographe ou l'image du monde à la Renaissance.

Albin Michel, Paris, 1991. Lévi-Strauss EI., Tristes Tropiques, Pion, Paris, 1955 [trad. rom. Tropice triste. Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1968]. Marouby C, Utopie et Primitivisme, Seuil, Paris, 1990. Milhou A., Colon y su mentalidad mesianica en el ambiente franciscanista español, Casa-Museo de Colon, Valladolid, 1983. PagdenA., The Fall of Natural Man, Cambridge University Press, 1982 şi 1986. Sale K., The Conquest of Paradise. Christopher Columbus and the Columbian

Legacy, Alfred A. Knopf, New York, 1990.

1517

Luther îşi expune tezele la Wittenberg în sânul societăţii din secolul al XVI-lea s-a ridicat o voce care a bulversat lumea, a reînnoit credinţa, dar a şi divizat Biserica Occidentului. Era vocea unui călugăr augustin înzestrat, cititor asiduu al Sfintei Scripturi, teolog sensibil la esenţial şi îndrăgostit de certitudini: Martin Luther.

Ceea ce l-a proiectat pe scena istoriei a fost, în 1517, o chestiune de spiritualitate greu de înţeles pentru cineva din secolul XX: problema indulgenţelor, a căror dobândire permitea uşurarea, dacă nu chiar suprimarea penitenţei impuse unui creştin ce îşi mărturisise păcatele.

Fenomenul Luther nu poate fi redus însă la această chestiune a indulgenţelor. Privind lucrurile mai larg, era vorba, de fapt, de o nouă manieră de abordare a teologiei, printr-o revenire energică la Sfânta Scriptură – adică o concentrare pe credinţă şi pe cuvântul lui

Dumnezeu. Dar dincolo de religios, în sensul strict al termenului, era vorba, de asemenea, de o nouă viziune asupra societăţii şi a conduitei omeneşti în lume, care îndreptăţeşte afirmaţia lui Jaurès cu privire la Luther: „Cel ce reînnoieşte cerul reface şi pământul”.

Perioada de început a lui Luther i

În 1517, Luther avea în urmă un traseu pe care istoricii au încercat să-l reconstituie cu exactitate. Născut în 1483 în inima Germaniei, el se angajase, dintr-o nelinişte religioasă, pe calea monahismului. Intrat la călugării augustini din Erfurt în 1505, nu avea să-şi găsească totuşi liniştea sufletească, într-atât de arzătoare era dorinţa lui de a

! 1517 99

răspunde exigenţelor justiţiare ale unui Dumnezeu sever. Pacea îi este dată doar atunci când (în 1514 – 1515?) descoperă că dreptatea lui Dumnezeu despre care vorbeşte Evanghelia nu este cea a unui Dumnezeu judecător, ci echivalează cu acceptarea omului păcătos de către Dumnezeu, darul lui Dumnezeu făcut omului prin Hristos. Numai unit cu Hristos în credinţă, omul putea să trăiască, adică să existe în faţa lui Dumnezeu. Aşa ieşea la iveală tema paulină a îndreptării prin credinţă, temă care, pentru Luther, a fost eliberatoare.

Numit în 1512 profesor de teologie la Universitatea din Wittenberg, Luther ţinuse cursuri asupra Psalmilor, asupra Epistolelor lui Pavel către Romani, către Galateni şi către Evrei şi, după cum se obişnuia, îi stârnise pe studenţi la dispute pe marginea tezelor elaborate de el.

Aceste texte arată în ce măsură Luther înţelegea să revină la apostolul Pavel şi la Sfântul Augustin şi să se îndepărteze de Aristotel şi de scolastică, în special de cea de la sfârşitul Evului Mediu, ai cărei reprezentanţi erau teologi ca Occam, Pierre d’Ailly şi Gabriel Biel. Să precizăm cel puţin punctele esenţiale.

În viziunea lui Luther, teologia scolastică nu vorbise într-un mod adecvat despre Dumnezeu, despre Hristos şi despre om. În loc să conceapă omul în faţa lui Dumnezeu, asemeni apostolului Pavel, ea definise – prin Aristotel – omul în sine, ca prezentând un anumit număr de proprietăţi. În loc să vorbească despre îndreptarea omului în relaţie cu Hristos, ea întrevăzuse sanctificarea omului prin actele sale (cu ajutorul graţiei divine). Luther critica, de asemenea, concepţia occamista potrivit căreia omul simplu putea să-l iubească pe

Dumnezeu prin propriile sale forţe, să împlinească legea şi, implicit, să se pregătească pentru graţia divină.

Împotriva acestor tendinţe, Luther afirma că în teologie trebuia să fie luat în considerare numai omul în relaţie cu Dumnezeu (coram De-o). El sublinia că păcatul originar era o pervertire permanentă a omului în totalitatea sa, iar nu o simplă lipsă de calitate a voinţei, în ceea ce priveşte graţia divină, ea nu era o calitate înnăscută în om în vederea ameliorării sale progresive, ci tocmai iertarea oferită de Dumnezeu. Legat de mântuire, Luther respingea ideea că, prin forţele sale naturale, omul se putea deschide primirii harului ceresc. Iniţiativa nu putea veni decât de la Dumnezeu, în măsura în care Dumnezeu îl recunoaşte pe om ca fiind drept. El nu-i impută păcatul său, ci îi impută dreptatea lui Hristos. Această judecată a lui Dumnezeu primită în credinţă este însă şi un cuvânt creator, care începe să

Îl transforme pe om. Aici, pe pământ, omul rămâne, bineînţeles, „deopotrivă drept şi păcătos", dar este îndemnat să combată păcatul prin**tr-**o permanentă penitenţă.

Să mai subliniem apoi şi efortul plin de pasiune al lui Luther pentru revenirea la ceea ce el consideră drept autoritatea Supremă în teologie, adică la Sfânta Scriptură. Nu numai teologii scolastici, dar şi Părinţii Bisericii se pot înşela (în anumite privinţe, Luther a mers mai departe decât Sfântul Augustin). De aceea, este necesar să se urmărească textul biblic propriu-zis, al cărui sens trebuie desluşit mai ales prin recurgerea la studiul limbilor vechi.

Nimic din textele scrise de Luther până în 1517, sau chiar până în 1520, nu lasă să se întrevadă în cazul său existenţa unei voinţe de ruptură. Dat fiind că teologii scolastici se contrazic între ei – notează el **într-**o scrisoare din 1518 (WA, Br. 1, 160, 21) –, de ce nu ar avea şi el dreptul să-i contrazică?

În privinţa Bisericii apar, firește, unele critici, deplângâ**ndu-**se faptul că „pietatea şi cultul au devenit un târg" (comentariu asupra Epistolei către Romani), că nu se mai predica Evanghelia sau că se înmulţiseră predicatorii prea guralivi, că viaţa preoţilor era adeseori nelegiuită sau, mai mult, că însăşi Curia era depravată şi că dreptul ecleziastic trebuia îmbunătăţit prin epurarea colecţiei de ordonanţe papale. Astfel de critici erau însă destul de răspândite în epocă, nefiind

sinonime cu o ruptură. Să notăm, pe de altă parte, că autoritatea papală ca atare nu era pusă sub semnul întrebării, şi nici Biserica romană. În plus, în 1518, Luther va afirma: „Nu voi fi niciodată un eretic", iar în 1519 îi critică pe Fraţii din Boemia care creaseră, în secolul al XV-lea, o mişcare de disidenţă.

Tezele privind acordarea indulgenţelor în 1517, Luther a ajuns să pună în discuţie o practică ce se dezvoltase de-a lungul întregului Ev Mediu şi căreia teologii îi aduseseră o justificare doctrinară: practica indulgenţelor.

Despre ce era vorba? Iniţial, cel care păcătuia primea iertarea şi era reintegrat în Biserică numai după ce îşi arătase căinţa prin anumite exerciţii de penitenţă. Când s-a răspândit confesiunea privată, iertarea era acordată în momentul mărturisirii păcatelor, dar, după aceasta, cel care păcătuise trebuia să mai îndeplinească în plus

„> 151".

BIBLIOTECA JUDEŢEANĂ „OCTAVIAN GOGA".

CLUJ im aşa-numitele lucrări de penitenţă. Pe de altă parte, el trebuia să se aştepte şi la nişte pedepse temporare din partea Domnului (boli etc), fiind scutit doar de pedepsele veşnice prin iertarea păcatelor. Dacă lucrările de penitenţă sau pedepsele temporare nu fuseseră îndeplinite sau suportate aici, pe pământ, aceasta urma să se facă în lumea de dincolo, adică în Purgatoriu, spaţiu intermediar între Cer şi Infern. Astfel, atenţia şi neliniştea creştinilor se orientau tot mai mult înspre Purgatoriu şi înspre mijloacele de a-l evita. Aici intervenea indulgenţa – sau remiterea pedepselor – din partea Bisericii. Era vorba de o transformare sau de o reducere a lucrărilor de penitenţă şi a pedepselor temporare de către Biserică, fără a se şti prea bine dacă acţiunea acesteia însemna luarea unei hotărâri judiciare în locul lui Dumnezeu sau doar o intervenţie. Dobândirea indulgenţei presupunea acceptarea căinţei şi o contribuţie activă a persoanei respective, sub formă de rugăciuni, pelerinaje, donaţii în obiecte sau în bani. Bazele doctrinare fuseseră dezvoltate de Toma d'Aquino. Atribuirea indulgenţelor îi revenea papei, întrucât el era cel care dispunea de infinita comoară a Bisericii, adică de meritele „suprarogatorii" ale lui Hristos şi ale sfinţilor. Potrivit lui Toma d'Aquino, indulgenţa putea fi atribuită şi unui defunct aflat în Purgatoriu, prin acţiunea unuia dintre cei vii. Numai papalitatea putea acorda însă o indulgenţă totală; episcopii, cardinalii şi legaţii

dispuneau numai de indulgenţe limitate în timp.

Prin aceste indulgenţe, Biserica răspundea angoaselor credincioşilor săi. Ea apărea ca o instituţie mântuitoare transcendentă, a cărei autoritate atingea Cerul, Purgatoriul şi Infernul, hotărând destinul oamenilor. Numai că practica indulgenţelor era destul de fragilă. Fundamentele doctrinare, în această privinţă, nu erau întotdeauna clare, iar anumite aspecte rămâneau controversate. Pe de altă parte, inconvenientele erau cât se poate de vizibile. În practică, indulgenţele conduseseră la o serioasă slăbire a penitenţei, ele constituind în schimb un mijloc de sporire a finanţelor Bisericii, fapt care genera un gen de tranzacţie prea puţin compatibil cu credinţa şi, în consecinţă, îi scandaliza pe mulţi dintre credincioşi.

Mulţi dintre oamenii pe care Luther îi întâlnea la confesional primiseră astfel de indulgenţe, aşa că a putut constata efectele nefaste ale acestei practici. Ca urmare, el lansează în predicile sale un avertisment împotriva acesteia, iar prin cele nouăzeci şi cinci de teze afişate (pare-se) în ziua de 31 octombrie 1517 la Wittenberg, menite

838893

102

DATE ŞI LOCURI

să facă obiectul unei dispute academice, încearcă să clarifice sensul influenţei indulgenţelor.

Luther nu respinge indulgenţa papală ca atare (teza 71), dar aminteşte că „răscumpărarea indulgenţelor este liberă, iar nu impusă" (teza 47). El nu pune în discuţie nici autoritatea papei, ci este de părere că acesta ignoră abuzurile comise în numele său (tezele 50, 51) şi că, neîndoielnic, şi el consideră că predicarea Evangheliei este mai importantă decât predicarea indulgenţelor (teza 55).

Referitor la influenţa acestora, Luther precizează că „ele nu pot şterge, în ceea ce priveşte culpa, nici cel mai mărunt păcat venial" (teza 76), în vreme ce oamenii, adeseori, cred că simpla achiziţie a unei indulgenţe (iar nu mărturisirea şi iertarea păcatelor) ar fi de ajuns pentru remiterea unei greşeli. În plus, Luther respinge opinia potrivit căreia indulgenţa ar scurta pedepsele din Purgatoriu (tezele 8 – 13). Biserica poate doar să intervină în favoarea celui care a păcătuit, singurul care decide fiind însă Dumnezeu (teza 28). În consecinţă, indulgenţa poate atenua sau suprima numai pedepsele canonice impuse de către Biserică (tezele 5, 10).

Luther semnalează, de asemenea, pericolele predicării indulgenţelor, în măsura în care ele generează o securitate înşelătoare; majoritatea oamenilor, crezând în ştergerea oricărei greşeli (teza 24), se socotesc – prin indulgenţe – siguri de mântuire (teza 32) şi neglijează o contribuţie personală autentică (tezele 39, 49). Prin urmare, în opinia lui, indulgenţele sunt periculoase întrucât nu îl fac pe om mai bun, iar dobândirea lor se realizează în detrimentul operelor de caritate (tezele 41 – 46). Practic, „cel care le dă săracilor sau îl împrumută pe cel aflat la strâmtoare face mult mai bine decât dacă şi-ar cumpăra indulgenţe" (teza 43).

Chiar dacă, reducând indulgenţa la ştergerea pedepselor canonice, Luther se îndepărta de teoriile de la sfârşitul Evului Mediu, tezele sale nu constituiau un program de revoltă împotriva Bisericii şi a autorităţilor sale. El dorea să se revină la concepţiile anterioare, în special la cele ale vechii Biserici.

Criticile lui Luther nu atingeau însă numai abuzurile din epoca sa. Câteva dintre tezele lui puneau în discuţie însuşi principiul indulgenţelor. Pe de o parte, el detaşa penitenţa de forma ei sacramentală, afirmând că întreaga viaţă a credincioşilor trebuia să fie o penitenţă (teza 1), că aceasta apărea atunci când cel care a păcătuit îşi conştientiza păcatul comis şi că păcătosul care se căieşte „beneficiază

1 W> '1517". FAU 103

de ştergerea completă a pedepsei şi a greşelii... chiar şi fără înscrisul de indulgenţă" (tezele 36, 37). Cel care se căieşte şi care a obţinut iertarea nu fuge de pedepse, ci le caută şi le doreşte (teza 40). „Creştinii trebuie îndemnaţi să-l urmeze pe călăuzitorul lor Hristos în îndurarea pedepselor, a morţii şi a iadului" (teza 94).

Luther avea să reia aceste teme, explicitându-le, într-o scrisoare pe care i-o trimite arhiepiscopului din Mainz, apoi în explicaţiile pe marginea propriilor teze (Resolutiones, 1518), ca şi în Predica despre indulgenţă şi har din acelaşi an.

Impactul şi consecinţele tezelor din 1517

Tezele au avut un ecou considerabil. Retipărite şi difuzate în întreaga Germanie, fără ştirea lui Luther, ele au depăşit rapid cercurile universitare din Wittenberg. Textele respective au cristalizat nemulţumirea latentă a germanilor în privinţa Romei şi au apărut ca o critică legitimă a abuzurilor instituţiei ecleziastice. Ele păreau să

repună papalitatea şi clerul la locul lor, negându-le dreptul de sechestrare a lumii de dincolo, şi – într-un mod convingător pentru mulţi dintre oamenii vremii – opuneau credinţa, bazată pe cuvântul lui Dumnezeu şi pregătită pentru suferinţă, acelei securităţi înşelătoare oferite prin indulgenţe. Unii teologi catolici de astăzi, precum Erwin Iserloh, consideră, de altfel, aceste teze „ca ortodoxe, ca o critică justificată a abuzurilor rezultate din practica indulgenţelor şi ca o contribuţie la discutarea unor chestiuni teologice decisive, încă netranşate".

La vremea respectivă însă, s-a ajuns la un proces care a condus la condamnarea lui Luther. Nu este locul aici să descriem pe larg etapele acestuia, aşa că vom aminti doar câteva fapte. Denunţat la Roma de arhiepiscopul Albrecht de Mainz, Luther a fost acuzat de erezie şi de ofensă la adresa papalităţii. Întrevederea cu legatul papei, Cajetan, din octombrie 1518, a rămas fără niciun efect. Nici în urma disputei academice cu Johann Maier Eck, din iulie 1519, nu s-a ajuns la o rezolvare a diferendului. Facultăţile de teologie din Köln şi Leuven au condamnat mai multe dintre tezele lui Luther. În cele din urmă, Roma – care, din raţiuni politice, îl menajase destul de multă vreme – avea să-l condamne prin bula papală din 15 iunie 1520, Exsurge Domine, iar apoi să-l excomunice, pe 3 ianuarie 1521, după expirarea termenului pentru retractare.

În intervalul 1517 – 1521, care a fost perioada crucială, dezbaterea a depăşit chestiunea indulgenţelor propriu-zise pentru a se focaliza pe problema autorităţii în Biserică, în special pe cea a puterilor papalităţii. Potrivit lui Cajetan, papalitatea, în calitatea ei de magister suprem al Bisericii universale, nu putea răspândi o învăţătură eronată. Luther, dimpotrivă, susţinea cu tărie ideea că papa se putea şi el înşela şi că „adevărul era stăpân chiar şi asupra papei". În dezbaterea sa cu Eck, Luther nega însăşi necesitatea – pentru Biserică – de a avea un conducător pe pământ, de vreme ce Hristos se afla în fruntea ei. Papa era episcopul Romei, iar întâietatea lui era un produs al istoriei, nu un articol de credinţă. Nu numai papa, dar şi conciliile se puteau înşela. Iar Luther cita în această privinţă condamnarea – nejustificată, în opinia sa – a lui Jan Hus de către Conciliul din Konstanz.

O anumită viziune asupra: creştinismului, Bisericii şi istoriei

Tezele din 1517 avuseseră în vedere o chestiune precisă, ţinând de spiritualitate şi de disciplina ecleziastică: acordarea indulgenţelor. Dezbaterile ulterioare abordau în primul rând problema autorităţii în Biserică şi pe cea a raporturilor dintre credinţă şi sfintele taine. În 1520, Luther a publicat o serie de scrieri hotărâtoare care, pe baza teologică apărută deja în primele lui comentarii şi în conflictul cu Roma, lărgeau totuşi perspectiva, propunând o anumită viziune asupra creştinismului, a Bisericii şi a societăţii şi invitând la punerea în aplicare a unui anumit număr de schimbări. Să fi fost vorba, pur şi simplu, de concluziile la care Luther ajungea pe baza premiselor sale, independent de prăpastia ce se căsca tot mai mult între el şi Roma şi de sprijinul popular pe care îl întâlnise, sau conflictul cu Roma a fost cel care l-a împins să meargă dincolo de ceea ce scrisese în primele lui comentarii şi teze? în acest punct, părerile sunt divergente. După cum tot divergente sunt şi în ceea ce priveşte aprecierea perspectivelor deschise de scrierile din 1520 şi confirmate în scrierile ulterioare. Protestanţii vor să vadă aici o întoarcere legitimă la creştinismul biblic, în vreme ce catolicii accentuează, înainte de orice, ruptura faţă de multele secole de tradiţie creştină.

I. S-O

1517… 105

Care sunt însă perspectivele trasate în 1520 prin Predica despre faptele caritabile, Tratatul asupra papalităţii de la Roma, Manifestul întru nobleţea creştină a naţiunii germane, Preludiul la tema captivităţii babiloniene a Bisericii sau tratatul Despre libertatea creştină, texte ulterior completate prin numeroase alte publicaţii?

În primul rând, este vorba despre accentul insistent şi energic pus pe credinţă, în viaţa creştină. Importantă nu mai era îndeplinirea riturilor ca atare sau apartenenţa la o instituţie dată, ci relaţia personală cu Dumnezeu. Credinţa nu mai apărea definită ca o ştiinţă, ci prin încrederea în Dumnezeu.

Definind creştinul pe baza credinţei, Luther relativiza toate celelalte distincţii, în special pe cele dintre clerici şi laici. El susţinea tema biblică a „sacerdoţiului universal", cel care îi oferea fiecărui creştin accesul imediat la Dumnezeu – prin credinţă – şi care îi încredinţa totodată sarcina de a fi martorul lui Dumnezeu în această lume. Accentul pus pe credinţă făcea oare inutile faptele bune? Luther nu era de această părere. Chiar dacă acţiunile caritabile nu mai

interveneau în obţinerea mântuirii, primită gratuit prin credinţă, ele atestau totuşi autenticitatea acestei credinţe, exprimau recunoştinţa drept-credinciosului şi îl puneau, prin dragostea sa, în slujba aproapelui. Astfel, „credinţa în Hristos nu ne eliberează de acţiunile caritabile, ci de ideea apărută în legătură cu ele: neroada înfumurare de a căuta îndreptarea prin intermediul lor" (tratatul Despre libertatea creştină).

Accentul pus pe credinţă l-a determinat pe Luther să valorizeze angajarea în cadrul familiei, în cadrul vieţii profesionale şi al cetăţii. Toma d'Aquino văzuse în contemplare cea mai bună dintre activităţile demne de împărăţia lui Dumnezeu. Pietatea medievală recomandase viaţa monastică şi sacralizase cerşetoria. Luther, dimpotrivă, vede perfecţiunea în teama de Dumnezeu şi în credinţa în El. Acolo unde acestea sunt prezente, „fapta este caritabilă, chiar dacă ar fi la fel de măruntă precum culegerea unui fir de pai" (Predică despre faptele caritabile). Spaţiul în care creştinul se manifestă ca drept-credincios este cel lumesc. Totul, aici, devine chemare a lui Dumnezeu: profesia şi munca sunt o vocaţie (Beruf) dată de Dumnezeu, fiind la fel de importante ca şi actele exclusiv religioase, cum ar fi pelerinajele.

A vorbi despre credinţă însemna, totodată, să fii atent la ceea ce, pe plan uman, o făcea să se nască, adică la predicarea şi celebrarea

sfintelor taine. Luther considera că a găsit în Biblie numai două asemenea taine: botezul şi Cina cea de Taină. Întrucât el este semn şi mijloc al harului, iar nu expresie a unei atitudini sau acţiuni omeneşti, botezul copiilor, de pildă, era păstrat (nu ca la anabaptiştii ce aveau să apară înjurai anului 1524). Luther îndepărta, de asemenea, concepţia care făcea din liturghie un sacrificiu menit să intervină în favoarea oamenilor, sacrificiu pe care oamenii trebuiau şi puteau să i-l închine lui Dumnezeu. Sensul liturghiei este de a transmite omului iertarea lui Dumnezeu, legată de trupul lui Hristos prezent (prezenţa reală este subliniată) şi oferit întru credinţă. Luther critica obiceiul de a se recita esenţialul în şoaptă – adică făgăduinţa lui Dumnezeu inclusă în cuvintele întemeietoare – şi, mai larg, faptul că predica, a cărei menire era de a trezi credinţa, rămânea mult prea puţin importantă în practica bisericească sau, mai mult, că se predica în special legea, spori**ndu-**se prescripţiile morale şi rituale, în loc să se vorbească despre

Mântuitorul Hristos şi despre ceea ce îi oferea el omului. Pe de altă parte, Luther sublinia legătura dintre Sfântul Duh şi acţiunea umană în predică şi celebrarea tainelor, referi**ndu-**se aici în special la anumiţi spiritualişti care propovăduiau o relaţie directă a omului cu Dumnezeu.

Pentru Luther, baza şi norma predicii şi ale doctrinei erau reprezentate de Sfânta Scriptură. Aceasta le permitea şi comunităţilor creştine o oarecare independenţă faţă de doctorii şi predicatorii lor, a căror învăţătură putea fi astfel apreciată de către cele dintâi. Fără a recuza tradiţia ca atare (el a reluat, de pildă, dogmele trinitare şi hristologice ale vechii Biserici), Luther insista totuşi asupra Scripturii ca instanţă critică: tot ce se înscria în linia Sfintei Scripturi însemna tradiţie autentică, iar tot ceea ce i se opunea echivala cu o falsă tradiţie. Pe de altă parte însă, el recuza şi „biblicismul" radical care alunga din Biserică tot ce nu era atestat în mod limpede de către Biblie **–** cum ar fi imaginile sau liturghia. În ceea ce priveşte interpretarea Scripturii (unde, încă din secolul al XVI**-**lea, se subliniau anumite divergenţe), Luther considera că unitatea nu putea fi asigurată din exterior, nici de un magister, nici de un principiu subiectiv ca raţiunea sau iluminarea. Scriptura trebuia şi putea să se interpreteze ea însăşi, potrivit figurii sale centrale: Iisus Hristos.

Apoi, Luther a ajuns să redefinească inclusiv Biserica. El nu o vedea ca pe o structură ierarhică, o structură căreia trebuia să i te

— y; 1517. Ţae 107

supui pentru a**-**i aparţine. Pentru Luther, ea înseamnă în primul rând o comuniune a credinţei, a speranţei şi dragostei. Biserica universală, care nu implică o uniformitate a riturilor, este alcătuită din toţi oamenii botezaţi care participă la Cuvântul sfânt şi la sfintele taine. Există, de asemenea, Biserici aparte, precum cele de la Roma şi Constantinopol, care sunt expresia concretă a Bisericii universale **într-**un loc dat. Pe de altă parte însă, Luther vorbeşte despre o Biserică spirituală, alcătuită numai din adevăraţii credincioşi şi ale cărei contururi rămân ascunse până la sfârşitul vremilor. El prelua, astfel, concepţia augustiniană ce califica Biserica concretă drept un „trup amestecat" de credincioşi şi necredincioşi. Biserica era definită ca o comuniune, ea nemaifiind o entitate sacră legată de locuri sau fundaţii precise care, în optica medievală, ieşeau din sfera dreptului comun, supu**nându-**se dreptului ecleziastic. Privită ca o comunitate spirituală,

creştinătatea nu-l mai putea avea drept conducător decât pe Hristos, întrucât numai el le oferea creştinilor adevărata viaţă, credinţa, speranţa şi bunătatea. Pentru a se putea comunica oamenilor, Hristos se folosea de serviciul anumitor trimişi, martori şi vestitori ai Evangheliei, iar nu reprezentanţi sau vicari ai lui Hristos. Lor le revenea misiunea de a vesti Evanghelia şi de a administra sfintele taine. Iar acolo unde aceste lucruri erau îndeplinite, se putea considera că adevărata Biserică şi comuniunea spirituală a creştinilor erau prezente în lume.

Biserica fiind văzută ca o comuniune, între membrii ei exista o egalitate fundamentală. Distincţia dintre laici şi clerici era abolită. Cu toţii îşi aveau partea lor din bunurile spirituale dăruite Bisericii, fiind de la sine înţeles totuşi că în interiorul acestui corp unic existau diverse funcţii.

Luther era convins de perenitatea Bisericii, fără a deduce însă de aici necesitatea unui conducător al ei pe Pământ, pentru menţinerea unităţii sale. Principiul monarhic nu garanta, în opinia lui, durata şi unitatea dintr-o perspectivă evanghelică. Pe de altă parte, după Luther, puterea de a lega şi dezlega evocată în Scriptură nu întemeia puterea jurisdicţională a Bisericii. Pasajele biblice referitoare la puterea de a lega şi dezlega trebuiau să întărească credinţa în graţia divină şi să-i asigure pe oameni că iertarea le era anunţată în numele lui Iisus. De altfel, puterea de a anunţa această iertare revenea, în opinia lui Luther, întregii creştinătăţi.

Cât despre organizarea Bisericii, aceasta îi privea de asemenea pe toţi creştinii, chemaţi de pildă să lucreze în favoarea reunirii unui conciliu liber. Într-un text din 1523, Luther lansează chiar un apel întregii comunităţi locale să se implice în numirea sau destituirea propriului pastor. În alte scrieri şi în alte împrejurări, el recunoaşte că autorităţile politice au o capacitate şi o datorie aparte în a ajuta la organizarea Bisericii – evident, în măsura în care ele sunt creştine.

Luther privea însă dincolo de chestiunile strict religioase şi dincolo de Biserică. Demersul său implică o anumită viziune asupra societăţii. De altfel, în secolul al XVI-lea, nici nu prea era posibil să separi Biserica de societate. Să vedem, în cele ce urmează, câteva dintre perspectivele conţinute în scrierile sale din anii 1520 – 1523.

Viaţa socială şi îmbunătăţirile ce îi puteau fi aduse îi reţin îndelung atenţia, cu precădere în Manifest întru nobleţe din 1520. El se interesează aici de probleme concrete, cum ar fi împrumutul cu dobândă sau folosirea violenţei. În replică la orice tendinţă maniheistă, Luther consideră că Dumnezeu lucrează prin instituţiile societăţii, pentru a-şi apăra creaţia în faţa asalturilor Satanei şi ale haosului. Este, de altfel, motivul pentru care creştinul trebuie – atât din ascultare faţă de Dumnezeu, cât şi din dragoste pentru aproapele – să se angajeze pe plan social şi politic. Se înţelege de la sine că funcţiile temporale nu sunt mai puţin demne decât cele ecleziastice, esenţial fiind pentru creştin ca el să le îndeplinească întru credinţă.

Luther a pledat pentru autonomia instituţiilor laice (politice, şcolare, diaconale, juridice etc.) faţă de Biserică. Pretenţiile teocratice ale papalităţii sunt repudiate. Papa nu trebuie să aibă nicio putere asupra împăratului. El poate doar să-l ungă pe acesta în funcţia imperială. În ceea ce priveşte acţiunea propriu-zisă în cadrul societăţii şi în cel al Bisericii, Luther vorbeşte despre două împărăţiri diferite. Această distincţie arată că de-a lungul evoluţiei temporale în care se înscriu instituţiile vieţii sociale, oamenii se vor folosi de raţiune şi, inevitabil, de anumite constrângeri. Luther recuză pacifismul integral, dar respinge şi ideea de cruciadă, în special aplicată războiului împotriva turcilor. Pe de altă parte însă, există şi împărăţirea spirituală, prin care Dumnezeu înnoieşte chipul interior al oamenilor şi care se înfăptuieşte prin simpla acţiune a Cuvântului anunţat. Este, practic, ceea ce determină modul de a acţiona al Bisericii, în sfera credinţei, orice constrângere, în special sub o formă inchizitorială, trebuie exclusă. Totuşi, în teritoriile ce aveau să treacă la protestantism, nu se va renunţa la o anumită reprimare a disidenţilor.

451? 109

Critici şi propuneri de reforme

Dincolo de principiile generale enunţate de Luther, să amintim totuşi şi câteva propuneri de reforme concrete, prezente în al său Manifest întru nobleţe din 1520 şi care privesc deopotrivă Biserica şi societatea în general.

În opinia lui, **s-**ar cuveni ca puterea temporară a papei să fie suprimată, iar modul de trai al acestuia, ca şi cel al prelaţilor să revină la simplitatea vieţii apostolilor. Ar trebui, de asemenea, să se reducă numărul cardinalilor şi să se schimbe unele practici financiare ale

Curiei, cum ar fi aşa-numitele Commendal sau „încorporările". Luther propune ca jurisdicţia ecleziastică să nu mai aibă nicio legătură cu chestiunile temporale şi îi sfătuieşte pe oameni să nu mai pornească în pelerinaje la Roma.

Mai multe propuneri privesc clerul, inclusiv pe cel mănăstiresc. Luther cere reducerea numărului de ordine religioase, interzicerea cerşetoriei, suprimarea privilegiilor de care beneficiază preoţii-călugări pentru a predica şi a spovedi **într-**o parohie sau alta, interzicerea creării de noi ordine şi, în fine, abrogarea legării pe viaţă a călugărilor. El critică, de asemenea, obligativitatea celibatului impus clerului parohial, propunând înfiinţarea unui conciliu creştin care să le poată acorda preoţilor libertatea de a se căsători. După toate acestea, urmează o nouă listă de cutume sau de instituţii care, în opinia lui Luther, ar trebui să fie suprimate: slujbele pentru morţi, interdicţiile, zilele de sărbători patronale. El critică superstiţiile legate de anumite locuri de pelerinaj şi de minunile ce **s-**ar produce aici, cerşitul practicat de călugări şi de pelerini, veniturile primite de canonici pentru săvârşirea jertfei liturgice, confreriile religioase, abuzurile episcopului în acordarea absoluţiunii. Incriminează şi extinderea abuzivă a practicii excomunicării, şi dispoziţiile **–** pe care el le consideră exagerate **–** ale dreptului matrimonial, precum şi diferitele dispense acordate de Roma în această privinţă, ca şi în multe altele.

Critica este urmată de propuneri pozitive în vederea unei practici ecleziastice şi a unei smerenii purificate după acele principii ale credinţei pe care le-am evocat mai înainte. Prin aceste propuneri, Luther lărgeşte cadrul expunerii sale, ajungând să abordeze chestiuni

cum ar fi reforma asistenţei publice sau cea a universităţilor, ca şi diferite aspecte legate de moravuri. El se ridică împotriva importanţei acordate lui Aristotel în universităţi (mai precis, a comentariilor şi interpretărilor legate de acesta) şi cere să se pună mai mult accentul pe limbile latină, greacă şi ebraică, precum şi pe matematici şi istorie. În ceea ce priveşte dreptul, el cere pur şi simplu suprimarea dreptului canonic. Dreptul civil nu se bucură de apreciere din partea sa decât **într-**o foarte mică măsură, întrucât îl consideră mult prea complicat. În treacăt, el critică şi dreptul roman, preferâ**ndu-**i cutumele locale. La toate nivelurile de învăţământ,

inclusiv în şcolile elementare, cea care trebuie cunoscută în primul rând este Sfânta Scriptură. Şcoala elementară pentru toate păturile societăţii, băieţi şi fete deopotrivă – Luther insistă asupra acestui aspect! –, era, în optica lui, un drept şi o îndatorire de o importanţă capitală.

În fine, Luther stigmatizează luxul vestimentar atât de răspândit în rândul compatrioţilor săi şi se ridică împotriva comerţului cu mirodenii şi cu bani, criticând mai ales băncile Fugger şi companiile analoage. Totodată, el incriminează petrecerile împinse până la dezmăţ, atât de îndrăgite de germani, precum şi casele de desfrâu.

Mai multe dintre criticile sau propunerile prezentate aici pluteau, oarecum, în aerul epocii, dar preluându-le într-o perspectivă religioasă proprie, Luther avea să le dea un nou aplomb şi să contribuie, cel puţin în parte, la punerea lor în practică.

Impactul şi consecinţele tezelor lui Luther de-a lungul istoriei

Ce se poate spune cu siguranţă este că tezele lui Luther au provocat un şoc în rândul contemporanilor săi – pentru mulţi, un şoc eliberator. După apariţia acestui reformator, nimic nu avea să mai fie ca înainte. Istoricii vor arăta totuşi că Luther nu a acţionat chiar de unul singur şi că unele dintre tezele sale fie nu au fost deloc transpuse în practică, fie au fost transpuse într-o formă alterată. Se va nota, de asemenea, că mesajul său s-a conjugat şi cu acţiunea altor factori prezenţi în societatea vremii. Fără inventarea tiparului şi fără progresele înregistrate în acest domeniu, Luther nu ar fi avut influenţa pe care a avut-o – motiv pentru care Reforma a putut fi calificată chiar drept o „fiică a tiparniţei". Iar acţiunea lui a mers mână

K'i. x 1517 îMi 111

În mină cu afirmarea statelor naţionale, a spiritului laic şi a umanismului (cu toate că i s-a împotrivit lui Erasm din Rotterdam). Pe de altă parte, el a suscitat, în siajul său, alte mişcări religioase, unele apropiate de spiritul ideilor lui, ca reforma zwingliană sau cea calvinistă, altele ceva mai îndepărtate, constând în diverse mişcări disidente (anabaptiştii, iluminiştii etc). Luther este însă, fără nicio îndoială, cel care a dat impulsul religios iniţial, iar mişcările citate, chiar şi atunci când combăteau unele dintre ideile sale, au continuat să se legitimeze prin el sau să profite de breşa pe care el o deschisese.

Acestea fiind spuse, pot fi evocate câteva domenii precise în care demersul lui Luther, în ţările unde s-a resimţit influenţa sa, a

schimbat lucrurile **într-**un mod cât se poate de concret.

La nivelul trăirii credinţei creştine apărea o formă de pietate personală, alimentată de Biblie şi de cărţile moralizator**-**educative adaptate diferitelor situaţii ale vieţii. Slujba se transforma **într-**un cult evanghelic centrat pe predică şi pe cântările în grup. Numeroase practici religioase tradiţionale, ca venerarea sfinţilor, pelerinajele sau confesiunea auriculară (care persistă totuşi, la luterani, până în secolul al XVII**-**lea) aveau să cadă în desuetudine. Bisericile evanghelice apărute în urma reformei luterane au inventat catehismul, imitate fiind curând de reforma catolică. Religiosului îi este ataşat culturalul, în măsura în care protestantismul generat de Luther avea să valorizeze nu numai cartea (Biblia şi Catehismul), ci şi uzul, în cadrul cultului, al limbii specifice ţării respective. În teritoriile germanice care au trecut la protestantism, limba germană a Bibliei traduse de Luther îşi va pune cu atâta putere amprenta, încât, până de curând, **s-**a putut vorbi de două Germanii culturale, după apartenenţa la una sau la cealaltă dintre confesiunile creştine.

Ieşind din comuniunea cu Sfântul Scaun, Bisericile teritoriale din Germania şi din Scandinavia **s-**au organizat după principii proprii, sub conducerea principilor sau a autorităţilor orăşeneşti, iar în Franţa sau în câteva alte regiuni, autonomia lor se manifesta inclusiv faţă de statul ostil. Mănăstirile sau ordinele călugăreşti dizolvate nu mai constituiau o contrapondere a parohiilor. Totul era centrat pe acestea din urmă. Inima vieţii parohiale o constituia pastorul, care acţiona, potrivit locului sau vremilor, împreună cu alţi slujitori. A fost instituit un nou cler, căruia i se permitea mai întotdeauna căsătoria şi care era instruit şi activ inclusiv pe plan cultural.

Pe plan şcolar **s-**a produs o reorganizare, cel mai adesea sub impulsul autorităţilor politice, însă în asociere cu pastorii, aceştia fiind însărcinaţi în primul rând cu asigurarea sau supravegherea educaţiei religioase, care ocupa un loc fundamental. La nivelul programelor, Reforma e conjuga cu umanismul, acordâ**ndu-**se o atenţie deosebită, mai ales în gimnaziu, limbilor vechi şi retoricii.

Un alt efect al demersului lui Luther: el a contribuit în mod cert la scoaterea statului şi a instituţiilor sale de sub tutela Bisericii, întări**ndu-**l totodată în măsura în care îi făcea pe creştini să nu se mai

sustragă responsabilităţilor politice şi să dea ascultare autorităţilor. Emanciparea statului şi a raţiunii de stat a mers însă, fără îndoială, mai departe decât îşi propusese Luther!

Să mai notăm apoi faptul că o serie de domenii care până atunci ţinuseră mai degrabă de Biserică – precum asistenţa publică, şcolile sau reglementarea căsătoriei – urmau să depindă de aici încolo de stat. Reforma lui Luther antrenează (sau este însoţită de) o reorganizare a asistenţei publice în mai multe zone, în care caritatea individuală este completată de instituţii ce ţin de colectivitate. Au fost instituite tribunale matrimoniale ce depindeau de autorităţile politice şi tot de acestea depindeau acum, în esenţă, şi şcolile.

Tezele lui Luther însă nu numai că au modificat traiul creştin sau rolul şi percepţia anumitor instituţii, dar ele au contribuit şi la instituirea unor valori specifice ale eticii protestante, care au rezistat până astăzi.

În primul rând, este vorba de importanţa acordată muncii şi angajării în diferite activităţi pământeşti. În aceste lucruri avea să se investească de-acum încolo energia oamenilor, iar puritanismul va fi doar ultima verigă a lanţului astfel început. Preţuirea muncii face ca în zonele protestante să se respingă atât monahismul contemplativ, cât şi practicarea cerşetoriei. Numeroase sărbători ce presupuneau inactivitatea vor fi suprimate, iar prin educaţia dată copiilor se caută în primul rând combaterea lenei – acea lene care, **într-**o dispoziţie administrativă dată de consiliul oraşului Strasbourg, este numită „primejdioasa mlaştină a Satanei”.

De preţuirea muncii se leagă, apoi, simţul binelui comun. Etica protestantă va insista asupra acestui lucru, incitâ**ndu-**l necontenit pe individ să-şi traducă propria credinţă **într-**o angajare în slujba celorlalţi.

Mai departe, era vorba de ordine şi de disciplină**. Într-**un oraş ca Strasbourg – trecut foarte repede la Reformă – aveau să fie date.

—) < 1517 x\e 113

de-a lungul secolului al XVI-lea, o serie întreagă de dispoziţii administrative privind diversele sectoare ale vieţii. Practic, totul este reglementat: numărul de meseni la încheierea unei căsătorii, vestimentaţia diferitelor clase sociale, distracţiile, moravurile şi moralitatea publică.

O altă valoare tipică este familia. Luther sublimase faptul că,

întotdeauna, căsătoria, inclusiv a clericilor, va fi un lucru dorit de Dumnezeu şi că nimic nu îi este superior. În plus, ea nu este instituită doar pentru bucuria soţilor sau pentru evitarea depravării, ci şi pentru procreare. Clericului concubin sau monahismului i se opune familia, instituţie binecuvântată de Dumnezeu, pe care societăţile protestante încearcă să o susţină şi să o ocrotească.

În chip de concluzie, se cuvine să facem câteva observaţii generale asupra efectelor pe care le-au avut tezele lui Luther. Se poate afirma că ele au deschis calea spre lumea modernă – chiar dacă, uneori, fără voia lor. Relativizând Biserica instituţională şi valorizând înainte de orice credinţa personală, aceste teze au promovat individul şi conştiinţa personală în faţa autorităţii Bisericii şi societăţii. Zdruncinând creştinătatea medievală, a cărei unitate se rupe, Luther deschide calea pluralismului religios, caracteristic Occidentului modern şi contemporan. Acest pluralism va face posibilă toleranţa şi va stimula critica. Pe de altă parte, dacă demersul lui Luther a condus la întărirea statului, în special în Germania, unii moştenitori ai Reformei, din ţările anglo-saxone de pildă, vor promova mai mult separarea dintre Biserică şi stat, laicitatea, libertatea individuală şi chiar drepturile omului. Altfel spus, tezele lui Luther au avut ecouri diverse, în funcţie de o zonă sau alta şi de vremuri. Dar ele au contribuit în mod cert la schimbarea cursului european al lucrurilor.

Marc Lienhard

Referinţe bibliografice

Chaunu R, Le Temps des Réformes, Fayard, Paris, 1975.

Congar Y.-M., Martin Luther. Să foi. Să Reforme. Études de théologie historique, Cerf, Paris, 1983. Delumeau J., Naissance et afirmation de la Reforme, ed. a V-a PUF.

Paris, 1988. Leonard E.G., Histoire générale du protestantisme, vol. I, PUF, Paris.

1961, reimprimată la Cvadrige, Paris, 1988.

Lienhard M., Martin Luther. Un temps, une vie, un message, Labor et

Fides, Geneva, 1983.

Lienhard M., L'Evangile et l'Église chez Luther, Cerf, Paris, 1989. Olivier D., La Foi de Luther. La cause de l'Evangile dans l'Église,

Beauchesne.

Paris, 1978.

—!”

14 – «…

mr, f

v vjn! >:

„>”};

1683 – 1688

Turcii sunt înfrânţi la porţile Vienei.

Ludovic al XIV-lea revocă Edictul de la Nantes, iar englezii îl înlătură de la domnie pe Iacob al II-lea

De la Atlantic până la Dunăre, de la înfrângerea turcilor în faţa porţilor Vienei, în 1683, până la Glorioasa Revoluţie engleză din 1688 – 1689, trecând prin revocarea Edictului de la Nantes de către Ludovic al XIV-lea în octombrie 1685, toate vin să arate că istoria europeană se află **într-**un adevărat moment de cotitură. În vreme ce Leibniz încearcă zadarnic să pregătească terenul pentru o uniune a popoarelor care **s-**ar confunda cu creştinătatea, Franţa îşi sporeşte pretenţiile teritoriale şi îi persecută pe protestanţi. În cele din urmă, la sfârşitul acelui deceniu, Locke inventează toleranţa… având grijă să-i excludă pe papistaşi şi pe atei din Cetatea ideală a oamenilor liberi şi virtuoşi.

În ciuda protestelor venite din rândul preacucernicilor, Franţa **s-**a felicitat vreme îndelungată pentru bunele sale relaţii cu Turcia, care îi permiteau să contrabalanseze teama ancestrală de a se vedea încercuită, **într-**o bună zi, de Habsburgii din Austria şi Spania. Chiar şi în iunie 1679, instrucţiunile pentru ambasade comemorau această „alianţă cu Poarta” care dura din 1535. Contrar speranţelor pe care mulţi şi le puseseră în el cu treizeci de ani în urmă, Ludovic al XIV-lea nu prea a fost acel „tânăr monarh francez, coborât din stirpea Sfântului Ludovic”, chemat „negreşit” să îndeplinească „fericita cucerire a Pământului Sfânt”.

Pacea universală (dintre creştini), unirea armelor şi distrugerea Imperiului Otoman: luteranul Leibniz oferise acestui program al

credinţei ratificarea filosofiei germane. Marş christianissimus (1683) veştejea gloria armatelor franceze, amintind de lucrarea Marş gallicus a episcopului Jansenius, apărută cu patruzeci şi opt de ani mai

devreme. Acest ecumenism aparte, luterano-jansenist, dovedea în fond persistenţa unui divorţ între raţiunea de stat şi credinţă. De aceea, criticată era întreaga lume creştină, pacifismul afişat de Leibniz punând pe acelaşi plan fractura Europei şi dezmembrarea Bisericii. Versiunea franceză nu pierdea prilejul de a blama în Ludovic al XIV-lea pe învingătorul de la Strasbourg, stigmatizând „politica cea mai violentă şi cea mai vehement otomană pe care a putut-o practica vreodată un principe creştin". Ludovic al XIV-lea dorea să-şi arate ataşamentul faţă de credinţa creştină, dar de ce să nu înceapă atunci prin „a-i pune pe fugă pe turci", în loc să-şi mâhnească din nou vecinii? Un „cuvânt al editorului către cititor" actualiza la rândul său demersul lui Leibniz, evocând victoria definitivă a lui Jan Sobieski asupra paginilor, în septembrie 1683, „această mare lovitură a braţului lui Dumnezeu (care) a redus la tăcere în acelaşi timp şi orgoliul otomanilor şi vanitatea francezilor". Asediul asupra Vienei avea să marcheze profund marile spirite ale epocii, care îşi vor aminti multă vreme de exortaţiile adresate de către vizir oraşului, consemnate în aceşti termeni:

Vă îndemnăm stăruitor, înainte de a ne scoate iataganele din teacă, să îmbrăţişaţi sfânta noastră religie şi să ne daţi voie să vă instruim în tainele ei, care vă vor aduce salvarea sufletelor.

Războiului sfânt i s-a răspuns printr-un spirit de cruciadă care, prin ricoşeu, a sporit izolarea Franţei. Refuzând orice participare la Sfânta Ligă ce s-a constituit în martie 1684 la impulsionările papei, Ludovic al XIV-lea pregătea „un nou război general împotriva Spaniei, a Provinciilor Unite, a Suediei şi a împăratului". Înţelegerea de la Augsburg, încheiată în 1686 între împăratul Leopold, Carol al II-lea al Spaniei şi Carol al IX-lea al Suediei, va fi urmată de două lungi războaie, ce aveau să umbrească domnia lui Ludovic al XIV-lea în a doua ei parte (1689 – 1697; 1702 – 1703). Un alt eveniment avea apoi să precipite realizarea coaliţiei – e vorba de revocarea Edictului de la Nantes, care a avut consecinţe incalculabile, confirmând prin pretenţiune avertismentele lui Leibniz legate de un rege capabil să se întoarcă rapid atât împotriva puterilor catolice, cât şi împotriva supuşilor săi protestanţi.

V 1683 – 1688 117

Eveniment intern francez, revocarea din octombrie 1685 a avut importante consecinţe geopolitice, din păcate prea adeseori

minimalizate: exodul a aproape două sute de mii de fugari în Anglia, Olanda, Elveţia sau Germania a contribuit la deschiderea de noi fronturi. Este greu să se cuantifice **într-**un mod adecvat aceste fluxuri migratoare protestante sau să se ajungă la o estimare a importanţei lor economice reale. Dezbaterile în acest sens au fost umbrite vreme îndelungată de preocupările apologetice; un secol mai târziu, L.S. Mercier nota cu subtilitate **într-**un text ce avea să rămână mult timp inedit:

O epocă mai pernicioasă decât toate celelalte a reprezentat**-**o revocarea Edictului de la Nantes. Toţi protestanţii francezi refugiaţi în Anglia au devenit acolo duşmanii înverşunaţi ai regelui Franţei, […] într-adevăr, nu se poate nega faptul că ei au ajutat la alungarea de pe tron a lui Iacob al II**-**lea şi la ocuparea Gibraltarului, iar că serviciile lor, atât prin mânuirea armelor, cât şi prin muncă, au sporit bunăstarea Londrei.

Numeroşi hughenoţi vor lupta, fără nicio îndoială, împotriva lui Ludovic al XIV**-**lea, atât în războiul ligii de la Augsburg, cât şi în timpul războiului pentru succesiunea la tronul Spaniei. Pe termen mediu însă, efectul cel mai grav al revocării a fost atragerea Angliei în conflictul împotriva Franţei. Înţeleaptă politică administrativă a lui Mazarin **–** care ştiuse să se împace cu Cromwell, împotriva Spaniei **–** şi manevrele secrete ale diplomaţiei franceze reuşiseră să contracareze în mod eficient angajamentele continentale ale Angliei, exceptând paranteza din anii 1666 – 1667, când cele două ţări **s-**au aflat, teoretic, în război.

Confruntarea Franţei cu Anglia, multă vreme amânată, izbucneşte la trei ani după revocare… Din acest punct de vedere, anul 1685 va fi considerat o autentică ruptură în viaţa Europei, atât sub aspect ideologic (întrucât „tirania" lui Ludovic al XIV**-**lea în privinţa hughenoţilor oferă o temă mobilizatoare), cât şi sub aspect geopolitic, deoarece alianţa dintre Anglia şi Olanda constituie un element hotărâtor al dispozitivului antifrancez, care nu va înceta cu adevărat să existe decât în urma Tratatului de la Utrecht din 1713.

Revocarea, un fenomen european? Este bine cunoscut preambulul la edictul din 15 octombrie, care conţinea revocarea Edictului de la Nantes şi care susţinea că „cea mai bună şi cea mai mare parte" a protestanţilor francezi ar fi îmbrăţişat religia catolică.

Atunci, la ce bun atâtea griji? Templele vor fi distruse, iar exercitarea cultului, chiar şi privat, va fi interzisă. Cei mai recalcitranţi dintre slujitorii acestor religii vor fi nevoiţi să plece, spre deosebire de laici, care vor fi obligaţi să rămână „sub ameninţarea pedepsei cu trimiterea la galere, în cazul bărbaţilor, iar în cazul femeilor, cu confiscarea trupului şi a bunurilor”…

Fără a se despica firul în patru, pot fi găsite mai multe explicaţii pentru gestul lui Ludovic al XIV-lea: înfrângerea turcilor în faţa porţilor Vienei îl împinge pe rege la o „supralicitare menită să îl arate ca pe un adevărat fiu al Bisericii” (E.G. Leonard); „Ludovic al XIV-lea din 1685 este un convertit sau, mai degrabă, un pocăit; el îşi clădeşte mântuirea veşnică practicând pentru sine monogamia, iar pentru ceilalţi intoleranţa” (E. Le Roy Ladurie). Altminteri, fenomenul este în esenţa lui unul structural, existenţa unei minorităţi religioase apărând ca un lucru nelalocul său:

Într-adevăr, unitatea – uniformitatea – religioasă a unei naţiuni reprezenta atunci în ochii tuturor un ciment esenţial pentru coeziunea politică. Pluralismul religios în cadrul unui stat (care nu fusese instituit legal decât în Franţa, dar care exista defecto şi în Provinciile Unite şi în Anglia) era universal resimţit ca o pernicioasă slăbiciune intrinsecă […]. Unitatea teritorială părea fragilă şi aleatorie dacă ea nu era dublată de o uniformitate religioasă.

Cujus regio, ejus religio: suprapunerea dintre teritoriul unei ţări şi religia acesteia părea acceptată oriunde am fi privit în Europa, în ciuda acelui modus vivendi ce se constituise în Anglia şi Olanda pentru romano-catolici. Edictul de la Nantes reprezenta aşadar, potrivit afirmaţiilor lui Elizabeth Labrousse, „o anomalie unică în Europa, la vremea respectivă”. În acest sens, revocarea lui era o veritabilă normalizare, termenul neavând nimic recomandabil în sine.

Situaţia Franţei pe plan internaţional imediat după amintita revocare a fost excelent descrisă de către Bruno Neveu:

Ludovic al XIV-lea, care a reuşit să fie în acelaşi timp „marele duşman al Sfântului Scaun şi al papei, dar şi marele persecutor al hughenoţilor”, vede ridicându-se împotriva lui o Europă reînviată, ce aduna într-o surprinzătoare alianţă puterile catolice şi forţele protestante.

Căutând o „conjugare între progresele statului modern şi permanenţele creştinătăţii”, revocarea a fost un eşec diplomatic: ea nu

a în 11683 – 1688 119

reuşit să şteargă efectele negative pe care le-au avut la Roma cele „patru articole" galicane din 1682, iar pe de altă parte a stârnit ostilitatea taberei protestante. Or, atât istoria „bătăliilor", cât şi istoria diplomatică au suferit multă vreme o discreditare din care abia astăzi reuşesc, în sfârşit, să iasă. Aşa se face că până de curând nu **s-**a insistat prea mult asupra repercusiunilor militare ale politicii religioase duse de Ludovic al XIV-lea. Totuşi, ele nu i-au scăpat cu totul din vedere lui Vauban**. Într-**un „memoriu pentru chemarea înapoi a hughenoţilor", trimis ministrului Louvois în octombrie 1689, el propune cu acea înţelepciune a strategilor, de prea multe ori neînţeleasă, revenirea la Edictul de la Nantes, pentru ca singur Dumnezeu să aibă în seamă „convertirea inimilor". Bătrânul soldat, servitor credincios al regelui său, utilizează mai multe argumente: constrângerea religioasă este ineficientă, fuga hughenoţilor este nefastă din punct de vedere economic, iar transfugii vor îngroşa rândurile duşmanilor. Pentru Vauban, războiul se situează, aşadar, **într-**un context global. El este o continuare a politicii, fiind dublat de o activitate de propagandă şi de intimidare ce trebuie contracarată în mod eficient: „Mai bună este o rechemare sinceră, prin marea bunătate a regelui, decât o protecţie străină, oricare ar fi ea". Pe scurt, confederaţia alcătuită din casa de Austria, din Suedia, Olanda, Anglia, la care se adaugă diverşi principi germani (fără a mai socoti Savoia) **s-**ar sprijini pe un echilibru precar, iar tolerarea hughenoţilor în Franţa nu ar face decât să destabilizeze acest front al refuzului, front care îi opune lui Ludovic al XIV-lea **–** în cadrul unui „război religios" ambiguu **–** o coaliţie eterogenă de catolici ofensaţi şi de protestanţi îndârjiţi.

Omul care ar trebui doborât, potrivit pacifistului Vauban, rămâne Wilhelm de Orania: cu un simplu cuvânt, acceptând „chemarea înapoi a hughenoţilor", Ludovic al XIV-lea" (I) ar înfige un pumnal în inimă". Într-adevăr, olandezul nu „se gândeşte să reuşească în acţiunile sale împotriva Franţei decât cu sprijinul pe care speră să-l obţină chiar de la aceasta, adică folosi**ndu-**se de hughenoţi". Încoronat rege al Angliei în 1689, după ce, mai întâi, îl alungase de pe tron pe tatăl său, Iacob al II-lea, Wilhelm de Orania ştiuse foarte bine să profite de pe urma revocării Edictului de la Nantes.

În ţara de dincolo de Marea Manecii, compasiunea sufletelor sensibile faţă de „bieţii refugiaţi francezi" **s-**a soldat cu uriaşe colecte,

însoţite de nenumărate predici în care infamul rege francez era înfierat… dar în care se făcea aluzie şi la Iacob al II-lea.

cunoscut ca simpatizant al papei. Nu era prea uşor să fii regele catolic al unei ţări protestante. Deşi el îşi declara buna-credinţă, făgăduind supuşilor săi încetarea imediată a oricărei persecuţii religioase, i se reproşa faptul că se comportă ca un monarh discreţionar. Politica de indulgenţă iniţiată de Iacob al II-lea în aprilie 1687 – şi reluată un an mai târziu, ca practică frecventă – se întemeia pe o analiză destul de simplă: în vreme ce majoritatea populaţiei aparţinea de Biserica „oficială", o dublă minoritate nonconformistă – catolică şi protestantă – era supusă, teoretic, la tot felul de discriminări, altminteri foarte inegal aplicate. În ziua de 4 aprilie 1687, invocând „fericirea" şi „unitatea" supuşilor săi, Iacob al II-lea le promitea acestora „libera exercitare a propriilor religii". Formularea la plural este mai mult decât elocventă: ea exprima dezaprobarea suveranului faţă de orice constrângere ecleziastică, întrucât conştiinţa oamenilor nu trebuia „forţată" în niciun fel. Totodată, el decreta suspendarea imediată a „legilor penale" în „sfera ecleziastică, fie că este vorba de asistarea (obligatorie) la cultul anglican, de comuniune (forţată, impusă pentru exercitarea chiar şi a celor mai mărunte îndatoriri) sau de vreo altă activitate religioasă".

Toleranţa propovăduită de Iacob al II-lea a stârnit indignarea multora dintre supuşii săi. Ea lovea în plin sensibilitatea anglicanilor, asociată în mod tradiţional unui monopol ecleziastic ce îi lăsa în întunericul din afară deopotrivă pe „papistaşi" şi pe „sectanţii" puritani, acuzaţi de subversivitate şi însumând mai puţin de o zecime din populaţia Angliei. Era oare posibil ca majoritatea conformistă, deşi ea însăşi destul de eterogenă, să încline – din loialitate – de partea regelui şi să accepte un pluralism religios de neconceput la vremea respectivă, adică **într-**un moment în care – culmea ghinionului!

— Ludovic al XIV-lea propovăduia refacerea unităţii religioase în propriul său regat? O astfel de posibilitate ţinea, într-adevăr, de miracol, dar, după cât se pare, Iacob al II-lea, bigot fantast cum era, nu aştepta decât un semn divin pentru a răsturna legile aritmeticii. Altfel, cu şanse de unu la zece, pariul era lipsit de sens… Practic, ar fi trebuit ca, în lipsa unui har al principelui, harul divin să înfăptuiască această

minune a reconcilierii unui întreg popor în jurul regelui său. Din păcate, **s-**a întâmplat exact contrariul: obloji**ndu-**şi rănile mai vechi, anglicanii, independenţii şi prezbiterienii şi**-**au amintit brusc că erau fraţi. Politica toleranţei inaugurată de noul regim **–** după înlăturarea lui Iacob al II**-**lea **–** a reuşit, într-adevăr, un

compromis delicat între aliaţii de odinioară: protestantismul a fost liantul unei unităţi naţionale care **s-**a constituit prin excluderea papistaşilor, consideraţi a fi agenţi ai străinătăţii.

Astfel, politica pe care Iacob al II**-**lea încearcă **–** stângaci **–** să o aplice, ca şi cea urmată de regimul care îl înlocuieşte au la bază, deopotrivă, o anumită formă a toleranţei. Termenul ar merita totuşi câteva precizări. Putem distinge trei forme ale toleranţei:

— Libertatea conştiinţei, propovăduită de Iacob al II**-**lea şi depinzând de posibilitatea pe care ar avea**-**o regele de a „suspenda" legea sau de a**-**i „dispensa" pe unii dintre supuşii săi de pedeapsa prevăzută prin acea lege;

— Toleranţa legală, pe care o introduce Glorioasa Revoluţie: ea se bazează pe un text votat de către Parlament şi ratificat de Coroană, principalul său merit fiind, în opinia mea, ambiguitatea. Termenul „toleranţă" nu apare tocmai explicit în acest „Act de scutire a supuşilor protestanţi ai Maiestăţii Sale, separaţi de Biserica Angliei, de pedepsele riscate în virtutea anumitor legi" (mai 1689). Teoretic, catolicii nici nu sunt avuţi în vedere, dar un legământ de credinţă prevede renunţarea la autoritatea Sfântului Scaun asupra regelui Angliei, lucru de la sine înţeles în ceea ce**-**i priveşte pe protestanţi. În plus, se impune menţinerea unui conţinut dogmatic minimal: Sfânta Treime (Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh) şi inspirarea Sfintei Scripturi, în realitate, aceasta nu va împiedica dezvoltarea tendinţelor heterodoxe, în care eu am propus recunoaşterea unei „crize a întrupării";

— Toleranţa filosofică, preconizată de Locke, în special în a sa Epistola de tolerantia (1689). Contrar lui Pierre Bayle, care apără drepturile imprescriptibile ale conştiinţei, Locke reacţionează aici mai mult ca un politician decât ca un epistemolog. El face cu grijă distincţia între prescris şi proscris, susţinând că nu poate fi admisă, sub pretextul toleranţei, „nicio dogmă care să fie opusă şi contrară societăţii umane sau bunelor moravuri necesare pentru conservarea societăţii civile". Astfel, **într-**un sincretism cât se poate de confortabil,

Locke îi asociază, pe un ton la fel de reprobator, pe catolic şi pe ateu, doi asociali care se pot jura pe toate şi pe nimic. În opinia autorului, laxismul catolicului întâlneşte, într-adevăr, imoralitatea ateului.

122

DATE ŞI LOCURI

Glorioasa Revoluţie a ieşit victorioasă. De trei ori victorioasă. Asumându-şi legitimitatea instituţională, această lovitură de stat paşnică reuşeşte să-l prezinte pe regele legitim, Iacob al II-lea, ca pe un despot care, de altfel, ar fi „abdicat", lăsând liber tronul pe care urcă, destul de repede, Wilhelm de Orania împreună cu soţia sa Maria, fiica regelui învins. Aşa-numitul Bill of Rights, pe care fericiţii soţi îl acceptă în mod solemn, condamnă deopotrivă puterea de a „suspenda" legi şi de a „scuti" pe cineva de pedepsele pe care acestea le prevăd. Chiar dacă îşi plasează invazia victorioasă sub auspiciile duble ale libertăţilor parlamentare şi ale religiei protestante – „pro libero parlemento", „pro religione protestante" –, Wilhelm de Orania acordă o mare atenţie şi sistemului său de alianţe împotriva Franţei: el se arată a fi un bun principe şi îl informează pe împărat cu privire la dorinţa lui de a traversa Marea Manecii, „promiţând că le va recunoaşte catolicilor englezi „libertatea de conştiinţă". Francezii nu întârzie să se arate indignaţi de înţelegerea secretă dintre calvinistul olandez şi puterile catolice. Contele d'Avaux, ambasadorul lui Ludovic la XIV-lea pe lângă Provinciile Unite, notează sarcastic:

S-au făcut rugăciuni publice în toate bisericile acestui stat, la ordinul Stărilor Generale. Trimisul Spaniei s-a rugat solemn în capela sa, spre indignarea tuturor catolicilor; a pus, adică, să se facă o mare slujbă şi să se cânte vecernia, ceea ce nu se întâmplă în ţara lui decât la marile sărbători, iar predicatorul le-a recomandat celor de faţă să se roage lui Dumnezeu pentru ţara lor şi pentru Prinţul de Orania.

În fine, se poate spune că Wilhelm de Orania a ştiut să pozeze pentru posteritate. Redutabil propagandist, el comandă reeditarea unei serii de pamflete ce denunţau fărădelegile lui Carol al II-lea şi ale lui Iacob al II-lea, ca şi activităţile oculte ale diplomaţiei franceze începând din anul 1670. Revoluţia apărea astfel inevitabilă şi ireversibilă, purtând sancţiunea lucrului judecat.

Astfel, revoluţia a ştiut să convoace rând pe rând tribunalul dreptului penal, pe cel al raţiunii de stat internaţionale şi, în fine, pe cel al istoriei, multă vreme marcat de o condamnare fără drept de apel a

lui Iacob al II-lea. Scrierile politice ale lui Locke, care apar – cum nu se poate mai nimerit – chiar în acei ani, vin să întărească acest consens istoriografie. Filosofia nu este şi ea, până la urmă, tot de partea istoriei?

1683 – 1688 123

Vom înţelege mai bine acest lucru, poate cumva iconoclast, cu ajutorul unui exemplu concret: chestiunea toleranţei. Tratatul lui John Locke nu poate fi confundat, fără a se comite o eroare grosolană, cu aşa-numita lege privind toleranta, dată în 1689 şi care, după cum menţionam mai înainte, nu conţinea în mod explicit acest termen. La fel, faptul că Locke vorbeşte de contract social nu implică în mod automat ideea că revoluţia ar face să triumfe o doctrină contractualista şi nici că acest concept abstract ar fi raliat numeroase sufragii.

! d; – în o

Unde se vorbeşte din nou despre turci…

În vreme ce Leibniz continuă să rămână tributar creştinătăţii, iar Europa lui „are un aer înrudit cu Sfântul Imperiu Roman de Neam Germanic", figura turcului îşi face tot mai mult loc în filosofic Epoca Luminilor va sfârşi prin a „domestici" total acest personaj, de-acum redutabil şi temut, accentuând – dincolo de diferenţele de religie sau de condiţie – natura comună a tuturor oamenilor. Dacă la început păgânul servea la marcarea limitelor geografice sau culturale ale creştinătăţii, destul de curând se va descoperi că, la rândul său, creştinismul îşi are fanaticii săi. Orientat iniţial către exterior, mecanismul excluderii se întoarce acum asupra unui alt tip uman („infamul"), descoperit de astă dată în mijlocul semenilor. În anii 1670 – 1680, când au loc invazia otomanilor şi înfrângerea lor în faţa porţilor Vienei, despotismul oriental, în special în teritoriile cucerite de Reformă, este asociat cu pericolul constituit de papism. Catolicul capătă înfăţişarea unui turc la Marvell, Halifax sau la acel pamfletar anonim care, de la Amsterdam, urmărea derularea revoluţiilor din Anglia. În 1676, poetul Andrew Marvell, ce se făcuse anterior remarcat prin panegiricul închinat lui Cromwell, se întreabă asupra legăturilor intime dintre „papism" şi „guvernarea discreţionară":

Iudaismul deschis, turcismul sincer sau păgânismul onest, chiar dacă sunt extravagante, pot fi urmate cu bună-credinţă, sinceritatea făcând pardonabilă o mărturisire de credinţă eronată. Papismul însă este un amestec al celor trei, de la care împrumută ceea ce este mai

ridicol şi mai nelegiuit, pentru a le contopi cu propriile sale absurdităţi, altminteri necunoscute lor. Iar toată această poveste este urzită şi născocită de incredibila impostură a preoţilor, în numele creştinismului.

124

DATE ŞI LOCURI

Marchizul Saville Halifax nu va fi nici el mai blând, zece ani mai târziu, în 1687:

Alianţa dintre libertate şi infailibilitate asociază lucrurile cele mai radical opuse din lume. Nu numai că Bisericii de la Roma nu-i prea place să recunoască libertatea de conştiinţă, dar tocmai principiile sale i-o interzic. La fel cum mahomedanii nu au voie să bea vin, tot astfel papiştii nu au dreptul de a le acorda libertate ereticilor.

În 1689, o Istorie a revoluţiilor din Anglia avea să conchidă, cu o prefăcută blândeţe:

Un principe mahomedan, oricât de necredincios ar fi, este sclavul cuvântului său; el distinge întotdeauna foarte bine între ceea ce este obligat să facă în calitate de bun musulman şi ceea ce trebuie să facă în calitate de principe.

Într-un fel stau însă lucrurile cu principii care trăiesc sub legile muftiului, şi altfel în cazul celor care trăiesc sub legile papei.

Ne-am putea gândi că turcul reprezintă un antonim al englezului. Sub o formă laică, despuiată de orice referinţă religioasă concretă la catolicism sau la protestantism, aceasta va fi şi trama Răpirii din serai a lui Mozart (1781 – 1782). Constance şi Blondine sunt prizonierele paşei Selim, ele aflându-se sub paza unui eunuc brutal, Osmin, a cărui voce de bas sfidează, practic, fiziologia. Faţă în faţă se găsesc, aşadar, o societate orientală imaginară şi o emanaţie mitică a lumii occidentale, reprezentată de cele două englezoaice. Refuzând să fie sclava lui Osmin, Blondine are în actul al doilea următoarea replică: „Ich bin eine Engländerin und zur Freiheit geboren" („Sunt englezoaică şi sunt născută pentru libertate").

Totuşi, situaţia de început avea să se răstoarne: spaniolul Belmonte, care încearcă să le elibereze pe cele două femei, nu bănuieşte că, până la urmă, va primi de la aceşti turci o lecţie de umanitate. Paşa Selim, victimă a tiraniei în tinereţea lui, acceptă să-i elibereze pe toţi cei patru captivi. Jean şi Brigitte Massin rezumă în aceşti termeni lecţia filosofică pe care o conţine Răpirea din serai:

Opera denunţa discreţionismul şi opresiunea prin Osmin, exalta apriga voinţă de libertate prin persoana lui Blondine, glorifica în cele din urmă toleranţa şi le dădea creştinilor o lecţie de morală prin**tr-**un apostat musulman. Acest spectacol de inspiraţie orientală în nu era tocmai de natură să te lase cu cugetul împăcat.

1683 – 1688 125

Astfel, la un secol distanţă, cât **s-**a scurs din 1683 până în 1782, dialogul dintre creştinătate şi islam se reînnoda prin**tr-**un Singspiel german, exact în acea Vienă odinioară asediată. Dincolo de o asemenea continuitate formală, se făcea însă auzit un alt mesaj, de inspiraţie pur laică: solidaritatea fundamentală a oamenilor în aspiraţia lor către libertate.

Bernard Cottret

Referinţe bibliografice a) 1683:

Barker T.M., Double Eagle and Crescent, State University Press, New „fork.

1967. Kreutel R.F., Teply K. (coord.), K. Mustafa vor Wien, 1683 aus der Sicht tiirkischer Quellen, Graz, Verlag Styria, 1982. Stoye J., The Siege of Vienna, Collins, Londra, 1964.

b) 1685:

Vezi bibliografia furnizată de Centrul protestant de studii şi documentare, supliment al revistei Bulletin din mai 1985.

c) 1688:

Cottret B., The Huguenots în England, Cambridge University Press.

Cambridge, 1992. Cottret B., La Glorieuse Revolution d'Angleterre, 1688, Gallimard, Paris.

1988. Cruickshanks E. (coord.), By Force or by Default? J. Donald, Edimbourg.

1989. Speck W.A., Reluctant Revoluţionaries, Oxford University Press, Oxford.

1988.

—)!

«Ji, >:

< & i.gii

1755

La Lisabona, Europa întreagă este zguduită

Lisabona care, începând cu veacul al XV-lea, lansase Europa

într-un proiect de viitor **–** descoperirea lumii şi expansiunea maritimă **–** trezea în plin secol al XVIII**-**lea, în mijlocul celui mai teribil coşmar, amintirea acelui trecut construit în comun. Brusc, la 1 noiembrie 1755, toate urmele acelei memorii arheologice păreau definitiv pierdute: oraşul se prăbuşea zguduit de un puternic seism, a cărui intensitate pare să fi atins 8 sau chiar 10 grade (valoarea cea mai ridicată) pe scara Mercalli.

Cutremurul a fost urmat de un val seismic uriaş, după care, şase zile la rând, un violent incendiu a mistuit o bună parte din ce mai rămăsese printre dărâmături. O lună mai târziu, pământul se cutremura din nou, înregistrâ**ndu-**se prăbuşirea altor câteva edificii. Iar la capătul unui an de zile, se mai făceau încă simţite unele mişcări tectonice, deşi de mai mică intensitate. Toate aceste aspecte, în fond particulare, aveau totuşi să fie percepute ca extrem de impresionante şi de spectaculoase, atrăgând o veritabilă notorietate a catastrofei.

Centrul oraşului, în partea sa de jos, şi cartierele cele mai populate au fost zonele cele mai greu lovite. Pe atunci, populaţia Lisabonei se ridica la aproximativ două sute şaizeci de mii de locuitori, iar victimele înregistrate au fost în număr de peste zece mii. Pagubele au fost evaluate **–** sumar **–** la douăsprezece milioane de livre.

Cele mai trainice clădiri se prăbuşiseră, iar patruzeci de biserici fuseseră complet distruse. Palatul regal a devenit irecuperabil, biblioteca şi colecţia sa de opere de artă fiind pierdute pentru totdeauna.

Ruinele au dat la iveală vestigiile oraşului de odinioară, îngropat de alte seisme, la fel de devastatoare, cum au fost cele din 1356.

< 1755: TAŢI. 127

1531, 1551 şi 1597. Ele se înscriau acum în peisaj ca nişte semne ale unor tragice timpuri regăsite.

Se constată, la vremea respectivă, o atracţie deosebită pentru literatura fantastică. O adevărată avalanşă de nuvele şi povestiri venea să descrie fenomenele telurice din acei ani, înregistrate la Lima, Neapole, în Africa de Nord şi Catalonia. În ciuda similitudinilor însă, destinul Lisabonei **–** disociat în mod straniu de al celorlalte regiuni **–** a rămas unic prin felul în care a fost perceput în întreaga Europă.

Dezastrul a tulburat toate marile spirite ale epocii şi a impresionat întregul continent, lucru care nu se petrecuse în secolul al XIV**-**lea sau al XVI**-**lea. Această capacitate de a**-**i atinge pe oameni în

modul de a gândi, în credinţele şi mentalităţile lor atât de diferite îi conferă evenimentului un relief surprinzător. Ani la rând, acea zi din 1755 va rămâne în memoria întregii Europe. Evocată succesiv în imagini ale haosului şi dezolării, Lisabona şi-a impus definitiv prestigiul secular de vechi oraş-port al Europei la Oceanul Atlantic.

„Măreaţa şi magnifica metropolă", a cărei dramă avea să fie evocată şi de Goethe ceva mai târziu, apărea deja cu o aură legendară în Beschreibung des Erdbebens Welches die Hauptstadt Lissabon (Danzig, 1756), lucrare pe care acesta o citise în tinereţe, în descrieri precum Gesammelte Nachrichten von dem Erdbeden der Stadt Lissabon (Leipzig, 1756) sau, încă mai durabil, în articolul „Lisabona" din Enciclopedie. Această conştiinţă a timpului şi a spaţiului aproape mereu prezentă conferă o altă lizibilitate jocului de emoţii şi de reprezentări declanşat de eveniment şi justifică în parte curiozitatea observatorilor europeni.

Un spirit sensibil ca Goethe va reţine, în plus, ideea că „seismul a răspândit panica în întreaga lume, obişnuită de ceva vreme cu pacea şi cu liniştea".

În săptămâna imediat următoare, primele informaţii despre catastrofa de la Lisabona ajungeau la Madrid, acolo unde se făcea deja simţită o profundă stare de şoc, alimentată din sud, din Andaluzia, ea însăşi atinsă grav de cutremur. În Spania, oamenii deplângeau în primul rând soarta nefericitului rege Don José, cumnatul monarhului spaniol Fernando al VI-lea, şi situaţia Curţii care, rămasă fără palat, era obligată să se refugieze la ţară. Aici – la fel ca, mai târziu, în Franţa şi în Anglia – populaţia Lisabonei, reprezentată prin persoana regelui.

era cântată în catrene. Această imagine populară a tragediei prelungeşte sentimentul de insecuritate a vieţii orăşeneşti, atât de puternic în veacul al XVIII-lea, reabilitează pentru multă vreme de-aici încolo fidelitatea poporului faţă de monarhie şi dovedeşte eficienţa simbolică a Curţii chiar şi în situaţii-limită de haos social.

Câteva săptămâni, celelalte mari oraşe europene nu au ştiut de soarta Lisabonei. La Gazette de France a anunţat catastrofa în ziua de 22 noiembrie. Informaţia venită de la Madrid era extrem de asemănătoare cu cea pe care ducele de Luynes o notase, cu patru zile mai devreme, în Memoriile sale. În data de 26 noiembrie, London

Magazine anunţa – exagerând, evident – distrugerea a doua treimi din capitala portugheză. În aceeaşi zi, vestea avea să se răspândească şi în Amsterdam.

Consulul englez la Lisabona, Edward Hay, alerta în acest timp Curtea lui George al II-lea, susţinând necesitatea acordării unui ajutor financiar, lucru care s-a concretizat prin oferirea a 100.000 de lire sterline – parte în bani, parte în produse –, la care aveau să se adauge şi alte donaţii, de mai mică importanţă, venite din Madrid şi din Hamburg.

Starea de alertă generată în Anglia de dezastrul de la Lisabona i-a impresionat puternic pe scriitorii Thomas Gray şi Goldsmith. Agitaţia şi confuzia erau lesne de înţeles, iar pagubele suferite de comunitatea engleză din Portugalia păreau enorme. Zvonurile cele mai rele stimulau imaginaţia şi amplificau panica. Pentru a se contracara o asemenea stare de spirit, trebuia denunţată public – aşa cum a procedat Samuel Johnson – „tainica plăcere" a autorilor acestor descrieri înfiorătoare.

La propagarea veştilor au contribuit în primul rând nu atât informaţiile discrete transmise de către ambasade, cât relatările călătorilor străini şi mesajele lor patetice trimise prietenilor sau cunoscuţilor. Termenii care exprimau durerea şi emoţia erau de circumstanţă, literatura pură punând cu totul stăpânire pe eveniment. Alphonso Varano, de pildă, a încercat să imortalizeze distrugerea Lisabonei în stilul sublim al lui Dante. Tema dezastrului avea să apară în textele mai multor autori, de la Georges Zimmermann până la Goethe, căruia îi datorăm poate tabloul cel mai impunător şi mai sensibil al cutremurului care a lovit capitala Portugaliei.

Informaţiile care au invadat presa epocii urmau aceeaşi linie patetică. Ziarul vienez Wienerisches Diarium relata, la sfârşitul lunii

JHU 1755 ÎMI, 129

Ianuarie 1756: „Pretutindeni scene îngrozitoare, cu bărbaţi, femei şi copii schilodiţi sau pe moarte, plini de sânge şi de ţarină, care ţipau înfiorător, împingând terifiantul dincolo de orice limite imaginabile…". Cam în aceeaşi perioadă, publicaţia londoneză Philosophical Transactions, în care abundau observaţiile şi studiile referitoare la cutremur, dezvăluia o lungă scrisoare aparţinându-i unui oarecare domn Walfall, chirurg de profesie, care, după o minuţioasă relatare a faptelor, îşi mărturiseşte „starea de perplexitate

greu de descris".

În aceste tablouri dramatice sunt proiectate atât neliniştile, cât şi imaginaţia comentatorilor străini ai evenimentului. Gravura este şi ea un fidel ecran al unei asemenea stări de spirit. Majoritatea imaginilor care au circulat la vremea respectivă au fost concepute de autori care nu fuseseră niciodată la Lisabona şi care îşi reprezintă oraşul **într-**un mod cât se poate de fantezist. Astfel, o gravură franceză înfăţişează un oraş plan, asemenea Parisului, unde malurile fluviului Tajo **–** transformate **într-**o câmpie pe care pot fi văzute nenumărate corturi **–** sunt refugiul unor persoane elegante, care par ori să se amuze, ori să**-**şi arate deruta în faţa flăcărilor şi a ruinelor ce se observă în fundal.

Asociate predicilor, gravurile aveau un impact deosebit la omul de pe stradă, reproducând o serie de imagini tulburătoare, capabile să împingă sentimentul de insecuritate până la paroxism. În Hamburg şi mai ales la Londra, discursurile înflăcărate ale clerului sădeau în rândul credincioşilor sentimentul culpei şi teama de furia divină. La Viena, serbările carnavalului erau interzise din ordinul împărătesei Maria Tereza.

Întoarcerea la litera Bibliei, suport al interpretării providenţialiste a dezastrului, îşi află fundamentul în similitudinea **–** deseori exploatată, mai ales în Portugalia **–** dintre soarta Lisabonei şi cea a oraşului pedepsit, Ninive, sau a Sodomei şi Gomorei. Catolicii şi protestanţii se întâlneau pe acest plan larg al exploatării unei asemenea teme. Totuşi, la Londra, protestanţii au profitat de ocazie pentru a lansa o acuză virulentă la adresa Inchiziţiei din Lisabona. Iar în Franţa, janseniştii ţineau să asocieze acestui argument inevitabila pedepsire a iezuiţilor, după cum o dovedesc însemnările lui Laurent Étienne Rondet din Reflexions sur le desastre de Lisbonne (Reflecţii asupra dezastrului de la Lisabona).

În ciuda discuţiilor pe care le**-**a generat, interpretarea providenţialistă a fost astfel exploatată încât să dea un răspuns moralizator

unui eveniment care, prin amploarea lui, nu putea să nu fi avut o anumită semnificaţie. Acest val de prozelitism religios a afectat în mod inegal teritoriul european şi a durat atât cât a fost necesar pentru ca

uitarea să facă teama să dispară.

În refuzul invadării cotidianului de către tragic, dezastrul de la Lisabona a continuat să fie, prin antiteza creată, o temă de senzaţie. El a inspirat, de pildă, tragedia burlescăle Tremblement de terre de Lisbonne (Cutremurul de la Lisabona) (1756) a francezului Jean Henri Marchard. El l-a făcut să spere, apoi, pe Casanova **într-**o zguduire similară a Veneţiei, care, distrugând închisoarea în care se afla întemniţat, să îi redea acestuia libertatea. Tot el a servit drept pretext unor acţiuni de spionaj comercial ale Franţei şi Angliei, după cum o arată lucrarea aventurierului Ange Goudard, Discours politique sur les avantages que les Portugais pourraient retirer de leur malheur (Discurs politic cu privire la avantajele pe care portughezii le-ar putea obţine de pe urma năpastei lor), 1756… Totodată, el a devenit o temă a modei, de la îmbrăcăminte până la evantaie, şi chiar a jocurilor de societate – ca în Anglia, unde **s-**a inventat „jocul de-a cutremurul".

Ajuns pe ordinea de zi, evenimentul a avut o mare rezonanţă în mediul intelectual european. El apare aici ca reactualizarea unei viziuni asupra lumii şi a omului, ca o provocare pentru înţelegerea naturii şi, în consecinţă, pentru dezvoltarea ştiinţei.

Emoţionat, Voltaire scrie în 1756 poemul Dezastrul de la Lisabona. Prin el se pune capăt iluziei acelui „totul este bine" care, după Leibniz şi Pope, părea să se bucure tot mai mult de asentimentul filosofilor.

Izbit de amploarea catastrofei, Voltaire îl vede pe om ca „străin sieşi". El caută o etică a discursului şi descoperă că optimismul este, asemenea metafizicii, o cale de salvare iluzorie. Dezbaterea era lansată. Rousseau, incapabil să-şi trădeze concepţia asupra unei naturi de o veşnică bunătate, răspunde şocat: „Acest optimism, pe care îl consideraţi atât de crud, mă alină totuşi în acele suferinţe pe care dumneavoastră le socotiţi insuportabile…". Revenit, în aparenţă, la necesara iluzie („cândva totul va fi bine, iată speranţa noastră, / totul e bine azi, iată a noastră iluzie"), Voltaire produce una dintre operele sale cele mai fascinante, Candid sau optimismul (1759). El arată aici, cu o admirabilă ironie şi cu o mare înţelepciune, disproporţia fundamentală dintre explicarea lumii şi existenţa

1755 131

omului. Aşa se explică dezicerea lui de Teodiceea lui Leibniz, care îmbină elemente filosofice şi antropologice.

Afirmaţia finală a lui Candid – „Trebuie să ne cultivăm propria grădină" – conţine deja, în simplitatea ei absolută, principiul unui nou discurs asupra lumii. Argumentele pe care Melchior de Grimm şi Diderot le menţionau în corespondenţa lor literară, pentru a confirma cauzele geologice ale cutremurului, nu erau, aşadar, zadarnice.

Enigmaticul limbaj al pământului, natura străfundurilor sale apăreau, în marginea istoriei naturale, drept obiecte de analiză ale unui domeniu distinct al cunoaşterii: geologia. Aceasta este perspectiva din care Kant, în celebra sa lucrare Istoria şi fiziografia cutremurului de pământ, de la sfârşitul anului 1755, dezvoltă tema „utilităţii cutremurelor". Orice aspiraţie de a subordona cerului pământul era, potrivit demersului kantian, definitiv îndepărtată de ştiinţă şi de filosofic Dezastrul de la Lisabona, care nu-i alterase cu nimic optimismul, intra definitiv în analele cunoaşterii.

În aceeaşi epocă, „rămăşiţele grăitoare ale dezastrului", mereu căutate de călătorii străini amatori de emoţii noi, erau tot mai mult percepute ca resturi ale unui „fort ce ar fi fost aruncat în aer". O asemenea imagine, care crea impresia unui contact material cu un trecut inexorabil, definitiv convertit în refugiu romantic, oculta – dacă putem spune astfel – urbanismul vizibil al noii cetăţii a Luminilor, aşa cum fusese ea concepută de Pombal.

Polemicile pasionate, recreările fantastice şi zvonurile care făcuseră să vibreze atât de puternic secolul Luminilor nu au fost însă date uitării. Amintirea dezastrului nu putea fi disociată, pesemne, de un atât de larg legat filosofic şi estetic. Ea avea să răsune încă, în plin secol al XIX-lea, ca un simbol al unităţii spiritului european.

Ana Cristina Bartolomeo de Araiijo

Referinţe bibliografice

Blumenberg H., Daslachen der Thrakerin. Eine Urgeschichte der Theorie.

Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1987. Gorani G., Portugal. A corte e o pais nos anos de 1765 a 1767, Editorial

Atica, Lisabona, 1945. Kendrick T.D., The Lisbon Earthquake, Methuen and Co, Londra, 1956.

1769

Watt inventează motorul cu aburi

La 5 ianuarie 1769, James Watt a depus un brevet al cărui principiu, cu un titlu modest, viza „diminuarea consumului de vapori şi

de combustibil la maşinile cu ardere". Un obiectiv parcimonios, care, se va spune, se potrivea cu spiritul unui scoţian. Acest inventator de treizeci şi trei de ani, fabricant de ustensile de laborator la Glasgow, este însă unul dintre acei europeni încăpăţânaţi ai Epocii Luminilor, o persoană căreia îi plăcea să-şi bage nasul peste tot şi a cărei curiozitate a revoluţionat viaţa întregii lumi.

La treisprezece ani, Watt demonta deja tot soiul de maşinării în atelierul tatălui său, care era inginer. După aceea, s-a apucat de studiul limbilor, ajungând să stăpânească nu mai puţin de patru, a stat la taclale cu marii savanţi ai timpului său, s-a ocupat plin de pasiune de clasarea mineralelor, a uimit lumea prin cunoştinţele sale în domeniul antichităţilor, al legislaţiei şi al artelor frumoase, i-a citit pe metafizicienii germani şi s-a îndrăgostit pătimaş de muzică. „Mă aşteptam să dau peste un muncitor: am întâlnit un filosof", a trebuit să recunoască unul dintre interlocutorii săi, încă înainte de 1769. „Filosof", iată rostit termenul-cheie: pentru un european din secolul Enciclopediei, niciodată cultura nu va fi rodul unei specializări înguste, niciodată ştiinţa nu va progresa fără sprijinul generos – şi conjugat – al visării şi al bricolării.

Watt însuşi a povestit în ce a constat scânteia lui de geniu. În iarna lui 1763, avusese de reparat un model redus al maşinii concepute de Newcomen, folosit pentru experienţe de fizică practică la Universitatea din Glasgow. Inventată în 1705, maşina cu pricina utiliza presiunea atmosferică şi forţa aburilor produşi într-un cazan încins pentru a acţiona

IJ 1769 «:! 133

un piston, pe o cursă dus-întors, în interiorul unui cilindru. Astfel de maşinării serveau, cum-necum, drept „pompă" pentru evacuarea apei, în galeriile de mină şi în fabrici. Dar ele risipeau prea multă energie în alternarea încălzirii şi a răcirii la care erau supuşi pereţii cilindrului. „Ideea mea cum nu se poate mai simplă, spune ingeniosul Watt, a fost să îi adaug maşinii un condensor menit să coboare temperatura, în timp ce cilindrul ar rămâne în permanenţă cald".

Au urmat aproape douăzeci de ani de bricolări în echipă pentru a i se da invenţiei o formă cât mai nimerită. Rămas fără bani, Watt se asociase cu Roebuck, care avea nevoie de pompe în minele sale de huilă şi depusese brevetul împreună cu acesta, în 1769. În 1774, a

plecat din Scoţia şi s-a stabilit la Birmingham, unde îl aştepta un alt asociat ce dispunea de finanţe, Matthew Boulton, fabricant de jucării şi de obiecte din bronz, pe care le exporta în Franţa pentru a le reimporta apoi ca articole pariziene. Watt va găsi atunci sprijin financiar, entuziasm şi ajutor tehnic la Wilkinson, marele specialist al ţevilor de tun, şi de asemenea la Murdock, unul dintre acei maiştri a căror ingeniozitate practică a fost hotărâtoare.

Încetul cu încetul, maşina sa „cu mişcare simplă" a devenit de patru ori mai eficientă decât maşina cu aer cald, fiind utilizată ca pompă pretutindeni în Cornwall – în mlaştinile sărăturoase, în mine, în fabricile de bere sau în distilerii. Apoi, ea a servit la ridicarea apei care acţiona angrenajele sufleriilor, ale ciocanelor de presă şi ale laminoarelor din industria de prelucrare a fierului. În 1781, s-a făcut un nou pas, atunci când Watt a convertit mişcarea de du-te-vino într-o mişcare circulară, capabilă să acţioneze direct alte „mecanisme" cu ajutorul unei curele de transmisie. Devenită o rotativă „cu dublă mişcare" – în care forţa vaporilor este aplicată de ambele părţi ale pistonului printr-un cuplu bielă-manivelă (1782), înzestrat cu un paralelogram articulat (1784) şi dotat cu un regulator cu bile (1788) –, maşina cu aburi a lui Watt ajunsese deja, în preajma anului 1800, când îi expiră brevetul şi când lumea se aruncă asupra ei banalizând-o, adevăratul cal de povară al noii industrii. Cinci sute de astfel de maşini au fost fabricate, conferindu-i Marii Britanii poziţia de lider al tehnologiei cu o rentabilitate imediată. Descendentele lor se vor numi maşina cu înaltă presiune, locomotiva, turbina, motorul – adică întreg aparatajul unui univers nou, străbătut, violentat sau ordonat de continentul european.

Întâiul mare istoric al acestei revoluţii, Paul Mantoux, va scrie în 1927:

Eliberând marea industrie de obstacolele de care se izbea în conti-*" nu are, forţa aburilor a făcut posibilă uriaşa şi rapida ei dezvoltare.

(...) Oriunde huila poate fi procurată la un preţ rezonabil, se poate instala o maşină cu aburi. (...) De-acum, fabricile pot părăsi văile de pe cursul râurilor, unde au fost obligate să se dezvolte, solitare; ele ÎJ1 se vor apropia de pieţele de unde îşi cumpără materiile prime şi

unde B îşi vând produsele, ca şi de centrele populate de unde îşi recrutează personalul; ele se vor grupa, se vor asocia şi vor forma acele» aglomeraţii enorme şi întunecate deasupra cărora maşinile cu aburi H vor face să plutească eternii nori de fum.

Omagiul adus inventatorilor-filosofi, încăpăţânaţilor lor mecanici şi entuziaştilor lor comanditari s-ar putea extinde la aproape toate domeniile de activitate care umplu din ce în ce mai mult – şi care extind la scară europeană – astfel de peisaje, nemaiîntâlnite până atunci. De la maşina de filat – mule-jenny – a lui Crompton la aşa-numitul puddiage reuşit de Cort, industria textilă şi siderurgia modernă datorează totul pasiunii câtorva oameni; chimia şi sectorul căilor ferate vor beneficia apoi de un a priori ştiinţific mai bine pus la punct, dar numai obstinaţia câtorva temerari le va face să progreseze. Watt este, aşadar, iniţiatorul acelei aventuri industriale pe care orice spirit luminat voia să o ţină sub control – statut cu care el a şi intrat, de altfel, în memoria colectivă şi în catehismele şcolare.

Trebuie să ne ferim de demonetizarea acestei imagini în numele cine ştie cărei pregnanţe a infrastructurilor. Un Engels sau un Marx, marcaţi de imaginea atroce a situaţiei noilor clase muncitoare din Europa în preajma anului 1840, au invocat legea de fier a pieţei, tentaţia profitului şi imperativele rentabilităţii pentru a explica rapida preluare a acestor mari îndrăzneli ale tehnologiei. Ele – susţineau cei doi – ar fi rupt hăţurile prin care se înfrâna irezistibilul elan al capitalului. Mai multe studii recente au arătat, fără putinţă de tăgadă, că o asemenea optică îi acorda acestuia o importanţă exagerată: inventatorii erau adeseori mai mult decât strâmtoraţi financiar; o investiţie cu totul modică le era de ajuns manufacturierilor pentru a se echipa cu noile utilaje; pretinsa piaţă a fost o blândă cacofonie; empirismul inventării nu ţinea de nicio strategie, iar timpul era întotdeauna lăsat în voia lui.

unrx-1769 RAG 135

Să fie, aşadar, această baghetă magică a îndrăznelilor tehnice alfa şi omega unei revoluţii industriale al cărei epicentru l-ar constitui Europa? întrebarea nu e deloc hazardată: nu cu multă vreme în urmă, destule dintre aşa-numitele ţări subdezvoltate nu numai că psalmodiau jelania greutăţii strivitoare a transferului de tehnologii occidentale, care le-ar fi înglodat în datorii propriile întreprinderi, dar chiar afirmau că nu s-ar „ridica" niciodată dacă nu ar găsi în interiorul

lor forţa de a inventa. Răspunsul istoric al Europei, argumentat cu toate nuanţele abilităţii sale tehnologice, este, fără îndoială, mai puţin descurajant decât părea în jurul anului 1960. Aceasta pentru că revoluţia sa industrială a însemnat şi arta de a face ceva nou din ceva vechi, bizui**ndu-**se exclusiv pe propriile sale forţe.

De mai bine de două decenii, istoricii au descoperit că, într-adevăr, industrializarea **s-**a strecurat cu multă plăcere în paturi deja încălzite, în măsura în care, de foarte multe ori, ea **s-**a impus în regiuni „active", unde se exersa deja arta unei „proto-industrializări". Acolo, în inima zonelor rurale **–** altminteri, destul de planturoase **–**, meşteşugarii de la oraş sau de la sat, închişi în minusculele lor celule familiale de producţie, au înţeles mersul pieţei, devenind practic salariaţi ai negustorilor care vindeau produse textile în lumea largă. Iar unii dintre ei au ştiut să îmbrăţişeze înnoirile tehnicii, perfecţio**nându-**şi continuu atelierele, bricolând cunoştinţele noi, „prinse" pe frânturi şi mlădii**ndu-**şi vechile mişcări ale mâinilor. Nu toţi au reuşit, firește, existând chiar regiuni întregi care, deşi păruseră pline de elan, au recăzut în dezolarea involuţiei economice. Alţii, în schimb, au ştiut să se „ridice" în felul lor, fără un tapaj capitalist superfluu şi fără a căuta cu orice preţ o aplicare brutală a noilor invenţii la propriile maşini. Este o învăţătură utilă **–** trebuie **s-**o recunoaştem **–** pentru atâtea ţări sărace care, astăzi, aşteaptă cu mâinile în sân ajutorul tehnologiei.

Către sfârşitul secolului al XVIII-lea însă, plăcerea tehnicii **–** oricât de rafinată şi de discretă **–** nu venea niciodată singură. Ea însoţea şi însufleţea mereu alte noutăţi, care au modificat în acelaşi timp producţia agricolă, structurile populaţiei active, arta de a face banii să circule prin intermediul băncilor sau cea de a asigura transportul oamenilor şi al mărfurilor mai repede şi mai ieftin. Pentru ca o asemenea nerăbdare tehnologică să se manifeste, fusese nevoie să intervină nişte costuri considerate prea mari ale mâinii de lucru, o sete de lărgire a orizonturilor, un apetit al profitului, o percepere a pieţei ca domeniu ce trebuia cucerit.

Astfel, fiecare ţară europeană a ştiut să-şi inventeze un uz propriu al tehnicilor inedite şi niciodată extinderea industrializării pe continent **–** iar mai apoi peste mări şi oceane **–** nu **s-**a făcut prin

aplicarea strictă a unui singur model, fie el şi al Angliei, adică al primei ţări revoluţionate de maşina cu aburi. Totul a fost o chestiune de ambiţie, de fler, de aptitudini mobilizate la momentul oportun. Ca atare, procesul de modernizare a Europei prin industrie vine din**tr-**o formă fericită de impresionism, din**tr-**un geniu polimorf, din**tr-**un spirit întreprinzător cu o puternică tentă naţională şi, nu mai puţin, din**tr-**un pragmatism indigen. Cu alte cuvinte, maşina ieşită din ceţurile scoţiene nu a fost chiar atât de năucitoare cum ne lăsau să credem descrierile zonei Coketown **–** la Dickens **–** sau cele ale industriei textile franceze, în Poporul lui Michelet. Ea nu era, evident, decât un excelent animal de povară, pe care l**-**au învăţat să facă sluj atunci când era mângâiat pe grumaz şi pe care l**-**au pus să producă cu bună ştiinţă.

Ne vom feri totuşi să cultivăm imaginile angelice. Vremurile erau grele, în ciuda relativei înviorări aduse de punerea în aplicare a inovaţiilor tehnice. Timp de un secol, din 1760 până în 1860 aproximativ, mecanizarea a fost o tortură pentru populaţia de rând a Europei. Muncitorul **–** bărbat, femeie sau copil **– s-**a trezit legat cu totul de maşină, fiind obligat să o alimenteze, să o supravegheze şi să o cureţe. Asurzitoarele ateliere erau toride vara şi glaciale iarna, iar uleiul îi umplea din cap până**-**n picioare pe aceşti sclavi ai mecanicii care îndurau între douăsprezece şi cincisprezece ore pe zi de muncă abrutizantă, cu aceleaşi gesturi repetate neîncetat şi cu eforturi fizice care scoteau sufletul din om. În jurul anului 1830, la Manchester, aveai impresia **–** spune Engels **–** că te afli „în mijlocul unei armate care se întoarce din**tr-**o campanie”, atât de numeroşi erau cei schilozi sau diformi. Salariile vor întârzia mult timp să crească, protecţia socială şi cea sanitară având la fel de mult de aşteptat până să înceapă a fi instituite. Disperarea şi mizeria, promiscuitatea locuinţelor şi alcoolismul din taverne constituiau un loc comun pentru toate zonele industriale. Atunci când îşi făceau apariţia bolile sau câte o criză economică, situaţia întrecea toate limitele suportabilului, iar revolta mocnea, **într-**un preludiu al grevelor oarecum organizate.

Naţiunile care se aflau în posesia maşinilor exploatau şi asupreau deopotrivă ţările înapoiate, cele care le furnizau materii prime şi

pieţe de desfacere. Marea Britanie, dominând mările, **s-**a aflat de

astă dată în măgulitoarea poziţie de model demn de urmat. În jurul anului 1830, comerţul pe care îl practica reflecta cât se poate de clar impunerea ei ca putere tutelară (statut pe care, treptat, îl vor dobândi de asemenea Franţa, Germania, Belgia sau Olanda, apoi Statele Unite). Trei sferturi dintre importurile engleze constau în produse alimentare şi materii prime, 85% dintre exporturi fiind produse industriale. Astfel, încetul cu încetul, stambele, firele textile, metalele prelucrate şi maşinile produse în Anglia au fost schimbate contra grânelor din America sau din Europa Orientală, a cărnii din Australia şi Argentina, a produselor tropicale din colonii şi din America Centrală. Lira sterlină a închis circuitul financiar, navele şi asigurările britanice au monopolizat întreg comerţul important, iar taxele prelevate – pentru ambele sensuri ale acestui „liber" schimb – au fost mai mult decât profitabile.

Dar să nu exagerăm descriind în culori mult prea întunecate parcursul exploatărilor, dominaţiilor şi al problematicilor de creştere economică ce se anunţă către mijlocul secolului al XIX-lea. Maşina nu îşi epuizase încă posibilităţile de utilizare. Ea a sporit randamentul forţei de muncă şi capacitatea de producţie a întreprinderilor. A permis crearea de noi bunuri şi servicii, mai mult decât binevenite **într-**o lume în care revoluţia demografică se afla în plină desfăşurare. A revigorat vechiul domestic sistem, a sfidat agriculturile rutiniere, a oferit o formidabilă şansă de supravieţuire nou-veniţilor. După 1850, ea va şti să înfrunte consecinţele propriului său succes – luptă de clasă, colonizare, imperialism, recrudescenţă a drepturilor banului – prin noi salturi tehnologice.

Până la urmă, James Watt a fost un fel de zână bună pentru o nouă civilizaţie. O civilizaţie în care omul, pătruns mai mult de drepturile sale decât de îndatoriri, a devenit cea mai bună referinţă, iar inventivitatea sa – cea mai sigură garanţie a progresului. O civilizaţie în care individul a fost liber să îşi investească talentul aşa cum a găsit de cuviinţă, fără a ţine seama în mod deosebit de discriminările sociale şi de vechile ierarhii. O civilizaţie în care referinţele burgheziei luminate – familia, economiile, îndrăzneala calculată, ambiţia bine dozată – au devenit virtuţi universale sau chiar prejudecăţi, în fine, o civilizaţie care a clădit solidaritatea pe o sporire primordial mecanică a efectului comportamentului abil şi al şansei.

Jean-Pierre Rioux î§8

Referinţe bibliografice

Mantoux R, La Révolution industnelle au XVIIe siècle, Litec, Paris, 1958 t Rioux J.

— R, La Révolution industnelle (1780 – 1880), Seuil, Paris, ed. nouă, 1989.

ni f;

1789

Parisul declanşează Revoluţia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, nenumăraţi savanţi şi reprezentanţi ai nobilimii luminate se întâlnesc în reţeaua europeană a academiilor, ca şi în saloane sau în loje masonice, adică în acele spaţii privilegiate ale republicii literelor. Spiritul epocii întreţine o adevărată manie a călătoriilor şi o formidabilă curiozitate cosmopolită. Orice tânăr englez cultivat face „marele tur", iar „călătoria în Italia" trebuie neapărat să vină ca o încoronare a educaţiei. În privinţa acestor itinerare alegre şi a acestor schimburi libere, Franţa ajunge să ocupe primul loc, nu numai datorită răspândirii francezei ca limbă a diplomaţiei, începând cu 1714, dar şi graţie propagării unei culturi al cărei nucleu de iradiere, aflat iniţial la Versailles, avea să se fixeze treptat la Paris. Capitala Franţei **s-**a impus atunci ca principal centru cultural şi ca loc privilegiat al dezbaterilor politice din Europa. O dovedesc numeroasele jurnale şi corespondenţe literare (cea a lui Grimm fiind celebră) care colportează pretutindeni aşa-numitele noutăţi de la Paris, devenind un ecou permanent al extraordinarei ebuliţii de la Palais Royal. Nenumăraţi savanţi şi oameni de litere străini pornesc **într-**acolo, asemeni principilor şi regilor înşişi, precum Christian al VII-lea al Danemarcei, Gustav al III-lea al Suediei sau Iosif al II-lea al Austriei.

În ultimele volume din Tabloul Parisului, apărute la Amsterdam cu câteva luni înainte de declanşarea Revoluţiei, Louis Sébastien Mercier remarcă faptul că marea capitală a Franţei este cea care dă întotdeauna tonul şi că ea poartă „torţa filosofiei", a cărei „flacără este vie şi domină întreaga Europă":

Iar englezii, italienii, germanii, care au fost martorii acestei interesante încleştări a spiritelor, se vor înclina în faţa exprimării Filosofului

Parizian. El este făcut să dea astfel de lecţii tuturor celorlalte popoare ale lumii.

Retras în Elveţia, după ce a „părăsit Parisul pentru a-l putea

zugrăvi mai bine", Mercier îşi adresează sieşi un îndemn emfatic, anunţând spiritul care va prevala de-a lungul celor zece ani revoluţionari:

Cenzurează nu abuzurile unui oraş, ci abuzurile a căror reformă interesează întreaga umanitate. Aşezat pe această stâncă ce domină Europa, scrie pentru tot Universul.

Noua Atena

Presa germană, deosebit de atentă la mersul lucrurilor în Franţa, comentase, de pildă, dizgraţia în care căzuse bancherul Necker şi revenirea acestuia. La aflarea veştii despre convocarea Stărilor Generale, cea care devenea atentă era, însă, întreaga Europă. Insistând asupra caracterului memorabil al Revoluţiei franceze („Un asemenea fenomen în istoria umanităţii nu mai poate fi uitat…"), Kant a arătat rolul esenţial al opiniei publice. Aspectul determinant al procesului respectiv l-a constituit, într-adevăr, o extraordinară accelerare mediatică. Odată cu Adunarea Naţională Constituantă apăruse, încă din iulie 1789, o nouă formă de presă: pentru prima dată în istoria umanităţii, jurnaliştii au fost acreditaţi să asiste la un eveniment „în direct" şi să redea ad litteram discursurile publice. Europa a răsunat, aşadar, de puternicele ecouri ale tribunei pariziene, creându-se un efect absolut inedit de proximitate. Iar Büchner avea să poată scrie Moartea lui Danton utilizând chiar cuvintele rostite de orator, aşa cum fuseseră ele reproduse în presa germană.

În preajma estradei imense a acestui prodigios teatru se înghesuie o mulţime de noi vizitatori. Sunt foarte mulţi germani, dar şi englezi ca Thomas Paine care, după un ocol prin America, se refugiază în 1790 la Paris, unde, în 1792, devine cetăţean francez, fiind apoi ales în Convenţie. La rândul său, grecul Adamantis Corai, aflat în exil din 1788, vede în Mirabeau spiritul lui Demostene şi îi declară unui corespondent din Smirna cum că vede la Paris „lucruri cu adevărat greceşti". Aceşti călători europeni sunt primiţi în diferitele cluburi şi, în special, în forumul politic şi literar creat în 1790 sub numele de Cercul social, de elitre Nicolas de Bonneville (francmason yiU.» 1789 T «O 141

cosmopolit, ce îi cunoştea îndeaproape pe scriitorii englezi şi germani) şi de abatele Claude Fauchet (care încearcă să alăture, **într-**un sincretism inspirat, tradiţia umanismului creştin şi raţionalitatea Epocii Luminilor). Şedinţele publice, reunind cinci până

la opt mii de spectatori, se desfăşoară **într-**o clădire numită Circul, construită câţiva ani mai înainte de ducele d'Orléans în interiorul faimosului Palais Royal. Preocupat să-i lumineze pe oameni, fie ei vorbitori de franceză sau de orice alte limbi, Cercul editează şi difuzează mai multe traduceri ale constituţiei din 1791, precum şi un ziar intitulat La Bouche defer (Gura de fier), care are corespondenţi în întreaga lume. Camille Desmoulins avea să se întrebe, cu acel ton satiric care dădea nerv publicaţiei sale Revolutions de France et de Brabant (Revoluţii din Franţa şi din Brabant):

Cine se îndoieşte că scumpul nostru abate Fauchet – procuror general al Cercului Social şi al confederaţiei universale, al acestei congregaţii a propagandei care îşi ţine şedinţele la Circul de la Palais Royal – nu reuşeşte să facă să ţâşnească flacăra patriotică până şi din aşchiile de cremene de pe malurile Rinului şi din Germania şi că nu împinge cucerirea libertăţii până în Siberia, această provincie a Bastiliei?

Anacharsis Cloots, baron prusac, enciclopedist, stabilit la Paris din 1776 şi supranumit, încă din 1789, „oratorul speciei umane", **s-**a identificat mai mult decât oricine altcineva – susţi**nându-**l până în pânzele albe – cu un „proiect de republică universală", al cărei centru incontestabil ar fi Parisul, declarat „capitală a planetei". Prenumele Anacharsis fusese împrumutat în acest scop din celebra operă a abatelui Barthélemy, unde se povestea destinul unui tânăr scit, călător împătimit şi vorbitor de greacă, un contemporan al republicii ateniene care visa să extindă modelul acesteia în rândul naţiunilor vecine. Cloots şi-a propus ca obiectiv confederarea străinilor din Paris, astfel încât ei să poată reprezenta ansamblul umanităţii, şi a cerut apoi să se convoace aici o „Adunare Generală a lumii întregi". În ziua de 19 iunie 1790, el este primit la tribuna Adunării împreună cu treizeci şi şase de străini de naţionalităţi diferite, fiecare îmbrăcat după specificul ţării sale. Printre ei se aflau: un spaniol, victimă a Inchiziţiei; baronul de Trenck, scăpat cu greu din închisorile prusace; patrioţi olandezi; un arab şi un caldeean, pe numele lor Chavis şi Chammas, interpreţi la Collège de France pentru limbile orientale. La sărbătoarea Federaţiei, Cloots continuă să

reclame o naţiune unică pentru întreaga lume, capitala urmând

să fie Parisul, pentru a se putea asigura pretutindeni o pace perpetuă.

După cum nota şi Michelet în a sa Histoire de la Révolution française (Istoria Revoluţiei Franceze), în" (17) 91, sub aparenţa unui iminent război, în marele suflet european exista, de fapt, o înduioşătoare concordie". Pe linia graniţei franceze apăruseră nenumărate inscripţii conţinând, deopotrivă, un mesaj de fraternitate şi un îndemn. Una dintre ilustraţiile numărului 73 al publicaţiei Revolutions de France et de Brabant arată, de pildă, **într-**un sat frontalier din Jura, o bornă pe care se afla gravat: „Străine, ai atins acest tărâm, eşti liber. Dragostea şi consideraţia francezilor". Pe aceeaşi temă, Goethe realizează, pe malul Mosellei, o acuarelă – păstrată la Goethe Museum din Düsseldorf – ce înfăţişează un catarg având în vârf o bonetă frigiană şi purtând un panou care îi semnala astfel călătorului intrarea pe teritoriul francez: „Trecătorule, acest pământ este liber".

Valmy

Odată cu lupta de la Valmy din 20 septembrie 1792 şi, mai ales, cu cea de la Jemmapes, din ziua de 6 noiembrie a aceluiaşi an – confruntare care a fost pentru naţiunea înarmată adevăratul botez al focului, iar pentru aşa-numita „stare a treia" prilejul unei experienţe noi, a gloriei militare, ce a consacrat-o ca principiu al oricărei suveranităţi –, apare o altă imagine, mult mai energică, a Franţei revoluţionare, vizibil îndepărtată de pacifismul iluminist. Admirator declarat al acelor armate entuziaste şi neobosite care duceau cu ele „eliberarea lumii", Michelet evocă paradoxul unui „război sublim… (unui) război paşnic pentru instaurarea păcii veşnice". Într-adevăr, naţiunea franceză începea atunci războiul sfânt, uitând declaraţia de pace universală pe care o făcuse la 2 mai 1790 şi în care renunţa la toate cuceririle ce puneau sub semnul întrebării „libertatea unui alt popor". **Într-**un raport din februarie 1793, Carnot utilizează exact aceiaşi termeni, dând asigurări că „sistemul nostru nu înseamnă în niciun caz dominaţie, ci fraternitate". Reticenţelor lui Robespierre – cel care avertiza, pe bună dreptate, că „nimeni nu-i iubeşte pe misionarii înarmaţi" – girondinii le opuneau, în marea dezbatere pe tema războiului, necesitatea unei cruciade a libertăţii, pentru ei ÎSÂTX 1789 „Jyfl 143

fiind important să se comporte, potrivit expresiei lui Vergniaud, ca nişte adevăraţi „binefăcători ai speciei umane". În comunicatul său

din 22 decembrie 1791 adresat popoarelor Europei, Condorcet dezvoltă un vast proiect de regenerare care ţinteşte mult dincolo de graniţele naturale ale Franţei.

Toate aceste campanii militare au putut îmbrăca (cel puţin la începuturile lor) forme seducătoare, similare unei promisiuni a fericirii, fiindcă opinia publică şi marile spirite ale epocii erau marcate de o bogată literatură politică şi juridică ce întemeia de multă vreme speranţele de pace pe constituirea unui „corp european". Aceasta este tema principală a Proiectului de pace perpetuă (Projet de paix perpetuelle), publicat în 1713 de către abatele Saint-Pierre. Animat de o preocupare precoce pentru fericirea popoarelor, ca reacţie împotriva ideologiei de cucerire şi anexare ce marcase semnificativ sfârşitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, blândul abate se inspira dintr-un legământ al lui Henric al IV-lea pus în lumină de Sully, în lucrarea sa Economie royale (Economia regală), unde era vorba de o federaţie creştină a Europei alcătuită din cincisprezece state supuse unui organism central capabil să regleze toate diferendele.

Această idee de unificare sub forma unei societăţi europene îşi are originea în umanismul renascentist. Ea este reluată de numeroşi filosofi, ca Hugo de Groot, Puffendorf sau Leibniz, ultimul remarcând: „Eu nu fac parte dintre aceia care sunt fanatizaţi de ţara lor sau de o naţiune anume, ci am în vedere slujirea întregii specii umane". Editor al unui Extrait du projet de paix perpetuelle şi însărcinat cu clasarea manuscriselor abatelui Saint-Pierre, Rousseau considera că acest frumos program nu se putea realiza decât prin mijloace violente, „ameninţătoare pentru omenire". În opinia lui, singura soluţie pentru ca această „ligă europeană" să nu se dovedească funestă era constituirea unei „confederaţii politice" stabile, care să dispună de o veritabilă forţă disuasivă şi coercitivă. În opusculul său din 1795, intitulat Pentru pacea perpetuă. Proiect filosofic, Kant reia această foarte veche dezbatere pe care Revoluţia franceză a readus-o în actualitate. După el, în faţa fatalităţii universale a războiului, nu exista nicio altă speranţă în afara unei mari alianţe voluntare a popoarelor (Republica Franceză fiind centrul cel mai indicat al acesteia), care să fie întemeiată pe universalitatea dreptului şi care să respecte în egală măsură identităţile naţionale şi necesara dimensiune cosmopolită a lumii noi.

DATE l „LOCURI
Îi tivi.
În marş forţat

„Minunile vitejiei şi ale spiritului la care Italia a fost martoră în cele câteva luni au deşteptat un întreg popor adormit", scrie Stendhal la începutul Mănăstirii din Parma. Greaua contribuţie de război a fost răscumpărată, după cum spune el, de „valul de fericire şi de bucurie care **s-**a revărsat în Lombardia, odată cu aceşti francezi atât de săraci...". Pentru a se celebra sfârşitul lumii vechi, vestit de noua fraternitate fără frontiere, au fost plantaţi ici-colo, în Mainz şi în Piemont, mai mulţi copaci ai libertăţii şi **s-**au dansat câteva carma-niole europene. Banchetele decorate cu cocarde tricolore, cluburile de prieteni ai libertăţii, sărbătorile după modelul liturghiilor franceze – precum cea a lui Virgiliu, la Mantova, în 15 octombrie 1797 – i-au adunat pe „patrioţii" din toate ţările învecinate şi au consfinţit constituirea republicilor-surori (cisalpină, ligurică, romană, parthenopeană, helvetică...). Misionară, în felul său, pe lângă diferiţi regi, pe care îi avertizează asupra apropiatei zile a judecării lor, Juliette de Sade susţine la rândul ei că, în nebunescul său turneu italian, a reuşit să-l lumineze pe papă şi să-l scoată din letargie pe regele Sardiniei, cel pe care îl calificase drept „împărat al marmotelor".

Dezamăgirea a fost pe măsura acestui vulcanic entuziasm filosofic. Pentru Taine, totul n-a fost decât o banală tragicomedie, reluată la nesfârşit de secta iacobinilor:

E vorba de o reprezentaţie în străinătate a piesei care de opt ani se joacă la Paris, o traducere a ei improvizată şi impertinentă în flamandă, în olandeză, în germană, în italiană, o adaptare locală, fie otova, fie cu variante, omisiuni sau prescurtări, dar cu mereu acelaşi final, care înseamnă un potop de lovituri de săbii...

Cert este, în orice caz, că ideea unei mari naţiuni preluată de Bonaparte nu avea nimic de-a face cu federalismul, ci rămânea exclusiv iacobină, iar „sistemul european" la care visa el (după cum o arată Memorialul de la Sfânta Elena) se baza pe o patrie comună, pe un singur popor, pe un Cod de Legi unic şi pe o comunitate a obiceiurilor. Campania din Egipt – care, pentru o clipă, a părut să şteargă străvechea opoziţie dintre Occident şi Orient, pe care se miX X 1789 ŢAu 145

clădise o bună parte a identităţii europene – nu a făcut decât să

deschidă ceva mai mult orizontul imediat al unui imperiu universal, unic şi indivizibil. Prin urmare, împotriva acestui mesianism care nu mai oferea, în fond, decât perspectiva unei hegemonii franceze, va avea loc o tresărire de personalitate a celorlalte naţii europene.

Pentru prima dată, în mod cât se poate de hotărât, culturile aveau să se afirme în diversitatea lor. În Italia, pretenţiile francezilor de a-şi impune propria limbă şi, mai ales, jefuirea operelor de artă în urma Tratatului de la Campo-Formio au redat strălucirea tragediilor lui Vittorio Alfieri. În piesa intitulată de el Misogallo – şi care, după cum o arată şi titlul, se dorea a fi distrugătoare la adresa galilor – îi învăţase pe compatrioţi să-i deteste pe francezi, cărora le imputa paralizarea spiritului naţional. Italienii au putut astfel să îşi redescopere trecutul şi limba **într-**o serie întreagă de opere „reacţionare", una dintre cele mai cunoscute fiind, în 1806, Dei Sepoleri a lui Ugo Foscolo. În Germania, scriitorii au creat, la fel, o imagine din ce în ce mai nefavorabilă Franţei, al cărei proiect de republică universală avea să fie desemnat ca antieuropean de către Herder sau de Goethe care, ceva mai târziu, **într-**o conversaţie cu Eckermann din 4 ianuarie 1824, consideră că „toate tentativele de introducere din exterior a unor inovaţii a căror necesitate nu este înrădăcinată în substanţa intimă a unei naţiuni sunt pur şi simplu o prostie".

Europa **s-**a descoperit pe sine – în multiplele ei avataruri – nu doar prin marşurile militare, ci şi prin rătăcirile acelei veritabile internaţionale a proscrişilor. Patrioţii europeni refugiaţi la Paris, protestanţii întorşi acasă, emigranţii francezi din diferitele ţări, oamenii Convenţiei alungaţi în 1815 – cu toţii au fost siliţi să devină europeni şi să dobândească astfel o cunoaştere altminteri imposibilă. Dacă nu ar fi fost constrâns să se stabilească o bună bucată de vreme la Londra, Chateaubriand nu ar fi scris, probabil, acel Essai sur la littérature anglaise (Eseu despre literatura engleză) din 1836, la fel cum, fără itinerarele ei din exil, Madame de Staël nu ar fi publicat, cu siguranţă, volumul său De l'Allemagne (Despre Germania) în 1810. Trebuie să „avem un spirit european", spune ea, întrucât „naţiunile trebuie să-şi servească drept călăuză unele celorlalte". De aceea, „nu există un serviciu mai mare pe care îl putem face literaturii decât să transpunem din**tr-**o limbă în alta marile capodopere ale spiritului uman". Trebuie să recunoaştem că această susţinere a traducerii ca act

european prevalase încă dinainte de Revoluţie **într-**o instituţie

culturală precum Muzeul, apoi Cercul Social, iar mai târziu Institutul, după cum o dovedeşte proaspătul şi viul interes pentru literaturile străine, ilustrat, de pildă, de L'Histoire de la littérature italienne (Istoria literaturii italiene) a lui Ginguene, publicată în Franţa între 1811 şi 1819.

Consecinţa paradoxală a Revoluţiei franceze a fost că oamenii **s-**au simţit mai puţin cetăţeni europeni şi mai mult cetăţeni ai propriei lor ţări. Dar memoria franceză, mai ales în avântul său pacifist din secolul XX, a preferat să reţină în primul rând entuziasmul mesianic ce a animat această îndelungată perioadă furtunoasă şi să vadă în proiectul de republică universală promisiunea unui viitor al reconcilierii. Aşa se întâmplă în piesele lui Romain Rolland consacrate Revoluţiei sau în La Marseillaise a lui Jean Renoir (film realizat pentru aniversarea a o sută cincizeci de ani şi care avea să iasă pe ecrane în preajma războiului), ce se încheie cu un fragment din discursul lui Goethe adresat tovarăşilor săi de pe câmpul de luptă de la Valmy („Acum şi aici se naşte o nouă eră a istoriei lumii, iar voi veţi putea spune: am fost şi noi acolo"). Ori în pelicula Napoleon, unde bătrânul Abel Gance lucrează până în 1970 asupra lungii tirade a lui Saint**-**Just pentru a o transforma **într-**un comunicat solemn către o Europă a Naţiunilor în acord cu temele dezvoltate pe atunci de generalul de Gaulle.

Jean**-**Claude Bonnet

Referinţe bibliografice

Hazard P., La Révolution française et les lettres italiennes (1789 – 1815).

Slatkine, Geneva, 1977. Lefebvre J., La Révolution française vue par les Allemands, Presses universitaires de Lyon, 1987. Michelet J., Histoire de la Révolution française, Gallimard, col. „Pleiade".

Paris, 1989. Taine H., Les Origines de la France contemporaine, Laffont, Paris, 1986.

?! %

r: mu „f's* – 1812

$. * În îţi.

un

Napoleon intră în Moscova

Reformele lui Petru cel Mare pun capăt secularei separări dintre Rusia şi Occident. Graţie lor, Rusia va începe să joace un rol însemnat în concertul naţiunilor europene. Deceniile care au urmat domniei ţarului Petru sunt marcate de influenţa crescândă a Imperiului Rus asupra afacerilor internaţionale, cele mai mari succese urmând să fie atinse către sfârşitul domniei Ecaterinei a II-a.

La finele secolului al XVIII-lea, Revoluţia franceză a condus la o reconsiderare a relaţiilor internaţionale; ea deschide calea confruntării dintre o Franţă preponderent burgheză şi coaliţiile feudalo-monarhice. Aşa se naşte dictatura napoleoniană. În faţa unor astfel de ameninţări, Rusia constituie, împreună cu Anglia, forţa cea mai impunătoare a coaliţiilor antifranceze. Această enormă şi îndepărtată putere nordică era încă destul de puţin cunoscută, populaţia europeană văzând în ea, de obicei, un pământ deopotrivă barbar şi patriarhal, administrat de nişte despoţi asiatici. Or, pe continentul european, ea ajunge să fie unicul obstacol în calea expansionismului napoleonian. Reconcilierea celor doi suverani, în urma Tratatului de la Tilsit, nu face decât să întârzie întrucâtva confruntarea militară.

În iunie 1812, Napoleon pătrunde în Rusia. Năvălirea Marii Armate în Moscova marchează un moment de cotitură în istoria continentului nostru, care priveşte nu doar cele două părţi implicate, ci întreaga Europă.

Numai că Moscova nu este, în primă instanţă, obiectivul atacului francez. împăratul se aştepta la un război de scurtă durată, în care să-şi impună rapid superioritatea. Mişcarea lui Napoleon către Moscova este determinată – sau, mai bine zis, impusă – de manevrele comandamentului rus, care, prin metoda „scită" a retragerii din faţa

Inamicului, îl atrage dibaci şi continuu pe duşman în interiorul unei ţări ostile, slăbindu-i trupele şi făcându-i comunicarea extrem de dificilă, în vreme ce hrana oamenilor şi a animalelor devine tot mai greu de asigurat.

Conform principiului fundamental al strategiei sale – distrugerea forţei vii a adversarului prin lovituri nimicitoare –, Napoleon intenţionase, la început, să învingă corpul de armată rus cel mai înzestrat în arme şi materiale, adică cel din care făcea parte şi

Alexandru I. Se gândea la o confruntare directă, care să decidă în favoarea lui rezolvarea conflictului. Atunci când acest corp al armatei I a fost retras de pe linia graniţei, Napoleon a elaborat un alt plan: să profite de dispersarea armatelor I şi a II-a pentru a pătrunde între ele şi a le nimici pe fiecare în parte. Nici acest plan nu a putut fi dus la bun sfârşit. Bagration a evitat intrarea în luptă a armatei a II-a, retrăgân**du-**şi trupele de la Vitebsk chiar sub nasul lui Napoleon. Astfel, cele două armate ruse **s-**au putut întâlni la Smolensk, la începutul lui august. Napoleon a încercat din nou o bătălie decisivă, dar din nou comandantul rus **–** Barclay **–** a refuzat să se angajeze în această luptă. După ce a încercat să apere oraşul cu preţul unor grele pierderi de vieţi omeneşti, el **s-**a retras din calea francezilor, deplasân**du-**se tot mai mult către est.

Abia atunci, la Smolensk, Napoleon a înscris Moscova printre obiectivele imediate, iar după Borodino, cucerirea Moscovei (chiar cu preţul unei noi bătălii) a devenit principala miză a campaniei. Armatele sale intraseră deja în cincisprezece capitale, dar tot ce conta acum era cucerirea acestei vechi cetăţi ruseşti, final mult visat al unui război epuizant, verigă unind Europa cu Asia, cheie a unei dominaţii asupra lumii întregi.

Dar Kutuzov nu se angajează în luptă.

În seara de 13 septembrie, după reuniunea de la Fiii a consiliului său militar, el dă ordinul de evacuare a Moscovei. De două sute de ani oraşul nu se mai confruntase cu prezenţa trupelor străine, în 14 septembrie, atunci când ultimele unităţi ruseşti părăseau poziţiile cele mai îndepărtate, Marea Armată, împărţită în trei coloane, pătrunde în Moscova în sunet de fanfare. În jurul amiezii, Napoleon soseşte cu mare pompă pe colina Poklonnaia. Sub ochii săi se întinde un peisaj măreţ, puţin obişnuit pentru un european: un oraş imens, înecat în verdeaţă, jumătate bizantin, jumătate asiatic.

1812 RAXI 149

Împăratul se aştepta să primească o delegaţie a autorităţilor locale care să îi înmâneze cheile oraşului: ritualul obişnuit. Dar timpul trece, orele după-amiezii se scurg, fără ca nimeni să apară. Pe străzi domneşte „o tăcere dublată de teamă". De-a lungul caselor abandonate, pe bulevarde şi în pieţe, doar tropotul cavaleriei franceze răsună: dintre cei 200.000 de locuitori, se mai aflau în oraş aproximativ 10.000 la intrarea trupelor franceze şi mai puţin de 6.000 la retragerea

acestora. Napoleon doarme **într-**un han din apropierea barierei Dorogomilov şi nu intră în capitala rusă decât a doua zi, pe 15 septembrie, pentru a se instala la Kremlin împreună cu gărzile şi cu statul său major.

Primul lucru care îl şochează la Moscova este, aşadar, abandonarea oraşului. Nu are nicio îndoială că francezii sunt confruntaţi cu o majoră acţiune patriotică a ruşilor, ceea ce nu anunţa încheierea războiului, aşa cum spera împăratul, ci continuarea lui. Şi încă sub nişte forme care nu prevesteau nimic bun.

Al doilea şoc **s-**a produs douăzeci şi patru de ore mai târziu.

Napoleon se afla încă la Dorogomilov atunci când este înştiinţat că în diferite puncte ale oraşului câteva clădiri sunt în flăcări, în primul moment, el nu acordă o prea mare importanţă acestui fapt, crezând că incendiile respective au fost stârnite de „focurile pe care soldaţii le-au aprins mult prea aproape de casele construite în întregime din lemn".

În noaptea de 15 spre 16 septembrie, un vânt puternic aţâţă flăcările, extinzând incendiul spre centru, la Kitai Gorod şi Kremlin. Napoleon scapă în ultima clipă şi se refugiază în palatul Petrovski, din afara oraşului. În 18 septembrie, datorită ploii, incendiul începe să se domolească. Bilanţul este dramatic: în câteva zile, Moscova, simbolul statului rus, centrul religios, cultural şi istoric al ţării, a fost transformată în scrum, împreună cu toate comorile ei seculare, cu bogăţiile sale materiale şi spirituale, cu proviziile pe care Napoleon le promisese trupelor extenuate de cele trei luni de campanie. Ruinele Moscovei au atras atenţia întregii Europe.

Cauzele incendiului nu au fost complet elucidate. Se poate ca **într-**o febră patriotică a autodistrugerii, locuitorii Moscovei să-şi fi dat foc propriilor case şi prăvălii. Pe de altă parte, comandamentul rus avea interesul să distrugă unele obiective strategice importante aflate în oraş. Câteva dintre focarele incendiului pot fi puse însă la fel de bine şi pe seama imprudenţei soldaţilor francezi.

Napoleon susţine, în schimb, că incendiul a fost pus la cale de către guvernatorul capitalei, Rostopcin; el îl acuză pe acesta din urmă că a dat Moscova pradă flăcărilor exact în momentul intrării francezilor în oraş, după un plan dinainte stabilit, că a scos din capitala rusă toate mijloacele de combatere a incendiului şi că, pentru

aprinderea focurilor, a folosit slujbaşi din administraţia oraşului şi prizonieri de drept comun, eliberaţi special în acest scop.

În toamna lui 1812, manifestele ţarului, propaganda rusă, ca şi predicile ţinute în biserici resping aceste „afirmaţii mincinoase" şi îl învinovăţesc de declanşarea incendiului pe Napoleon în persoană, marele profanator al sfintelor comori ale naţiilor, distrugătorul tronurilor legitime, cel care adusese în Rusia depravarea şi „spiritul ateu" al Revoluţiei franceze. Această versiune a responsabilităţii purtate de francezi reapare, în mod curios, şi în istoriografia sovietică de după război, cu aceeaşi vehemenţă şi aceeaşi lipsă de argumente solide.

Referitor la ceea ce se întâmpla în acel oraş părăsit, pe cale de a se transforma în scrum, Napoleon dispunea însă, graţie unei eficiente reţele de agenţi, de informaţii nefanteziste, toate documentele atestând cu o constanţă impresionantă că incendiile aveau drept origine persoane care, **într-**un fel sau altul, depindeau de administraţia municipală: poliţişti, ocnaşi etc. Responsabilitatea lui Rostopcin pentru cele petrecute este, de asemenea, dovedită de anumite surse ruse, potrivit cărora el însuşi ar fi luat parte la organizarea incendierii.

La scurtă vreme după cucerirea oraşului Smolensk, atunci când pentru întâia oară se contura perspectiva luării cu asalt a Moscovei, Rostopcin concepuse un plan de distrugere prin foc a capitalei, în viziunea lui, această măsură extremă trebuia să stârnească furia „de nestins" a poporului împotriva năvălitorilor francezi şi să-l priveze pe Napoleon de toate avantajele politice şi militare obţinute prin ocuparea capitalei. Astfel, ar fi devenit posibilă expulzarea lui din Moscova şi, în consecinţă, grăbirea încheierii războiului. Rostopcin începuse deja să pună în aplicare acest proiect secret, când, în seara de 13 septembrie, a primit de la Kutuzov ordinul de a preda oraşul. Atunci, el a scos în afara Moscovei furtunurile de pompă pentru stingerea incendiilor şi le-a dat instrucţiuni celor mai de încredere dintre ofiţerii de poliţie: să pună foc comisariatelor, depozitelor de alimente, ca şi câtorva case particulare din diferite cartiere, ceea ce **s-**a şi făcut în seara de 14 şi în cursul zilei de

* < 1812 A «151

15 septembrie. De asemenea, a pus să fie eliberaţi mai mulţi deţinuţi. Toate aceste măsuri nu puteau provoca altceva decât aprinderea ca o torţă a întregului oraş.

Revenit la Kremlin, Napoleon reia, cu bine cunoscuta-i energie, administrarea imensului său imperiu, întreţine o vastă corespondenţă militaro-diplomatică, organizează municipalitatea locală şi instaurează ordinea în rândul trupelor sale multinaţionale, temporar demoralizate. Soldaţii şi ofiţerii se dedau la nenumărate jafuri, însoţite de violenţe asupra populaţiei, de furturi de alimente şi de beţii. Aceste excese sunt descrise în admirabilele scrisori expediate din Moscova de intendentul militar Henri Beyle, viitorul Stendhal.

Incendiul de la Moscova dă o serioasă lovitură speranţelor pe care Napoleon şi le făcea în privinţa unui deznodământ favorabil al campaniei. Calculele lui aveau în vedere o înţelegere cu Alexandru I, suspectat că duce un război „politic", „de cabinet", iar convingerea sa era că, mai devreme sau mai târziu, „marele şoc" îl va determina pe ţarul rus să accepte negocierile. Convingerea aceasta era atât de puternică încât, dacă e să dăm crezare amintirilor lui Caulaincourt, Napoleon se pregătea să petreacă la Moscova cel mult o săptămână – interval suficient, în opinia lui, pentru încheierea unui tratat de pace cu ţarul. Dar incendiul a schimbat simţitor situaţia. Acum, obţinerea păcii pe nişte baze rezonabile (care să-i permită păstrarea unui oarecare prestigiu şi retragerea cât mai grabnică din Rusia) a devenit pentru Napoleon unica modalitate de evitare a dezastrului. Părăsirea Moscovei fără atingerea acestui obiectiv, fără obţinerea unei victorii incontestabile, în condiţiile unei revolte crescânde a populaţiei, ce se adăuga ameninţării primelor îngheţuri – asta ar fi însemnat un fiasco total. Pentru prima dată în viaţa sa, Napoleon are iniţiativa procesului de pace, prinzând cel dintâi prilej pentru a intra în tratative cu ruşii.

Încă din 18 septembrie, el îi transmite împărătesei Maria Feodorovna că recunoaşte autoritatea lui Alexandru I şi că doreşte să semneze un tratat de pace cu el. În data de 20, Napoleon îi permite lui Iakovlev, blocat la Moscova, să părăsească oraşul împreună cu familia, cu condiţia să-i înmâneze lui Alexandru o scrisoare în care îşi exprima destul de transparent dorinţa de a pune capăt războiului. Scrisoarea constituie, în 1812, unicul mesaj personal al lui Napoleon către ţar.

Neprimind niciun răspuns, împăratul îl trimite în ziua de 5 octombrie la Tarutino (unde se afla statul-major al lui Kutuzov) pe

ambasadorul Lauriston, pentru a propune pacea sau a încerca,

cel puţin, să încheie un armistiţiu. În ultimă instanţă, acesta trebuia să meargă la Sankt-Petersburg, unde să înceapă negocierile cu Alexandru I. Eşec total: Kutuzov pretextează că nu este autorizat să poarte tratative, aşa că refuză orice negociere şi nu-i permite emisarului să plece la Sankt-Petersburg, promiţându-i în schimb că îşi va informa suveranul cu privire la intenţiile pacifiste ale francezilor.

Napoleon aşteaptă încă douăsprezece zile la Moscova, dar Alexandru persistă în tăcerea lui. Pe 18 octombrie, pierzându-şi orice iluzie, împăratul părăseşte capitala. Vor urma trei luni îngrozitoare, în care el va mărşălui spre vest, atacat şi respins de trupele regulate ale lui Kutuzov, de detaşamentele de partizani sau de cazaci. În ziua de 19 decembrie 1812, el va ajunge la Paris, după ce lăsase pe câmpurile de luptă o mare parte din armata sa.

În ţările pe care le cucerise, Napoleon distrusese una după alta instituţiile feudale ce ţineau de Evul Mediu. Ar fi putut oare să proclame şi în Rusia eliberarea iobagilor? Unii istorici afirmă că în 1812 nu ar mai fi fost animat de acest gen de preocupări. Să ne amintim, de pildă, celebra formulă a lui Puşkin cu privire la împăratul francez – deopotrivă „moştenitor şi asasin al libertăţilor născute în timpul răzmeriţei". În momentul campaniei din Rusia, sistemul napoleonian îşi schimbase de multă vreme natura, trecând la o dictatură personală, despotică pe faţă; dar, în 1807, împăratul promulgase în marele ducat al Varşoviei un cod civil prin care iobăgia era abolită. În 1808, el decretase în Spania abolirea tuturor drepturilor feudale, suprimarea privilegiilor de care se bucurau Biserica, Inchiziţia şi mănăstirile.

Situaţia din Rusia era, desigur, mult mai complexă.

De-a lungul primei jumătăţi a campaniei sale militare, Napoleon nu renunţase încă la ideea de a proclama eliberarea iobagilor de pe teritoriul Rusiei. El discută cu cei din jurul său despre acest lucru, căutând mijloacele prin care să incite la o insurecţie în rândulţ arănimii. Corespondenţa lui conţine referiri la intenţiile sale de atunci, confirmate şi de amintirile celor care îi erau mai apropiaţi. „Important era să-i câştige pe ţărani promiţându-le libertatea şi să îi atragă de partea noastră organizând revolta lor simultană în toate colţurile ţării" (generalul P. de Ségur). Este o temă care revine în conversaţiile sale cu cei care cunoşteau problemele interne ale Rusiei – inclusiv cu unii ţărani, la Vitebsk, Smolensk – sau în timpul şederii jo; 1812 rA, 153

lui la Moscova. Proclamând desfiinţarea iobăgiei şi câştigând-i astfel pe ţărani, el ar fi subminat capacitatea de luptă a armatei ruse şi ar fi paralizat rezistenţa patriotică. Numai că Napoleon ezită în faţa unei astfel de măsuri, iar în 20 octombrie se hotărăşte s-o refuze, temându-se de consecinţele ei sociale imprevizibile. Întors la Paris, el explică în faţa Senatului „că ar fi putut înarma împotriva" Rusiei o bună parte a populaţiei „proclamând eliberarea sclavilor", dar că a renunţat la o astfel de măsură „după ce a constatat starea de înapoiere a acestor imense mase populare".

Memoriile emigranţilor regalişti francezi stabiliţi de mai mulţi ani la Moscova confirmă existenţa unor zvonuri în legătură cu „perfidele intenţii" ale lui Napoleon, zvonuri născute în cercurile apropiate statului-major al împăratului şi preluate de puţinii moscoviţi rămaşi acasă. Potrivit acestora, Napoleon se pregătea să proclame desfiinţarea iobăgiei. Nobililor din capitală li se arătase un apel al lui Napoleon care fusese tipărit la începutul campaniei şi care, adresat fiind trupelor ruseşti, incrimina iobăgia. Ici-colo, puteau fi auziţi oameni care spuneau că reprezentanţii „claselor celor mai de jos ale societăţii" se dăduseră de partea lui Napoleon, cerându-i acestuia să le aducă „eliberarea"; cineva, pare-se, primise chiar şi o cerere urmată de semnăturile mai multor ţărani.

Alte zvonuri se refereau la manevrele franceze ţintind răscularea tătarilor din Kazan, cărora li se promisese că vor fi sprijiniţi dacă doreau să se debaraseze de ţarism şi să se separe de Rusia; se auzea că Napoleon visa să aibă sub autoritatea sa un descendent din acele vechi familii princiare care puteau emite pretenţii la tronul Rusiei şi că pusese să fie redactat un proiect de proclamaţie în numele celor din clanul Dolgoruki, pentru a detrona „dinastia germană a uzurpatorilor Romanov". Oamenii legau aceste instigări la rebeliune de cercetările pe care le făcuse administraţia franceză în arhivele cruţate de flăcări, de documentele referitoare la revolta lui Pugaciov şi, mai ales, de ultimele manifeste ale acestuia.

Trebuie să precizăm că circulaţia unor astfel de informaţii începe exact după încheierea misiunii lui Lauriston la Tarutino. O asemenea coincidenţă explică întru totul raţiunea ce a stat la originea acestor zvonuri. Întrucât epuizase orice posibilitate de a stabili relaţii diplomatice cu ţarul, Napoleon a recurs la o ultimă încercare: lansarea de zvonuri care să-i înspăimânte pe cei din clasa conducătoare a

societăţii ruse, răspândirea ideii unor tulburări interne iminente.

a unei insurecţii a ţărănimii împotriva celor avuţi, a unei răsturnări a dinastiei ce se afla la putere – toate menite a-l determina pe Alexandru I s-a pună capăt războiului. Această ultimă încercare a lui Napoleon nu va da însă niciun rezultat.

Încă din 1812, evenimentele de la Moscova sunt apreciate în mod corect. Istoricul A. Turgheniev anunţă: „Strălucirea flăcărilor de la Moscova (…) ne va lumina drumul până la Paris".

Ceva mai târziu, unul dintre cei mai sinceri admiratori ai lui Napoleon, lordul Byron, avea să dea glas aceluiaşi sentiment, vorbind despre un apus de soare:

The half barbarie Moscow's minarets Gleam in the sun, but tis a sun that sets!"

! Ajuns pe insula Sfânta Elena, Napoleon însuşi va spune: „Ar fi trebuit să mor în clipa imediat următoare intrării mele în Moscova", Este adevărat că va fi nevoie de încă doi ani de lupte încrâncenate, apoi de cele O Sută de Zile, apoi de Waterloo pentru a se pune capăt puterii militare şi politice a lui Napoleon. Dar destinul său a fost hotărât la Moscova, în 1812. Acolo şi atunci se năştea o nouă eră în dezvoltarea istorică a Europei.

Spre deosebire de războaiele din secolul al XVIII-lea, relativ limitate geografic, campaniile din anii 1812 – 1814 – naţionale ca forţe mobilizate şi ca obiective urmărite – sunt primul exemplu de conflict european, dată fiind amploarea lor, dar şi pentru că la ele au participat efectiv aproape toate ţările bătrânului continent. Congresul de la Viena, întâlnire fără precedent în istoria relaţiilor internaţionale, va reorganiza întreaga Europă potrivit sugestiilor lui Alexandru I.

Deşi marcaţi de anumite concepţii legitimiste, de o voinţă de restaurare a orânduirii feudale absolutiste, participanţii la congres au fost nevoiţi să facă unele concesii în domeniul constituţional şi să introducă noi norme în practica internaţională – norme care sunt şi astăzi în vigoare.

Trecerea Rusiei în prim-planul scenei europene, atunci când ţara părea îngrozitor de înapoiată, este rezultatul victoriei sale în faţa lui Napoleon. Ea îi asigură incontestabilul statut de mare putere şi

1. „Minaretele Moscovei, pe jumătate barbare/ Sclipesc în

lumină, dar lumina-i a unui apus de soare!”

1812 155

constituie, după Petru cel Mare, pasul cel mai semnificativ realizat vreodată de acest stat pe drumul către o participare totală la sistemul de relaţii europene. Oricât de complex ar fi bilanţul său, Congresul de la Viena conduce la speranţa unei apropieri între ramurile orientale şi occidentale ale civilizaţiei europene, la construirea unei „entităţi paneuropene”, în conformitate cu visul kantian de „pace eternă” **într-**o „Europă unică”.

Andrei Tartakovski

Referinţe bibliografice

Manfred A.Z., Napoleon, Moscova, 1971.

Târle E.W., Napoleon. L’Invasion de la Russie, înleuvres, vol. 7, Moscova.

1959. Tartakovski A., „La Population de Moscou pendant la Révolution française de 1812”, în Mémoires historiques, nr. 92, Moscova, 1973.

«61

În

1848:

f

Primăvara popoarelor” trezeşte la viaţă

Europa, %.

Revoluţia franceză din 1789 a avut „urmaşele” sale, în Franţa şi în lumea întreagă, revoluţia din 1848 fiind, fără îndoială, „fiica” ei cea mai mare. Desfăşurată la o jumătate de secol după 1789, în împrejurări istorice noi, aceasta a cuprins o bună parte a bătrânului continent. De astă dată, Europa a fost confruntată cu o reacţie în lanţ. De la Atlantic până la Marea Nordului, de la Mediterana până la Marea Neagră, revoluţia **s-**a afirmat ca un fenomen dominant, în 1789, propagarea în restul Europei a procesului revoluţionar fusese mai înceată şi mult mai puţin cuprinzătoare: cu excepţia câtorva ţări limitrofe, unde explozia revoluţionară a avut loc prin „contaminare”, mişcarea propriu-zisă nu a afectat în mod direct continentul european. Este adevărat totuşi că în perioada imediat următoare fermentul revoluţionar şi-a făcut simţite efectele în rândul tuturor naţiunilor, deschizând un secol de reforme şi de afirmare a naţionalităţilor. Aşa-numita revoluţie paşoptistă a fost prezentă, chiar din 1848, **într-**o serie întreagă de ţări, nu numai ca o

influenţă ideologică şi spirituală, ci şi prin mişcări revoluţionare efective, ce aveau ca model revoluţia din februarie.

Declanşat la finele anului 1847, procesul revoluţionar european **s-**a prelungit până la sfârşitul verii lui 1849. Evenimentele revoluţionare au evoluat în mod succesiv, dar şi sincron, o dată ce procesul **s-**a extins la scară continentală. Durata mişcărilor paşoptiste din Europa a variat de la câteva zile la un an şi jumătate, iar ecourile acestei revoluţii, în ansamblul ei, au fost foarte puternice în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX**-**lea, răzbătând până în zilele noastre. „Fiica" mai mare a Revoluţiei din 1789 a reuşit **–** cel îi … i: vi848 **–** au. 157

puţin din anumite puncte de vedere **–** să preia întâietatea. Din ea se vor inspira de**-**acum încolo marile mişcări democratice şi revoluţionare. Revoluţia din 1848 răpeşte astfel, prin „modernitatea" sa, locul ideologic al revoluţiei**-**mamă!

În 1848, Europa **s-**a aflat, aşadar, **într-**o efervescenţă generală. Franţa, Italia, Elveţia, Germania, Imperiul Austro-ungar, Polonia cea divizată şi parcelată, Principatele Române au fost prinse, cu intensităţi diferite, în acest mare vârtej revoluţionar care, indirect, avea să atingă întregul continent. Este adevărat că Spania **–** unde secolul al XIX**-**lea a fost dominat de tensiunile şi conflictele socio**-**politice legate (în cea mai mare parte) de problemele dinastice **–** şi, în primul rând, Anglia sau Rusia au rămas în afara proceselor revoluţionare propriu**-**zise, dar câteva dintre efectele mişcării paşoptiste **s-**au făcut simţite şi aici. În Spania se observă o evidentă „radicalizare" a vieţii sociopolitice, proclamâ**ndu-**se chiar şi o republică **–** efemeră **–** în 1873! Anglia a fost supusă în secolul al XIX**-**lea unei permanente restructurări a forţelor politice şi unei progresive perfecţionări a sistemului ei social. În Rusia, ţarul nu a putut evita, nici el, circulaţia „ideilor noi" propulsate de revoluţia paşoptistă. El a fost obligat să facă anumite „concesii", care au culminat cu reforma agrară din 1861. Astfel, fie prin acţiunea revoluţionară directă, fie prin răspândirea ideologiei acesteia, „primăvara popoarelor" **s-**a afirmat la scara întregului continent.

Raţiunile sociopolitice şi raţiunile naţionale se regăsesc **–** adeseori întrepătrunse **–** în fiecare dintre aceste mişcări. În ciuda nivelurilor diferite de dezvoltare, ca şi a varietăţii de probleme şi situaţii concrete, se constată existenţa unor trăsături comune ale respectivelor evenimente revoluţionare. Pretutindeni apar revendicări

sociale, „primăvara popoarelor" susţinând totodată cu tărie principiul naţionalităţilor. Dacă pentru francezi nu se punea problema naţională, pentru italieni, nemţi, polonezi, unguri, cehi, croaţi sau români aceasta se impunea cu o deosebită acuitate. Cucerirea drepturilor lor ca naţiuni – în cazul în care aparţineau unui „conglomerat" statal –, apoi dobândirea unităţii şi a independenţei **s-**au afirmat drept obiectivele prioritare în cazul tuturor acestor popoare „deşteptate" la viaţă. Ele revendicau, de asemenea, o modernizare generală a structurilor care le**-**ar garanta progresul şi alinierea continentală.

Susţinând afirmarea naţionalităţilor, revoluţiile de la 1848 au accentuat totodată solidaritatea lor şi, în primul rând, solidaritatea

cu naţiunile oprimate. În această perioadă vom asista, aşadar, la o dezvoltare a conştiinţei „colective", esenţială pentru strângerea legăturilor intraeuropene, dar favorabilă şi luptei de eliberare a fiecăreia dintre naţiunile implicate. Începând cu luna februarie a anului 1848, când mulţi dintre străinii aflaţi la Paris au luat parte la revoluţia de aici, tendinţa de solidarizare devine tot mai vizibilă. O serie întreagă de delegaţii, cu precădere din partea naţiunilor oprimate, **s-**au prezentat în faţa noilor autorităţi republicane franceze, oferi**ndu-**şi serviciile şi solicitând sprijin. În 5 martie 1848, Lamartine a declarat Franţa „aliata în cuget şi în simţiri a naţiunilor care vor să trăiască după acelaşi principiu ca al ei". Aceste cuvinte au stimulat naţiunile înrobite, împingâ**ndu-**le la lupta de eliberare.

Asemeni guvernului francez, parlamentul de la Frankfurt **s-**a arătat deschis şi interesat în privinţa celorlalţi naţiuni. Revoluţia a avut şi o dimensiune spirituală, strângând legăturile în interiorul continentului. Practic, prezenţa străinilor a fost înregistrată în aproape toate ţările în care **s-**a declanşat procesul revoluţionar. Polonezii, în special, se răspândesc peste tot, implicaţi direct în evenimente – şi chiar luptând cu arma în mână. Ei pot fi întâlniţi în Italia, în Germania, în Ţara Românească şi, mai ales, în Ungaria. În Ţara Românească – unde regimul revoluţionar fusese instalat – aveau să ajungă şi câţiva ofiţeri francezi, trimişi de ambasadorul Franţei la Istanbul.

În Italia se înregistraseră unele mişcări revoluţionare chiar înainte de finele lui 1847, ca şi în Elveţia, de altfel (deşi aici nu se va putea vorbi de o revoluţie propriu**-**zisă): dizolvarea ligii separatiste

Sonderbund şi victoria generalului Dufour, în decembrie 1847, au oferit cadrul sociopolitic necesar unor mutaţii profunde, reflectate în constituţia ce avea să fie promulgată în data de 12 septembrie 1848. Franţa este, însă, locul în care revoluţia paşoptistă a devenit un fenomen continental. La 24 februarie 1848, românul Nicolae Bălcescu îi scria, de la Paris, unui prieten că „marea naţiune **s-**a ridicat" şi că „eliberarea lumii **s-**a înfăptuit". În mod evident, detronarea lui Ludovic Filip şi proclamarea celei de-a Doua Republici au constituit un moment decisiv al procesului revoluţionar european.

În Franţa avusese loc marea Revoluţie din 1879 şi tot în Franţa **–** în 1830 **–** dinastia de Bourbon fusese răsturnată, iar burghezia liberală se putuse afirma, în timpul domniei lui Ludovic Filip, ca forţă politică principală. În 1848, preeminenţa culturală şi spirituală a Parisului şi a Franţei le conferă rolul cel mai însemnat în privinţa m. 1848; A «159

acestei mari mişcări europene. Tot atât de adevărat este însă că revoluţionarii victorioşi din Franţa nu au acordat un sprijin efectiv naţiunilor europene care se ridicaseră la luptă şi că situaţia precară a noului regim instituit la Paris, dificultăţile sale interne, ca şi evoluţia lui către dreapta au împiedicat eventualele acţiuni concrete în acest sens. Totuşi, revoluţia din februarie a continuat să se impună ca un factor declanşator şi ca un model pentru celelalte naţiuni ale Europei. Procesele revoluţionare din Germania şi din Imperiul Austro-ungar ori din Ţara Românească au, în primul rând, nişte cauze de ordin interior, dar ele au urmat exemplul evenimentelor petrecute în Franţa.

Ideologia paşoptistă **–** care o continuă pe cea din 1789 **–** reprezintă la scara întregului continent o cucerire ireversibilă. Libertăţile individului au fost din nou proclamate şi **s-**au impus ca principii fundamentale ale vieţii politice europene, chiar dacă deplina lor punere în practică avea să mai întârzie ceva vreme. Programele revoluţionarilor de la 1848 au acuzat o serie întreagă de trăsături comune, asistâ**ndu-**se la un evident proces de transfer de la o ţară la alta. Românul Dumitru C. Brătianu îi scria unui prieten francez că programul revoluţionar al naţiunii sale era „calchiat" după cel al republicanilor francezi! Reiterarea proclamării libertăţilor (individuală, de reuniune, de asociere, a presei etc), egalitatea în faţa legii, măsurile vizând soluţionarea diverselor probleme sociale (în special, acolo unde mai era cazul, abolirea drepturilor feudale),

urmări**ndu-**se o mai bună integrare **–** din păcate, mai mult decât insuficientă la vremea respectivă **–** a clasei proletariatului şi o participare mai intensă a acesteia la viaţa publică, apoi constituirea şi impunerea unei gărzi naţionale ca apărător al poporului, instituirea unor jurii populare, organizarea modernă a statului, independenţa justiţiei, autonomia comunelor au constituit numai câteva dintre punctele comune ale acestor programe. În vestul şi în centrul Europei problema muncitorească **s-**a dovedit a fi cea mai importantă, ea constituind sursa unor conflicte aprinse între diferitele clase participante la evenimente, în vreme ce în Ungaria şi în Principatele Române **s-**au impus cu acuitate problema agrară şi eliberarea ţăranilor **–** aflaţi încă sub stăpânire **–** prin abolirea robiei. În Italia **–** „simplă expresie geografică", potrivit afirmaţiei lui Metternich! **–**, în Germania, Ungaria, Boemia, Croaţia şi în Principatele Române a fost pusă problema afirmării naţionale, a eliminării dominaţiei străine şi a

câştigării independenţei, a unificării naţionale **–** iar acolo unde era cazul, a apărării drepturilor de egalitate naţională. Toate aceste revendicări cu profund caracter naţional **s-**au izbit în repetate rânduri de cele ale altor naţiuni, de temerile acestora (Jules Bastide, ministrul Afacerilor Externe, invoca în vara lui 1848 „puterea redutabilă" pe care ar reprezenta**-**o cele 40 de milioane de nemţi unificaţi!) sau de dorinţa lor de a**-**şi impune propria dominaţie (cea care a condus, în timpul revoluţiei, la un conflict între croaţi şi români pe de o parte, şi unguri pe de altă parte, aceştia din urmă nevrând să renunţe la formula vechii coroane a lui Ştefan cel Sfânt).

Rolul decisiv în complexul proces de la 1848 l**-**a jucat clasa de mijloc, respectiv burghezia. Muncitorii şi ţăranii **s-**au aflat, însă, de partea ei, la fel ca şi nobilii liberali. Nobilimea conservatoare **–** deşi influenţată şi ea întrucâtva de noul spirit **–** a căutat să se opună sau să ignore revendicările primilor. Pe parcursul evenimentelor, aveau să se producă totuşi anumite disocieri, înregistrâ**ndu-**se în cele din urmă un clivaj sociopolitic care a marcat interesele divergente ale diferitelor clase şi pături ale societăţii. Conflicte violente au izbucnit în Franţa, Germania, Austria, chiar în timpul revoluţiilor, opu**nându-**i pe muncitori celor înstăriţi. Din acest punct de vedere, momentul culminant l**-**a constituit insurecţia de la Paris, din 23 iunie, urmată de

dura sa reprimare. Astfel de conflicte (şi, în primul rând, evenimentele din iunie) au contribuit la înfrânarea elanului revoluţionar şi la orientarea lui către stânga. În Germania, la Frankfurt, avea loc totuşi, spre sfârşitul verii lui 1848, un „congres general al muncitorilor". La rândul lor, studenţii – mai ales în marile centre universitare (Paris, Viena, Berlin) – au reprezentat o categorie socială capabilă de adoptarea unor poziţii radicale. Cu totul specifică rămâne evoluţia dinspre stânga spre dreapta în Franţa, unde calea către al Doilea Imperiu a fost deschisă încă din a doua jumătate a anului 1848, ca şi în Germania, unde moderaţii au dominat parlamentul de la Frankfurt.

În Italia – unde soluţia piemonteză a monarhiei constituţionale şi unificatoare a eşuat odată cu înfrângerea şi abdicarea regelui Carol Albert în faţa austriecilor – moderaţii au fost foarte activi în cadrul procesului revoluţionar, însă instituirea de către elementele radicale a unor republici la Roma şi la Veneţia îmbracă o semnificaţie cu totul aparte. În Ungaria şi în Principatele Române, la cârma mişcării **s**-au aflat nobilimea liberală şi burghezia, în vreme ce conducătorii revoluţionari români din Transilvania proveneau din rândul claselor

U 1848 „ACI 161

mijlocii sau nevoiaşe. Chiar şi după trecerea la măsurile de represiune, aceste revoluţii aveau să rămână vii în memoria popoarelor respective.

Monarhia constituţională sau republica – elementele radicale avansând chiar ideea de republică „socială" – **s**-au afirmat ca regimuri tipice ale Europei paşoptiste. Constituţiile erau cele care veneau să garanteze cuceririle revoluţionare. Parlamentul, ca instituţie esenţială a statului, **s**-a impus la nivel continental. La Paris, Frankrurt, Berlin (căci în Germania revoluţia a fost alcătuită din mai multe revoluţii), la Viena, Pesta şi în alte mari oraşe europene, instituţia parlamentară a căpătat un caracter mai democratic. Legi electorale cu o bază sensibil lărgită aveau să permită accesul la viaţa politică unor categorii mult mai numeroase ale societăţii. Aproape pretutindeni, programele paşoptiste au susţinut modernizarea – sau modernizarea mai accentuată – a instituţiilor şi administraţiei. Ea a fost pusă în practică inclusiv de vechile regimuri restaurate, întrucât realităţile evoluţiei europene nu mai puteau fi ignorate, puterea trebuind de-acum încolo să ţină cont de principiile pe care revoluţia le enunţase.

Monarhii din Europa avuseseră de traversat, aşadar, momente

destul de dificile. În marea lor majoritate, ei au căutat o cale de compromis. Unul singur a refuzat să procedeze astfel, ţarul Nicolae I, veritabil „jandarm al continentului", cel care a blocat procesul revoluţionar la graniţele ţării sale, l-a paralizat în acea regiune a Poloniei ocupată de Rusia şi a trimis armate în afara propriului imperiu, pentru a reprima revoluţia în Principatele Române, Ungaria şi Transilvania. Ceilalţi suverani au încercat să se adapteze „noilor vremuri". Încă din primele luni ale anului 1848 se putea asista la o demitere succesivă a miniştrilor ce simbolizau „vechiul regim" (prototipul constitui**ndu-**l Metternich) şi la o serie întreagă de recunoaşteri ale constituţiilor în statele italiene şi germane, principii sperând să stăvilească astfel tulburările sociopolitice altminteri inevitabile. În primăvara lui 1848, regele Neapolelui, cel al Piemontului, marele duce al Toscanei şi însuşi papa Pius al IX-lea au acceptat asemenea constituţii. Supuşi aceloraşi presiuni populare, principii din Germania au cedat şi ei, rând pe rând. Regele Prusiei a jurat credinţă naţiunii germane, regele Ludovic I al Bavariei a abdicat în favoarea fiului său Maximilian, iar regii ţinuturilor Hanovra şi Sachsen şi-au schimbat propriile guverne. În multe cazuri, soluţia extremă a abdicării **s-**a impus ca unică posibilitate de salvare a dinastiei. În Austria, „bătrânul" împărat Ferdinand **s-**a văzut nevoit

să abdice şi să-i cedeze locul „tânărului" împărat, nepotul său Franz Joseph, care a concedat, câteva luni mai târziu, la elaborarea unei constituţii; de altfel, predecesorul său o promisese încă de la declanşarea mişcărilor revoluţionare. Revoluţia i-a obligat pe suverani să aleagă ori propriul lor „drept divin", ori principiul naţiunii şi comandamentele sale. Aşa **s-**a întâmplat inclusiv cu cei pe care revoluţionarii înţelegeau să-i menţină la putere, ca în cazul regelui Piemontului şi al regelui Prusiei. Acesta din urmă a ezitat să accepte coroana imperială, întrucât ea îi era oferită de către naţiune, iar nu de către alţi principi**. Într-**o astfel de categorie poate fi plasat şi papa Pius al IX-lea, în jurul căruia fusese clădit un plan de uniune confederală a Italiei.

Scenariul paşoptist a fost dominat – după cum subliniam ceva mai devreme – de modelele franceze din 1789, 1830 şi, mai ales, 1848. Acţiunile populare, manifestaţiile, cortegiile, explozia publicaţiilor

periodice şi a broşurilor politice se regăsesc, **într-**o proporţie mai mare sau mai mică, în toate statele europene. Oraşul a jucat pretutindeni rolul dominant, chiar şi în ţările în care ţărănimea forma marea majoritate a populaţiei. Mediul urban este cel care a dat amploare procesului revoluţionar şi care le**-**a asigurat conducătorilor mişcării sprijinul maselor. Paris, Berlin, Frankfurt, Mainz, Köln, Milano, Roma, Veneţia, Palermo, Viena, Praga, Pesta, Bucureşti şi alte asemenea oraşe au avut rolul principal în afirmarea ideologiei şi în privinţa acţiunilor propriu**-**zise. Marile adunări, imensele reuniuni şi manifestaţii unde zecile de mii de cetăţeni exprimau voinţa naţiunii au reprezentat unul dintre instrumentele cele mai eficiente ale procesului.

Acolo unde a trebuit să se recurgă la forţa armelor pentru impunerea sau pentru apărarea schimbării, armatele regulate **–** exceptâ**ndu-**le pe cele ungureşti **–** nu au fost de un prea mare ajutor. În schimb, garda naţională, unităţile de voluntari, legiunile de studenţi sau de ţărani români din Transilvania **s-**au dovedit extrem de eficiente. În legătură cu generalii revoluţiei şi ai contrarevoluţiei, facem o singură precizare: Garibaldi, veritabil „general al libertăţii”, ca şi un grup de generali polonezi care **s-**au pus în slujba revoluţiei europene **–** Bem, Dembiński, Mieroslawski ş.a**. –** sau ca Avram Iancu, generalul comandant al legiunilor ţărăneşti transilvănene, fac parte din categoria întâi; Radetzky, Windischgraetz, Cavaignac, Oudinot sau generalul von Wrangel, din a doua.

! * 1848!” Aa 163

Intelectualii europeni au ocupat o poziţie**-**cheie în epocă. De decenii întregi, operele lor pregătiseră marea explozie, în saloane, inclusiv în cele ale nobilimii conservatoare, la Paris, Viena sau la Bucureşti, ei sădiseră germenul revoluţiei. În timpul derulării propriu**-**zise a evenimentelor îi vom regăsi în primele rânduri, apoi în cadrul guvernelor provizorii. Tot ei sunt cei care au ţesut legăturile dintre diferitele revoluţii, care le**-**au inspirat, care au trasat căile de urmat în viitor şi care, în caz de eşec, au menţinut trează credinţa naţiunilor în progres.

„Primăvara popoarelor” nu a durat prea mult, contrarevoluţia punând capăt, în aparenţă, procesului revoluţionar. Ideea în sine însă nu putea fi lichidată. Spiritul paşoptist **s-**a afirmat în continuare, iar ambiţiile sale au sfârşit prin a se materializa. O dată „domesticită”

revoluţia, suveranii au rămas pe locurile lor, dar fără a mai putea uita severul avertisment pe care îl primiseră. Chiar dacă a existat o perioadă a contrarevoluţiei, adică a represiunii, absolutismul bătuse mult în retragere. În Franţa, desigur, a fost instaurat al Doilea Imperiu, însă Napoleon al III-lea avea să respecte anumite „reguli ale jocului", iar asta chiar înainte de instituirea regimului său liberal. Acelaşi lucru urma să se producă în Prusia, sub conducerea lui Bismarck, ca şi în Austria, cu o oarecare întârziere, după înfrângerile din 1859 şi 1866. Prin revoluţie, Europei îi fusese impusă o nouă eră.

1789 lăsase o moştenire multiformă, situaţie valabilă şi în cazul mişcării de la 1848. În Europa, spiritul paşoptist se regăseşte mult dincolo de limita acestui secol al naţionalităţilor, acceptat fiind inclusiv de către adversarii săi. În 1968, când a avut loc „primăvara de la Praga", lumea s-a gândit la acea „primăvară a popoarelor". Iar douăzeci de ani mai târziu, în estul Europei, zidurile au căzut, dând naştere unei noi revoluţii, care a eliberat de totalitarism popoarele de aici. A fost, din nou, o reacţie în lanţ care i-o reamintea Europei pe cea din 1848.

Dan Berindei

Referinţe bibliografice

Agulhon M., 1848 ou l'Apprentissage de la république, Seuil, „Points".

Paris, 1973.

Agulhon M., Les Quarante-Huitards, Gallimard, Paris, 1975. Barret P., Gurgand J.-N., Le Printemps de Paris, 22 fevrier-25 juin 1848.

Fayard-Hachette, Paris, 1988.

Berindei D., Anul 1848 în Ţările Române, Editura ştiinţifică şi enciclopedică.

Bucureşti, 1984.

Droz J., Les Revolutions allemandes de 1848, PUF, Paris, 1957. Duveaux G., 1848, Gallimard, Paris, 1985.

Fejto F., Le Printemps despeuples, 1848, 2 vol., Mânuit, Paris, 1948. Godechot J., Les Revolutions de 1848, Albin Michel, Paris, 1971. Sigmann S., 1848. Les Revolutions romantiques et democratiques de l'Europe.

Calmann-Levy, Paris, 1970. Tapie V.L., Les Revolutions de 1848 dans l'empire d'Autriche, CDU, Paris.

1866

„Lumea se prăbuşeşte" la Sadowa în dimineaţa zilei de 3 iulie 1866, o armată de 124.000 de soldaţi prusaci trece peste micuţul râu Bistriţz, din Moravia, râu care întretaie drumul spre Königgrätz în dreptul satului Sadowa. Trupele avansează încet, sub violentul foc de artilerie inamic, către cei 206.000 de austrieci care îşi apără poziţiile ocupate pe colinele din faţa acestora. Atacul frontal, cu preţul unor pierderi însemnate de vieţi omeneşti, nu este o soluţie tocmai inspirată, însă generalul Moltke trebuie să-şi ţină adversarul pe loc, până la sosirea mult aşteptatei armate a 2-a prusace. De partea austriacă, prinţii-generali germani de pe aripa dreaptă nesocotesc cu totul planul de luptă al comandantului – ungurul Benedek – şi îşi risipesc forţele trimiţându-şi oamenii în contraatacuri furioase, lansate în pripă, sub tirul rapid al puştilor cu baionete lungi. A doua zi, după cum prevăzuse Moltke, cei 97.000 de oameni ai lui Kronprinz sosesc pe flancul drept austriac, străpungând cu uşurinţă liniile inamice. Către seară, Benedek va reuşi, bineînţeles, să-şi salveze cea mai mare parte a trupelor din iminenta încercuire, dar elanul combativ al armatei imperiale şi regale este frânt.

„Casca il mondo!" („Lumea se prăbuşeşte!") strigă, cutremurat, Antonelli, secretarul de stat al Sanctităţii Sale: de-acum înainte, ordinea în Europa Centrală va fi dictată de la Berlin. Or, lumea lui Antonelli era lumea acelui Syllabus errorum pe care papa – ultraconservator – îl decretase cu doi ani înainte, „în general împotriva sistemului de idei şi doctrine moderne care intraseră atunci în convingerile neamului omenesc" (L. von Ranke).

Apărătorul acelei lumi era împăratul unei Austrii legate de Curia papală prin concordatul din 1855. Înfrângerea lui marchează în două

moduri distincte triumful „pionului" prusac. Atenta instruire a recruţilor s-a dovedit a fi baza superiorităţii militare într-o lume tot mai dominată de tehnică. Soldaţii prusaci au câştigat toate bătăliile din 1866, cu excepţia uneia singure, nu prin superioritate numerică, ci printr-o mai bună adaptare la condiţiile războiului modern. La rândul lor, ideile inoculate în universităţile şi şcolile pe care Prusia le-a modelat după principiile reformatorului umanist Wilhelm von Humboldt au dat o forţă aparte învingătorilor de la Sadowa. E vorba

aici de libertatea de opinie, filosofică şi ştiinţifică, de idealul progresului uman, de societatea liberală şi autoritatea statului laic, lucruri pe care integrismul aşa-numitului Syllabus le ataca. Orientate fiind împotriva intoleranţei religioase, aceste idei devin valori mentale de necontestat.

Ce-i drept, celebrul Syllabus nu s-a bucurat niciodată de aprobarea sinceră a credincioşilor, astfel că, în privinţa civilizaţiei, victoria repurtată asupra lui are o importanţă mai mult simbolică, decât reală. În ceea ce priveşte realitatea politică însă, Sadowa marchează sfârşitul unei epoci învechite, cea din anii restauraţiei şi ai reacţiunii care au provocat atâtea lupte pentru cucerirea libertăţii. Caracteristicile următoarei jumătăţi de secol vor fi naţionalismul şi imperialismul, precum şi efortul popoarelor de a se scutura de sub jugul acestora. Epoca imediat următoare războaielor revoluţionare şi celor napoleoniene, desfăşurate între 1789 şi 1815, a fost închinată păcii interne şi externe a statelor europene. Cea care se deschidea acum, odată cu asaltul de pe malul râului Bistriţz, avea să fie marcată de dezlănţuirile antagonismelor interne şi externe, ce vor împinge naţiunile înspre prăpastia primului război mondial.

În linii generale, Vechiul Regim din Europa suportase şocul Marii Revoluţii şi suferise distrugeri grave, însă fără a sucomba. El a tras învăţămintele de rigoare şi a încercat să se reconstruiască social şi politic pe o bază neîndoielnic mai tradiţională, dar şi mai stabilă ca odinioară. Această intenţie avea în vedere în special Europa Centrală, a cărei situaţie nu numai că hotăra echilibrul politic al întregului continent, dat totodată îi îngăduia sau îi interzicea unui posibil agresor să-şi impună propria ideologie. Cele cinci mari puteri – Rusia, Marea Britanie, Franţa, Austria şi Prusia –, reunite la Congresul de la Viena din 1814 – 1815, se puseseră de acord să nu mai permită nici unui sanculot să-şi extindă iarăşi libertatea lui brutală, nici vreunui nou Bonaparte să asedieze lumea cu

r) Dt 1866 >, o 167

megalomania lui modernizatoare şi nici cazacilor să-şi mai impună autoritatea cnutului. Pentru a împiedica producerea unui nou dezastru, patruzeci şi unu de state s-au reunit în aşa-numita Confederaţie germanică, ce dispunea de o constituţie şi de un executiv capabil să funcţioneze. În realitate, atâta vreme cât Austria şi Prusia – cele mai puternice state ale Confederaţiei – vor acţiona în armonie,

ansamblul german va reuşi să menţină liniştea în Europa, intervenind ca un tampon între ţările antagonice ideologic, respectiv Franţa şi Rusia.

Sub semnul Sfintei Alianţe, marile puteri au construit aşadar, prin Confederaţia germanică, un sistem de apărare a idealurilor conservatoare. Principiul fundamental al acestui sistem era cel al legitimităţii. Cele cinci puteri ale lumii – sau majoritatea dintre ele – căutau să debaraseze Europa de toate elementele politice, culturale şi sociale pe care le socoteau incompatibile cu legitimitatea. E vorba aici de mişcări revoluţionare, dar şi de degenerări care riscau să conducă la situaţii asemănătoare celei din 1789. Între 1821 şi 1823 **s-**a intervenit în Spania şi în Italia, pentru înăbuşirea revoluţiilor care izbucniseră în acele ţări; în schimb, în cazul războaielor de independenţă ale grecilor (1821 – 1829) şi belgienilor (1830 – 1839), intervenţia a fost îndreptată împotriva autorităţilor, considerate „nedrepte". Potrivit „politicii de principii" a tratatelor din 1815, orice criză necesita întrunirea reprezentanţilor marilor puteri pentru a conveni asupra măsurilor ce se impuneau în privinţa acelor popoare sau state care ameninţau ordinea legitimă. În 1840, Franţa a fost stopată din acţiunile sale care bulversau, efectiv, Orientul; între 1854 – 1856 au fost purtate războaiele din Crimea împotriva unei Rusii avide de distrugerea Imperiului Otoman.

Raţiunile acordului stabilit în 1815 erau logice şi solide: mişcările revoluţionare din 1848 îl vor zdruncina numai pentru o scurtă perioadă de timp, fără a putea să împiedice prompta lui regenerare. Totuşi, Prusia pune capăt acestui sistem prin**tr-**o singură bătălie, în urma căreia Franţa – care se împotrivise atâta timp tratatelor din 1815 – va fi văzută cerând: „Revanşa pentru Sadowa!". Mutaţia respectivă este capodopera lui Otto von Bismarck, abilul şi impasibilul ministru**-**preşedinte prusac, care ştiuse să profite de conjunctura politică, servi**ndu-**se de mişcarea naţională germană, adică de o forţă revoluţionară, pentru a desprinde Prusia din legăturile care îi împiedicau ascensiunea.

Graţie deznodământului de la Sadowa, naţionalismul maghiar îşi atinge ţelul, forţâ**ndu-**l totodată pe împăratul învins să renunţe la restructurarea federală a monarhiei favorabile majorităţii austro**-**slave

şi să creeze statul îngemănat al Austro-Ungariei. La foarte scurt timp, creaţia respectivă devine dependentă de noul Reich, în care Bismarck i-a reunit pe regii şi principii germani sub conducerea Prusiei. Prin acest Reichsgrundung din 1871, precum şi prin cvasi-controlul deţinut asupra monarhiei de la Dunăre (alianţa din 1879), Prusia îşi vedea împlinit, aşadar, dialecticul program al combinaţiei dintre revoluţie şi contrarevoluţie, pe care l-a iniţiat în 1848. Napoleon al III-lea, care a mânuit cu succes această dialectică vreme îndelungată, este îngenuncheat în 1870 de o revoluţie căreia nu i s-a mai putut opune – slăbit fiind după deznodământul de la Sadowa – fără a se război cu elevul său model, Bismark, mai priceput în această artă decât el. Niciun succesor nu va mai atinge o asemenea măiestrie.

Uralele triumfătoare de la Sadowa şi Sedan l-au determinat pe filosoful Friedrich Nietzsche să-şi avertizeze conaţionalii cu privire la pericolul „extirpării spiritului german în favoarea imperiului german". Era un avertisment îndreptăţit, dar, din păcate, zadarnic: îmbătaţi de succesul violentului joc bismarckist, germanii ajung în curând să se îndoiască de temeiul unei formaţiuni statale naţionale, atâta vreme cât ea nu serveşte ca bază pentru aspiraţii mai largi. Treptat, întreaga Europă se pierde cu firea şi, luată pe nepregătite, se trezeşte venerând o nouă legitimitate: interesele naţionale susţinute în mod radical şi agresiv, fără nimic care să ralieze popoarele în interesul comun, acela al păcii. Iată de ce „casca il mondo" la Sadowa…

Wolfgang Petter

Referinţe bibliografice

Carr W., The Origins of the Wars of German Unification, Longman, Londra.

1991. Petter W., Handbuch zur Militärgeschichte, 1648 – 1939, Bernard und Graefe.

Frankfurt am Main, 1976.

1917 – 1919

Revoluţia rusă şi tratatele de pace instaurează o nouă ordine

Perioada în care se asistă la încheierea „Războiului cel mare" a fost marcată – din punctul de vedere al contemporanilor – de evenimente cu totul memorabile: revoluţia rusă, acea „lumină de la Răsărit" care deschidea o nouă eră în istoria lumii, şi tratatele din 1919, care puneau capăt conflictului mondial, părând a pecetlui sfârşitul tuturor războaielor…

Or, neînţelegând deocamdată că victoriile sunt cele care duc la încheierea tratatelor, popoarele Europei constată în scurt timp că o pace nu este niciodată altceva decât un armistiţiu; încă nu se uscase cerneala pe actul Tratatului de la Saint-Germain că, iată, se declanşau deja ostilităţile dintre italieni şi iugoslavi în legătură cu portul Fiume (Rijeka). În ceea ce priveşte revoluţia din 1917, aceasta a generat, într-adevăr, o societate nouă, motiv pentru care mişcarea respectivă avea să fie tămâiată, slăvită şi chiar imitată; foarte curând însă, ar fi trebuit să fii orb ca să nu vezi că principiile pe care ea se întemeia erau încălcate chiar de către cei care le enunţau. Nenorocirile aduse de revoluţie ameninţau, practic, să le egaleze pe cele pricinuite de război. Astăzi, distanţarea în timp ne ajută să înţelegem mai bine cum anume **s-**au născut toate acele iluzii…

Spre deosebire de conflictele precedente, cel desfăşurat între 1914 – 1918 nu fusese doar un război al militarilor, ci al unei întregi populaţii mobilizate pentru obţinerea victoriei. Cetăţenii fiecărei ţări considerau că patria le era ameninţată şi că în joc se afla însăşi existenţa ei. Astfel, în momentul în care **s-**a încheiat armistiţiul, un imens suspin de uşurare venea să salute încheierea coşmarului. Această iluzie a anului 1918 **–** că primul război mondial avea să fie

şi ultimul **–** semăna cu cea din vara anului 1914, atunci când soldaţii tuturor ţărilor beligerante crezuseră că se vor întoarce de pe front înaintea Crăciunului, încununaţi de laurii victoriei.

Imaginile cinematografice arată că, în noiembrie 1918, cu toţii plecau la război animaţi de acelaşi entuziasm **–** şi învingătorii, şi învinşii; la Berlin, frenezia era la fel de delirantă ca la Londra, Bucureşti sau Paris…

Or, înainte chiar ca toate tratatele de pace să fie semnate (între iunie 1919 **–** Versaiues **–** şi aprilie 1920 **–** Sèvres), nemulţumirile şi furia renasc deja în Italia, Austria, Germania, Ungaria şi în multe alte părţi.

Din tratatele încheiate imediat după Războiul cel mare, contemporanii au reţinut în primul rând fastul celui de la Versaiues. Or, dacă astrul Versailles-ului a luminat, într-adevăr, negocierile de pace, tratatul propriu-zis a avut între 1919 şi 1945 o „existenţă" mai mult decât zbuciumată; astăzi însă, el este mort: nici Alsacia şi Lorena,

nici Saarlandul nu mai sunt un motiv de conflict, iar după reunificarea Germaniei, în 1990, cancelarul Kohl a dat asigurări că Poznania nu va mai face niciodată obiectul unei dispute. Singura discutată încă – dar numai în Germania – este problema responsabilităţii Kaiserului în declanşarea Războiul cel mare. Din contră, sateliţii Versailles-ului – tratatele de la Saint-Germain cu Austria, de la Trianon cu Ungaria, de la Neuilly cu Bulgaria – sunt şi astăzi în viaţă. Obiect al polemicilor între 1919 şi 1945, trecute sub tăcere după întâlnirea de la Yalta, ele au reînviat după perestroika: ungurii, românii, slovenii, bulgarii ş.a. revendică în continuare alte frontiere sau alte drepturi. În ceea ce priveşte Tratatul de la Sèvres, contestat de turci în 1920, el este contestat şi în prezent de către arabi – de Siria, care nu a recunoscut independenţa Libanului, apoi de Irak, în privinţa Kuweitului.

Astfel, departe de a fi nişte evenimente precis datate, tratatele au ele înseşi o existenţă istorică variabilă. Altfel spus, departe de a reprezenta un punct final, ele constituie adeseori punctul de plecare pentru noi conflicte.

Este adevărat că, plasate sub semnul celor Paisprezece Puncte ale lui Wilson – şi mai ales al celui care afirma dreptul popoarelor de a dispune de ele însele –, tratatele din 1919, şi în special cel de la Versaiues, n-au aplicat acest principiu decât în avantajul învingătorilor. Alsacia şi Lorena au fost înapoiate Franţei, dar fără a se fi

făcut un referendum; ungurii şi cehii şi-au câştigat independenţa, la fel ca şi slavii din sud, în schimb Austriei nu i s-a permis să se realipească Reich-ului, aşa cum dorea, iar mai multe milioane de germani au fost anexaţi Cehoslovaciei şi Poloniei.

În cazul de faţă, invocat a fost nu dreptul popoarelor, ci dreptul la frontiere sigure – ceea ce, douăzeci de ani mai târziu, în 1938, se va dovedi un lucru iluzoriu: germanii din zona Munţilor Sudeţi au fost mai periculoşi pentru securitatea Cehoslovaciei în interiorul frontierelor, decât ar fi fost, probabil, în cazul unui teritoriu cehoslovac ceva mai restrâns. Refuzând să negocieze retrocedarea teritoriilor locuite de arabi, Israelul pare astăzi să nu fi reţinut această lecţie…

În ceea ce priveşte cererea Austriei, italienii şi francezii au considerat că, extinsă astfel, Germania din 1919 ar fi mai puternică decât cea dinainte de 1914 – or, pentru asta câştigaseră ei războiul?

În 1919, Germania nu ridica nicio obiecţie referitor la reparaţiile pe care le datora, dat fiind că trupele sale staţionaseră vreme îndelungată în Belgia şi Franţa, iar cei mai bine de trei ani de lupte pricinuiseră pagube considerabile. În schimb, ea considera nedrepte articolele care o declarau răspunzătoare de declanşarea ostilităţilor, precum şi articolul 228 care prevedea judecarea criminalilor de război, în special a celor responsabili de atacurile cu submarine, fiindcă lăsaseră să piară atâţia oameni pierduţi în largul mării după ce nava le fusese distrusă. La acest punct, englezii au cerut o pedeapsă exemplară. În realitate, ţinând cont de recomandările Convenţiei de la Haga (1901), inventarul „crimelor de război" arată un taler al balanţei mult mai greu de partea germanilor. Firește, Aliaţii au violat legile blocadei şi au folosit în luptă soldaţi de culoare – ceea ce, în optica nemţilor, constituia o crimă. La rândul lor însă, germanii au utilizat fără milă arma subacvatică; mai mult decât atât, ei au fost primii care au întrebuinţat în luptă gazele toxice, fapt ce va rămâne multă vreme amintirea cea mai dramatică a acestui război.

Celelalte tratate au împărţit „la repezeală" (potrivit expresiei lui Wilson) vechea monarhie dublă (Austro-Ungaria) şi Imperiul Otoman. Aproximativ 1, 5 milioane de unguri au rămas astfel în România, 700.000 în Cehoslovacia şi în jur de 500.000 în Iugoslavia; Bulgaria a pierdut Tracia orientală şi Dobrogea meridională. În asemenea condiţii, nu este de mirare că în 1939 – 1940 aceste două ţări **s-**au aflat de partea germanilor, adică a celor care nu încetaseră să tune

şi să fulgere împotriva Tratatului de la Versailles. În urma arbitrajului de la Viena, ei le-au „restituit" o bună parte din acele teritorii.

În ce priveşte Tratatul de la Sèvres, el nu numai că nu-şi satisfăcea beneficiarii, dar chiar i-a nemulţumit profund. Crearea unui regat arab independent, ca răsplată pentru ridicarea la luptă împotriva turcilor, a fost limitată prin instituirea mandatelor franceze şi engleze în Siria, Liban şi Palestina. Independenţa Armeniei a fost recunoscută, însă nu **s-**a făcut niciun gest pentru a se transpune şi în realitate decizia respectivă.

De fapt, Aliaţii voiau să menajeze Turcia, pentru ca ea să nu se ralieze republicii Sovietelor, astfel că Armenia a fost lăsată în voia

sorţii. Acelaşi lucru explică şi favorurile de care **s-**a bucurat Polonia, ale cărei frontiere au fost trasate mult înspre est.

Învingătorii îngenunchează Germania, iar conducătorii lor se întrebau acum dacă nu cumva pericolul cel mai mare era bolşevismul.

Date fiind întărirea mişcării muncitoreşti şi amploarea celei de**-**a II-a Internaţionale Socialiste, ideea de declanşare a războiului pentru preîntâmpinarea unei revoluţii îi animase încă din 1914 pe unii conducători guvernamentali, mai ales în Italia; puţini dintre ei făcuseră cunoscut însă acest lucru, întrucât marea majoritate a socialiştilor se raliaseră „războiului patriotic". Mai târziu, după căderea ţarismului, continuarea Războiului cel mare pentru a se împiedica înfăptuirea revoluţiei a fost şi obiectivul anumitor conducători din guvernul provizoriu, în special al lui Miliukov. Tocmai pentru a preîntâmpina o asemenea manevră, Lenin a militat în favoarea păcii imediate **–** a unei păci separate, dacă trebuia.

Or, după negocierile de la Brest**-**Litovsk şi după seria de fraternizări declanşate de bolşevici, teama de o „molimă" a revoluţiei cuprinsese întregul Occident. Războiul continua, bineînţeles, dar între beligeranţi **s-**a ţesut o înţelegere tacită, pentru blocarea ameninţătoarei ascensiuni a bolşevismului. În data de 12 octombrie 1918, Maurice Barrès nota în Caietele sale acest extras din faimosul ziar renanian Gazette de la Croix: „Lupta împotriva bolşevismului trebuie să fie un liant între cele trei puteri aliate şi adversarii lor. O Germanie puternică va rezista în faţa bolşevismului. Dacă ea cedează, Europa va fi distrusă de cea mai periculoasă formă de revoluţie". Această argumentaţie nu i**-**a lăsat indiferenţi pe comandanţii aliaţi: în noiembrie 1918 ei aveau să**-**şi întrerupă marşul victorios pentru a preveni t 1917 – 1919 173

pericolul unei revoluţii spartachiene1. În acelaşi timp, Poincaré enunţa cu claritate intenţia creării unui cordon de izolare de jur**-împre**jurul Republicii ruse.

Astfel, cruciada antibolşevică a preluat treptat ştafeta războiului patriotic. La Versailles, în orice caz, atunci când intervenţia străină încerca să**-**i sprijine pe „albi" în lupta lor contra „roşilor", bolşevismul devenise deja inamicul principal, şi încă pentru mulţi dintre beligeranţi. El avea să rămână inamicul principal chiar şi când naţio**-**nal**-**socialismul începea să tune şi să fulgere împotriva Diktat**-**ului de la Versailles.

Într-adevăr, bolşevicii reuşiseră ceea ce nici revoluţionarii de la 1789, nici cei de la 1830 sau 1848, nici comunarzii din 1871 nu ajunseseră să înfăptuiască: răsturnarea vechiului regim, realizarea revoluţiei sociale şi instituirea puterii populare. Această triplă izbândă îi fascinase pe revoluţionarii din toate ţările, ei dorind în curând să-i imite pe ruşi. De îndată ce războiul s-a încheiat, aceştia aveau să producă o scindare, părăsindu-şi partidul socialist din care făcuseră parte iniţial şi creând în fiecare ţară un partid comunist care adera la Internaţionala a III-a fondată de către Lenin. Molima revoluţiei pătrunsese deja în Germania şi Ungaria. Va cuprinde ea Europa Centrală?

În revoluţia din 1917 se încrucişau cel puţin două mişcări: una dintre ele reprezenta o ramură a Internaţionalei socialiste, continuatoare a lui Marx şi Bakunin, precum şi a Revoluţiei franceze şi a Iluminismului european; cealaltă avea o mai pronunţată coloratură rusească, fiind expresia reiterată a „pugaciovismului" – revolta ţărănească împotriva autorităţilor, a marilor proprietari, a preoţimii şi a altor categorii de oameni instruiţi. Ţarul constituia ţinta primului curent, urmând să devină cea a întregului popor după „duminica roşie" din 1905, când Nicolae al II-lea a ordonat să se tragă asupra maselor… Firește, războiul şi apărarea sfintei Rusii uniseră populaţia în faţa germanilor, adversari tradiţionali; curând însă, înfrângerile, lipsurile, represiunea şi ura împotriva autocraţiei au constituit acel amestec exploziv care a dus la căderea ţarismului.

1. Este vorba aici de gruparea socialiştilor germani numită Spartakus (K. Liebnecht, R. Luxemburg…), care în decembrie 1918 se va transforma în partid comunist şi va încerca la Berlin, în 1919, declanşarea unei insurecţii – tentativa respectivă fiind dur reprimată (n.tr.).

Inteligheņţia, burghezia şi elitele s-au regrupat de îndată pentru preîntâmpinarea revoluţiei sociale ce stătea să izbucnească. Aripa extremistă (alcătuită din bolşevici, anarhişti şi socialişti de stânga) a încurajat însă sovietele sau comitetele constituite mai peste tot în teritoriu să preia controlul vechii administraţii de stat, descompusă şi muribundă. Revoluţia din Octombrie poate fi definită, aşadar, ca o confruntare de forţe între un guvern – cel al lui Kerenski – care a

scăpat din mână statul şi o administraţie pe cale de a se constitui – acea reţea de soviete, sindicate, comitete de uzină etc. –, dar care nu avea un conducător şi pe care bolşevicii vor pune mâna, în parte democratic, în parte prin controlul birocratic asupra celorlalte instituţii, iar în parte pe cale autoritară, mai ales după octombrie. Birocraţia populară a sovietelor înfăptuieşte – în asociaţie cu liderii bolşevici – mai întâi o revoluţie politică, apoi una socială, atunci când ultimii reprezentanţi ai inteligheţiei au fost alungaţi de la conducerea statului. O asemenea promovare a maselor, unică în istorie, a fost însoţită de o serie întreagă de violenţe; violenţele „roşilor" le-au generat apoi, în replică, pe cele ale „albilor" ş.a.m.d. Explicaţia consensului care i-a permis regimului să se consolideze – în ciuda exceselor pe care acesta din urmă le-a comis atât în epoca lui Lenin sau Troţki, cât şi în perioada stalinistă – stă, aşadar, nu numai în ideologia şi practicile comuniste, ci şi în „plebeizarea" puterii.

Formele îmbrăcate de acest consens sunt cât se poate de complexe, ele evidenţiind cel puţin vehicularea anumitor neadevăruri sau legende. Prima dintre ele, care dăinuie încă în tradiţia troţkistă, constă în a susţine că subminarea regimului datează din epoca lui Stalin. În realitate, democraţia nu a domnit în partid decât între lunile februarie şi octombrie, Lenin şi Buharin numărându-se deja printre cei care o condamnau. Lenin îşi asuma actele comise de puterea populară, legitimând-o într-un fel – or, respectiva putere ignora pluralismul, toleranţa şi democraţia. A doua legendă tinde să le atribuie bolşevicilor responsabilitatea pentru tot ce s-a petrecut începând cu 1917, deşi abandonarea valorilor socialiste propriu-zise (revenirea la familia tradiţională, la patriotismul agresiv, la antisemitism, la academismul în artă etc.) este expresia plebeizării puterii, iar nu a ideologiei cadrelor sale iniţiale, care s-au autodistrus între 1919 şi 1938. În fine, totalitarismul – care a domnit în epoca stalinistă şi după aceea – nu poate fi asociat numai cu existenţa

unui partid unic; în realitate, în 1918 au fost mai multe partide politice (socialişti radicali, chiar menşevici de stânga) care au participat la distrugerea sau colonizarea instituţiilor sociale ce asigurau funcţionarea democratică a statului: comitete de uzină, sindicate, ligi ale femeilor, soviete etc.

Din anii '30 şi până în anii '70, consolidarea regimului şi

victoriile sale în domeniul industriei grele (care au permis înfrângerea extraordinarei maşini de război naziste) au avut ca rezultat apariţia unui „om nou", produs al unui totalitarism birocratic ce părea imuabil.

Paradoxal, exact în această perioadă de apogeu, cei mai sceptici – respectiv comuniştii din celelalte ţări – au trebuit să recunoască faptul că „paradisul sovietic" era un mit şi că gulagul era o realitate. Firește, teroarea însoţise naşterea acestui regim, dar până atunci se crezuse că ea fusese justificată de necesităţile războiului civil, ale luptei de clasă şi ale apărării patriei. Or, teroarea cu pricina era inerentă impunerii unui tip de stat care se dorea şi se considera a fi un stat savant, a cărui avangardă – adică Partidul – se voia privită ca întruchiparea cunoaşterii, a competenţei, a triumfului omului asupra naturii şi a forţelor obscure. Ceea ce romanele lui Aleksandr Soljeniţîn veneau să pună în discuţie fusese spus şi de alţii, înaintea lui, dar, fasciști sau conservatori fiind, se considerase că aceştia jucau cu cărţi măsluite, în vreme ce scriitorul era un solitar a cărui mărturie nu putea fi contestată.

Diagnosticul său rămânea totuşi incomplet, deoarece, în paralel, totalitarismul avea şi unele efecte neaşteptate – pentru regim, se înţelege. Incapabilă de a controla totul, puterea vedea scăpându-i din mână sectoare întregi ale producţiei economice sau ale vieţii sociale: economia subterană, delincventa… în primul rând însă, ca urmare a promovării maselor, noile generaţii – educate, de astă dată – constituiau pepiniera unei puteri cu exigenţe culturale şi civice diferite de cele ale ţăranilor şi soldaţilor din războiul civil, promovaţi la început în conducerea şi administraţia statului. Gorbaciov, perestroika şi glasnostul au fost mai degrabă expresia acestui puseu democratic şi a acestei transformări, decât forţa lor motrice.

Marc Ferro

Referinţe bibliografice

Ferro M., La Grande Guerre, 1914 – 1918, Gallimard, Paris, 1990. Ferro M., La Révolution Russe de 1917, Flammarion, Paris, 1989. Launay M., Versailles, une paix bâclee, Complexe, Bruxelles, 1981. Mee Ch., pe End of Order: Versailles 1919, Secker and Warburg, Londra, 1980.

1933

Europa fascistă îşi extinde imperiul

Fenomen complex, a cărui interpretare este departe de a întruni, chiar şi astăzi, unanimitatea istoricilor şi a altor specialişti în ştiinţele sociale, fascismul este legat în mod direct de istoria contemporană a Europei. El a încolţit pe continentul nostru la scurtă vreme după încheierea primului conflict mondial. Tot în Europa aveau să prindă rădăcini, în perioada interbelică, dictaturile de tip nou, vizând nu numai îndepărtarea pericolului revoluţionar, ci şi – sau chiar în primul rând – instituirea unei noi ordini politice şi sociale, auto-proclamată ca „revoluţionară". Tot atunci şi tot în Europa aveau să înflorească – atât în ţările cu o economie arhaică şi cu o tradiţie autoritară, cât şi în societăţile industriale, cu o veche cultură democratică – puternice mişcări de masă, subordonate „fascismului". În fine, tot aici a triumfat, odată cu efemerul imperiu hitlerist, ideea unei „noi Europe", ale cărei destine ar fi conduse de cei doi protagonişti ai agresivei alianţe militare încheiate în primăvara anului 1939 între Germania nazistă şi Italia mussoliniană.

Fie că ne place sau nu, fascismul face parte, aşadar, din trecutul nostru comun, iar europenii trebuie să şi-l asume ca atare, conştienţi de caracterul transnaţional al originilor lui şi de faptul că, în privinţa angrenajului istoric care a dat naştere Auschwitz-ului – şi care ar fi putut să fie cu totul altul –, responsabilităţile nu trebuie căutate exclusiv de partea Germaniei.

Chestiunea originilor fascismului este una dintre cele mai dezbătute de către istorici. Ca fenomen politic de masă, el a apărut în Italia, după încheierea primului conflict mondial, **într-**un context în care efectele imediate ale războiului se împleteau cu cele ale revoluţiei bolşevice şi ale gravei crize conjuncturale ce a accentuat, la

Începutul anilor '20, dezechilibrele economiei şi societăţii italiene. Cea care a dat numele acestei sinteze a extremelor a fost mişcarea iniţiată de Mussolini în martie 1919 şi din care făceau parte atât naţionalişti radicali, cât şi reprezentanţi ai extremei stângi marxiste şi anarhiste. Dar dacă războiul a făcut ca fascismul să apară ca o forţă politică bine constituită şi capabilă să candideze la putere acolo unde primejdia revoluţiei era cea mai ameninţătoare, trebuie

spus că Mussolini nu a conceput acest fascism ca ideologie a unei „a treia căi" între liberalism şi marxism, şi nici ca un model socioeconomic diferit de capitalism şi de socialismul colectivist. Încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea apăruseră nenumăraţi doctrinari şi nenumărate grupuscule politice care încercau să găsească o conciliere sau o reconciliere dintr-o asemenea perspectivă, respingând în bloc orânduirea burgheză şi moştenirea Iluminismului, respectiv naţiunea şi revoluţia.

Italia a avut partea ei în această căutare a unui model politic care să constituie un fel de numitor comun al adversarilor de stânga şi de dreapta ai democraţiei liberale, dar ea este departe de a fi deţinut exclusivitatea în privinţa formulelor propuse la vremea respectivă. Potrivit istoricului israelian Zeev Stemhell, Franţa ar fi fost ţara în care căutarea unei asemenea sinteze ar fi ajuns cel mai departe, prin Georges Sorel şi prin tentativele de apropiere între reprezentanţii – minoritari, în fapt – ai sindicalismului revoluţionar şi o fracţiune – la fel de marginală – a extremei drepte naţionaliste şi monarhiste. Sindicatele „galbene" ale lui Lanoir şi Bietry, cercul Proudhon creat în sânul mişcării Action française de către Georges Valois, micile grupuri reunite în jurul unor reviste ca Terre libre a lui Emile Janviron şi L'Avenir social a lui Firmin Bacconier ţin în întregime de această încercare de fuziune.

Dar oare de fuziune să fie vorba? Nu cumva avem de-a face, încă din acea perioadă, cu încercarea de captare a unor forţe şi a unor idei desprinse din matricea anarhistosindicalistă şi marxistă (în varianta ei revizionistă de stânga) de către naţionalismul ce triumfa la vremea respectivă? Spiritul Europei era îndreptat, pe atunci, către glorificarea naţiunii ca organism viu, supus legilor selecţiei naturale şi concurenţei vitale – perspectivă total opusă concepţiilor raţionaliste şi umaniste preluate din filosofia veacului al XVIII-lea şi a Revoluţiei franceze. Prin urmare, în aliajul ideologic

«1933 /.: 179

care a alimentat „prefascismul" francez şi italian, cultul dreptei s-a impus de timpuriu asupra omologului său din partea stângă a eşichierului politic.

Acest lucru poate fi observat şi mai bine în ţările germanice unde, în deceniile de dinaintea războiului, se dezvoltă o serie de mişcări ce urmăresc să reunească naţionalismul şi „socialismul" într-o

sinteză al cărei liant este constituit cel mai adesea – la fel ca în Franţa – de antisemitism. Mişcarea Socialistă Creştină a pastorului Stocker, Uniunea Naţional-Socială a lui Friedrich Naumann, Liga Pangermanistă a lui Henric Class în Germania, Partidul German al Muncitorilor din Boemia, organizaţiile din Austria create de un von Schonerer sau Karl Lueger aparţin acestui curent – cu totul minoritar deocamdată, dar purtând în sine toate acele elemente din care Hitler îşi va extrage ulterior substanţa doctrinei sale.

Se poate admite, aşadar, că – încă înainte de 1914 şi la scara unei părţi importante a continentului european – au existat unele doctrine şi mişcări care prefigurau deja fascismul. Pentru ca ele să se transforme **într-**un veritabil fenomen de masă şi să dea naştere unor organizaţii politice capabile să preia puterea, a fost nevoie de un context aparte, generat de războiul propriu-zis şi de tulburările de tot felul înregistrate atât în timpul conflictului respectiv, cât şi după încheierea acestuia. Într-adevăr, fascismul – care, sub forma sa plenară, şi-a făcut apariţia în Italia imediat după sfârşitul primei conflagraţii mondiale – **s-**a hrănit, în primul rând, din etica războinică, din nostalgia tovărăşiilor bărbăteşti legate în tranşee sau din deziluzia combatanţilor în momentul revenirii, adeseori dificile, la viaţa civilă; în al doilea rând, din ascuţirea conflictelor şi dezechilibrelor sociale, din dorinţa maselor de a-şi vedea satisfăcute propriile revendicări şi din ambiţia claselor de mijloc de a apărea ca o „elită de rezervă", în condiţiile unor grave carenţe ale păturilor conducătoare tradiţionale, iar în al treilea rând, din teama micilor şi marilor proprietari de a se vedea deposedaţi de bunurile şi de prestigiul lor social în cazul unei ascensiuni a „roşilor", fie că aceştia erau direct subordonaţi comuniştilor ruşi, fie că acţionau independent, hotărâţi să pună capăt puterii „burgheze".

Din**tr-**un asemenea humus a răsărit prima generaţie a fascismului. Continuatoare a naţionalismului exacerbat care începuse să-şi facă simţită prezenţa la finele veacului al XIX-lea şi care avusese un rol deloc neglijabil în declanşarea primului conflict mondial, ea **s-**a

constituit iniţial **într-**un vector al contestării antiburgheze, iar apoi într-unul al contrarevoluţiei, considerând că supravieţuirea naţiunii este legată de instituirea unei puteri autoritare care

transcende interesele de clasă, impunând diferitelor categorii sociale proiectul său de uniune naţională. Foarte curând însă, imperativele luptei pentru putere – mai ales cele legate de finanţarea propriilor organizaţii – i-au determinat pe conducătorii fascişti să încerce să le transforme în instrumentele revenirii la ordine.

Dacă tendinţa este universală sau, cel puţin, comună multor state europene, în Italia – ţară victorioasă, dar nemulţumită de tratatele de pace şi răscolită, după înfrângerea spartakiştilor la Berlin, de grave frământări sociale (3 milioane de şomeri la finele verii lui 1920, uzine şi terenuri agricole luate cu asalt şi ocupate) – ea a dus la desemnarea unui guvern energic, prezidat de Mussolini (octombrie 1922) apoi la instituirea unui regim autoritar (sfârşitul lui 1925) care nu va întârzia să se transforme în dictatură totalitară, plasând societatea civilă sub controlul omniprezent al statului fascist şi fixându-şi ca obiectiv prioritar crearea unui „om nou".

În alte părţi, fascismul a rămas până la sfârşitul anilor '20 un curent de opoziţie faţă de regimurile existente, a cărui importanţă varia sensibil de la o ţară la alta. În Germania, după tentativa de puci a lui Adolf Hitler în Bavaria (ianuarie 1923), NSDAP-ul nu a reuşit să strângă în jurul său forţele de extremă dreaptă. În Franţa, dintre ligile şi asociaţiile care au apărut ca urmare a dificultăţilor economice şi politice ale cartelului forţelor de stânga, numai organizaţia lui Georges Valois poate fi considerată „fascistă", însă baza ei militantă este destul de restrânsă, iar existenţa – cu totul efemeră. În câteva state din zona centrală, orientală sau mediteraneană a Europei asistăm la instalarea unor regimuri dictatoriale, precum cel al generalului Primo de Rivera în Spania, al amiralului Horthy în Ungaria, al doctorului Salazar în Portugalia sau al mareşalului Piłsudski în Polonia, dar în toate aceste cazuri e vorba de regimuri autoritare clasice, instituite ca urmare a unei lovituri de stat militare, şi care nu intenţionează nici să promoveze integrarea maselor, nici să-şi întemeieze puterea pe un consens al populaţiei, nici – mai ales – să supună activităţile individului unui control şi unor iniţiative ale statului ori ale partidului unic. În toate aceste ţări există mişcări strâns înrudite cu NSDAP-ul lui Hitler sau cu PNF-ul italian, dar efectivele şi influenţa lor rămân în general modeste.

Îi 1933 – 1*3 181

În schimb, anii '30 sunt marcaţi de o veritabilă ascensiune a

fascismului în multe dintre statele Europei. Firește, importanța lui nu trebuie exagerată în considerațiile noastre retrospective. Nu toate țările în care democrația se clatină și în care se ajunge la instalarea unor regimuri autoritare sunt, stricto sensu, fasciste. De asemenea, nu toate formațiunile politice care intenționează să înlocuiască instituțiile parlamentare printr-o administrație energică, susceptibilă de a stăvili efectele crizei, de a bloca extinderea „bolșevismului" și de a găsi un remediu pentru „declinul națiunii" urmăresc instituirea unui regim totalitar. Uneori, cele mai puternice formațiuni – ca în cazul Crucilor de Foc ale colonelului de La Rocque, în Franța – sunt cele care propovăduiesc revenirea la valorile tradiționale, iar nu crearea unui „om nou". Totuși, date fiind imensele dificultățile economice și frământările sociale care zguduie Europa capitalistă, fascismul își sporește neîncetat forța și își extinde aria de acțiune.

Aceasta se lărgește brusc, în ianuarie 1933, odată cu ajungerea la putere a național-socialismului în Germania, fapt ce pecetluiește intrarea în tabăra fascistă a principalei forțe industriale de pe continent. Din acel moment se poate vorbi într-adevăr de o Europă fascistă, chiar dacă, până la declanșarea celui de-al doilea război mondial, numai două state, Italia și Germania, se înscriau pe deplin în această categorie politică.

În primul rând însă, cele două dictaturi totalitare care ocupă din punct de vedere geografic centrul continentului – alcătuind, după Anschluss, un bloc continuu, întins de la Marea Baltică până în Sicilia – folosesc diferite strategii pentru a-și extinde dincolo de propriile granițe formidabila lor putere de atracție. În Italia se constituie acum, cu sprijinul generalului Coselschi, „Comitetele de acțiune pentru universalitatea Romei", al căror scop este să suscite și să finanțeze în diverse țări inițiative favorabile politicii italiene. Astfel, francezul Bucard, britanicul Mosley, prințul austriac von Stahremberg, spaniolul José Antonio Primo de Rivera vor fi plătiți din fondurile secrete ale regimului, asemeni unor organizații precum CSAR sau celebra „Cagula" pe care Mussolini a însărcinat-o în 1937 cu eliminarea fraților Rosselli, doi conducători ai antifascismului exilați în Franța. Germanii procedau cu clienții lor în mod similar, finanțând o serie întreagă de organizații, oameni politici și jurnaliști care își manifestau simpatia față de mișcarea național-socialistă.

DATE ŞI LOCURI

În al doilea rând, anii ’30 vădesc o reală proliferare şi consolidare în toate ţările europene a unor formaţiuni de masă care cunosc o trecătoare, dar spectaculoasă creştere a efectivelor electorale şi militante în perioada 1935 – 1938: PPF al lui Doriot în Franţa, Falanga Spaniolă, British Union of Fascists a lui Mosley în Marea Britanie, mişcarea rezistă a lui Leon Degrelle în Belgia, NSB a lui Anton Mussert în Olanda etc. în jurul acestor nuclee dure se adună nebuloasele de simpatizanţi care, fără a opta în mod deschis pentru fascism, se declară partizanii unor regimuri cvasitotalitare şi recunosc – aşa cum s-a întâmplat în Franţa – că îl preferă „pe Hitler în locul Frontului Popular”. Cei mai angajaţi politic dintre ei ajung să se gândească – în faţa pericolului reprezentat de „bolşevism” şi de „decadenţă” – la o „nouă Europă”, al cărei lider nu poate fi decât Germania hitleristă. Aceasta este calea spre care se îndreaptă, încă din 1938, intelectuali ca Pierre Drieu La Rochelle şi Robert Brasillach. Ea îi va duce, la fel ca pe mulţi alţi simpatizanţi ai fascismului şi nazismului, la colaborarea cu ocupantul în timpul celui de-al doilea război mondial.

Fascizarea Europei trece, de asemenea, prin cea a regimurilor politice, fie că e vorba de dictaturi „clasice”, instituite în decursul anilor ’20 sau de forme de putere noi, atipice, favorizate de condiţiile de criză, iar apoi de intervenţiile germane şi italiene. Pentru a evita un puci fascist, în unele state ca România, Bulgaria şi Iugoslavia, conducătorii de atunci au eliminat atât democraţia, cât şi pe adversarii de extremă dreaptă (Codreanu, în România); în schimb, din raţiuni de eficacitate, dictaturile instaurate de ei au preluat o serie întreagă de elemente exterioare ale fascismului, lucru valabil cu precădere în cazul Greciei generalului Metaxas. În Polonia şi Ungaria, fascizarea puterii a fost împinsă şi mai departe, fiind însoţită de o apropiere deopotrivă ideologică şi diplomatică faţă de hitlerism. În Austria, după ocuparea ţării de către trupele germane, regimul „social-creştin” care conducea destinele statului de aproximativ zece ani va ceda locul puterii naţional-socialiste.

Războiul din Spania reprezintă un moment de cotitură în procesul de fascizare a Europei. Nu se poate spune că regimul tradiţionalist instaurat de generalul Franco este specific fascismului, însă el adoptă o serie întreagă de trăsături ale regimului lui Mussolini. Prin Falanga Spaniolă, el aduce în prim-plan o veritabilă formaţiune

politică fascistă, iar instituirea lui cu ajutorul Italiei şi al Germamei nu are

1933

183

cum să nu atragă după sine o apropiere faţă de aceste puteri. La fel se întâmplă, de altminteri, şi în multe alte state dictatoriale. Alianţa dintre Roma şi Berlin – concretizată prin „pactul de fier" din mai 1939 –, creşterea puterii celui de-al III-lea Reich şi eschivările democraţiilor în faţa revendicărilor zgomotoase ale Führerului, în preajma declanşării celui de-al doilea război mondial, fac să se accentueze procesul de „satelizare" în jurul Axei a statelor autoritare din zonele centrală, orientală şi mediteraneană ale Europei.

După căderea Franţei în 1940 şi ocuparea de către germani a celei mai mari părţi a continentului, Reich-ul victorios devine centrul de greutate al „noii ordini europene". Cum Italia este pe punctul de a ajunge ea însăşi un satelit al Germaniei naziste, Europa fascistă – la care încă mai visează intelectualii orbiţi de fantasmele lor în privinţa „decadenţei" şi a „complotului evreiesc" – devine o simplă metaforă, de care conducătorii nazişti se folosesc pentru a-şi justifica megalomania şi rasismul sau pentru a recruta ajutoare zeloase în aplicarea politicii lor de represiune şi de orchestrare a genocidului. Hitler avea să fie înfrânt, dar ideile fasciste pot fi detectate şi astăzi în gândirea câtorva nostalgici al căror discurs – contravenind unei culturi europene întemeiate pe moştenirea iluministă – nu rămâne întotdeauna fără ecou.

Pierre Milza

Referinţe bibliografice

Milza P., Dictionnaire historique des fascismes et du nazisme, Complexe;

Bruxelles, 1992.

Milza R, De Versailles a Berlin, 1919 – 1945, Masson, Paris, 1990. Milza P., Les Fascismes, Seuil, Paris, 1991.

b;

«i. i, t

1945

Cei trei mari Aliaţi încheie războiul la Yalta

Conferinţa de la Yalta, din februarie 1945, reprezintă în sine un moment capital din istoria Europei şi a lumii întregi. Şi mai important

însă a fost rolul jucat de mitul Yaltei. Veritabilă răstălmăcire a realităţii, el a constituit, din 1947 şi până în 1989, un element al argumentării şi al evoluţiei istoriei mai puternic decât însuşi evenimentul căruia i s-a substituit.

În februarie 1945, războiul se apropie de final. Numai că el nu s-a încheiat încă. Aproape toate ţările de pe continentul european supuse hegemoniei Reich-ului nazist i-au fost răpite acestuia din urmă de către armatele aliate, din Est şi din Vest. În schimb, pătrunderea pe teritoriul Germaniei a adversarilor ei, care cer capitularea necondiţionată, abia începuse. Războiul continuă totodată în Asia şi în Pacific, împotriva Japoniei.

Ca atare, între 4 şi 11 februarie 1945, cei trei mari Aliaţi – Roosevelt, Stalin şi Churchill – se întâlnesc la Yalta în primul rând pentru a pune capăt războiului. În afişele apărute la vremea respectivă pe zidurile din Paris, drapelele celor patru naţiuni coalizate în asaltul final împotriva Reich-ului îşi înalţă laolaltă culorile – inclusiv cele ale Franţei –, iar textul tipărit proclamă: „de astă dată, până la Berlin". Se doreşte evitarea greşelii din 1918 şi ştergerea definitivă a ameninţării la adresa păcii, inevitabilă, în două rânduri, datorită puterii şi ambiţiei hegemonice ale Germaniei. Obiectivul le impune Aliaţilor să-şi mobilizeze trupele pentru neutralizarea completă a Reich-ului, evitând totodată riscul unei ciocniri între ele. În acest scop, zonele de operare ale fiecăruia sunt delimitate cu grijă de către statele lor majore, reprezentate la Yalta laolaltă cu diplomaţii şi cum\: 1945 tag 185

şefii de stat sau de guvern. După câteva aranjamente preliminare – decuparea unei zone pentru Franţa din cele rezervate englezilor şi americanilor şi transferarea la Berlin, prin zona sovietică, a unor contingente occidentale, pentru ocuparea conjugată a capitalei germane –, respectivele zone de operare aveau să devină zone de ocupaţie. În acel moment însă, nu a fost nicio clipă vorba ca ele să servească drept cadru pentru o împărţire ulterioară a teritoriului.

Pentru cei trei mari Aliaţi, Germania nu reprezintă poate, ca pentru de Gaulle, „problema centrală a Universului", dar la Yalta ea se află în centrul preocupărilor privind atât încheierea războiului, cât şi construirea unei păci durabile. Ei hotărăsc că ţara va fi demilitarizată, denazificată şi democratizată, iar economia şi administraţia sa vor fi descentralizate. Aceste decizii vor fi aplicate de către toate părţile participante şi, chiar dacă sarcina fiecăruia se limitează la zona pe care

o ocupă, cu toţii vor fi subordonaţi unui „consiliu central de control" cvadripartit, deţinătorul unor puteri suverane asupra vechiului teritoriu al Reich-ului.

Germania va trebui să plătească reparaţii victimelor agresiunii sale. În textele adoptate la Yalta se precizează în mod clar că fiecare debitor îşi va recupera datoriile apelând la resursele întregului teritoriu german, considerat de astă dată ca o „entitate economică unică".

Singura împărţire convenită la Yalta a fost următoarea: cedarea în favoarea noului stat polonez a teritoriilor aflate la est de linia Oder-Neisse, ca o compensaţie pentru cele pe care Polonia le va ceda Uniunii Sovietice. În afara acestei amputări, proiectele de împărţire a Germaniei elaborate de către americani şi britanici sfârşesc prin a fi abandonate. În plus, o dată ce marele pericol al unei noi agresiuni germane este îndepărtat prin această deplasare a graniţelor, Uniunea Sovietică pare mai preocupată de accesul – necesar redresării ei economice – la bogăţiile din bazinul Ruhr (plasat în viitoarea zonă britanică) decât de „bolşevizarea" întregii Germanii. O Germanie unificată, aflată sub controlul comun al URSS şi al partenerilor săi de război, convenea unui asemenea obiectiv.

Deşi uriaşul efort al Armatei Roşii plasase deja sub influenţă rusească cea mai mare parte a Europei Orientale, Centrale şi Balcanice, s-ar părea că, pentru liniştea necesară reconstrucţiei şi pentru viitoarea securitate a URSS, Stalin a mizat pe menţinerea unei bune înţelegeri cu partenerii săi de război – şi pe prelungirea sprijinului

ce i-l acordau aceştia –, socotind că în ţările eliberate se vor instala nişte puteri naţionale poate nu satelizate, dar, oricum, neostile Uniunii Sovietice şi cărora comuniştii locali li se vor asocia. În orice caz, Stalin subscrie la „Declaraţia asupra Europei eliberate", propusă de americani pe baza principiilor enunţate în Carta Atlanticului, din 1941. Cei trei mari Aliaţi îşi iau angajamentul – invitând totodată Franţa să li se alăture – de a veghea împreună la reconstrucţia politică şi economică a continentului devastat, traumatizat de război şi de ocupaţia nazistă. De asemenea, s-a convenit ca oriunde se va ivi o problemă în punerea în aplicare a acestei declaraţii, semnatarii ei să acţioneze laolaltă şi de comun acord pentru găsirea unui remediu.

Acolo unde asemenea probleme apar încă din februarie 1945 – în Polonia şi Iugoslavia –, soluţia preconizată este cea a unirii tuturor forţelor cunoscute ca democratice prin rezistenţa pe care o opun fascismului în cadrul unor guverne provizorii, aşa cum se formaseră în mod spontan în Franţa şi în majoritatea ţărilor eliberate.

Grecia nu figurează la acest capitol al deciziilor de la Yalta, deşi se afla în pragul războiului civil. Să fie, oare, acesta rezultatul respectării de către Stalin a ofertei de împărţire a Balcanilor pe care i-a făcut-o lui Churchill în octombrie 1944? Sau semnul că el nu vrea cu niciun chip ca – sprijinindu-i pe comuniştii greci – să rişte o rupere a relaţiilor cu aliaţii săi? Este bine cunoscut, în orice caz, modul în care Roosevelt reacţionase în faţa acestui proiect de „împărţire", înaintat fără acordul său de către prim-ministrul britanic: „Nu există – îi scrisese el lui Churchill, în data de 4 octombrie 1944 – absolut nicio chestiune politică sau militară de care Statele Unite să nu fie interesate".

Reacţia este tipic roosveltiană. Dincolo de dorinţa de a coopta Armata Roşie în asaltul final împotriva Japoniei, Roosevelt ţine în mod deosebit să-i implice şi pe sovietici în constituirea viitoarei Organizaţii a Naţiunilor Unite. Scopul său este acela de a angaja URSS într-o reţea universală de relaţii, întemeiată pe principiul democratic al votului majoritar (în cadrul Adunării Generale) şi pe coresponsabilitatea unanimă a marilor puteri (în cadrul Consiliului de Securitate).

Politica lui Roosevelt tinde, de asemenea, să impună pretutindeni principiul „porţilor deschise", în vreme ce anglo-saxonii vor să recâştige, în Europa de Est, pieţele de desfacere pe care le pierduseră în timpul ascensiunii imperialismului germano-hitlerist. Roosevelt îşi; „1945 s, 187

speră să obţină din partea sovieticilor deschiderile necesare, prin schimbul reciproc de servicii şi prin utilizarea precaută a armei economice. El se arată dispus să ţină seama de nevoile URSS în materie de reconstrucţie, nu numai acceptând cifra de zece miliarde de dolari ca reparaţii datorate de către Germania Uniunii Sovietice, dar şi dându-i acesteia din urmă speranţa unui împrumut american după încheierea războiului. Odată cu bunurile şi capitalurile ce ar fi fost astfel investite în Est, ideile liberale – suportul indispensabil al celor dintâi – ar fi ajuns să pătrundă şi ele în Răsărit. În orice caz, aceasta pare să fi fost gândirea rooseveltiană, componentă esenţială a

spiritului de la Yalta.

„Unitate în pace, ca şi în război" este titlul dat ultimului paragraf al „Declaraţiei asupra Europei eliberate", ce avea să fie publicată la sfârşitul conferinţei, în 11 februarie 1945. El nu reprezintă o simplă formulă propagandistică sau o dorinţă pioasă, ci corespunde aspiraţiilor celor doi mari Aliaţi, acoperind nişte obiective evident contradictorii.

Înţelegerea lor ridică totodată moralul populaţiilor eliberate sau pe cale de eliberare, făcând să se vorbească despre „larga alianţă a democraţiilor contra fascismului". Speranţă **într-**o apropiere durabilă dintre URSS şi democraţiile occidentale, lupta comună împotriva a ceea ce apărea la vremea respectivă (şi pe bună dreptate) ca antiteza absolută a democraţiei atenuând divergenţele **–** suficient, cel puţin, pentru ca şi de o parte, şi de cealaltă să se lase în grija Europei înseşi crearea unui fel de sinteză între un New Deal rooseveltian, un Welfare State stil Beveridge şi un comunism planificator sub aspect economic, dar pluralist din punct de vedere politic **–** după modelul pe care Cehoslovacia va încerca să**-**l ofere până în 1948, cu ambiţia de a rămâne totodată „o punte între Est şi Vest". Oricât de utopic ar putea părea a posteriori **–** sau în ochii contemporanilor „realişti" **–**, acesta era spiritul înţelegerii de la Yalta, una dintre principalele lui componente fiind aspiraţia (larg împărtăşită) către o transformare profundă a acelor societăţi europene care conduseseră la ascensiunea fascismului şi la declanşarea războiului.

Curând însă, iluziile şi bunele intenţii aveau să cedeze locul confruntărilor şi neîncrederii reciproce. Mitul Yaltei urma să fie alimentat de o reînnoire a antagonismului dintre nişte sisteme sociale şi nişte concepţii despre lume cu totul opuse. El, mitul, avea să se impună în 1947, atunci când se va opera o împărţire efectivă a

Europei **–** împărţire care nu avea nimic în comun cu înţelegerea de la Yalta, dar care îi va fi imputată acesteia de mai multe voci.

În primul rând, de către tabăra gaullistă din Franţa. Înainte de conferinţa de la Yalta, generalul de Gaulle denunţase presupusa intenţie a celor trei mari Aliaţi de a hotărî între ei destinele întregii lumi, ale Europei şi chiar ale Franţei, fără ca aceasta din urmă să fi fost chemată la discuţii (deşi, după cum am văzut, ea a fost totuşi invitată

să li se alăture marilor puteri în Germania, în Consiliul de Securitate al ONU, ca şi în punerea în aplicare a „Declaraţiei asupra Europei eliberate"). Pentru a împiedica formarea unor blocuri zonale, De Gaulle semnase cu Uniunea Sovietică, în decembrie 1944, o alianţă susceptibilă de a echilibra prezenţa mult prea apăsătoare a anglo-saxonilor în Vest. În acelaşi timp, în cadrul Adunării Consultative, Georges Bidault şi Maurice Schumann condamnau unul „nu ştiu ce cordon occidental care i-ar izola în interiorul continentului pe toţi cei care nu au acces direct la ocean", celălalt – „legăturile exclusive cu Statele Unite", care ar face din Franţa nu „aliata Americii", ci „capul său de pod". În 1947, când blocurile zonale sunt **într-**un evident proces de constituire, gruparea gaullistă RPF se alătură cu hotărâre taberei anticomuniste, dar continuă să incrimineze orbirea rooseveltiană, laolaltă cu duplicitatea stalinistă.

În Statele Unite, opozanţii lui Roosevelt vor alimenta şi ei mitul Yaltei. Fostul preşedinte american va fi prezentat ca un utopist, un om chinuit de boală, un naiv care a crezut în bunele intenţii ale lui Stalin şi care, practic, a fost păcălit de acesta din urmă, întrucât conducătorul sovietic nu avusese nicio clipă de gând să acţioneze în conformitate cu promisiunile pe care le făcuse la Yalta.

În realitate, imediat după moartea lui Roosevelt, survenită în aprilie 1945, succesorul său, Truman, a angajat în etape succesive propria lui politică. Animat de aceeaşi ambiţie de a deschide pentru capitalurile şi ideile liberale americane o „piaţă" cât mai largă cu putinţă, Truman apelează nu la mijloace de convingere, ci la forţa pe care i-o conferă propria-i superioritate (economică, iar acum şi atomică). Pentru a constrânge în cele din urmă Uniunea Sovietică să dea înapoi, el vrea să o izoleze, acceptând acea împărţire a Europei pe care războiul – iar nu înţelegerea de la Yalta – a stabilit-o. Acesta este sensul, în martie 1947, al „doctrinei Truman". În iunie, europenii sunt invitaţi să-şi exprime poziţia cu privire la Planul Marshall. Între cei care-l acceptă şi cei care-l resping se creează o ruptură ce

se va concretiza prin împărţirea în două a continentului european; în acelaşi timp, începe construirea unei Europe Occidentale economice, însoţită aproape imediat de integrarea militară atlantică în NATO.

În paralel, în URSS, jdanovismul reactivează un stalinism mai

agresiv ca niciodată, iar blocul estic se structurează, la rândul său, **într-**o organizaţie economică şi militară, dublată de o maşină de război ideologic **–** Kominform**-**ul **–** care înglobează şi Cehoslovacia. Urmează reforma monetară din Germania de Vest, blocada Berlinului, constituirea **–** în toamna lui 1949 **–** a doua state germane separate, pecetluirea rupturii… Nu mai rămâne decât să vină anul 1956, pentru ca absenţa oricărei reacţii occidentale în faţa revoltei din Ungaria să apară ca o confirmare a faptului că cele două mari puteri respectă întru totul graniţele prin care**-**şi împărţiseră continentul european; ceva mai târziu, în 1961, odată cu ridicarea Zidului Berlinului şi instaurarea Cortinei de Fier, împărţirea respectivă capătă o imagine cât se poate de concretă **–** şi de simbolică, totodată.

În noiembrie 1989, Zidul şi Cortina se prăbuşesc. Reunificarea Germaniei, deschiderea Europei, reconcilierea celor două mari puteri: să fie vorba, **într-**un fel, de o „revenire la Yalta", la cea adevărată, din februarie 1945?

Reînnoirea înţelegerii dintre sovietici şi americani ne aminteşte mai degrabă de o altă întâlnire, petrecută în inima Europei, la câteva săptămâni după cea de la Yalta, şi anume la Torgau, pe malul Elbei. Acolo, în 25 aprilie 1945, avangărzile sovietice şi americane realizaseră **–** şi sărbătoriseră cu mare bucurie **–** celebra lor joncţiune. În amintirea evenimentului, americanii înălţaseră în acea zonă un panou înfăţişând un soldat american şi un soldat sovietic care îşi dădeau mina, textul tipărit spunând: „Estul se întâlneşte cu Vestul". **S-**ar putea ca aceasta să fie cea mai trainică izbândă a ultimului război. În orice caz, imaginea unei asemenea înţelegeri este mai potrivită cu spiritul de la Yalta decât mitul împărţirii Europei.

Pe panoul de la Torgau însă, cei doi soldaţi uniţi în victoria comună calcă în picioare zvastica Germaniei învinse, iar scena se înscrie pe fundalul unor ruine şi al unei „mulţimi dislocate" care îşi făcuse tabăra pe malul Elbei. În 1989, sensul luptei comune din 1945 şi al zvasticii ameninţătoare au dispărut de mult; totodată, avântul către un socialism cu faţă umană **–** care a murit în Cehoslovacia anului 1968 **–** pare pe punctul de a fi îngropat. Europa şi**-**a vindecat

rănile pricinuite de război, iar Germania, refăcâ**ndu-**şi puterea economică, pare în măsură să domine din nou bătrânul continent. Cu o

mică diferenţă, totuşi… „Capitalismul internaţional" (adică american) pe care, în anii '20, se bazase şi cancelarul Stresemann, în intenţia de a reface puterea ţării sale, pierdută în 1918 – înainte ca Hitler să profite de acesta aşa cum s-a văzut –, a sprijinit în continuare „miracolul" german, dar menţinând, de astă dată, o atentă supraveghere a evoluţiei lui. Începând cu 1945 – sau, şi mai clar, cu 1949 –, nu este, oare, puterea economică germană definitiv legată de acest „capitalism" american, ajuns mai „internaţional" ca oricând? Lumea s-a schimbat simţitor, nu numai odată cu politica lui Stresemann, ci şi odată cu înţelegerea de la Yalta. În era multinaţionalelor şi a rachetelor intercontinentale, nici politica Germaniei, nici destinul Europei nu se mai pot hotărî în afara acestor puternice constrângeri mondiale.

Yves Durând

Referinţe bibliografice

Funk A., De Yalta a Postdam, Complexe, Bruxelles, 1982.

Marcou L., La Guerre froide: l'engrenage. Complexe, Bruxelles, 1987.

Senarclens R, Yalta, PUF, „Que sais-je?", Paris, 1984.

1957

Tratatul de la Roma pune bazele Europei

Crearea Comunităţilor Europene constituie un veritabil moment de cotitură în evoluţia Europei Occidentale. E vorba aici de conştientizarea unui destin comun, de instituirea unei structuri care să le permită europenilor afirmarea concretă a solidarităţii lor, colaborarea în domenii din ce în ce mai largi şi mai importante, precum şi construirea unei mari entităţi economico-politice, pe măsura vremurilor noastre.

Această atitudine cu totul nouă contrastează în mod sensibil cu secolele precedente, când relaţiile dintre statele europene se întemeiau numai pe raporturi de forţă, conducând la conflicte soldate cu importante pierderi de vieţi omeneşti; pe atunci, pacea nu putea fi stabilită decât prin dominaţia inacceptabilă a celui mai puternic sau prin echilibrul instabil al alianţelor antagoniste. În orice caz, se ajungea din nou la război. Cele două conflagraţii mondiale, declanşate în Europa, au condus la decăderea bătrânului continent din rangul pe care-l deţinea în lume şi au demonstrat, prin reducere la absurd, necesitatea unei unificări.

După 1945, acest imperativ a fost în sfârşit înţeles. Europa

trebuia organizată (cel puţin în partea sa occidentală, care nu se afla sub influenţa sovietică) pentru stabilirea unor relaţii paşnice între ţări, pentru constituirea unei „structuri de integrare" destinate Germaniei (permiţând supravegherea inevitabilei sale dezvoltări postbelice), pentru crearea marelui spaţiu economic indispensabil reconstrucţiei şi dezvoltării. Dacă, în marea lor majoritate, elitele şi opinia publică din Europa Occidentală erau de acord în privinţa acestor obiective, existau în schimb divergenţe considerabile legate de metoda ce trebuia folosită: cooperare internaţională, confederare sau sistem comunitar.

În primii ani de după încheierea celui de-al doilea război mondial, guvernele ţărilor europene au fost nevoite să conlucreze, date fiind necesităţile reconstrucţiei şi apărării, precum şi faptul că americanii făceau din aceasta o condiţie pentru acordarea ajutorului lor economic şi militar. Guvernele respective nu înţelegeau totuşi să meargă dincolo de simpla cooperare dintre nişte state suverane, deciziile fiind luate în unanimitate. Astfel, în 1948 au fost instituite Organizaţia Europeană pentru Cooperare Economică şi Tratatul Alianţei pentru Apărare, de la Bruxelles (între Franţa, Marea Britanie, Belgia, Olanda şi Luxemburg), absorbit la scurtă vreme de Alianţa Nord-Atlantică, printre ai cărei semnatari se numărau atât Statele Unite şi Canada, cât şi alte state europene. Totodată, atunci când anumite mişcări au făcut presiuni asupra guvernelor pentru crearea unui ansamblu parlamentar susceptibil de a acţiona ca un factor central de impulsionare, acestea din urmă nu au instituit – prin formarea Consiliului Europei, în 1949 – decât o o adunare consultativă lipsită de putere şi aflată sub controlul strict al unui comitet ministerial de tip clasic.

În ciuda rezultatelor deloc neglijabile, metoda cooperării şi-a atins foarte repede limitele. De aici şi criticile federaliştilor, care cereau elaborarea unei constituţii europene, menită a stabili, deasupra statelor-naţiune, o autoritate federală înzestrată cu puteri reale în domeniul politicii externe, al apărării şi al economiei. Federaliştii erau însă minoritari atât în cadrul mişcărilor europene, cât şi în cel al opiniei publice, iar guvernele refuzau să transfere unei puteri federale un sector atât de important al responsabilităţilor lor. În opinia multora, federalismul constituia o soluţie logică pentru depăşirea

acestei fărâmiţări a Europei Occidentale, dar ea se dovedea imposibil de aplicat în practică.

Între varianta unei cooperări interguvernamentale, deja insuficientă, şi cea a federalizării, pe atunci imposibilă, trebuia găsită o cale de mijloc care să permită o conciliere între existenţa statelor şi imperativul unificării. Aşa a apărut metoda comunitară, elaborată de Jean Monnet şi Robert Schuman. În memorabila sa declaraţie din 9 mai 1950, acesta din urmă propunea construirea Europei **într-**un mod realist şi progresiv. „Europa nu se va face dintr-odată, şi nici prin**tr-**o construcţie de ansamblu. Ea se va face prin realizări concrete, care să creeze mai întâi o solidaritate de fapt". Cum putea fi ea obţinută? Prin comunitarizarea anumitor domenii de activitate, statele delegâ**ndu-**şi competenţele unor instituţii independente, care

— şi 1957 al? 193

să dispună de putere decizională. Se va începe cu acele sectoare economice **–** bine delimitate **–** în care suveranităţile naţionale sunt cele mai permisive, integrarea urmând să se extindă treptat la ansamblul economiei şi să facă apoi necesară comunitarizarea competenţelor politice, inclusiv a politicii externe şi a apărării. Această abordare „funcţionalistă" are o finalitate federală, însă, contrar federalismului care propune să se înceapă „de sus", prin adoptarea unei constituţii, ea intenţionează să pornească „de la bază", implicând comunitarizarea cresemdă a activităţilor, precum şi transformarea mentalităţilor şi a comportamentelor.

Metoda respectivă avea să se traducă în practică prin crearea succesivă a diferitelor Comunităţi Europene. Mai întâi Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului (tratat încheiat la Paris, în 18 aprilie 1951), limitată la două sectoare de bază, apoi, prin tratatele de la Roma din 25 martie 1957, Comunitatea Europeană a Energiei Atomice (Euratom), de asemenea sectorială, şi, mai ales, Comunitatea Economică Europeană (Piaţa Comună), care priveşte ansamblul activităţilor economice. Între timp, în 1954, ambiţioasele proiecte legate de constituirea unei Comunităţi Europene de Apărare şi a unei Comunităţi Politice Europene se soldaseră cu un eşec. Trebuise, aşadar, să se renunţe la accelerarea evoluţiei către federalism şi să se păstreze o abordare funcţionalistă.

În vreme ce Comunitatea Europeană Cărbunelui şi Oţelului şi aşa-numita Euratom n-au obţinut decât rezultate limitate,

Comunitatea Economică a înregistrat un succes remarcabil prin instaurarea Uniunii Vamale, a Politicii Agricole Comune şi a Sistemului Monetar European. Ea are drept obiectiv deschiderea în 1993* a unei mari pieţe interne, în care oamenii, mărfurile, serviciile şi capitalurile să circule liber şi care să fie acompaniată de o uniune economică şi monetară. Se va realiza astfel acea integrare economică în măsură să le permită celor 340 de milioane de locuitori ai Europei celor Doisprezece îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă şi înfruntarea concurenţei externe.

Succesul Comunităţii Europene explică puterea sa de atracţie, precum şi extinderea pe care a înregistrat-o: celor şase state fondatoare (Franţa, Germania Federală, Italia, Belgia, Olanda, Luxemburg) li s-au alăturat Marea Britanie, Irlanda şi Danemarca în 1973, Grecia în 1981, Spania şi Portugalia în 1986. Iar noii candidaţi se îmbulzesc: Austria, Turcia, Suedia, Norvegia…

La data apariţiei ediţiei originale (n. red.).

Sistemul comunitar este caracterizat prin coexistenţa instituţională a unor organisme independente faţă de guvernele statelor membre (Comisia însărcinată să vegheze la punerea în aplicare a tratatelor şi să facă propuneri, Parlamentul European, Curtea de Justiţie) şi a unui organ decizional (Consiliul Miniştrilor Naţionali). Acest proces dialectic între poziţiile „europene" şi poziţiile naţionale permite sintetizarea unor puncte de vedere antagonice şi înaintarea pe drumul realizărilor concrete. Sistemul este unul cu totul original. Graţie lui, Europa a intrat pe calea unei organizări voluntariste, aflată sub semnul respectului faţă de valorile democratice, în ciuda inegalităţilor dintre statele membre, legate de puterea economică şi politică, sistemul nu comportă niciun stat conducător, ci, dimpotrivă, vizează o perfectă egalitate a partenerilor. Sporirea interdependenţei, extinderea acţiunilor comune, precum şi sentimentul unui destin împărtăşit acum de către toţi ceilalţi fac din Europa o realitate cu adevărat nouă.

Metoda comunitară constituie un real progres în domeniul relaţiilor internaţionale. Tratativele diplomatice de tip clasic se bazează pe confruntarea dintre poziţii antagoniste şi pe raporturile de forţă, traducându-se prin negocieri şi prin căutarea celui mai mare

numitor comun. Prin metoda comunitară, din contra, e vorba mai întâi de fixarea obiectivelor de ansamblu, a acţiunilor comune, apoi de simpla stabilire a modalităţilor de operare, ţi**nându-**se cont de interesele esenţiale ale diverşilor participanţi. În această privinţă, rolul instanţelor independente care veghează asupra respectării interesului comun este capital. Fireşte, statele nu renunţă să apere ceea ce ele socotesc a fi interesul lor naţional; de astă dată însă, ele nu**-**l mai consideră pe acesta din urmă „în absolut", ci în cadrul mai larg al Comunităţii, raportâ**ndu-**l la interesul general. Avem de**-**a face aici cu un nou mod de a privi lucrurile. Spiritul comunitar se dezvoltă progresiv şi permite abordarea problemelor din**tr-**un unghi mai puţin îngust.

Dinamismul Comunităţii Economice Europene o demonstrează foarte clar. Guvernele îşi apără cât pot de mult propriile prerogative, dar necesitatea de a**-**şi duce misiunea la bun sfârşit le obligă să accepte întărirea sistemului comunitar, care prezintă deja anumite aspecte federaliste: resursele financiare proprii Comunităţii, dreptul comunitar superior drepturilor naţionale, votul majoritar utilizat tot mai des pentru luarea deciziilor în cadrul Consiliului de Miniştri, influenţa Parlamentului European ales prin sufragiu universal.

1957

195

Această evoluţie nu va putea decât să se accentueze odată cu instituirea Uniunii Economice şi Monetare. Astăzi, deja, nimeni nu mai concepe ca politica economică a unui stat membru să vină în contradicţie cu cea a partenerilor săi.

Comunităţile Europene au ca efect modificarea comportamentului **–** atât al guvernelor, cât şi al popoarelor înseşi. Frontierele naţionale au fost depăşite prin**tr-**o interpenetrare a mediilor politice, economice şi sociale. Legăturile intracomunitare se dezvoltă la toate nivelurile, între partide politice, organizaţii profesionale, sindicate sau întreprinderi. Dimensiunea europeană îşi pune de**-**acum pecetea asupra celor mai diverse activităţi ale cetăţenilor.

Schimbarea mentalităţilor, evidentă în sfera economică, rămâne totuşi mai puţin semnificativă în privinţa politicului. În privinţa viitorului guvern european şi astăzi continuă, la nivel de instituţii, disputa dintre partizanii finalităţii federale a sistemului comunitar şi

cei care susţin păstrarea anumitor elemente ale vechilor suveranităţi naţionale. Pe de altă parte, în privinţa politicii externe şi a apărării, nu există nici angajamente, nici structuri comparabile cu cele ale Comunităţii Economice. Guvernele s-au oprit la o simplă cooperare în cadrul politicii externe, fără a stabili nişte obiective precise şi fără a-şi construi nişte structuri proprii. Aşa se explică, de pildă, rolul extrem de modest jucat de Europa celor Doisprezece în remedierea crizelor internaţionale, cu atât mai mult cu cât ea nu dispune de o forţă militară specifică, problemele legate de apărare fiind lăsate în seama fiecărui stat în parte şi a alianţelor (Alianţa Nord-Atlantică, Uniunea Europei Occidentale). Aceasta este zona în care spiritul european mai are încă mult de progresat.

Pietre Gerbet

Referinţe bibliografice

Gerbet R, La Construction de l'Europe, Imprimerie naţionale, Paris, 1983. Gerbet R, La Naissance du marche commun, Complexe, Bruxelles, 1987.

Vi.

— T

1989 – 1993

Sfârşitul comunismului readuce în actualitate problema frontierelor

După al doilea război mondial, a cărui scânteie fusese aprinsă de nenumăratele litigii teritoriale (Danzig, Munţii Sudeţi, Alsacia-Lorena etc), au urmat mai bine de patru decenii în timpul cărora nu s-a mai vorbit aproape deloc despre graniţe în Europa. Cortina de Fier şi Zidul Berlinului nu ţineau de controversele clasice asupra drepturilor istorice ale unei naţiuni sau ale alteia, ci marcau linia frontului dintre două blocuri geostrategice şi ideologice cu vocaţie planetară, respectiv „lumea liberă" şi „lumea comunistă", sau capitalismul şi socialismul. Vreme de patruzeci de ani, cele două coaliţii au evitat să repună în discuţie coordonatele acestei linii de demarcare (numită şi „a împărţirii de la Yalta"), întrucât un asemenea lucru nu putea decât să genereze un al treilea război mondial. Lăsând deoparte Cortina de Fier, de-a lungul întregii perioade a „războiului rece" nu a existat practic nicio dispută cu privire la graniţe – nici în Est, nici în Vest. Situaţia s-a schimbat însă în primii ani de după 1989, mai ales în această parte a Europei pe care trebuie s-o numim post-comunistă, întrucât ţările de

aici vor rămâne încă mult timp marcate de cele patru sau şapte decenii de regim comunist.

În timpul războiului rece nu se discută despre graniţe

Pe cât de aprinse erau controversele legate de frontiere în cele trei decenii interbelice – date fiind revendicările germanilor privind teritoriile pe care Reich-ul le pierduse în 1919, protestele maghiare împotriva graniţelor care separau o treime din unguri de patria-mamă.

& 1989 – 1993 197

precum şi supralicitările cehilor, românilor sau polonezilor –, pe atât de închis pare acest capitol începând cu 1945. Totuşi, imediat după sfârşitul celui de-al doilea război mondial, când au fost anulate anexările şi remanierile operate de Hitler în favoarea aliaţilor săi (a Ungariei şi României, mai ales), anumite graniţe au fost modificate de către Stalin **într-**un mod cu totul expeditiv. Aşa **s-**a întâmplat, în primul rând, în cazul Poloniei, ale cărei frontiere au fost deplasate cu aproape două sute de kilometri de la est spre vest, în detrimentul Germaniei şi în avantajul Uniunii Sovietice. Problema aceasta nu a fost discutată în cadrul unei conferinţe de pace şi nici nu a făcut obiectul vreunui tratat similar celui de la Versailles.

Instituirea regimurilor comuniste în Europa de Est a avut ca efect dispariţia oricărei revendicări teritoriale între „democraţiile populare". Nu deveniseră ele „ţări surori"? în fiecare dintre aceste state, partidul comunist proslăvea cultura naţională, dar ocolea pe cât posibil chestiunea teritoriului naţional, pentru a nu se reveni asupra linilor de frontieră. Guvernul Ungariei evita să vorbească despre minoritatea maghiară din România, care nu putea fi decât foarte bine tratată **într-**un alt stat socialist. În ciuda ruperii relaţiilor sale cu Tito, Enver Hodja a avut întotdeauna grijă să nu evoce problema frontierelor din 1912, care fac ca jumătate dintre albanezi să trăiască în afara Albaniei, cu precădere în Iugoslavia. Aceste atitudini evidenţiază faptul că naţiunea nu este un concept marxist. Ea, naţiunea, trebuie să fie subordonată principiului „internaţionalismului proletar" şi „necesităţii" de a se combate imperialismul ameninţător prin ralierea forţelor comuniste **într-**un bloc puternic: „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!". Vreme de patruzeci de ani, aceste idei şi vigilenţa conducătorilor sovietici au împiedicat transformarea problemelor teritoriale în chestiuni naţionale şi naţionaliste. Moscova se temea de multă vreme – încă înainte de insurecţia de la Budapesta,

din 1956 – de mişcările naţionaliste care deveneau în scurt timp „reacţionare", mai ales atunci când erau îndreptate împotriva comuniştilor ce exercitau „dictatura proletariatului". Totuşi, chiar dacă subiectul graniţelor nu era niciodată abordat, aceste frontiere continuau să existe şi deveniseră aproape la fel de greu de trecut între statele socialiste ca şi Cortina de Fier.

În decursul primelor patru decenii care au urmat celui de-al doilea război mondial, problema graniţelor nu a mai fost ridicată aproape deloc nici în Europa de Vest. Aici frontierele sunt, în general.

mult mai vechi decât în Europa Centrală şi decât în Balcani. În plus, în Europa Occidentală – în ciuda gravităţii conflictului şi a largilor teritorii ocupate de către Wehrmacht – sectoarele frontaliere care fuseseră modificate în 1940 în favoarea Germaniei nu însumau decât câteva sute de kilometri pătraţi (Hitler voia în primul rând să creeze nişte state vasale), iar în 1945 ele erau restabilite pe poziţiile din 1919. E vorba aici, în principal, de zona Alsaciei şi de nordul Lorenei, care constituiseră miza a trei războaie franco-germane. Linia de graniţă din acest sector – plasată în secolul al XVII-lea pe cursul Rinului, care fusese declarat „frontieră naturală" de către francezi – trece mult mai la est de limita dintre spaţiile lingvistice francez şi german. De aici, având ca punct de plecare unitatea germană, s-a născut o întreagă dispută geopolitică, uzând de drepturi istorice contradictorii: prusacii revendicau teritorii de veche cultură germanică pentru a desăvârşi unitatea Germaniei, în vreme ce francezii se prevalau de faptul că alsacienii şi-au dovedit ataşamentul faţă de Franţa în timpul Revoluţiei, luptând cu hotărâre împotriva năvălitorilor străini.

După al doilea război mondial, iredentismul german s-ar fi putut perpetua, aşa cum se întâmplase în perioada interbelică, numai că nemţii, covârşiţi de înfrângerea lor din 1945, de descoperirea atrocităţilor naziste şi de afluxul a milioane de refugiaţi, au avut cu totul alte preocupări. Începând cu 1947, ruptura intervenită între Stalin şi anglo-americani şi declanşarea războiului rece au modificat radical datele problemelor europene; Planul Marshall duce la stabilirea unei coordonări (OECE) între guvernele Europei Occidentale pentru repartizarea ajutorului american. Accentuarea ameninţării sovietice, laolaltă cu blocada Berlinului din 1948 şi cu constituirea

NATO fac să se strângă legăturile între adversarii de odinioară, în special între Franţa şi Germania. Aceste două state, al căror contencios teritorial fusese cândva cel mai grav de pe continent, ajung acum la o înţelegere prin care se pun bazele a ceea ce, treptat, avea să devină Comunitatea Economică Europeană. Dezvoltarea progresivă a ideii europene explică de ce diriguitorii din Europa Occidentală nu au mai adus vorba despre frontiere decât ca să se felicite pentru uşurinţa crescândă cu care ele puteau fi trecute.

Tăcerea păstrată în privinţa graniţelor, în vestul continentului european, este dublată de o atenuare a sentimentelor naţionale în aceste vechi state-naţiune – primele constituite, de altminteri – care.

*! 1989 – 1993 199

după ce se războiseră în atâtea rânduri, se angajaseră succesiv, în 1914 şi în 1939, în două conflicte încă şi mai tragice. Faptul că nişte foşti adversari ajungeau acum să se alieze în faţa ameninţării sovietice a contribuit substanţial la temperarea pasiunilor naţionale. Pe de altă parte, în cazul francezilor, înflăcărările patriotice au fost calmate şi de sentimentul că cei şapte ani de lupte pentru ca Algeria să rămână o posesiune franceză (deşi avea 90% populaţie musulmană) au fost cât pe ce să arunce ţara **într-**un război civil. Pe scurt, în Europa Occidentală, rarele mişcări naţionaliste violente – precum IRA, care doreşte crearea unei Irlande reunificate, sau ETA, care militează pentru desprinderea Ţării Bascilor ca stat independent, cu frontiere proprii – apar ca nişte fenomene limitate şi oarecum aberante: o ultimă tresărire – după cum se credea! – a războaielor religioase, în cazul celei dintâi, deşi în Ulster catolicii irlandezi sunt minoritari; o ultimă zvâcnire a luptei împotriva lui Franco, în cazul celeilalte. Teroriştii din gruparea ETA şi-au continuat acţiunile şi după încheierea perioadei franchiste, în ciuda instaurării democraţiei şi a unei largi autonomii pentru regiunea bască din Spania; totodată, ei cer ca Navarra să fie inclusă în Ţara Bascilor, deşi navarrezii se opun unei asemenea anexări. La polul opus, mişcarea catalană, sigură de influenţa economică şi culturală a capitalei sale asupra întregii Spânii, dovedeşte înţelepciune şi eficacitate, profitând de toate avantajele autonomiei şi acceptând, cel puţin deocamdată, actualele limite teritoriale ale Generalităţii Barcelonei. Exemplul Cataloniei a avut încă şi mai multe ecouri din momentul în care **s-**a pus problema intrării Spaniei în Comunitatea Economică Europeană, lucru ce avea să se

finalizeze în 1986.

La începutul anilor ’80, se putea spera **într-**o convergenţă implicită a ideilor geopolitice între Europa Occidentală, animată de un spirit comunitar tot mai puternic, şi Uniunea Sovietică, ce părea pregătită să culeagă roadele faimoasei „politici a naţionalităţilor” inaugurate de către Stalin (de altfel, unul dintre puţinele merite ale acestuia). Cu alte cuvinte, conflictele frontaliere pricinuite de vechi antagonisme naţionale sau de noi aspiraţii naţionaliste puteau fi rezolvate treptat în cadrul unor structuri mai mult sau mai puţin federale, prin dezvoltarea economică şi culturală a unor entităţi autonome. La sfârşitul epocii Brejnev, în URSS se anunţă în mod oficial iminenta „fuziune” a diferitelor popoare sovietice, în vreme ce în Europa Occidentală organizaţiile „fără frontiere” devin o

modă: Medicii fără Frontiere, Inginerii fără Frontiere etc. Formulările la plural incriminau, bineînţeles, toate aceste graniţe absurde, pe o planetă care este unică, după cum spun ecologiştii. Cum de **s-**au putut omorî atâţia oameni pentru nişte fâşii de pământ de câţiva kilometri pătraţi? Se uită totuşi, parcă prea uşor, că în cazul ultimului război mondial miza principală nu au constituit**-**o pietrele de hotar în sine, ci libertatea şi lupta împotriva unui proiect monstruos. Nu e mai puţin adevărat însă că Actul Unic European a hotărât „abolirea frontierelor” **–** în cadrul Comunităţii Europene **–** începând cu 1 ianuarie 1993.

Odată cu sfârşitul comunismului au reapărut problemele în privinţa graniţelor

Aproape în acelaşi moment în care şefii de stat ai Europei celor Doisprezece cădeau de acord în privinţa amintitului „Act Unic”, Mihail Gorbaciov începea la Moscova aşa**-**numita perestroika, proces care, în opinia lui, avea să scoată Uniunea Sovietică din marasmul în care ea se afundase tot mai mult în decursul ultimelor decenii, în ciuda **–** sau poate chiar din cauza **–** enormei sale puteri militare. Reformele

respective – neîndemânatic angajate de către unii şi, firește, abil sabotate de către ceilalţi –, departe de a ameliora situaţia economică, au dus la rapida ei înrăutăţire. Nemaiputând face faţă cursei înarmărilor, Gorbaciov a trebuit atunci să încheie o serie de acorduri cu Statele Unite şi să pună capăt războiului rece. În încercarea de a slăbi conservatorismul autorităţilor comuniste, de a distruge uriaşa reţea a corupţiei şi de a relansa dinamismul populaţiei, perestroika a favorizat, de asemenea, exprimarea revendicărilor democratice. Întările din Europa de Est, acest lucru avea să se traducă prin apariţia unor opoziţii faţă de partidele comuniste, iar în Uniunea Sovietică, prin revendicarea unei autonomii mai largi a republicilor confederate. Gorbaciov declara, în 1987, că procesul perestroikâi întâmpina anumite dificultăţi, dar că în URSS, graţie virtuţilor regimului sovietic, nu exista niciun risc ca problemele legate de diferitele naţionalităţi să degenereze. Ştim ce **s-**a întâmplat mai departe: în 1989, regimurile comuniste din Europa de Est **s-**au dizolvat unul după altul (în România, el a fost răsturnat), fără ca Uniunea Sovietică să schiţeze vreun gest pentru a împiedica sau ar. 1989 – 1993 201

Întârzia prăbuşirea acestui întreg sector al blocului socialist. În august 1991, Partidul Comunist Sovietic este desfiinţat după o tentativă de puci, iar Ţările Baltice îşi proclamă independenţa. În decembrie 1991 este rândul Uniunii Sovietice să se dizolve, după ce Rusia, Ucraina şi Bielorusia şi**-**au proclamat, fiecare în parte, independenţa şi **s-**au decis – mai mult sau mai puţin – să se asocieze **într-**un ansamblu lax, numit Comunitatea Statelor Independente, la care îşi propun să se alăture mai toate fostele republici confederate. În ceea ce priveşte situaţia economică a Rusiei, aceasta este dezastruoasă, iar în fiecare republică se crede că separarea de ceilalţi şi acţionarea în mod independent va duce la o mai rapidă ieşire din impas – firește, cu ajutorul Occidentului.

Toate aceste tulburări au condus la apariţia sau reapariţia unei întregi serii de diferende în privinţa frontierelor şi de conflicte teritoriale. La Conferinţa de la Minsk – care punea capăt existenţei Uniunii Sovietice – conducătorii noilor republici ale Comunităţii Statelor Independente au căzut de acord, din vârful buzelor şi doar pentru moment, asupra principiului respectării frontierelor. Din 1988 însă, armenii şi azerii se bat pentru regiunea Nagorno**-**Karabah – enclavă din Azerbaidjan populată în principal cu armeni –, iar trupele

sovietice care încercau să se interpună între cele două tabere aveau să fie retrase atunci când, în principiu, Armata Roşie şi-a încetat existenţă (majoritatea republicilor hotărând, în ciuda dorinţei Rusiei, ca fiecare dintre ele să-şi aibă propria armată). Aceasta nu este însă decât una dintre numeroasele dispute teritoriale care devin tot mai violente în zona caucaziană, dată fiind multitudinea de grupuri etnice comasate aici şi raporturile lor conflictuale. Pe de altă parte, în Asia Centrală, unde graniţele republicilor au fost trasate **într-**un mod cu totul arbitrar de către Stalin, începeau deja conflictele între triburi de dialecte diferite. Faptul că ele sunt musulmane şi – în marea lor majoritate – turcofone nu împiedică rivalităţile pentru zonele de trafic şi mai ales pentru cele bogate în rezerve de apă. După toate aparenţele, ruşii sunt hotărâţi să abandoneze toate aceste teritorii periferice, cu excepţia Kazahstanului, unde bogăţiile subsolului sunt considerabile şi unde slavii reprezintă mai mult de jumătate din populaţie. Cea mai mare parte a Asiei Centrale nu prezintă însă un interes deosebit sub aspectul resurselor naturale, iar extinderea mişcărilor islamice nu poate decât să le creeze ruşilor mari dificultăţi în viitor. **S-**ar părea, totodată, că aceştia **s-**au resemnat

să abandoneze şi teritoriile de la sud de creasta principală a Munţilor Caucaz, pentru a nu se lega de mâini şi de picioare cu luptele dintre georgieni sau dintre armeni şi azeri, pe scurt cu nişte dispute de tip balcanic sau libanez.

În schimb, nu este deloc sigur că Rusia se va conforma acestui principiu al respectării frontierelor în cazul în care ucrainenii nu vor accepta păstrarea în continuare a anumitor relaţii şi a unei armate comune. Pentru Rusia, privată deja – odată cu declaraţiile de independenţă ale Letoniei, Estoniei şi Lituaniei – de larga deschidere la Marea Baltică, menţinerea actualelor graniţe ruso-ucrainene ar însemna blocarea aproape totală a accesului său la Marea Neagră, întrucât Crimeea, cu marele ei port Sevastopol, a fost alipită Ucrainei în 1954, prin hotărârea lui Hruşciov (ucrainean de origine). Or, în Crimeea de astăzi populaţia rusească este cu mult mai numeroasă decât cea ucraineană, la fel ca în partea estică a Ucrainei, unde statisticile indică existenţa a douăsprezece milioane de ruşi. La referendumul din decembrie 1991, aceştia au votat pentru

independenţa Ucrainei, dar care va fi atitudinea lor atunci când vor trebui să traverseze perioade dificile şi când se vor considera defavorizaţi în raport cu ucrainenii?

Vor accepta oare ruşii din Letonia – care reprezintă mai mult de jumătate din populaţie – să fie trataţi de către naţionaliştii locali ca nişte străini sau ca nişte cetăţeni de rang secund? Ruşii din Moldova doresc deja să aibă o republică independentă – lucru refuzat, firește, de către moldoveni, dar care **s-**a soldat numai până acum cu câteva zeci de morţi. Conflicte teritoriale de acest gen sunt previzibile în cele mai multe dintre fostele republici ale Uniunii Sovietice, pe teritoriile cărora **s-**au stabilit – şi încă de multă vreme – nu mai puţin de douăzeci şi cinci de milioane de ruşi. Pe de altă parte, în imensa republică a Rusiei se află numeroase republici şi teritorii autonome în care populaţiile neruseşti îşi reclamă, la rândul lor, independenţa. Este mai ales cazul Tatarstanului şi al altor republici musulmane, ale căror frontiere – complicate şi discutabile – se întind de o parte şi de alta a Munţilor Urali, în zone cu mari zăcăminte de hidrocarburi care aţâţă poftele secesioniste. Nu e pentru prima dată când Rusia şi imperiul ei cunosc o asemenea „dezmembrare”: în perioada prăbuşirii ţarismului, mai multe republici şi-au proclamat independenţa, profitând de sprijinul german sau de cel al altor puteri străine. Cu excepţia Finlandei şi a Poloniei, care şi-au păstrat independenţa, n 1989 – 1993 203

toate noile republici aveau să fie însă reintegrate – cu sau fără voia lor – în Uniunea Sovietică. Acest lucru a fost făcut cu preţul unor lupte sângeroase şi în înflăcărarea unei mişcări revoluţionare însufleţite de nişte oameni care erau convinşi că, astfel, construiesc o lume nouă. Astăzi, noii conducători ai Rusiei şi ai celorlalte republici aşteaptă ca economia de piaţă să „facă minuni” şi să construiască brusc din fragmentele vechii URSS un echivalent al Comunităţii Economice Europene.

Problemele de frontieră nu sunt mai puţin grave nici în aşa-numita Europă de Est – pe care ar fi mai nimerit **s-**o numim Europa Mediană –, aceleaşi divergenţe de ordin geopolitic manifestâ**ndu-**se aici de la Marea Baltică până la Mediterana şi Marea Neagră. Termenul de Europa Centrală, utilizat odinioară de geografii germani şi austrieci, se vădeşte a fi mult prea îngust pentru a acoperi multiplele interacţiuni geopolitice apărute în această zonă extrem de largă a continentului european, cuprinsă între Iugoslavia şi Ucraina.

Prăbuşirea regimului comunist din fosta RDG, în 1989, şi scăderea influenţei politice a Uniunii Sovietice au făcut posibilă reunificarea Germaniei, a treia putere economică a lumii, numărând mai bine de şaptezeci de milioane de locuitori. De îndată ce Cortina de Fier a dispărut, unii încep să viseze la „teritoriile din Est" – la Silezia şi Pomerania, de unde veniseră, în 1954, atâţia refugiaţi, precum şi la Prusia Răsăriteană, vechiul leagăn al Marii Germanii. Oare Königsberg, oraşul lui Kant – aflat între Polonia şi Lituania şi transformat în enclavă rusească, sub numele de Kaliningrad – nu ar putea să redevină treptat un oraş german? Şi dacă aici ar fi regrupaţi nemţii de pe Volga, deportaţi în 1941, din ordinul lui Stalin, în Asia Centrală?

Polonezii, preocupaţi de activitatea organizaţiilor de refugiaţi, îşi exprimă îngrijorarea pentru situaţia catolicilor din Bielorusia şi Ucraina, reamintind că, în 1939, o parte din aceste teritorii erau poloneze, la fel ca şi zona meridională a actualei Lituanii, incluzând şi capitala acesteia, Vilnius, care au fost anexate de către Stalin, în 1940, noii republici sovietice a Lituaniei.

Abia eliberată de sub regimul totalitar comunist, Cehoslovacia a fost teatrul unei dispute aparent futile cu privire la instituirea cratimei: Ceho-Slovacia, pretind slovacii, dornici să-şi aibă propriul stat (pe care l-au şi obţinut), indiferent de consecinţe.

Românii revendică Moldova, exercitând totodată presiuni asupra ungurilor din Transilvania, pentru a-i obliga să plece. Aceasta îi

determină pe maghiari – fie ei slovaci, sârbi sau români – să considere că frontierele hotărâte prin Tratatul de la Trianon, din 1920, sunt inadmisibile, întrucât mai mult de trei milioane dintre ei au ajuns să trăiască în statele vecine Ungariei, unde sunt persecutaţi, adică trataţi ca nişte cetăţeni de rang secund.

Balcanizarea, o situaţie complicată şi primejdioasă în vechiul stat iugoslav, problema frontierelor a condus, începând cu vara anului 1991, la un adevărat război între sârbi şi croaţi. Aici, crearea unui nou stat independent şi trasarea unei alte graniţe nu sunt singurele chestiuni în cauză, dată fiind dificila localizare a diferitelor grupuri etnice.

În primăvara lui 1991, autorităţile, armata federală şi Serbia nu s-au opus chiar atât de ferm dorinţei de separare a slovenilor, deşi

federaţia urma să se lipsească astfel de cea mai bogată dintre republicile sale. Secesiunea se referea însă numai la sloveni. În schimb, atunci când croaţii au vrut să facă acelaşi lucru, împotrivindu-se armatei federale, ei uitau că pe teritoriul Croaţiei, aşa cum fusese el delimitat în interiorul Federaţiei Iugoslave, există o minoritate sârbă, nu tocmai puternică, e adevărat (numai 11% din populaţia totală), dar răspândită pe toată lungimea acestei ciudate frontiere în formă de semilună. Sârbii din Croaţia nu au uitat masacrele pe care ustaşii croaţi, aliaţi ai lui Hitler, le săvârşiseră în timpul celui de-al doilea război mondial pentru a debarasa Croaţia Mare de orice element alogen. Cincizeci de ani mai târziu, tonul celor care revendicau independenţa Croaţiei i-a făcut pe necroaţi să se teamă că vor fi din nou prigoniţi. În consecinţă, ei s-au decis să se constituie în republici autonome sau să se alăture Serbiei şi au făcut apel la armata federală, unde sârbii erau majoritari. Mulţi dintre aceştia din urmă doresc, la rândul lor, crearea unei Serbii Mari – motiv pentru care, de ani întregi, ei continuă să le refuze albanezilor, majoritari acum în vechea regiune sârbească a Kosovo-ului, dreptul de a se constitui într-o republică (chiar şi în cadrul Federaţiei Iugoslave) sau, cu atât mai mult, de a se alipi Albaniei. Regimul totalitar extrem de dur pe care această ţară l-a avut de suportat în perioada 1945 – 1990 făcea destul de puţin atractivă cauza unităţii albaneze; la un moment dat

Însă, situaţia avea să se schimbe, astfel că procesul de dezmembrare a Iugoslaviei va precipita evoluţiile geopolitice în întreaga Peninsulă Balcanică.

Războiul sârbo-croat – în care se confruntă trupe regulate, armate de partizani şi diferite miliţii facţioniste – este cu atât mai greu de oprit cu cât el este deopotrivă un război civil şi unul religios, întrucât sârbii ortodocşi şi croaţii catolici vorbesc aceeaşi limbă, iar mulţi dintre ei conviеţuiau de multă vreme cu cei din tabăra adversă. În Bosnia-Herţegovina, unde există, în plus, şi o numeroasă populaţie musulmană, încâlceala religiilor este chiar mai mare, astfel că temerile în privinţa unei extinderi a războiului în această zonă sunt cât se poate de întemeiate.

Tragicele conflicte din Federaţia Iugoslavă stârnesc serioase îngrijorări în fosta URSS, a cărei dezmembrare într-o constelaţie de state independente ridică problema drepturilor minorităţilor: acum,

ele nu mai sunt protejate prin legile Uniunii.

În mediile intelectuale şi politice din întreaga Europă, aceste schimbări suscită reflecţii de ordin moral, filosofic şi geopolitic. Unii denunţă mitul oprimant (în opinia lor) al statului naţional, propovăduind în schimb virtuţile entităţilor regionale întemeiate pe baze culturale sau etnice şi care să se afle sub controlul administrativ al instituţiilor Comunităţii Europene. Mulţi dintre „eurocraţi" sunt de acord cu asemenea teze, lucru ce poate fi explicat prin faptul că ei se află instalaţi la Bruxelles, în inima unui stat care îşi pierde raţiunea de a exista în condiţiile divorţului dintre flamanzi şi valloni. Alţii, denunţând pericolele „balcanizării", deplâng prăbuşirea marilor state federale (inclusiv a Austro-Ungariei), ajungând să pună sub semnul întrebării dreptul popoarelor de a-şi hotărî singure propriul destin.

Termenul „balcanizare" tinde să fie folosit inclusiv în privinţa Africii sau a Orientului Mijlociu – zone pe care puterile străine le-ar fi divizat pentru a le putea apoi domina. În cazul Europei Mediane, chiar dacă opinia publică germană şi austriacă se declară în favoarea slovenilor şi a croaţilor, dezbinarea Iugoslaviei şi, mai ales, a fostei URSS nu reprezintă rezultatul unor manevre ale puterilor străine (care sunt mai degrabă îngrijorate de ceea ce se întâmplă), ci al voinţei unor lideri care se bazează pe aspiraţiile propriilor compatrioţi. Constatând falimentul comunismului şi al internaţionalismului, adică al acelor lucruri în care crezuseră atâta vreme, mulţi militanţi şi intelectuali cred acum că naţiunea independentă trebuie să

constituie cadrul, obiectivul şi mijlocul unei remobilizări a energiilor populare, slăbite actualmente de marasmul postcomunisrrvului. Fiecare naţiune trebuie să-şi creeze propriul stat, înmulţirea statelor în interiorul unui acelaşi ansamblu geografic neînsemnând neapărat o balcanizare. Un exemplu în acest sens l-ar constitui ţărmul oriental al Mării Nordului, care este împărţit între nu mai puţin de cinci state diferite.

Termenul „balcanizare" trebuie readus în spaţiul originii sale istorice, adică în zona Balcanilor, caracterizată printr-o situaţie geopolitică aparte, pe cât de complexă, pe atât de periculoasă. Peninsula Balcanică, a cărei suprafaţă este aproximativ egală cu cea a Franţei, nu numai că adăposteşte şase state diferite, dar cuprinde, în

primul rând, o duzină de naţionalităţi care conviețuiesc – uneori **într-**un mod inextricabil – pe teritoriul mai multor state, fiecare dintre ele fiind majoritară **într-**un loc şi minoritară **într-**altele. Litigiile dintre ele sunt extrem de complicate, întrucât în aceste ţinuturi în care **s-**au înfruntat mai multe imperii istoria nu a fost deloc simplă, iar graniţele au fost adeseori modificate. Naţionalismele sunt cu atât mai exacerbate, cu cât fiecare dintre aceste naţiuni – pe teritoriul pe care este dominantă – le oprimă pe celelalte şi încearcă să le expulzeze, sub pretextul că în alte părţi este ea însăşi minoritară şi oprimată**. Într-**un context atât de complex, ideea de stat naţional este valorizată peste măsură, dacă nu chiar sacralizată; ea este însă şi foarte periculoasă, întrucât, în fiecare dintre aceste state, există cel puţin o minoritate care caută să se alipească unui alt stat naţional, acela în care ea reprezintă populaţia majoritară. Soluţia unui stat federal pare cea mai potrivită pentru garantarea de drepturi egale diverselor naţionalităţi, indiferent de faptul că **într-**o regiune sau alta o anumită naţionalitate este minoritară sau majoritară. Statul iugoslav însă, care era supus unor forţe centrifuge, şi-a pierdut – la fel ca şi fosta URSS – o bună parte din legitimitate odată cu prăbuşirea valorilor comunismului, adică a acelor valori cu care el fusese asociat în perioada lui Tito.

În majoritatea ţărilor din Europa Mediană şi în cea mai mare parte a Rusiei, problemele geopolitice nu sunt la fel de complicate ca în zona balcanică şi în cea caucaziană. Nu e mai puţin adevărat însă că în cazul tuturor acestor state, inclusiv în cel al Rusiei, problema frontierelor apasă greu asupra destinului lor, întrucât pentru fiecare dintre ele chestiunea statului naţional se pune în termeni mult mai

complicaţi decât în partea vestică a continentului european. După ce războiul rece agravase şi, mai ales, perenizase acordurile încheiate la Yalta, apăruse obiceiul de a se opune, inclusiv în manualele şcolare, o Europă de Est, numită socialistă, unei Europe de Vest caracterizate drept capitalistă. Linia care le separa corespundea grosso modo celei până la care ajunseseră trupele sovietice în 1945. Fără a se vedea aici semnul unui determinism istoric, se putea remarca totuşi că Europa de Vest corespundea spaţiului în care robia feudalistă fusese cel mai devreme abolită, dezvoltâ**ndu-**se în schimb relaţiile de producţie de tip capitalist, în vreme ce **într-**o mare parte a Europei de Est şi a Rusiei iobăgia fusese menţinută încă mult timp, iar capitalismul

începuse să prindă rădăcini mult mai târziu decât în Vest. Mai mult decât atât, în partea occidentală a continentului popoarele **s-**au stabilizat şi **s-**au grupat, din punct de vedere cultural, destul de repede **–** frontierele statelor actuale apărând relativ devreme (acum patru sau cinci secole) **–**, în timp ce în Est continuau să se înregistreze valuri succesive de migraţii, mai întâi sub presiunea invaziilor mongole, apoi ca efect al cuceririlor otomane din secolele al XVI**-**lea şi al XVII**-**lea. Acestea din urmă şi recuceririle austro**-**ungare care le**-**au urmat explică în bună măsură extrema complexitate actuală a situaţiei geopolitice din Peninsula Balcanică. Pe de altă parte, această Europă Mediană, care se întinde de la Marea Baltică până la Marea Neagră şi Marea Mediană, a avut de suportat efectele presiunii germane către Est şi Sud**-**Est, pe cele ale presiunii ruseşti îndreptate în sens contrar, către Vest şi Sud**-**Vest, precum şi contra**-**loviturile din cele două războaie mondiale.

Nu e de mirare că problemele legate de graniţe sunt atât de complicate în această parte a Europei. După o lungă perioadă de ocultare, ele reapar cu brutalitate (odată cu falimentul comunismului), între nişte popoare care şi**-**au pierdut o bună parte din repere şi pe care nişte lideri imprudenţi sau demagogi le pot antrena **într-**o aventură dintre cele mai primejdioase. Aceste probleme reapar, la urma urmelor, în cadrul unor economii şi societăţi de tip nou, postcomuniste. De aceea, există temerea ca războiul dintre sârbi şi croaţi să nu constituie decât primul conflict din**tr-**o serie ale cărei repercusiuni asupra întregului continent riscă să fie extrem de grave.

Yves Lacoste

208

DATE ŞI LOCURI

Referinţe bibliografice

Feron F. şi Thoraval A., L'État de l'Europe, La Découverte, Paris, 1992. Foucher M., Fronts et frontieres, Fayard, Paris, 1991.

II

Măsuri, poli şi reţele îl

4 A

Era creştină creează un calendar unic

Europa a fost parţial unificată prin adoptarea unei forme speciale de cuprindere a timpului: definirea erei creştine, care este departe de a avea vârsta creştinismului. Dacă Hristos **s-**a născut în

jurul anului 1, anul 1, în schimb, **s-**a născut mult mai târziu. Ideea însăşi de a stabili o cronologie specifică Bisericii le-a fost complet străină primilor creştini. Multă vreme, lumea creştină a ignorat şi cezura, atât de evidentă pentru noi astăzi, dintre un înainte şi un după Iisus Hristos. Am scris „ignorat" – un lapsus ce trădează profunda familiarizare a gândirii noastre cu sistemul erei creştine.

Atunci când oamenii de pe malurile Mediteranei simţeau nevoia unei datări, ei aveau mari dificultăţi în alegerea unui sistem sau a altuia. Articolul „Eră" din Marea Enciclopedie menţionează nu mai puţin de o sută paisprezece asemenea sisteme; un specialist în epigrafia greacă afirmă că fiecare oraş din Asia Mică dispunea de propriul său sistem de datare. Această multitudine de „ere" nu înseamnă însă nici bogăţie, nici creativitate, ci doar indiferenţă. Afirmaţia noastră se bazează pe regula conform căreia eterogenitatea răspunsurilor este invers proporţională cu importanţa acordată problemei. Un exemplu: Revoluţia franceză a înscris pe lista de priorităţi a agendei naţionale probleme puţin dezbătute până atunci, dar care suscitaseră numeroase soluţii contradictorii: limba, organizarea departamentală a statului, sistemul de măsuri şi greutăţi. „Incoerenţa" nu semnifică însă neapărat „indiferenţă". De aici, şi cea de-a doua regulă: orice reformă în sensul uniformizării transformă – privind retrospectiv – indiferenţa în dezordine. Astfel, organizarea pe departamente a teritoriului Franţei a făcut să pară de-a dreptul flagrantă „bramboureala" administrativă care a precedat-o – astăzi ajungând chiar să ne întrebăm cum de se puteau

descurca oamenii **într-**o asemenea „anarhie". Prin urmare, iată şi cea de-a treia regulă: orice omogenizare rescrie istoria în termeni teleologici.

Aceasta este capcana în care poate cădea istoria erei creştine. Caz, prin excelenţă, al uniformizării, şi încă la scară mondială, ea devine orizontul spre care ar tinde incredibila dezordine ce caracteriza cronologia înainte de „cucerirea finală". Ne-am vedea, astfel, condamnaţi să-i căutăm – şi să-i găsim! – pe toţi acei nenumăraţi precursori ai erei creştine, fapt care nu ar avea însă alt efect decât constatarea unei veritabile abundente a cronologiilor înainte de raţionalizarea sistemului.

Cum necesitatea datării reprezenta excepţia, aşa cum o atestă toate studiile, adevărata miză a acestei istorii ar trebui să fie mai degrabă apariţia unei asemenea necesităţi, iar nu raţionalizarea sistemului.

Atunci când rara nevoie de a data se făcea totuşi simţită, creştinii şi păgânii apelau la anumite sisteme pe care le privilegiau: Olimpiadele, a căror serie a început în anul 776 î.Hr.; Eponimele, adică listele cvasicomplete cu magistraţii aflaţi în slujba regatului, apoi a republicii, iar mai târziu a imperiului; Ab Urbe condita, altfel spus întemeierea Romei, fixată de Varro la o dată ce corespunde anului 753 î.Hr.; „era" seleucizilor, care are avantajul unui larg consens în privinţa începutului ei, corespunzând datei de 3 octombrie 312 î.Hr. (sistem destul de răspândit în Orient, printre evrei, până în secolul al XIII-lea, dacă nu chiar al XIV-lea, şi în cadrul Bisericii nestoriene, precum şi în Turcia, care l-a folosit de-a lungul întregului Ev Mediu); „era" Spaniei, care începe în anul 38 î.Hr. şi care, în regatele Castiliei şi Leonului, va rămâne ca sistem oficial până în 1383, iar în Portugalia până în 1422.

Alături de aceste „ere" limitate la nişte arii culturale bine definite, există şi două sisteme de datare care prezintă, a priori, un profil universal: Indicţiunea şi era mundi.

Indicţiunea reprezintă un ciclu de cincisprezece ani, echivalent cu intervalul de timp la care statul roman percepea impozitele extraordinare pentru a-şi reface propriile fonduri. Provenind din Egipt, unde papirusurile o atestă încă de la sfârşitul secolului al III-lea, ea **s-**a răspândit ca sistem mai ales în Apus, unde, sub Iustinian (547), devine chiar obligatorie. Numărarea acestor cicluri începe din 312, anul convertirii la creştinism a lui Constantin cel Mare.

ERA CREŞTINĂ CREEAZĂ UN CALENDAR UNIC 213

Neavând nicio legătură cu esoterismele sau cu idiosincraziile, Indicţiunea este utilizată ca notă cronologică în josul cartelor şi diplomelor pe toată perioada Evului Mediu: în Franţa până în secolul al XV-lea, iar în Italia până în secolul al XVII-lea; notarii torinezi o vor folosi chiar şi în veacul al XVIII-lea, în Sfântul Imperiu ea persistă până în 1806, în vreme ce bulele papale sunt datate prin Indicţiune chiar şi în zilele noastre.

Comparată cu alte sisteme – mai ales cu cel al erei creştine – Indicţiunea prezintă numai inconveniente. În primul rând pentru contemporani, care nici măcar nu o iau în seamă. Apoi pentru istorici,

care, pentru a-şi stabili reperele, au nevoie de cu totul alte indicii cronologice. Cum **s-**ar putea explica atunci succesul acestui sistem şi supravieţuirea lui alături de cel al erei creştine?

Era mundi: după cum arată şi lista citată anterior, multă vreme lumea creştină **s-**a mulţumit să înregistreze timpul după modelele „păgâne". Şi annus mundi? Calculele legate de Geneză reprezintă **–** în opinia multora **–** o preocupare pentru creştinarea cronologiei, încă din secolul I creştinii au început să calculeze numărul exact al anilor ce despart Geneza de naşterea lui Hristos. În Cetatea lui Dumnezeu, Sfântul Augustin afirmă: „Ar dura prea mult să o stabilim noi, prin calcule; au făc**ut-**o alţii de nenumărate ori, înaintea noastră" (XVIII, 43). Începând cu anul 400 şi urmând exemplul lui Eusebiu, al Sfântului Ieronim sau al lui Paulus Orosius, orice cronicar creştin care se respectă se simte dator să propună propriul său calcul detaliat. Să**-**i citǎm aici, dintre cei mai iluştri, pe Prosper din Aquitania, Cassiodor, Grigore de Tours, Isidor din Sevilla, Beda Venerabilul…

Şi totuşi, annus mundi nu **s-**a impus. În Apus, cel puţin, era Genezei nu a existat decât ca eră istoriografică. Cronicarii şi analiştii care o stabilesc prin calcul în textele lor o abandonează de îndată ce încep să scrie istoria „modernă". Sfântul Ieronim îi preferă „era lui Avraam", apoi erele păgâne; Orosius, care îşi începe lucrarea Historiorarum calculând era mundi, trece rapid la ab Urbe condita; Prosper din Aquitania se raportează la consulii romani şi la patimile lui Hristos; Grigore de Tours îşi axează prima parte a Istoriei ecleziastice a francilor pe această era mundi (sau, mai degrabă, pe era hominis), dar începând cu cartea a doua (397), el nu mai apelează nici la era lumii, nici la o altă eră. Terminologia sa temporală urmează o cu totul altă logică: „După moartea lui…", „Apoi".

„În acelaşi timp", „în acest an", „în vremea aceea", „Cam în acelaşi timp", „După aceea" etc. Pentru perioada mai apropiată de el, ale cărei date le stăpâneşte mai bine, el se raportează la anii domniei: „În cel de**-**al optulea an al lui Childebert", de pildă. Cum ar putea fi ilustrată mai elocvent indiferenţa Occidentului creştin faţă de date, cronologii sau ere? Ca să fii istoric, trebuia să calculezi annus mundi. Ca să scrii istoria, trebuia să**-**l ignori.

Asta, în Apus. În Orient şi în lumea iudaică însă, annus mundi a

devenit eră oficială. În Bizanţ, din motive atent analizate de către părintele Venance Grumel, era lumii **s-**a impus gradat: mai întâi în mediile ecleziastice, încă de la sfârşitul secolului al VII-lea, apoi, în secolul al X**-**lea, la curtea imperială, iar în secolul al XI-lea, în rândul cronicarilor. Cronologia iudaică se raportează şi ea la Geneză, inclusiv în zilele noastre. Tradiţia leagă această practică de epoca talmudică, în realitate însă, primele sale apariţii datează de**-**abia din secolul al IX**-**lea, iar folosirea sa sistematică **–** din veacul al X**-**lea.

Dacă Grigore de Tours, care era istoric, lăsa deoparte orice cronologie, chiar şi pe cea stabilită de el, contemporanii săi aveau cu atât mai multe motive să se lipsească bucuroşi de ea. Desigur, panorama pe care tocmai am schiţat**-**o lasă impresia unei panoplii extrem de bogate: omul anului 550 (potrivit sistemului nostru) putea să trăiască în anul 862 al erei seleucide, în anul 588 al erei Spaniei sau în anul 266 al erei diocleţiene. Fireşte însă că nu găsim nimic de acest gen. Dovada: fiecare document datat în una dintre aceste „ere" este o veritabilă descoperire ştiinţifică, putând constitui el singur obiectul unui articol… Aici avem de**-**a face cu nişte societăţi acronologice, care nu trebuie confundate cu cele anistorice, nici cu cele atemporale. Şi totuşi, tocmai acestor oameni „fără cronologie" le datorăm era creştină. De ce **s-**a inventat însă o cronologie creştină pentru o societate care se lipsea de orice cronologie?

Prima ipoteză care ne vine în minte este că era creştină nu ar fi decât un instrument, printre atâtea altele, în cadrul „imperialismului" intelectual, cultural şi social al Bisericii. Ipoteza nu se susţine însă, întrucât vine în contradicţie cu indiferenţa evidentă a Bisericii faţă de o asemenea chestiune. Biserica nu **s-**a pronunţat niciodată cu privire la era ce trebuie adoptată; ea nu a tranşat dezbaterile privind data Genezei, după cum nu a legiferat nici data întrupării, nici pe cea a Patimilor.

În schimb, **s-**a ocupat îndelung de ziua Naşterii Domnului şi a Patimilor. Pentru a înţelege bine acest lucru, trebuie să observăm că preocupările temporale ale creştinătăţii nu ţin de cronologie, ci de calendare. Iar în calendar, cele două zile au o importanţă primordială, deoarece stabilesc principalele sărbători creştine: Crăciunul şi Pastele.

În dicţionarele şi enciclopediile moderne, noţiunile de „calendar", „eră", „cronologie" au devenit cvasisinonime. Totuşi, e

vorba de categorii temporale diferite, una fiind în mod logic anterioară celorlalte. „Calendarul" desemnează diviziunea anului în anotimpuri, luni, săptămâni, zile, precum şi practicile civile şi liturgice decurgând de aici. „Era" desemnează continuitatea anilor care se succed plecând de la un punct de pornire bine stabilit. Aşadar, nu există eră fără un calendar, dar nu şi viceversa: calendarul este condiţia necesară pentru existenţa unei ere, însă nu şi o condiţie suficientă. Teza mea este că era creştină reprezintă subprodusul târziu şi necercetat al unui calendar.

Să reamintim datele problemei. Calendarul bisericesc are la bază calendarul roman (iulian), fiind prin urmare unul solar. Sărbătorile creştine, substituite celor păgâne – Crăciunul, de exemplu –, nu pun nicio problemă în această privinţă: ele sunt nişte sărbători fixe. Cu totul alta este însă situaţia sărbătorilor evreieşti creştinate, calendarul evreiesc fiind unul lunar, dar ajustat la fiecare patru ani după Soare. Anul solar este mai lung decât cel lunar, întrucât, în acest din urmă sistem, o lună nu durează decât douăzeci şi nouă de zile şi jumătate. În consecinţă, sărbătorile respective nu au o dată fixă în calendarul iulian, ci sunt „mobile". Or, Pastele este una dintre ele. Pastele, adică cea mai veche dintre sărbători, datând din perioada iudeo-creştină (în timp ce Crăciunul datează, cel mai devreme, din secolul al IV-lea) … Pastele, care este de departe cea mai importantă sărbătoare a creştinătăţii, întrucât comemorează Patimile şi învierea lui Hristos, determinând totodată Săptămâna Mare, Duminica Floriilor şi Postul, înălţarea şi Cincizecimea…

Biserica se confrunta astfel cu o problemă de o complexitate şi de o gravitate extreme: cum să se asigure ea că lumea creştină, care trăieşte după calendarul solar, păstrează aceeaşi zi a Paştelui „lunar"? Dată fiind ambiţia universalistă a Bisericii, devenea insuportabil faptul că fiecare comunitate ar putea sărbători Pastele în funcţie de propriile sale calcule – ceea ce, totuşi, s-a întâmplat adeseori. Iată

numai două exemple: în 417, Roma sărbătoreşte Pastele pe 25 martie, iar Alexandria pe 22 aprilie; în 560, ne spune Grigore de Tours, Pastele a fost sărbătorit în oraşul său la 2 aprilie, dar în restul Galliei pe 26 martie.

Ciclurile de ajustare între anul solar şi cel lunar existau de foarte multă vreme, însă necesitatea de a stabiliza liturghia creştină le-a

modificat scara valorică. Istoria lor este cea a cristalizării diferitelor rituri, a diferitelor Biserici: la Roma, în Irlanda, Anglia, la Alexandria, Bizanţ, în Armenia. Fiecare ciclu presupunea în primul rând alegerea unui punct de pornire care să fie fixat o dată pentru totdeauna. „Erele creştine", inclusiv a noastră, **s-**au născut din aceste diferite puncte de pornire ale tabelelor pascale.

În jurul anului 400, Teofil şi, apoi, nepotul său Chirii au întocmit la Alexandria primele tabele de acest tip. Tabelul lui Teofil acoperea o perioadă de o sută de ani, cifră lipsită de orice fundament astronomico-matematic; nepotul său, în schimb, **s-**a limitat la o perioadă de nouăzeci şi cinci de ani, adică cinci cicluri a câte nouăsprezece ani, Beda Venerabilul având să demonstreze că alegerea respectivă este cea mai potrivită pentru o conciliere între anul solar şi cel lunar, în Orient, tabelele lui Chiril **s-**au impus cu repeziciune. În Occident însă, nu exista niciun fel de consens cu privire la data sărbătorii pascale. Cele două personaje-cheie ale inventării erei noastre creştine **–** Dionisie şi Beda **–** reprezintă, în realitate, doi militanţi pentru armonizarea acestei date în Apus.

Dionisie cel Mic stabileşte la Roma, în 525, un nou tabel pascal, întrucât cel întocmit de Chiril se oprea la anul 531. Acesta este momentul în care el se revoltă împotriva alegerii făcute de predecesorul său: „Sfântul Chirii îşi începe primul ciclu în anul 153 al împăratului Diocleţian şi îl încheie pe ultimul în 247; în loc să începem cu anul 248 al aceluiaşi tiran şi să ne infestăm mintea cu amintirea unui necredincios şi a unui persecutor, am preferat să pornim numărătoarea de la anul Naşterii Domnului nostru Iisus Hristos". Dionisie o spune suficient de răspicat: unica sa grijă este ciclul pascal. În afara tabelului său, el nu apelează niciodată la anul Naşterii Domnului şi nici la o altă „eră". Dionisie Exiguus nu datează.

Aria de răspândire a ciclului dionisian este un subiect ce a stârnit numeroase polemici printre specialişti. Noi să reţinem, ca revelatoare, lipsa unui acord în această privinţă. Ciclul lui Dionisie a

circulat, se pare, la fel de greu ca şi precedentele. Ici, colo pot fi însă detectate unele urme ale utilizării sale. În Anglia, Conciliul de la Whitby (664) îl selectează din multitudinea de tabele pascale existente la acea vreme în Apus. Analele engleze, un fel de anexe ale tabelelor pascale, adoptă aşadar anul Naşterii Domnului. Datarea şi cronologia,

în schimb, nu se află deloc pe ordinea de zi. Practic, Biserica engleză nu-şi va data documentele în acest sistem decât mult mai târziu, după Conciliul de la Chelsea, din 816. Pentru „liniarizarea ciclului" trebuiau mai întâi să apară alte preocupări şi, în primul rând, să se formeze un spirit cu totul aparte…

Beda Venerabilul – abatele de la Jarrow (cca. 673-cca 735), cunoscut ca un ilustru teolog – se va specializa **într-**un domeniu care avea să-i asigure posteritatea: timpul. El îi va consacra o serie de lucrări, care îl vor duce de la timpul ciclic, pascal, la cel liniar, istoric – adică de la comput la istorie.

Abia intrat în rândul clerului, Beda redactează, în 703, un manual de iniţiere în problemele calendaristicii. În 725, lucrarea sa De temporum ratione este imediat recunoscută ca fundamentală în privinţa chestiunii pascale, constituind deopotrivă un summum şi un vârf al literaturii computiste. Îi urmează, în 731, Istoria ecleziastică a poporului englez, unul dintre marile succese ale literaturii istorio-grafice medievale. Reuşita lui Beda se datora în primul rând mediului în care evolua, respectiv Bisericii engleze. Numai ea, Biserica, putea oferi erudiţia şi măiestria tehnică pe care o asemenea muncă le presupunea. Numai ea putea să asigure o largă şi rapidă difuzare a operei, graţie puterii deţinute de călugării britanici asupra vieţii religioase – şi, implicit, intelectuale şi politice – a Occidentului creştin (şi creştinat, adeseori, chiar de ei). Fără exportarea masivă a acestor scrieri, autorul lor ar fi rămas un geniu necunoscut. Dar dacă difuzarea lor este o operă colectivă şi postumă, inovaţiile în privinţa cronologiei îi aparţin în exclusivitate lui Beda.

Istoria lui constituie certificatul de naştere al erei noastre creştine. Mai mult decât atât, ea marchează naşterea erei, în deplinul sens al cuvântului. În ce constă însă, de fapt, originalitatea lui Beda? Nu tocmai în adoptarea anului întrupării? în acele vremuri de indiferenţă în privinţa cronologiei, un asemenea tip de alegere nu însemna mare lucru, fiecare istoric având libertate totală în acest domeniu.

1*8 DATE ŞI LOCURI".

Î Pentru prezentarea trecutului, în Evul Mediu existau trei genuri de scrieri, destul de bine diferenţiate între ele: analele, cronicile şi istoriile. Analele înregistrau timpul „în direct"; cronica era un fel de „compendiu" al istoriei universale; istoria, o povestire elaborată. Dacă analele şi cronicile depindeau de datare, istoria o ignora cu

desăvârşire. Nu e nevoie să urmăm punct cu punct această clasificare – mult prea rigidă, de altfel (ar trebui să vorbim mai degrabă de registre, decât de genuri) – pentru a vedea în demersul lui Beda o sinteză unică între anale, cronici şi istorie. Beda este primul mare istoric dublat şi de un alcătuitor de calendare bisericeşti. Mai mult decât atât, el devine aproape imediat referinţa de bază în ambele discipline.

Dacă Beda combină Pastele şi istoria este pentru că lui îi apar ca inseparabile. Teza din Istoria ecleziastică poate fi rezumată în nouă cuvinte: fără o practică pascală comună, nu există Biserică engleză. După cum se poate constata, sistemul comun de cuprindere a timpului este un factor de coeziune fără pereche.

Ce instrument extraordinar! O dată unificată, cronologia îi permite istoricului sau celui care se îndeletniceşte cu trecutul – şi cu prezentul – să călătorească în timp cu mult mai puţine riscuri de a se rătăci. El poate face drumuri dus-întors, salturi înapoi şi înainte, **într-**o parte sau alta, digresiuni de tot felul, cu mai multă uşurinţă şi siguranţă decât colegul său „fără eră". Istoricul „cu eră" se foloseşte de aceasta din urmă ca de o balustradă: el poate mult mai uşor să-şi organizeze discursul, fără ca nişte consideraţii de un gen sau altul să-i pericliteze coerenţa şi inteligibilitatea. Iar toate aceste atuuri se găsesc deja în Istoria ecleziastică a lui Beda!

Succesul se lăsa însă aşteptat. Invenţia, deşi genială, nu putea elimina dintr-odată indiferenţa epocii în privinţa cronologiei. Documentele din secolele VIII-X arată o cerere tot mai redusă în materie de datare, în ciuda faptului că se dispunea acum de un sistem atât de performant. Nici măcar Biserica nu se grăbeşte să-l adopte: cea din Anglia abia în 816, iar cea de la Roma în 969. Cancelariile regale nu se grăbesc nici ele – dacă ne gândim, de pildă, la cea a francilor. Primul document oficial de pe continent care apare datat în sistemul erei creştine este din anul 742; influenţa anglo-saxonă a avut aici rolul ei, ca şi faptul că tronul era atunci vacant, pu**nându-**i pe franci în imposibilitatea de a utiliza sistemul clasic al anilor de domnie.

Imediat după înscăunarea lui Pepin cel Scurt, curtea abandonează această practică – iar asta până în 967, exceptând două scurte perioade de revenire: 800 – 814, când Carol cel Mare (încoronat ca împărat al Apusului în 800) începe să dateze în ani de la Naşterea Domnului, şi 876 – 898, când Carol cel Pleşuv şi Eudes preiau sistemul

respectiv de dincolo de Rin, 876 fiind şi anul în care acest mod de datare pătrundea în cancelaria lui Ludovic Germanicul, fratele lui Carol.

„În secolul al X-lea – scrie Gibbon – folosirea erei creştine a devenit legală şi populară". Deşi afirmaţia nu e tocmai întemeiată, autorul ei are totuşi dreptate să insiste asupra secolului al X-lea. Începând cu 960, documentele datate sunt din ce în ce mai numeroase – şi nu numai în sistemul erei creştine. Acesta funcţionează alături de alte sisteme, în special cel al Indicţiunii şi al anului domniei (ba chiar şi cel al raportării la Patimi, încă utilizat în veacul al XIII-lea). Desigur, Geoffrey of Canterbury (1145 – 1210) se plânge, în plin secol al XII-lea, de anarhia care persistă în domeniul cronologiei. Sistemul erei creştine este rezervat în continuare numai curţilor regale, mănăstirilor şi istoricilor, încă mult timp de-acum încolo având să existe oameni instruiţi care nu au habar în ce an se găsesc. Şi totuşi, secolul al X-lea marchează un moment de cotitură în răspândirea acestui sistem de datare. De ce?

Pacificarea Europei după ultimele invazii ale sarazinilor, ungurilor şi normanzilor ar putea oferi o explicaţie. Ea impunea o reglementare prin lege a posesiunilor, fapt ce aducea cu sine un nou tip de cercetare istorică. Începând cu secolele al X-lea şi, mai ales, al XI-lea, mănăstirile compilează diferite registre de proprietăţi şi privilegii, în încercarea de a-şi apăra propriile drepturi; călugării-istorici încep să ceară, în acel moment, utilizarea documentelor originale. Prin urmare, arhivele mănăstirilor şi ale catedralelor sunt cele care impun întocmirea istoriilor şi care le fac, totodată, posibile. Istoricii încep să redacteze istoriile propriilor ordine religioase, ale mănăstirilor sau abaţiilor; chiar şi când „ţintesc ceva mai sus", ei rămân tributari acestor arhive, aşadar analelor sau tabelelor pascale.

Explicaţia nu poate fi decât parţială, întrucât nu ia în considerare faptul că, la acea vreme, fenomenul depăşea cadrul creştinătăţii apusene, deci al erei „noastre" creştine. Într-adevăr, la sfârşitul secolului al X-lea, în zona bazinului mediteranean se cristalizaseră nu mai puţin de patru ere diferite: cea care începe cu Naşterea Domnului, era mundi bizantină, era mundi evreiască şi hegira.

! >; /! /)

DATE ŞI LOCURI

I i.

1 a în Orientul creştin, aşa cum am văzut, raportările la annus mundi se făceau încă din secolul al II-lea; predominanţa erei bizantine şi generalizarea ei definitivă se constată însă abia către sfârşitul secolului al X-lea. Iar dacă era evreiască a Genezei este atestată pentru prima dată în 822 şi 827, în sudul Peninsulei Italice, utilizarea ei sistematică – în Italia şi Spania – datează din secolul al X-lea.

Atât datele, cât şi locurile trimit ineluctabil la islam. Dominând Spania, Nordul Africii şi Sicilia, el deţine o supremaţie intelectuală incontestabilă, în primul rând în domeniul matematicilor şi al astronomiei, în plus, la vremea respectivă, islamul este singura religie-civilizaţie care aplică o cronologie canonică şi unificată: era hegirei. Sistemul a fost introdus în lumea musulmană de către Omar I, cel de-al doilea mare calif (634 – 644). Când i s-a atras atenţia că scrisorile sale nu sunt datate, el i-a consultat pe oamenii din Medina, după care a poruncit ca anul hegirei (adică al fugii Profetului din Meca la Medina) să fie considerat drept început de eră în statul şi în întreaga comunitate a musulmanilor.

Este posibil, aşadar, ca interferenţele culturale – termen mai adecvat decât „influenţe" – să fi fost la originea acestei cuceriri simultane a cronologiei. Dacă aşa stau lucrurile, atunci era creştină ar fi „vectorul" a doua forţe, engleză şi arabă, care, după toate aparenţele, se ignorau reciproc. Hazardul, spune Cournot, este întâlnirea a doua lanţuri cauzale independente. Astfel, era având punctul axial cel mai târziu (622) ar fi servit drept „locomotivă" pentru erele cu punctele de pornire cele mai îndepărtate în timp (Geneza şi întruparea); dar, printr-o evoluţie ce ar putea constitui ea singură obiectul unui studiu, ultima venită, era creştină, şi-a asigurat un fel de cvasimonopol: Turcia, moştenitoare a culturii bizantine şi apoi arabe, nu foloseşte ca reper cronologic decât întruparea; dintre ţările musulmane, numai cele din Peninsula Arabică rămân fidele sistemului impus de Omar, celelalte, precum Egiptul, Marocul şi Siria, folosind atât era creştină, cât şi hegira.

În Israel se trăieşte şi se datează conform erei creştine, aducându-se totodată un omagiu puternic – deşi mai degrabă exotic – Genezei şi hegirei. După ce a jucat un rol deloc neglijabil în

„construirea Europei”, iată că era creştină participă la „construirea lumii”…

Daniel Milo

ERA CREŞTINA CREEAZĂ UN CALENDAR UNIC 221

Referinţe bibliografice

Brown H., în Man and the Stars, Oxford University Press, Oxforfl, 1978. Milo D., Trahir le temps, Les Belles Lettres, Paris, 1991.

”, ce””.

<V – <.

—.<il A. –;

Sistemul metric unifică măsurile şi greutăţile

Există două modalităţi de a povesti istoria sistemului metric: fie alegând un punct de vedere centrat pe „geniul francez”, fie urmărind practica internaţională a metrologiei. Enciclopediile şi dicţionarele franceze de la sfârşitul secolului al XIX-lea optează pentru prima variantă şi descriu eforturile savanţilor din timpul Revoluţiei care, extrăgând din „haosul metrologic” o unitate universală, o oferă popoarelor, acestea având să o adopte pline de recunoştinţă, în pofida împotrivirilor lumii vechi. Variantele engleze prezintă şi ele metrul ca pe un produs exclusiv al spiritului francez, dar asta doar pentru a-şi justifica mai uşor reticenţele. Astfel, Encyclopaedia Britannica notează: „metrul a fost definit istoric ca 1/10.000.000 din sfertul de arc al circumferinţei Pământului, mergând de la Polul Nord, prin Paris, până la Ecuator”.

Acest „naţionalism” al metrului – reinventat aici prin fantasma engleză a lui „prin Paris” (sintagmă care nu a apărut niciodată în rapoartele Academiei de Ştiinţe) – a existat într-adevăr, construit pe modelul progresului pe care Marea Naţiune îl răspândeşte în Europa şi în lume, mai întâi prin cuceriri de teritorii, apoi prin influenţa spiritului său, ca răspuns la aşteptările popoarelor frăţeşti.

Perspectiva istoriei metrologiei internaţionale este cu totul diferită, aşa cum apare ea prezentată, de pildă, în lucrarea – devenită clasică – a lui Witold Kula, Les Mesures et les hommes (Măsuri şi oameni). Aşezând dintru început naşterea metrului **într-**o lungă serie de unificări ale sistemelor de măsuri şi greutăţi, istoricul polonez scoate sistemul metric din universul moral în care-l plasase ştiinţa pozitivistă şi civică a secolului al XIX-lea, pentru a-l plasa **într-**o istorie a practicii măsurătorilor, arătând cu multă subtilitate cum fiecare

sistem metrologic îşi are rădăcinile **într-**o anumită mentalitate colectivă şi o anumită lume economică. Disparitatea corespunde unui sistem

protoindustrial, uniformitatea fiind legată de comerţul din perioada noii industrializări:

Disparitatea măsurilor şi greutăţilor constituie un sistem coerent, adânc înrădăcinat în psihologia societăţilor preindustriale. Complexitatea situaţiei economice (…) se exprimă prin diversitatea măsurilor şi greutăţilor sau, altfel spus, prin**tr-**o cantitate variabilă de mărfuri ce corespunde unui preţ constant. În societatea industrială, aceste raporturi se traduc prin variaţia preţurilor corespunzătoare unei măsuri invariabile.

Diversitatea reprezintă astfel un foarte eficient răspuns la mini**-**crizele producţiei de grâne din vechiul regim economic, în vreme ce uniformizarea se integrează în noile legi ale pieţii. Dacă vechile măsuri se adaptează la concreteţea corpului omenesc, cele noi derivă din**tr-**o abstracţiune, trecerea de la vechea formă de economie la cea nouă având să constituie momentul unui veritabil conflict metrologic. Integrat astfel **într-**o logică a uzului, metrul nu mai reprezintă un sistem superior apărut din neant, ci un sistem adaptat unei anumite forme de economie; el este un sistem destul de puţin legat de spiritul specific al unei naţiuni şi neîntemeiat pe iradierea din**tr-**un punct central către margini (adică dinspre Franţa către celelalte ţări), corespunzând în schimb practicii comune a unui spaţiu economic integrator şi abandonării vechii mentalităţi.

Urmând o asemenea logică, este normal ca sistemul metric să le scape din mâini iniţiatorilor săi francezi. Kula insistă în mod deosebit asupra redefinirilor internaţionale ale metrului, care se stabilesc după variabile din ce în ce mai precise şi mai universale, abandonând etaloanele expuse în pavilionul Breteuil de la Sèvres. Potrivit definiţiei din 1960, un metru înseamnă „1.650.763, 73 lungimi de undă în vid ale radiaţiei ce corespunde trecerii de la nivelul 2 plO la 5 d5 a atomului de kripton 86”; apoi, la 20 octombrie 1983: „lungimea distanţei parcurse de lumină în vid în 1/299.792.458 secunde”, formulă care reprezintă, firește, o împlinire a spiritului francez cartezian, dar mai ales măsura unui univers.

Dintre aceste două puncte de vedere **–** naţionalismul metrului şi

caracterul său universal – s-ar părea că revoluţionarii l-au visat întâi pe cel de-al doilea, după care au fost obligaţi să-l adopte pe primul. Istoria metrului în timpul Revoluţiei şi diversele texte din epocă o arată destul de limpede. Reluând o mai veche propunere de la sfârşitul

, 1

I r veacului al XVII-lea (abatele Gabriel Mouton, englezul Wren, apoi olandezul Huygens au formulat-o succesiv, între 1670 şi 1671, înaintea tentativei târzii a lui La Condamine, din 1746), ultraconservatorul marchiz de Bonnay – ca şi cum asocierea metrului cu politica progresistă ar fi o contradicţie în termeni – le prezintă colegilor săi deputaţi, în ziua de 6 februarie 1790, un Memoriu asupra uniformizării sistemelor de măsuri şi greutăţi, întocmit la cererea Comitetului pentru Agricultură al Constituantei în urma numeroaselor solicitări apărute în celebrele Caiete din primăvara anului 1789. La 9 martie 1790, Talleyrand insistă asupra necesităţii unei asemenea măsuri, astfel că, două luni mai târziu, raportul avea să fie rapid adoptat. Să-l ascultăm acum pe marchiz susţinându-şi proiectul de decret:

Regelui îi va fi adresată rugămintea de a-i scrie Maiestăţii Sale britanice şi de a o ruga să ceară Parlamentului Angliei să coopereze cu Adunarea Naţională pentru stabilirea unei unităţi fireşti a sistemului de măsuri şi greutăţi; astfel, sub auspiciile celor două naţiuni, reprezentanţii Academiei de Ştiinţe din Paris se vor putea întâlni cu un număr egal de membri marcanţi ai Societăţii din Londra, pentru a determina, la latitudinea de 45 de grade, lungimea pendulului cu oscilaţia de o secundă şi a deduce de aici un model fix pentru toate măsurile şi greutăţile (…). Când aceste două naţiuni, care nu au alt rival în afară de ele însele, îl vor adopta, Europa întreagă nu va întârzia să-l preia la rândul ei.

Astfel, metrul este definit, pe de o parte, ca un „proiect de cooperare internaţională", iar pe de altă parte, ca o măsură ţinând de un „principiu natural universal" (lungimii pendulului cu oscilaţia de o secundă, Academia îi va prefera totuşi 1/10.000.000 din sfertul meridianului terestru), adică o măsură susceptibilă de a fi recunoscută „de toate popoarele, în toate timpurile". Condiţia însăşi a succesului noului sistem este strâns legată de dimensiunea sa internaţională şi

naturală, singura în măsură să „convingă Europa prin forţa evidenţei”. O dată adoptat acest decret, Academia de Ştiinţe se apucă de lucru. La 25 martie 1791, rezultatul studiilor unei comisii alcătuite din Borda, Lagrange, Laplace, Monge şi Condorcet este comunicat Adunării Naţionale prin**tr-**o scrisoare a lui Condorcet căreia îi va da citire Talleyrand. Regăsim aici „logica universală” din memoriul marchizului de Bonnay:

SISTEMUL METRIC UNIFICĂ MĂSURILE ŞI GREUTĂŢILE 225

Academia a căutat să excludă toate condiţiile arbitrare, tot ce ar putea fi interpretat ca influenţă a unui interes anume al Franţei sau a unei prejudecăţi naţionale; **într-**un cuvânt, ea a dorit ca, în situaţia în care principiile şi detaliile acestei operaţiuni ar trece direct în posteritate, să fie cu neputinţă de descoperit ce naţiune a ordonat**-**o sau a executat**-**o.

Acest principiu luminos al dispariţiei inventatorilor metrului în spatele universalităţii lui imediate, acest ideal de transparenţă a metrologiei (măsura respectivă lasă să fie văzut întregul Univers, nu doar un obiect, un om sau o ţară anume) vor fi foarte curând bruscate de urgenţa revoluţionară. Adunarea Naţională îşi va arăta acum destul de des iritarea pentru încetineala cu care se desfăşoară experimentarea ştiinţifică a noii unităţi de măsură. Operaţiunea cea mai lentă **–** măsurarea arcului de meridian terestru cuprins între Dunkerque şi Barcelona **–** încredinţată lui Delambre şi Mechain în iunie 1792, **s-**a încheiat abia în anul VII. Sătui să tot aştepte, membrii Adunării Naţionale se hotărăsc să grăbească lucrurile. Etalonul provizoriu pare să răspundă cel mai bine nerăbdării lor, permiţând**u-**i lui Arbogast, pe 1 august 1793, să declare ca obligatoriu, „la un an de**-**acum încolo”, noul sistem de măsuri şi greutăţi. Metrul nu mai priveşte acum „toate popoarele”, ci în primul rând administraţia Franţei revoluţionare. Din cauza războiului, cooperarea internaţională a fost abandonată, iar etaloanele provizorii au început să fie trimise către municipalităţi, răspândi**ndu-**se astfel pe scară largă încă din anul III (cel de la Ministerul Justiţiei mai poate fi văzut şi astăzi, în Piaţa Vendôme, „plasat **într-**un loc foarte circulat al Parisului” de către Agenţia Provizorie a Sistemului de Măsuri şi Greutăţi). În anul al VII-lea va avea loc consacrarea definitivă a acestei substituiri a principiului de către obiect: în data de 4 messidor1, etaloanele**-**prototip din platină ale metrului şi kilogramului sunt

prezentate de către Institut corpului legislativ şi depuse imediat la Arhivele Naţionale. Ratificarea prin lege a valorii metrului are loc însă mai târziu, în ziua a 19-a a lunii frimar, anul VIII (10 decembrie 1799). Dar nici această valoare, nici etalonul depozitat la Arhive nu sunt cele care-i conferă metrului forţa unui sistem, întrucât nici principiul preluat din

1. A zecea lună din calendarul revoluţionar, cuprinsă între 19 – 20 iunie şi 19 – 20 iulie (n.tr.).

raportul lui Condorcet, nici preţioasa bucată de platină nu înlocuiesc miile de etaloane provizorii distribuite vreme de patru ani şi bazate pe măsurarea unui meridian efectuată… cu o jumătate de veac înainte.

Pătrunderea sistemului metric în uzul curent este totuşi foarte lentă – un ultim revers, s-ar zice, al universalităţii imediate decretate de Constituantă în primăvara lui 1791. Chiar şi în Franţa, au trebuit să treacă patruzeci de ani până ca folosirea lui să se generalizeze. O hotărâre ministerială din 1812 autoriza, de altfel, utilizarea „unităţilor de măsură tranzitorii", cum ar fi, de exemplu, stânjenul (o unitate de lungime de aproximativ doi metri). Sfârşitul anului 1830 este hotărâtor pentru impunerea definitivă a metrului în Franţa. Legea din 4 iulie 1837 interzice utilizarea oricărei alte unităţi de măsură, începând cu 1 ianuarie 1840, iar în acest interval de timp este instituit un sistem de control, de verificare şi de luare a unor măsuri penale. Poansonul birourilor de verificare devine marca unei administraţii minuţioase şi omniprezente.

Dacă visul aproape milenarist al unei convertiri unanime şi imediate a ţărilor europene la noul sistem s-a spulberat foarte repede, adoptarea progresivă a facilităţilor zecimale inerente metrului constituie o realitate care acoperă întreg secolul al XIX-lea european. Introdus încă din 1803 în anumite zone ale Italiei (în urma incursiunilor armatei franceze), metrul este adoptat succesiv de către

Olanda în 1821, Grecia în 1836, Spania în 1859, regatul Italiei în 1863, Portugalia în 1864, Germania în 1872, Imperiul Austro-ungar în 1876, Elveţia şi apoi Norvegia în 1877, respectiv 1882. Numai Anglia şi Rusia rămâneau reticente în privinţa sistemului metric. Chiar dacă această generalizare a legislaţiei metrologice din statele europene nu este încă echivalentul unei practici comune (în Spania, de exemplu, la începutul secolului XX, se mai foloseau încă măsurile tradiţionale – vara şi cana), se simte totuşi nevoia unei instituţii internaţionale de evaluare şi control.

Astfel, în 1872, Parisul va fi gazda reuniunii unei comisii internaţionale pentru stabilirea de noi prototipuri, lucrările sale conducând la încheierea unei convenţii ce avea să fie semnată la 20 mai 1875 de către şaptesprezece state. Convenţia respectivă va sta la baza înfiinţării celor două instituţii care, de atunci încoace, administrează metrologia internaţională: pe de o parte, Biroul Internaţional de Măsuri şi Greutăţi, cu sediul la Sèvres; pe de altă parte, Conferinţa

Generală de Măsuri şi Greutăţi, însărcinată cu definirea diferitelor abordări ale metrului şi cu stabilirea etaloanelor. Astfel, în 1889, prima Conferinţă Generală ratifică etaloanele definitive – din platină şi iridiu – ale metrului şi kilogramului, care vor fi depuse la Pavilionul Breteuil din Sèvres, aflat sub autoritatea Biroului International. Reunindu-se apoi periodic, la un interval de aproximativ cinci ani, Conferinţa se poate mândri cu „progresele" sale (acesta este termenul prin care ea îşi califică lucrările dintre două rapoarte): lăsând deoparte etaloanele de platină, ea s-a reorientat spre universalitatea constantelor fundamentale ale fizicii (kripton 86, apoi viteza luminii) şi a admis în rândurile sale noi membri (de exemplu, Uniunea Sovietică, în urma decretului dat de Consiliul Comisarilor Poporului pe 14 noiembrie 1918, sau Marea Britanie, deşi în această ţară sistemul metric este de „uz facultativ").

Folosirea metrului şi legislaţia internaţională au făcut să dispară încetul cu încetul „marca franceză" a respectivei unităţi de măsură. Pavilionul Breteuil, aflat la Sèvres, în apropiere de Paris, este neîndoielnic cea mai frumoasă emblemă a acestui principiu redus la un etalon naţional ce avea să-şi regăsească apoi substanţa universală. Considerat patrimoniu francez, pavilionul a fost declarat totuşi zonă

internaţională şi adăposteşte şi în prezent Biroul Internaţional de Măsuri şi Greutăţi, a cărui activitate este susţinută financiar prin contribuţia statelor membre. Astfel, chiar dacă de partea cealaltă a Canalului Mânecii se mai folosesc încă unităţile de măsură din vremea vechiului Imperiu, există la marginea Parisului o mică enclavă de universalitate, unde se gândeşte în unităţi zecimale şi unde se verifică utilizările generalizate ale metrului. Iată, aşadar, unul dintre acele locuri puţin cunoscute în care respiră, fără îndoială, spiritul Europei.

Antoine de Baecque

Referinţe bibliografice

Favre A., Les Origines du sisteme metrique, PUF, Paris, 1951. Kula W., Les Mesures et les hommes, trad.fr., Editions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 1984.

— (e

Flora, fauna şi peisajul alcătuiesc un imaginar comun

În vremea lui Aristotel, Grecia prezenta nişte caracteristici ale solului, vegetaţiei şi faunei diferite – dacă nu chiar foarte diferite – de cele actuale, după cum o demonstrează sedimentologia şi ştiinţa polenului, macroresturile vegetale, „cochiliile" foraminiferelor, osemintele exhumate, documentele scrise, iconografice sau arheologice, fotografiile prin satelit şi chiar eşantioanele de gheaţă extrase de staţia Vostok în Antarctica (permiţând studierea bulelor de aer fosil sau a raporturilor izotopice ale oxigenului şi hidrogenului în interiorul apei solidificate). Asupra acestei naturi, Aristotel avea o viziune ştiinţifică, descriind-o prin clasificări şi explicaţii; Alexandru, Demostene, Menandru – şi cine ştie câţi alţii – aveau însă o atitudine sensibil diferită de a primului şi de a oricărui alt compatriot sau contemporan. În plus, perspectiva pe care o avem asupra propriei lor optici poate, la rândul ei, să fie influenţată atât de personalitatea şi de epoca lor, cât şi de cele ale noastre. Ar fi tentant să ne ocupăm succesiv

de nişte zone, epoci şi medii date, numai că ne-am pierde în infinitul mozaic al realităţilor; de aceea, vom încerca mai degrabă să găsim eventualele constante ale perspectivei pe care europenii au avut-o asupra mediului lor înconjurător, oricât de schimbător şi de divers ar fi fost el.

Privirea lor s-a fixat mai întâi asupra unui peisaj real, încadrat într-un anumit spaţiu şi reprezentând produsul relaţiilor dintre potenţialul abiotic, echilibrul biologic şi utilizarea antropică; spaţiul respectiv se află în zona cu climă temperată, întinzându-se din Norvegia până în Portugalia şi din Scoţia până în Grecia, având ierni şi veri contrastante, dar nu excesive, precum şi ansambluri vegetale care cunosc – inclusiv în cazul coniferelor sau al speciilor xerofile – cicluri anuale şi eterne reveniri.

O primă constatare legată de viziunea „ştiinţifică" – şi deci generală – asupra acestui peisaj: cele care reţin atenţia sunt, în primul rând, trăsăturile reliefului şi hidrografiei, plus cele ale vegetaţiei sau chiar ale aşezămintelor omeneşti. Fundamentală a fost, aşadar, reapariţia pădurilor pe măsură ce gheţurile se topeau, proces desfăşurat în decursul ultimelor douăsprezece milenii; restrângerea câmpurilor cu pelin sau iarbă neagră, esenţele de lumină (mesteceni, pini), apoi alunii, stejarii, esenţele de umbră (brazi, fagi), totul sub puternica influenţă a intervenţiilor omului: defrişări, incendii, păstorit. Să amintim, printre altele, înlocuirea stejarilor pubescenţi din Provence cu aşa-numiţii stejari verzi, răspândirea castanului, pe care oamenii îl preferau stejarului sau pinului, distrugerea tisei (deoarece se credea că este otrăvitoare pentru vite), apoi Meseta spaniolă „devorată" de turmele de oi în timpul transhumantelor din Evul Mediu, precum şi faptul fundamental că peisajul de astăzi s-a născut în urma unor extraordinare defrişări ale pădurilor de foioase şi ale lăstărişurilor din zonele mlăştinoase, pentru a se face loc, între secolele al XI-lea şi al XIII-lea, întinselor lanuri de grâne sau cangurilor riguros „disciplinate".

La rândul lor, oraşele tentaculare au invadat şi betonat – după revoluţia industrială – largi spaţii din zona rurală, înglobând totodată populaţia locală, reunită acum prin densa reţea de drumuri, canale i şi căi ferate. Dispariţia accelerată a zonelor verzi a stârnit regrete), dar şi speranţe, fapt ce explică acţiunea de reîmpădurire

(terţiară) sau's proliferarea, deja anarhică, a terenurilor degradate. Să reţinem, aşadar, ca element de maximă importanţă aşa-numita „zonă verde", considerată a fi natura însăşi, în condiţiile în care intervenţia omului nu poate fi imediat detectată; regăsim, astfel, semnificaţia cuvintelor peisaj, paisaje, paesaggio, Landschaft, landscape etc. din reprezentările picturale ale şcolilor europene ce se axau în principal pe zona nonurbană, adică – mai degrabă decât pe zona rurală (satul propriu-zis) – pe vegetaţia ce îmbrăca diversele forme de relief sau mărginea întinderile de apă. În plus, dincolo de o viziune geografică, realistă, istorică, culturală sau socială, aceste atitudini – şi ele foarte europene – sunt nişte fapte psihosociologice, peisajul fiind o „stare sufletească", potrivit celebrei formule a lui H.-F. Amiel, un spaţiu în care domnesc nu zgomotul, fumul sau ordinea urbană, ci calmul, ciripitul păsărilor şi libertatea pe care omul încearcă să le transfere

din străfundurile sale asupra unei aparente antiteze cu universul cotidian de care, pe de altă parte, el nu se poate lipsi.

Problemele peisajului vegetal pot fi abordate din**tr-**o sumedenie de puncte de vedere, de exemplu pornind de la plantele „autohtone" din Europa, care nu oferă privirii omeneşti decât un evantai extrem de restrâns: faţă de zecile de mii de specii tropicale sau ecuatoriale, cele din Occident însumează mai puţin de trei mii, dintre care mai puţin de cinci sute în Marea Britanie sau în regiunea cuprinsă între Normandia şi Prusia Orientală, cifre comparabile cu cele referitoare la Sahara sau Arabia, dacă este să dăm crezare hărţii lui Wulff. De aici **s-**ar putea desprinde mai multe consecinţe, cum ar fi aclimatizarea fundamentală

a unui singur grup de cereale (grâul, orzul, secara, ovăzul, amestecul de grâu şi secară, alacul şi meiul) sau a unui singur arbust (viţa-de-vie, mai răspândită decât măslinul), care furnizează cele două elemente ale euharistiei, oferind totodată baza hranei şi a băuturilor apusene (vinul şi berea). O altă concluzie posibilă ar decurge din raritatea plantelor: ele trebuie utilizate, astfel, în scopuri multiple, ca plante textile, dar şi ca mirodenii, plante aromatice, medicinale sau magice… ori ca bază vegetală pentru mâncăruri: în cânepă, nap, rapiţă, salată (lăptucă), mac sau bumbacul de astăzi, folosit de uzbeci la producerea uleiului. Totodată, ar putea fi amintite invazia târzie a porumbului, orezului, soiei şi multitudinea de legume, de plante tinctoriale, textile, taninoase, celulozice sau furajere pe care Europa le-a importat succesiv în Antichitate, în Evul Mediu şi mai ales în epoca noastră modernă, plină de entuziasme exagerate. Poate că ar trebui să vedem aici etapele marcante ale umanizării naturii, însoţite de amenajări de parcuri şi păduri, de crearea unor întinse câmpuri de cultură, livezi şi grădini. Există parcuri „franţuzeşti", impecabil ordonate, şi parcuri „englezeşti", respectând **într-**un dozaj savant câteva dintre fanteziile naturii; originea lor ar putea fi însă „grădiniţa" medievală din jurul casei, acel spaţiu restrâns, periodic săpat, însămânţat şi îngrăşat cu gunoi, pentru obţinerea unor produse non-cerealiere, pentru încântarea privirii şi pentru destindere, pentru izolarea de colectivitate prin ziduri, garduri vii şi palisade interpuse – un spaţiu individual sau familial în care omul îşi afirmă identitatea, se împlineşte prin muncă, poate visa ori medita; curţile interioare ale mănăstirilor medievale evocă îndeaproape dimensiunea spirituală şi religioasă a acelui loc „cu apă şi verdeaţă" ce îşi are rădăcinile în tradiţiile

greco-romane sau orientale şi care nu întâmplător este numit „paradis". Grădinile mai moderne adună rarităţi botanice sau plante medicinale, dar mai ales sunt structurate – odată cu Renaşterea – în „grădini ale plăcerilor", în pepiniere sau în plantaţii de trandafiri, în spaţii diversificate unde lalelele negre te îmbată cu parfumul lor şi îţi încântă ochiul, alătur**ându-**se narciselor galbene şi atrăgând păsări, fluturi, insecte multicolore…

Însuşi termenul „floră", atribuit totalităţii vegetaţiei, pare să scoată în evidenţă importanţa florilor în cadrul civilizaţiei occidentale, aproape la fel de mult ca şi pe cea a arborilor, asupra căreia vom

reveni ceva mai încolo. Ele au fost, cu siguranţă, multă vreme folositoare şi sunt încă şi astăzi, sub formă de medicamente, siropuri, infuzii, miere, uleiuri, esenţe de parfum sau somnifere dulci. Floarea înseamnă însă, mai presus de toate, culoare, nuanţă, contrast strălucitor **într-**o uniformitate de verde. Probabil că trebuie să coborâm în trecut cel puţin până la Isidor din Sevilla şi la lecturile sale antice, pentru a vedea legăturile, ştiinţific percepute, dintre flori şi culori, sau până la poeţii carolingieni, pentru cele dintre crini şi trandafiri; buchetele, ghirlandele şi covoarele de flori erau un loc comun în oraşele medievale, iar cărţile de rugăciuni din secolele al XIV-lea şi al XV-lea au marginile ornate, de preferinţă, cu desene reprezentând flori (sau păsări) multicolore. Folclorul şi poezia au celebrat care mai de care aceste prime semne ale primăverii ca renaştere a naturii, laolaltă cu dulcile iubiri ce le însoţesc şi cu tinerele alese ale inimii care au, la rândul lor, efemera lor frumuseţe. Poienile pădurii şi pământul mustos al câmpiei se acoperă cu miozotis sau floarea de „nu-mă-uita", care are culoarea ochilor iubitei; îndrăgostiţii rup cu nerăbdare petale de margarete sau de părăluţe; sunătoarea îţi spune câţi copii vei avea, moţul-curcanului prevesteşte pacea sau războiul, iar puful de păpădie luat de o boare uşoară şi împrăştiat „în cele patru vânturi" aduce de obicei fericirea. Ştim cu toţii cât de sofisticat poate fi „limbajul florilor". Trebuie să mai amintim însă aici simbolizarea purităţii şi a cinstei, a frumuseţii, dar şi a scurtimii vieţii. La aceasta se adaugă apoi obiceiul generalizat al buchetului de mireasă, ale cărui flori trebuie păstrate cu sfinţenie de nuntaşii cărora le-au fost oferite; caprifoiul de lângă zidul casei, care arată curăţenia, puterea, bunătatea şi hărnicia celui care l-a plantat şi îngrijit; sau, în fine, florile morţii care se răsfiră pe carul mortuar sau cu care se decorează cimitirele, de la cel al mănăstirii Saint-Gall

(veacul al IX-lea) până la cimitirele-grădină din secolele al XIX-lea şi XX, în spaţiul cărora, aşa cum se spune, „darul vieţii a trecut în flori".

Grădina Raiului conţine la început numai elemente vegetale; Adam nu primeşte aici animalele decât după ce le-a numit, unul câte unul, şi, astfel, le-a „recreat". În grădina Europei iudeo-creştine, urmaşii lui Adam ştiau că li se acordase supremaţia asupra întregii Creaţii şi, spre deosebire de majoritatea celorlalte civilizaţii, şi-au exercitat această dominaţie cu o extremă duritate – în special asupra animalelor, fie ele sălbatice sau domestice.

Fauna reală cu care aveau de-a face se afla **într-**o relaţie destul de strânsă cu clima şi, mai ales, cu formaţiunile vegetale, creând un ansamblu relativ original prin legăturile stabilite între un element şi altul, precum şi prin intervenţiile omului asupra lor sau prin influenţa lor asupra acestuia.

În Europa existau mari mamifere sălbatice, care au fost vânate cu câini, cai, şoimi, cu arcuri, arme albe sau capcane, pentru obţinerea de trofee, de carne şi piei, pentru plăcerea efortului fizic şi a înfruntării primejdiei sau pentru protejarea eficientă a turmelor de vite şi a familiei. Se cunosc puternicele amprente pe care le-au lăsat în civilizaţia umană vânătorile de lupi (inclusiv în Anglia şi în Sicilia, unde lupii au fost exterminaţi înainte de sfârşitul Evului Mediu); de asemenea, puterea şi antropomorfismul mai degrabă blajin al ursului, acest stăpân al pădurii, iar mai apoi al munţilor; sau grohăitul furios şi atacul ucigător al mistreţului… Cerbii, căprioarele, iepurii de câmp sunt de asemenea adoptaţi de folclor şi de inconştientul colectiv, la fel ca şi cerbii-lopătar, crescuţi în parcuri, ca în Anglia, sau iepurii de casă care, aduşi din Spania, nu vor cuceri niciodată în totalitate estul german ori slav. Foarte multe specii de păsări, printre care fazanul (mereu refăcut ca populaţie) sau dropia (aflată pe cale de dispariţie), căldăraşul sau piţigoiul, precum şi peştii de apă dulce care umplu heleşteiele şi pâraiele, de la crap până la ştiucă şi de la somon până la păstrăvul argintiu, plus albişoara, babuşca sau murgoiul erau, la fel ca şi ciocârlia, perfect cunoscute şi identificate înainte ca lumea rurală să se deplaseze către oraşe şi ca munca, oboseala şi distracţiile urbane să înlocuiască plimbările pe jos în natură sau să aducă în locul lor documentare televizate care prezintă în detaliu, ca pe un spectacol exotic, ceea ce nu mai poate fi văzut niciodată**. Într-**un colţ de pădure.

În schimb, alte animale sălbatice au profitat de prezenţa omului şi a oraşelor pentru a aflua şi a se

Înmulţi, în ciuda obstacolelor prin care se încerca stoparea lor de când câinele şi pisica au devenit doar nişte alintate animale de apartament; se ştie cum vulpile sălbatice (potenţiali purtători ai turbării!) recolonizează oraşele Franţei, Angliei sau Germaniei; în primul rând însă, ne gândim aici la milioanele de şobolani, fără a mai pune la socoteală puricii, gândacii „de bucătărie", ţânţarii, microorganismele şi viruşii legaţi de lipsa de igienă – de unde şi excesiv de stricta curăţenie pe care Europa, îngrijorată, şi-o impune.

Scoase din sălbăticie – dar tot din raţiuni specifice –, unele animale se pot strecura în intimitatea unei familii: păsări cântătoare, hamsteri sau şoareci albi, animale de pradă sau reptile domesticite. Până la urmă însă, nu este vorba decât de un alt aspect al sclaviei necuvântătoarelor şi al aservirii naturii, la fel ca exploatarea delfinilor de către marină, creşterea animalelor pentru producţia de blănuri (domeniu în care Peninsula Scandinavă deţine supremaţia), spectacolele de circ (numerele de dresaj ale marilor circuri din Moscova şi Sankt-Petersburg făcând înconjurul lumii) sau grădinile zoologice şi expoziţiile de animale exotice, precum cele din Basel ori din spaţiul german (Berlin, Frankfurt, Hanovra), care întreţin în rândurile europenilor obscurul sentiment că îşi pot permite orice şi că, în plus, au în mod fundamental dreptate. Animalele domestice tradiţionale sunt o moştenire a istoriei şi a ecologiei, formând la rândul lor un ansamblu original în liniile sale generale. Iarba şi gramineele servesc drept hrană pentru bovine şi ovine, iar culturile de ovăz asigură baza tainului pentru cai; ghinda şi tărâţele îngraşă porcii, altminteri omnivori; frunzele şi tinerii lăstari sunt prada preferată a insaţiabilei capre; omniprezenţa cerealelor – dată de răspândirea naturală a seminţelor sau de folosirea plugului care spintecă pământul, aducând la lumina zilei râme, larve şi insecte de tot felul – favorizează creşterea gălăgioaselor păsări de curte, băţosul cocoş oferind aici un permanent exemplu de curaj prin sfidarea răpitoarelor şi a corbilor, în vreme ce „suratele" sale constituie o inestimabilă rezervă de carne şi ouă, una dintre cele mai importante şi mai răspândite surse de proteine.

De-a lungul secolelor, s-au înregistrat anumite schimbări în ce

priveşte foloasele obţinute de pe urma animalelor, dar, după cum s-a demonstrat pe larg, Europa rămâne în mod hotărât carnivoră, mai ales în comparaţie cu lumile învecinate. Seului, pieilor, blănurilor sau penelor li se adaugă lâna tunsă şi produsele lactate – dintre

acestea, untul „cucerind" mai întâi Peninsula Iberică şi devenind la scurtă vreme un element aproape tipic al bucătăriei occidentale. Bovinele şi asinii se folosesc tot mai puţin la tractarea carelor şi a căruţelor uşoare; în schimb, calul – date fiind influenţa engleză, nostalgia spectaculoaselor vânători cu câini sau deplasările în spaţii lipsite de şosele asfaltate – dovedeşte în continuare, fie în cursele hipice, fie în numerele de dresaj, că este cea mai nobilă cucerire a omului.

Europa deţine o poziţie singulară prin faptul că numără încă trei asemenea animale „familiare", pe care le găsim în zeci de milioane de cămine asediate de extinderea oraşelor şi de industrializare. Câinele continuă să fie bun la toate: firește, el nu mai constituie aici o sursă de hrană şi nu mai este folosit aproape deloc pentru vivisecţii sau pentru obţinerea blănurilor, nici pentru transporturile de marfă cu samarul (contrabandiştii au găsit metode mai performante), nici pentru tracţiune (cea a săniilor) sau pentru eliminarea deşeurilor; în schimb, au fost valorificate aptitudinile sale de paznic (al casei şi al turmelor), de alergător la curse şi de tovarăş de vânătoare, acuitatea mirosului său (în depistarea trufelor, a drogurilor sau a urmelor), fidelitatea şi afecţiunea lui exuberantă, cel puţin la fel de necesară ca şi inteligenţa sa atunci când acest patruped serveşte drept animal de companie. Pisica şi-a abandonat titlul de cel mai acerb vânător de şoareci pentru a deveni, de ceva mai puţin de un secol încoace, acel ghemotoc de blană moale care vine să se cuibărească pe genunchii oricui îl alintă ori să încânte privirile prin graţia, frumuseţea şi independenţa atitudinilor sale. În ultimii ani, iepurele aşa-zis de casă – domesticit definitiv în veacul al XIX-lea în acea parte a Europei unde carnea sa este consumată în mod curent (adică în extremul Occident) – a pătruns, la

rândul său, în intimitatea căminelor: prin căldura plăcută a blănii, muţenia absolută, escapadele rare, recunoaşterea celui care-l hrăneşte şi îl mângâie, el prezintă avantajele mamiferului faţă de peştele roşu de acvariu, canarul cântător, papagaliţa somptuoasă sau papagalul vorbitor, ca animal servind transferului acelor frustrări care-l asaltează pe omul zilelor noastre, izolat în ghetoul său de beton. Un om al cărui cuplu se destramă, în vreme ce copiii îl părăsesc, şi care se vede copleşit de eşecuri profesionale ori de şomaj.

Până la urmă, indiferent de nivel, europeanul se caracterizează, în chip fundamental, prin acest postulat – mai mult sau mai puţin

conştientizat – conform căruia el ar fi stăpânul absolut al naturii. Această supremaţie stă la baza valorilor iudeo-creştine care ne călăuzesc – în cartea Genezei, de pildă, se spune că tot ce trăieşte pe Pământ îi va servi omului drept hrană şi că acesta din urmă va stârni teamă şi groază în rândul animalelor. Dezvoltarea economică din Apus, evidentă începând cu anul 1.000, a fost însoţită de o lungă – şi tot mai victorioasă – luptă cu o natură în fine dominată. Epoca Iluminismului statuează autoritatea nelimitată a omului asupra naturii şi, mai ales, asupra necuvântătoarelor, care nu au nici drepturi, nici proprietăţi şi care, în consecinţă, pot fi exploatate după bunul plac al omenirii, ucise (în special pentru carnea lor) sau chiar exterminate (dacă sunt considerate dăunătoare). Prăpastia ce-l desparte pe om de animale este una insondabilă: omul are veşminte, îşi prepară mâncarea la foc, inventează unelte, asociază materiei o anumită inteligenţă, transcende sexualitatea brută prin iubire, posedă un suflet nemuritor etc. Michelet a observat, la vremea sa, persistenţa acestei „prejudecăţi iudaice" care „a ţinut natura animală la o distanţă infinită faţă de om şi a denigrat-o" necontenit.

Animalele, totemizate sau divinizate odinioară – ori în alte colţuri ale lumii –, sunt acum total desacralizate. Ele sunt privite numai prin prisma foloaselor pe care i le pot aduce omului, dar şi exclusiv din punctul de vedere al acestuia, singurul apt să înţeleagă sau să interpreteze ceea ce exprimă înfăţişarea şi comportamentul lor; proverbele, fabulele sau poveştile europene acordă un loc extrem de puţin nuanţat acelor reprezentanţi ai faunei care provoacă teama ancestrală de corpurile moi, vâscoase, reci, solzoase, păroase ori întunecate la culoare. Viziunea noastră este ea însăşi foarte puţin

nuanţată: leul şi taurul sunt demni şi puternici, pisica este şireată, câinele credincios, scroafa murdară şi libidinoasă, lupul crud, dar independent – bestiar familiar care îl completează pe cel fantastic, alcătuit din balauri, aspide, sirene, inorogi, monştri marini plus motanul încălţat. Acest antropocentrism iudeo-creştin – ale cărui consecinţe în privinţa distrugerii naturii ne sunt bine cunoscute – conţinea şi alte perversităţi. În secolul al XIX-lea, cardinalul Manning declara că „dobitoacele sunt nişte lucruri ce nu există pentru noi decât în măsura în care putem să ne servim de ele pentru nevoile noastre şi pentru propriul nostru confort, dar nu, ce-i drept, şi pentru răutăţile noastre" – fapt ce ridică problema cruzimii sau, la limită, a indiferenţei bătrânei Europe faţă de suferinţa animalelor.

Chiar dacă astăzi nu mai întâlneşti acei căruţaşi beţi care-şi biciuiau fără milă mârţoagele costelive, există totuşi destui stăpâni plini de cruzime care-şi ucid în bătaie animalele sau care le schingiuiesc în semn de „pedeapsă" pentru cine ştie ce „greşeală", măcelari tăind senini beregatele porcilor cuprinşi de groază ori doborând din**tr-**o lovitură, carnea „în viu", ca să nu mai vorbim de zeloşii studenţi care supun mii de broaşte şi şoareci la tot felul de suplicii, în neîndemânaticele lor „lucrări de laborator". Să nu creadă cineva că, **într-**o primă etapă, există vreo diferenţă între vivisecţia în folosul progresului ştiinţei, producţia cărnii necesare consumului şi masacrarea animalelor (sălbatice sau „de crescătorie") pentru blana lor şi pentru carnea folosită în alimentaţia câinilor şi a pisicilor de apartament, adică a acelor vieţuitoare indispensabile omului izolat sau marginalizat de către societate. Autoritatea absolută a europeanului – care şi-a arogat dreptul de a popula Pământul şi de a-l supune, aşa cum se propovăduia şi în cartea Genezei – a fost, se pare, o componentă importantă a atitudinii sale generale în privinţa sclavilor (legaţi la gât cu o zgardă), a „negrilor", a băştinaşilor colonizaţi sau a aborigenilor australieni. În aceeaşi linie se înscriu şi atitudinea englezului faţă de irlandez, a prusacului faţă de slav sau, altfel spus, comportamentul moşierului faţă de ţăran, al boierului faţă de mujic, al patronului ori proprietarului, al aristocratului ori burghezului, faţă de servitor sau muncitor… Rasismul – adeseori criminal, dar deşi mai multe ori paternalist sau ingenuu – şi-a găsit un punct de sprijin în atitudinea

curentă faţă de necuvântătoarele pe care omul le exploatează, le comandă, le pedepseşte, le biciuieşte sau le vânează. Europa de astăzi ascunde cu totul superficial asemenea tendinţe – considerate „revoltătoare" de către acele firi „mai sensibile" care, fără să-şi dea seama uneori, folosesc totuşi cu plăcere încălţămintea din piele, acceptă la masa lor preparatele din carne şi se învelesc cu plăpumi de puf, sau plâng la căpătâiul palmipedelor care agonizează pe ţărmurile invadate de petrol, în vreme ce nu departe de acolo zeci de mii de oameni mor sfârtecaţi sau carbonizaţi sub un potop de bombe.

Europa, în ansamblul ei, nu a conştientizat încă profundul său antropocentrism şi gravitatea consecinţelor acestuia, deşi a început deja să protesteze împotriva devastării planetei, încercând să le interzică altora acele practici de pe urma cărora ea a profitat din plin până nu demult. Lupta pentru salvarea elefanţilor, a puilor de focă

sau a balenelor – vieţuitoare care, o dată protejate, vor distruge păduri sau sute de milioane de peşti şi microorganisme – constituie un fel de răscumpărare a greşelilor comise de către cei care au ajuns acum să considere uriaşa grădină a naturii un patrimoniu comun, iar vieţuitoarele Terrei drept nişte semeni. Dar nu urmăresc ei oare, în aceeaşi măsură, să-şi satisfacă propriile plăceri estetice şi etice, salvând de la dispariţie nişte străvechi specii de necuvântătoare pentru a transfera asupra lor multiplele pulsiuni care-i animă – în primul rând, satisfacţia de a se şti pe ei înşişi buni, sensibili şi generoşi? Situaţia nu este disperată, dar cum să fim cu totul siguri de nobilul dezinteres al unor astfel de acţiuni, când sensul lor poate fi deturnat în orice moment? Şi-apoi, să medităm asupra sensibilei diferenţe de optică faţă de fraţii noştri indieni, recitind afirmaţia „bunului" Trevelyan, citat de către K. Thomas: „Argumentul în favoarea conservării peisajului natural şi a vieţii sălbatice a faunei poate avea la bază raţiuni care privesc exclusiv bunăstarea fiinţelor umane".

Utilitatea imediată şi eficacitatea rece continuă să lege de domeniul visului, al poeziei sau al sentimentalismului respectul faţă de viaţă, luarea în calcul a suferinţei celor dominaţi, precum şi meditaţia senină asupra posibilelor evoluţii ale Naturii-mamă.

Robert Delort

Referinţe bibliografice

Delort R., Les Animaux ont une histoire, Seuil, Paris, 1984.

Delort R., L'Histoire de la fourrure de l'Antiquité a nos jours, Edita.

Lausanne, 1984. Delort R., Les Paysages culturels européens, heritage et devenir, Presses de

FUniversité Paris-Sorbonne, Paris, 1990.

«O

Domesticirea pădurii indică existenţa unei conştiinţe demografice

Putem oare vorbi, pur şi simplu, despre pădurea europeană? Are această sintagmă un înţeles unic? Există o realitate aparte care să corespundă unei asemenea desemnări şi se poate oare determina tipul ei ideal, în sensul dat de Max Weber, adică cel al unui ansamblu de trăsături specifice? Din punct de vedere strict geografic, fără îndoială că nu, iar asta din două motive. În primul rând, dacă, grosso modo, pădurile europene se înscriu **într-**o fâşie latitudinală ce cuprinde regiunile cu climă temperată, respectiva fâşie înglobează nenumărate alte păduri asemănătoare aflate, de exemplu, în America de Nord sau în Hokkaidō (dacă ne referim la emisfera nordică), în Chile, Noua Zeelandă sau Tasmania (dacă luăm în considerare emisfera sudică). Apoi, chiar în interiorul Europei, de la nord la sud, de la est la vest, de la marile înălţimi la altitudinile mici, de la pădurea boreală la cea mediteraneană, de la regiunile oceanice la cele continentale, din zonele muntoase la cele de câmpie, climatele, tipurile de expuneri şi solurile **–** în consecinţă, fondurile forestiere care depind de acestea **–** sunt mult prea diferite între ele pentru ca încercarea de stabilire a unor trăsături comune să poată duce la rezultate cu adevărat semnificative.

Indiferent însă de sectorul geografic în care se desfăşoară, viaţa arborilor se înscrie **într-**un ciclu mult prea îndelungat pentru ca pădurile să nu poarte astăzi semnele istoriei pe care au traversat**-**o. Se poate oare vorbi, în această privinţă, de o istorie specific europeană a fondurilor forestiere? Menţi**nându-**ne la nivelul aspectelor

ultragenerale, răspunsul pare să fie mai degrabă unul negativ, întrucât aspectele respective – fie că indică o evoluţie continuă în acelaşi sens, fie că arată o serie de oscilaţii în jurul unei axe mediane – se regăsesc în toate epocile şi pe toate continentele. Astfel, se poate stabili şi verifica, în diferite timpuri şi locuri, o corelaţie între

expansiunea populaţiilor umane şi recesiunea pădurilor (măsurată în suprafeţe şi în volume de lemn încă netăiat) sau, invers, între recesiunea demografică şi expansiunea forestieră – corelaţie lesne de explicat prin presiunea variabilă a diferitelor necesităţi, adică prin factorul economic. Mai exact, dacă Europa reprezintă vatra expansiunii economice şi a creşterii demografice susţinute, ea este, de asemenea, prima regiune de pe glob unde oamenii au încercat sistematic – şi, parţial, au reuşit – să controleze, dacă nu chiar să stăvilească efectele, ameninţătoare pentru existenţa pădurilor, ale acestei sporiri a populaţiilor şi a necesităţilor lor. Putem spune astfel – lăsând deoparte cazul Japoniei – că Europa este leagănul silviculturii, locul de formare a unui anumit spirit forestier, determinat cultural, însă universal transpozabil.

Vechea Europă, despre care ni se spune că ar fi fost acoperită de codri nesfârşiţi, era locuită de oameni obişnuiţi să trăiască în simbioză cu pădurea; aşa stăteau lucrurile în privinţa celţilor (potrivit lui Cezar) şi a germanilor (conform lui Tacitus). Şi, fără îndoială, nu este o întâmplare faptul că locul de naştere al silviculturii în Europa poate fi stabilit, în mod simbolic, undeva între Nürnberg şi Nancy. Colonizând o parte din Europa Occidentală, francii – popor de asemenea „forestier" – au adus cu ei un tip de organizare socială puternic ierarhizată şi dominată de căpeteniile războinice; acestea obişnuiau să-şi aleagă un rege cu care împărţeau primejdiile luptei, dar şi plăcerile vânătorii – dreptul asupra ei fii**ndu-**le rezervat în exclusivitate, laolaltă cu puterea, întrucât în optica lor nu era vorba decât de o altă imagine a războiului. Mai târziu, preocuparea regilor pentru organizarea şi reglementarea vânătorii a fost legată, pare-se, de instituirea, în Franţa, a stăpânirii asupra apelor şi pădurilor de către ultimii capeţieni. Astfel, pasiunea vânătorii a putut favoriza, în mod obiectiv, dezvoltarea unei politici de protecţie a pădurilor – orientată, în special, împotriva extinderii păşunilor şi a terenurilor de cultură, precum şi a exceselor în exploatare – sau chiar de amenajare a lor pentru marile vânători cu

câini (iar asta, în ciuda contradicţiilor latente dintre obiectivele cinegetice şi cele forestiere).

Elitele războinice din principalele ţări europene dobândiseră, de-a lungul secolelor, statutul unei aristocraţii ereditare, bazată în primul rând pe o obârşie rurală şi pe întinse proprietăţi latifundiare; pentru această nobilime, transmiterea patrimoniului funciar era esenţială. Or, la acea vreme, pădurile ocupau un loc privilegiat, iar principiul

 a ereditar, alături de dreptul primului născut – favorabile în sine perenităţii pădurilor – făceau posibilă o politică de valorificare a acestora în conformitate cu ciclurile îndelungate ale generaţiilor de arbori. Principiul respectiv era însă, înainte de toate, unul regal, iar ceea ce constatam cu privire la clasa aristocratică ar putea fi aplicat – cu atât mai mult – dinastiilor regale. Cu atât mai mult, fiindcă monarhii dispuneau de o putere care, de-a lungul întregii istorii a Europei moderne, n-a făcut decât să se întărească pe socoteala celei a marilor familii feudale, în aşa măsură încât Europa poate fi, de asemenea, considerată drept leagănul statului modern. Altfel spus, o formaţiune implicând o organizare administrativă relativ centralizată şi relativ diferenţiată, în care administraţia forestieră trebuia să-şi găsească locul, întrucât presupunea nişte mijloace de control superioare celor aflate la îndemâna unui particular, fie el şi de sânge princiar. Nu este deloc lipsit de semnificaţie să constatăm că leagănul silviculturii coincide cu cel al statului modern, adică al unui model de organizare raţionalizată a vieţii sociale. Ce este o pădure, dacă nu „o societate vie de arbori"?

Să remarcăm, în trecere, că nenumăratele serii de edicte, legi, ordonanţe şi regulamente administrative referitoare la fondul forestier n-ar fi avut decât un efect neînsemnat asupra vieţii pădurilor dacă ele n-ar fi fost însoţite şi chiar inspirate de o întreagă practică silvicolă, de o îndelungată experienţă generatoare de tradiţii, ale cărei urme pot fi găsite pretutindeni în Europa. Specialiştii plasează rădăcinile acestor tradiţii în Evul Mediu, în Anglia ca şi în Toscana, în Moravia ca şi în Franţa, trecând, firește, prin ţările de cultură germanică, **într-**un loc se practicau tăierile selective, **într-**alt loc plantările artificiale după defrişări complete, iar altundeva îndesirea codrilor cu arboret tânăr, asigurân**du-**se astfel atât producerea

lemnului de foc, cât şi cea a lemnului destinat prelucrării superioare; pretutindeni însă se făceau simţite intervenţia omului şi preocuparea acestuia pentru menţinerea sau chiar îmbunătăţirea şi regenerarea fondului forestier. Avem de-a face cu un adevărat spirit al silviculturii, neîntâlnit nici dincolo de Marea Mediterană şi nici de partea cealaltă a Bosforului.

Aceste tradiţii străvechi, oricât de adânc înrădăcinate ar fi fost ele în gândirea şi în reflexele oamenilor, nu ar fi generat o întreagă mişcare de organizare şi de codificare administrativă dacă n-ar fi existat, ca ferment, o anumită nelinişte, o teamă stârnită de pericolul

unei penurii – cu grave efecte asupra populaţiei – la care s-ar fi putut ajunge prin supraexploatarea pădurilor. Şi în această privinţă, Europa a fost prima care a reacţionat, lucru deloc întâmplător. Încă din Evul Mediu, înainte de Războiul de o sută de ani, şi încă din zorii Timpurilor moderne, înainte de Războiul de treizeci de ani, bătrânul continent a trebuit să facă faţă unor puternice creşteri demografice care au generat o multiplicare a necesităţilor de tot felul, lemnul fiind, în acele vremuri, materia primă cvasiuniversală. De aici, o presiune din ce în ce mai devoratoare asupra pădurilor compacte, ale căror suprafeţe erau continuu reduse şi pentru a face loc terenurilor destinate exploatării agricole. Până a se putea apela la tratamentele şi îngrăşămintele chimice, sporirea suprafeţelor cultivate era unica soluţie pentru hrănirea unei populaţii din ce în ce mai numeroase.

Expansiunea demografică se petrecea în timpul – şi apoi în prelungirea – unei perioade de expansiune economică, favorizată de progresele tehnice, de dezvoltarea activităţilor productive şi de acumularea de bogăţii în Europa; dintre aceste bogăţii, o parte tot mai importantă provenea din ţări îndepărtate, ce puteau fi de-acum explorate – atunci când nu erau chiar cucerite – datorită progreselor înregistrate în domeniul navigaţiei maritime. Or, dezvoltarea navigaţiei maritime însemna deopotrivă dezvoltarea construcţiilor navale, într-o epocă în care pădurea furniza acestui domeniu aproape toate materialele necesare. Pe scurt, rezervele de arbori tineri utilizaţi ca lemn pentru încălzit şi pentru funcţionarea cuptoarelor, cele de copaci bătrâni prelucraţi pentru obţinerea scândurilor şi a catargelor, precum şi arboretul matur destinat ambelor utilizări trebuiau să răspundă acum unei cereri atât de mari, încât prelevările aveau să

depăşească în curând capacitatea de regenerare a pădurilor europene, tot mai sărace şi mai degradate. Nu întâmplător prunele două lucrări fundamentale ale silviculturii europene – Silva, a englezului John Evelyn, datând din secolul al XVII-lea, şi Trăite complet des bois et forêts (Tratatul complet al codrilor şi pădurilor), a francezului Duhamel du Monceau – au fost operele a doi specialişti în domeniul lemnului destinat construcţiei de nave (dat fiind că timpul necesar creşterii arborilor înalţi pentru catarge şi grinzi se măsoară mai degrabă în secole decât în ani).

Conştientizarea faptului că o exploatare prea intensivă a pădurilor putea periclita pe termen lung sau foarte lung perenitatea resurselor forestiere – considerate până atunci regenerabile (potrivit ritmului de

I!

1, creştere al copacilor), dar care se dovedeau a fi epuizabile – şi, în consecinţă, înţelegerea necesităţii imperioase de a se lua anumite măsuri pentru refacerea acestor resurse aveau să devină din ce în ce mai acute odată cu dezvoltarea activităţilor protoindustriale în Europa (mai ales a metalurgiei, al cărei avânt presupunea defrişări masive şi sistematice). De aici şi tot mai numeroasele semnale de alarmă sau sugestiile pentru stabilirea unor reguli în privinţa unei silviculturi intensive, capabilă să răspundă necesităţilor crescânde, dar şi să facă faţă pericolelor ce pândesc existenţa pădurilor. Palissy în Franţa secolului al XVI-lea, Réaumur, apoi Buffon în secolul al XVIII-lea ne oferă câteva asemenea exemple.

Leagăn al silviculturii, Europa este totodată leagănul industriei şi, curând, al primei revoluţii industriale, după cum tot ea va fi şi cel al agriculturii intensive şi al progresului tehnic, în general. La baza acestei creşteri fără precedent a producţiilor şi a necesităţilor stau însă efectele revoluţiei ştiinţifice din secolul al XVII-lea, care au generat – în asociere cu progresele tehnice, pe de o parte, şi cu metodele de organizare a muncii şi de gestionare a resurselor, pe de altă parte – o

dinamică fără precedent, extinsă la nivelul tuturor sectoarelor de exploatare a naturii de către om. Semnele unei schimbări de statut a silviculturii – care, dintr-o ştiinţă empirică, devine una raţională – sunt deja vizibile la Duhamel du Monceau, prefaţa acestuia la tratatul Des Semis et plantation des arbres, et de leur culture (Despre puieţi, plantarea arborilor şi exploatarea lor) putând fi considerată un fel de Discurs asupra metodei şi, întrucâtva, manifestul întemeietor al silviculturii moderne. Autorul enunţă, ca regulă de aur, „îmbinarea raţiunii şi a experienţei", adăugând: „Pentru a deveni un bun cultivator, trebuie să fii fizician; iar pentru a fi un bun fizician în domeniul agriculturii, trebuie să fii, înainte de toate, un cultivator". Dacă veţi citi silvicultor în loc de cultivator, veţi găsi cheia noii atitudini ce trebuia adoptată pentru „a se înlocui penuria de lemn prin abundenţă".

Lui Duhamel du Monceau îi lipsea doar suportul unei voinţe politice de formare a viitorilor silvicultori, implicând cunoaşterea, pe de o parte, a structurii şi a funcţionării sistemelor forestiere, iar pe de altă parte, a tehnicilor de cultivare adecvate diferitelor climate şi tipuri de sol, precum şi a necesităţilor şi a cererii. Punerea în aplicare a unei astfel de politici de formare raţională a personalului forestier urma să aibă loc în ţările de limbă germană, la sfârşitul

secolului al XVIII-lea: silvicultura devine atunci materie de studiu, mai întâi în cadrul învăţământului tehnic, apoi şi în cel al învăţământului universitar. Ulterior, date fiind misiunile în teritoriul german aflat sub controlul administrativ al Franţei napoleoniene, Lorentz (urmat la scurtă vreme de Parade) ia contact cu metodele germane şi ajunge să înfiinţeze un învăţământ oficial de silvicultură în Franţa, la Nancy, răspunzând apelului lansat de către rege în 1824. „S-a creat astfel o comunitate de gândire europeană în domeniul forestier, uimitoare pentru cei care nu-i cunoşteau raţiunile istorice de constituire şi fără corespondent în nicio altă parte a lumii".

Aceste explicaţii sunt totuşi insuficiente, chiar şi atunci când ne propunem numai o sumară trecere în revistă a evenimentelor. Ne putem întreba, la urma urmelor, de ce oare a început Europa să-şi gospodărească în mod raţional pădurile şi să-şi organizeze populaţiile în societăţi globale reunite printr-o administraţie centrală, de ce a văzut în cunoaşterea obiectivă a legilor naturii soluţia pentru o mai bună stăpânire a acesteia, de ce a început să-şi administreze cu metodă

propriile resurse, atât umane, cât şi naturale, cultivându-le în mod intensiv, prin instituirea unor sisteme de educaţie şi a unor sisteme de exploatare? De ce toate acestea, dacă nu, pur şi simplu, pentru că era pregătită cultural? Desigur, aici intervin o multitudine de factori, care se întrepătrund într-un mod cât se poate de complex. Să nu uităm, totuşi, că în Evul Mediu identitatea europeană s-a definit mai întâi în raport cu creştinătatea, ce constituia la acea vreme o sferă culturală comună celor mai multe ţări. Or, creştinismul – despuind natura de orice urmă de caracter sacru, dar marcând-o cu pecetea creaţiei divine, al cărei principal beneficiar şi administrator este omul – a contribuit la crearea unei atitudini deopotrivă contemplative şi intervenţioniste, vădind respectul pentru darurile primite, dar şi preocuparea de a le fructifica. Stăpânirea naturii de către om va avea un caracter mai autoritar sau mai lax, după cum echilibrul va fi rupt în favoarea uneia sau alteia dintre cele două tendinţe. Mişcarea Reformei din secolul al XVI-lea a accentuat puternic tendinţa intervenţionistă prin afirmarea coruperii fundamentale a naturii – care nu mai putea constitui o punte între Dumnezeu şi om – şi prin refuzul raportării pasive la mediul înconjurător, ca să nu mai vorbim de acea doctrină a predestinării care a condus protestantismul la valorizarea spiritului de iniţiativă şi, indirect, la favorizarea spiritului capitalist, după cum a arătat Max Weber.

Păstrând aceste coordonate, am putea încerca să detectăm semnele eticii protestante în spiritul silviculturii – mai ales în cel al silviculturii germane.

Să ascultăm pur şi simplu limbajul silvicultorilor: se vorbeşte aici, firește, despre „cultura" forestieră (în germană Holzzucht, termen al cărui sens propriu este de „disciplinare" sau „cultivare" a pădurilor), despre „comportamentul" arboretului şi „educarea" puieţilor; în Franţa, despre „alocaţii forestiere" (în cadrul administraţiei domeniului public) şi, cu o formulă mai largă, despre „guvernarea pământurilor" (Duhamel du Monceau). S-ar părea, astfel, că educarea arborilor şi educarea oamenilor, comportamentul arboretului şi comportamentul popoarelor, administrarea pământurilor şi guvernarea societăţilor umane ar ţine de acelaşi mod de abordare şi de aceeaşi stare de spirit, caracteristice culturii europene. Cea mai bună

mărturie ne este oferită, poate, chiar de către Kant, gânditor de formaţie protestantă care, în opera sa filosofică, foloseşte în două rânduri imaginea codrului, o dată în cadrul unei meditaţii asupra problemei educaţiei, iar altă dată, în cel al unor consideraţii despre politică; termenii utilizaţi în cele două contexte sunt aproape aceiaşi, fapt ce arată că în gândirea filosofului german educaţia şi politica sunt strâns legate între ele, ambele confruntân**du-**se, chiar dacă în maniere diferite, cu aceeaşi problemă, cea a antagonismului dintre diferitele libertăţi individuale în cadrul unei societăţi alcătuite din fiinţe în mod natural nesociabile, dar sortite totuşi să trăiască împreună:

Copacii din**tr-**o pădure, prin simplul fapt că fiecare încearcă să**-**i ia celuilalt aerul şi lumina, se străduiesc din răsputeri să se depăşească unii pe alţii, ajungând astfel să crească frumoşi şi drepţi. Dimpotrivă, cei care îşi înalţă ramurile după bunul lor plac, separaţi de ceilalţi arbori, cresc sfrijiţi, răsuciţi şi încovoiaţi. Orice cultură, orice artă care alcătuieşte o aură a umanităţii, precum şi cea mai frumoasă dintre orânduirile sociale cu putinţă sunt rodul insociabilităţii, obligată prin ea însăşi să se disciplineze şi să permită, impun**ându-**şi un asemenea artificiu, înflorirea deplină a germenilor firii.

Prin urmare, situaţia indivizilor din**tr-**o societate este similară celei a copacilor din**tr-**o pădure **–** dacă transpunem libertatea sălbatică în dezvoltarea spontană **–**, iar silvicultorul trebuie să se folosească de jocul concurenţei, la fel cum educatorul se foloseşte de jocul emulaţiei sau conducătorii popoarelor de jocul rivalităţii între

diferiţii parteneri sociali, urmări**ndu-**se de fiecare dată valorificarea optimă a potenţialităţilor fiecărui individ. De aceea, arta educaţiei, la fel ca şi cea a politicii, trebuie să fie o artă raţională. La fel stau lucrurile şi în cazul silviculturii, am putea spune, chiar dacă pentru Kant ea nu reprezenta decât ocazia unei comparaţii plastice. Nu contează: oricum ar fi fost această comparaţie, ea se dovedeşte cu totul semnificativă în privinţa chestiunii pe care o discutăm, cu condiţia de a nu exagera totuşi (întrucât nu există silvicultură care să nu intervină prin crearea unor luminişuri în mijlocul desişului!). Orice cultură implică supunerea la nişte reguli comune, aşadar la o disciplină colectivă menită să asigure trecerea de la o stare naturală **–** o viaţă sălbatică, ce se caracterizează prin**tr-**un comportament anarhic al indivizilor **–** la o viaţă civilizată, domestică, stare caracterizată

prin**tr-**un comportament supus unor reguli inspirate, şi ele, de nevoia de satisfacere a necesităţilor proprii speciei noastre.

Fondul cultural desemnat de către Kant ne permite să vorbim despre un model forestier european, spiritul european exprimân**du-**se aici în termenii silviculturii. Aceasta nu implică însă nicio identitate a regulilor de gestionare, nicio uniformitate a tehnicilor silvicole. Şcolile de silvicultură sunt foarte diferite, ajungând uneori să se contrazică, iar practicile propriu**-**zise sunt tot atât de diverse ca şi modurile de abordare sau tradiţiile, ca şi împrejurările date sau cazurile ipotetice. În schimb, principiile fundamentale sunt mereu aceleaşi; este vorba, în principal, de o ordonare a spaţiilor şi a timpilor în care se înscriu ciclurile vegetative ale populaţiilor de arbori: măsurători, delimitări, întocmirea de planuri şi hărţi, trasarea drumurilor, parcelarea zonelor compacte de pădure în sectoare de dimensiuni comparabile şi de forme cât mai regulate cu putinţă, definirea duratelor de viaţă, a vârstelor de exploatare, a obiectivelor de producţie, a rotaţiei între parcele şi a periodicităţii tăierilor, a etapelor de intervenţie şi a intervalelor dintre intervenţiile succesive. Pe scurt, pretutindeni şi întotdeauna, evaluări, ordonări, amenajări, ceea ce înseamnă, pretutindeni şi întotdeauna, cuantificare, regularizare şi sistematizare. Totul se face pe baza unei analize a sistemelor forestiere **–** reduse la combinarea unui mic număr de componente **–** şi a modului lor de funcţionare, urmări**ndu-**se trei obiective: asigurarea perenităţii pădurilor, stabili**ndu-**se pentru fiecare dintre ele una sau mai multe modalităţi de regenerare; favorizarea dezvoltării optime a pădurii prin alegerea unor metode adecvate de rărire a

copacilor şi, din ce în ce mai mult, prin preocuparea pentru ameliorările genetice; în sfârşit, adaptarea fondului forestier la necesităţile societăţii umane, ceea ce, cu siguranţă, nu este un lucru tocmai uşor, atâta vreme cât ritmul de evoluţie al nevoilor sociale nu coincide cu cel al succesiunii generaţiilor de arbori.

Silvicultura europeană însă **–** căutând să devină cât mai ştiinţifică şi cât mai adaptabilă la nişte condiţii de aplicare în continuă schimbare **–** este ea însăşi un domeniu al cercetării aflat în plină evoluţie. Trebuie să semnalăm, în această privinţă, o tendinţă actuală care nu este deloc străină demersului nostru. Germania, prima ţară

europeană care a aplicat o silvicultură deopotrivă „de şcoală" şi „de teren", a propus vreme îndelungată modelul (bazat pe disciplina nemţească şi pe cultura protestantă) şi a oferit exemplul unei politici forestiere autoritare, orientată înspre artificialitate, sistematică în planificarea sa şi energică în propriile-i intervenţii: defrişare, regenerare prin plantări pe suprafeţe întinse a unor puieţi selecţionaţi, crescuţi în pepiniere –, totul vizând obţinerea unor păduri formate din arbori aparţinând aceleiaşi specii şi având aceeaşi vârstă. Or, în prezent, ţinând seama de primejdiile – recunoscute de-acum – ale unei omogenităţi prea stricte a populaţiilor forestiere pe largi suprafeţe, tot Germania este cea care dă tonul unei silvicultori mai apropiate de natură, adică întemeiată pe principiile regenerării naturale pe suprafeţe cât mai reduse şi ale menţinerii sau refacerii unor populaţii de arbori diversificate ca specii, înălţime şi vârstă. O mărturie a acestei noi tendinţe este tânăra mişcare europeană „Pro Silva".

Iată-ne, aşadar, în plină actualitate a domeniului forestier. Dacă Europa este într-adevăr leagănul silviculturii, acest avans faţă de majoritatea ţărilor de pe alte continente îi creează nişte obligaţii cu atât mai presante cu cât europenii, ajunşi astăzi păstrători şi protectori ai propriilor păduri, au procedat în alte colţuri de lume ca nişte adevăraţi jefuitori, exploatând **într-**un mod cvasimineresc unele dintre cele mai bogate filoane forestiere pentru a-şi acoperi necesarul de lemn destinat prelucrării superioare, fără a se preocupa de refacerea arboretului astfel distrus. Este cazul defrişărilor masive dinţările tropicale, de pildă, unde refacerea pădurilor cu lemn preţios, după prelevările succesive, se dovedeşte a fi cu atât mai dificilă şi mai urgent cu cât, cel mai adesea, e vorba de nişte esenţe „de umbră", a căror regenerare nu poate avea loc decât în spaţii ferite de lumină – aşadar, numai după ce sunt acoperite golurile create prin exploatare –

şi a căror creştere este, inevitabil, lentă. Prima îndatorire a Europei, în această privinţă, este de a participa, pe de o parte, la cercetarea ştiinţifică aplicată la condiţiile climaterice şi pedologice din aceste ţări furnizoare de lemn, iar pe de altă parte, la formarea silvicultorilor de acolo. Numai aşa ea va rămâne fidelă vocaţiei universaliste a propriei sale culturi.

Pădurea europeană: un codru bătrân în curs de domesticire. A domestici înseamnă a îngriji, dar şi a exploata, adică a subordona

această muncă de îmblânzire satisfacerii unor necesităţi exterioare; înseamnă a disciplina, dar, în raport cu ordinea naturală a lucrurilor, înseamnă şi a selecţiona, a simplifica, a sistematiza, operaţiuni nu lipsite de anumite riscuri, precum acela de a face şi mai fragile ecosistemele forestiere sau de a sărăci resursele genetice. În sfârşit, la fel ca toate pădurile de pe planeta noastră – dar ceva mai mult decât altele, din cauza concentrării urbane şi industriale – pădurea europeană este ameninţată, cum bine ştim, de efectele poluării atmosferice. E nevoie, aşadar, să ne mobilizăm pentru a salva ceea ce a mai rămas din bogăţia ei vegetală de odinioară, pentru a-i supraveghea starea sănătăţii şi a-i întări modalităţile de apărare naturală, pentru a încerca să domolim virulenţa atacurilor la care este supusă, în special în ţările Europei de Est. Se impun, practic, anumite măsuri de conservare a capitalului genetic şi de diminuare a agresiunilor chimice, precum şi crearea unor reţele de supraveghere a simptomelor şi de detectare a zonelor cu probleme – un astfel de program presupunând o cooperare şi deci o solidaritate activă a tuturor ţărilor de pe continent. Numai o dinamică de o asemenea amploare ar putea servi drept curea de transmisie pentru o mişcare de mobilizare a întregii comunităţi internaţionale în favoarea perenităţii şi a sănătăţii pădurilor. Acest lucru ar însemna, în fond, încă o punere la încercare a vocaţiei universale a culturii europene.

Philippe d'Harcourt

Referinţe bibliografice

Badre L., Histoire de la forêt française, Arthaud, Paris, 1984.

Corvol A., L'Homme au bois, histoire des relations de l'homme et de la forêt, Fayard, Paris, 1987.

Deffontaines P., L'Homme et la forêt, Gallimard, Paris, 1969. Duhamel Du Monceau H.L., Des Semis etplantation des arbres, et de leur culture, Paris, 1760.

Gayer K., Der Waldbau, Berlin, 1880. Lanier L., Precis de sylviculture, ENGREF, Nancy, 1986. Lorentz B., Parade A., Cours élémentaires de culture des bois, Nancy, 1837. Schütz J.

— Ph., Sylviculture, vol. I: Principes d'education desforets, Presses polytechniques romandes, Lausanne, 1990.

a îi

şi:

Oraşele se trag din zona rurală între oraşe şi zonele rurale relaţiile sunt dialectice, întrucât concentrarea populaţiei, a puterii, a tehnicilor şi a cunoştinţelor pe un teritoriu restrâns şi bine definit din punct de vedere juridic a creat o opoziţie radicală faţă de modalităţile de apropiere a spaţiului pe care istoria societăţilor umane şi reprezentările mentale o plasează în vremurile primordiale. Paradisul nu poate fi decât o grădină, adică partea cea mai puţin sălbatică a unei lumi naturale, ca şi cum, în inconştientul colectiv, satul ar constitui un spaţiu al abundenţei obţinute fără nici efort, frumuseţea lui nedatorând mai nimic trudei de zi cu zi a oamenilor. Aceasta arată, de fapt, că discursul asupra raporturilor dintre sat şi oraş este, în esenţă, unul intelectual şi citadin.

În schimb, începând cu industrializarea din secolul al XIX-lea, marile concentrări umane din oraşe au făcut din aşa-numitul fenomen urban, greu de stăpânit, o adevărată anticameră a infernului. Practic, dacă nimic nu se schimbă mai repede decât forma unui oraş – nici Charles Baudelaire nu a văzut cu ochi buni transformările petrecute în Paris –, virtuţile durabilităţii şi ale consecvenţei ciclice, spaţiile liniştite favorabile reculegerii burghezilor sensibili, mobilele, uneltele şi modurile de viaţă străvechi fac din sate un decor de râvnit. Discursul asupra lumii pe care am pierd**ut-**o se bazează pe nişte deprinderi mentale sortite să dispară odată cu peisajele şi obiectele pe care ele se întemeiază.

Ne aflăm în faţa unuia dintre cele mai profund înrădăcinate locuri comune ale societăţilor europene, ale cărui prime semne pot fi găsite chiar în literatura moraliştilor antici. Expansionismul european, care nu are echivalent în nicio altă cultură din lume, a propagat această antiteză moralizatoare în cadrul tuturor societăţilor dominate. Practic, a răspândit-o în lumea întreagă – aşa cum consemnează călătorii şi geografii occidentali –, transmiţâ**nd-**o în primul

rând populaţiilor colonizate, care au văzut ivi**ndu-**se pe pământurile lor nişte instituţii urbane ce aveau să rămână multă vreme străine propriilor lor structuri sociale.

Am putea adăuga, extrapolând în domeniul vizionarismului, că, la finele istoriei, reprezentarea futuristă a oraşului şterge cu totul acele sate pe care se întemeia vechiul contrast: implacabilul oraş **–** cadru opresant al aventurilor celor din urmă oameni, pierduţi cu totul printre roboţi **–** apare aici pe fundalul unui veritabil neant.

În ce priveşte Oraşul Sfânt care coboară din cer la sfârşitul vremurilor (Ierusalimul ceresc cu zidurile sale de jasp şi cu cele douăsprezece porţi care nu dau înspre nimic), acesta îi apare Sfântului Ioan **într-**un spaţiu cu totul imaterial.

Dacă paradisul se află la originile lumii, cea din urmă secvenţă a aventurii umane este bântuită de imagini exclusiv urbane.

Dincolo însă de acest alfa şi de acest omega, fenomenul urban ce caracterizează diferite raporturi de dominaţie, societăţi complexe sau poli de iradiere apare ca un dat universal, opus unor societăţi rurale menite în principal să asigure hrana şi să se lase supuse. Istoria Europei de acum două mii de ani şi până în prezent poate fi reconstituită din această perspectivă, respectâ**ndu-**se cronologiile şi caracteristicile proprii fiecărei regiuni şi ţi**nându-**se seama de faptul că atât istoria satului, cât şi cea a oraşului au fost scrise de către orăşeni. Practic, satul ne este restituit prin mit şi prin discurs indirect.

Europenii au înţeles foarte bine raporturile care se stabilesc **–** în spaţiu **–** între sat şi oraş atunci când au ajuns să iasă dintre graniţele lumii creştine, din acea unitate culturală în care se puteau ghici deja semnele schismei (vezi, mai ales, cea de**-**a patra cruciadă), dar care li se înfăţişa necredincioşilor şi paginilor, adică „rusticilor", precum cămaşa din**tr-**o singură bucată a lui Hristos.

În anul 1253, franciscanul Wilhelm de Rubroek, ambasadorul lui Ludovic al IX**-**lea cel Sfânt pe lângă marele han mongol, traversează ţara tătarilor, îndreptâ**ndu-**se către est. El lasă treptat în urmă moştenirea Antichităţii, bibliotecile erudite, cunoştinţele tehnice, circulaţia rapidă a noutăţilor, capitalurile migratoare sau modeleschimbătoare. O dată ajuns în apropierea Mării Negre, ritualurile mesei, tipurile de construcţii, cutumele vestimentare îi apar cu totul stranii, ca să nu mai vorbim de diferenţele de climă, câmpiile

nesfârşite, aprovizionarea dificilă în singurătatea pădurilor şi a mlaştinilor.

ORAŞELE SE TRAG DIN ZONA RURALĂ 251

Wilhelm de Rubroeck nu întâlneşte nici oraşe – prezenţe liniştitoare pentru un franciscan din secolul al XIII-lea –, nici „clasicele" sate populate de ţărani şi împânzite cu obişnuitele animale de pe lângă casa omului, nici acele canale care irigă pământurile din Apus şi care se prelungesc până în Europa Răsăriteană, ci doar nişte fortăreţe pierdute în mijlocul unor zone deşertice.

Când am pătruns – scrie el – pe teritoriul acestor popoare barbare, am avut senzaţia că intru **într-**o altă lume… Continuam să mergem spre Răsărit, neîntâlnind nimic în drumul nostru, în afară de cer şi pământ; ici, colo, nişte morminte de cumani, pe care le zăream de la o distanţă de două leghe…

Două secole mai târziu, în 1473, Ambrogio Contarini, ambasadorul Veneţiei pe lângă regele Persiei, traversează „partea sudică a Rusiei, supusă regelui Poloniei". Impresiile sale de călătorie sunt asemănătoare. El călătoreşte zile întregi prin păduri întunecoase, riscând în orice clipă să cadă în mâinile tâlharilor: „N-am găsit niciun alt adăpost în afară de nişte colibe mizerabile".

Astfel, un întreg sistem de referinţe vizuale şi mentale dispare de îndată ce ajungem la graniţele Europei: această lume densă pe care o părăsim, în care satele şi oraşele se împletesc şi se alimentează reciproc, reprezintă peninsula extremă a Asiei, unde zidurile oraşelor, bisericuţele de ţară şi pământurile lucrate cu grijă oferă un peisaj perfect codat.

La un alt hotar al creştinătăţii, Egiptul, pe care îl vizitează în 1482 seniorul flamand Joos Van Ghistele, un excelent observator al realităţilor vieţii cotidiene şi al decorurilor ce le adăpostesc, „fenomenul" marelui oraş nu ar trebui să ne surprindă. Ceea ce îl izbeşte pe călătorul flamand, ajungând la Cairo, este extraordinara concentrare de populaţie **într-**un loc care… nu poate fi un oraş, fiindcă nu este înconjurat de ziduri sau, în orice caz, pentru că zidurile, în parte surpate, nu reprezintă acea limită la care să te poţi raporta pentru a defini perimetrul cetăţii.

Citind aceste memorii de călătorie, rămânem cu sentimentul că pentru un occidental satele sunt nişte peisaje liniştitoare, purtând de generaţii întregi amprenta existenţei umane, în vreme ce oraşele se

disting prin silueta lor emblematică, profilându-se inconfundabil pe fundalul platourilor ce le înconjoară. Şi că, la urma urmelor, atunci când traversăm Europa înspre graniţele ei orientale, trecem treptat de

la o lume edificată în mii de ani de muncă şi de viaţă socială la nişte spaţii cu totul neorganizate, fie ele populate sau pustii.

Prin urmare, poate fi considerată cu totul legitimă o abordare a raporturilor pe termen lung dintre oraşele şi satele europene, pornindu-se de la definirea fenomenului urban, cel care, începând din lumea greco-romană şi până în zorii epocii contemporane, dădea tonul în întreaga regiune înconjurătoare.

Pentru definirea oraşului trebuie luaţi în considerare mai mulţi factori. Primul este, evident, cel topografic, întrucât orice oraş deţine anumite monumente, care sunt amplasate într-o zonă privilegiată (în citadele naturale, la încrucişarea unor drumuri importante sau în apropierea unei ape) şi care îi conferă cetăţii acea siluetă emblematică. Totuşi, oraşele antice, asemeni celor din zilele noastre, nu aveau nişte limite precise: locuitorul din Attica îşi exercita drepturile de cetăţean la Atena, deşi reşedinţa sa se afla destul de departe de acest centru monumental în care erau concentrate instituţiile publice. Fenomenul este oarecum similar extinderii peste măsură a metropolelor contemporane, aici existând riscul de a se ajunge la dispariţia elementelor strict topografice care diferenţiau aşezarea iniţială de zona rurală înconjurătoare.

Un al doilea criteriu de definire se referă la funcţiile pe care le deţin aglomeraţiile urbane, în opoziţie cu destinul agricol al satelor. Aceste funcţii evoluează de-a lungul timpului şi acţionează unele asupra altora, diversitatea activităţilor concentrate într-un anumit spaţiu permiţând stabilirea unui clasament, sau chiar a unei reţele de oraşe riguros ierarhizate în spaţiul pe care ele îl ocupă.

Un asemenea criteriu este greu de aplicat cetăţilor antice, unde calitatea de agricultor se împăca foarte bine cu activităţile civice; pe de altă parte, el exclude orice raportare la numărul de locuitori, acesta nefiind un factor determinant pentru considerarea drept oraş a unei aşezări. În 1887, Institutul Internaţional de Statistică a găsit de cuviinţă să acorde titlul de oraş tuturor aşezărilor cu mai mult de 2000 de locuitori, cifră contestabilă dacă ne gândim la satele de astăzi din

Sicilia, care reunesc uneori mai mult de 30.000 de locuitori, dar care sunt lipsite de aşa-numitele servicii publice; ea este contestabilă şi dacă ţinem seama de burgurile engleze ori franceze din secolul al XVIII-lea, care aveau parohii, pieţe, oameni ai legii şi meşteşugari, deşi populaţia lor nu depăşea 2000 de locuitori. Despre aceste oscilaţii vorbeşte şi observaţia ce apare în

dreptul cuvântului „oraş" din dicţionarul lui Furetière (1690): „Este destul de greu să se stabilească o definiţie exactă a termenului oraş, dată fiind folosirea curentă a denumirii de burg ori sat pentru nişte aşezări care sunt, în fapt, adevărate oraşe…"

Satul ar fi, aşadar, un oraş cu nişte servicii publice rudimentare, lipsit de şcoli, ca şi de acele semne manifeste ale schimburilor comerciale cărora le este asociată, de obicei, imaginea citadină. Astfel, în sudul vechii provincii Dauphine, meşteşugăritul este omniprezent în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, majoritatea meseriilor fiind bine reprezentate în mediul rural, dar nu **într**-un mod foarte vizibil: meşteşugarii – ţesători sau şelari – lucrau în casele lor, fără a-şi expune apoi produsele spre vânzare.

Printre funcţiile îndeplinite de un oraş există una, esenţială, care îi dă acestuia profilul unei comunităţi sociale: este vorba de autoritatea care îi este conferită respectivei aşezări şi pe care ea o exercită în general asupra unui teritoriu, ca şi asupra indivizilor ce locuiesc în acel loc. Aşa cum specifica, în secolul al VII-lea, Isidor din Sevilla, în tratatul său despre Etimologii, făcând distincţia între urbs şi civitas, nu sunt suficiente nişte pietre bine rânduite pentru a construi un oraş: acest corp material mai are nevoie şi de viaţa pe care i-o dau oamenii, laolaltă cu voinţa sau obligaţia lor de a trăi-împreună.

Este momentul să evocăm aici naşterea sau renaşterea urbanităţii în Europa din iniţiativa politică a principilor şi clericilor.

Adesea investiţi cu o parte din puterile regale, episcopii Evului Mediu timpuriu au contribuit substanţial la creşterea numărului de monumente, la baterea monedelor, la dezvoltarea unei economii bazate pe schimburi comerciale, precum şi la păstrarea tradiţiilor spirituale şi culturale moştenite din Antichitate şi din perioada creştinismului primitiv. Alături de acele civitates mândri**ndu**-se cu un trecut pe care adeseori îl atestă ruinele unor impunătoare monumente arhitectonice – de pildă Regensburg, capitala evanghelizării misionare,

ce a avut de înfruntat presiunea slavă din secolul al X-lea –, castelul din Gând, reşedinţa puternicului conte de Flandra, sau castelele din Caen şi Fecamp, aparţinând ducelui de Normandia, constituie nişte habitaturi-nucleu în care se instalează o administraţie şi care fac o diferenţiere netă între acea parte a societăţii ce locuieşte acolo şi marea masă rurală. În general, noile oraşe şi cetăţi sunt create de către o aristocraţie ce încearcă astfel să regrupeze şi să controleze, începând cu secolul al X-lea, populaţiile din zonele de câmpie.

A vorbi despre „revoluţia castrală" care cuprinde întreaga Europă a secolului al XI-lea, cu nuanţe regionale ce ţin de geografie şi de istorie, înseamnă a ne referi la redistribuirea, adeseori violentă, a puterilor, redistribuire care s-a impus asupra spaţiului rural pornind dinspre nucleele castelane. Pe domeniile din jurul castelelor au luat naştere târgurile; unele dintre ele au dispărut, dar – în Franţa, de pildă – marea lor majoritate trasează reţeaua actualelor reşedinţe de canton. Între secolele al XI-lea şi al XIII-lea, întreaga Europă a cunoscut o înflorire fără precedent: creştere demografică, colonizarea unor regiuni virgine, progrese sensibile în domeniul cultural, reluarea unor relaţii la distanţă (care favorizează circulaţia mărfurilor grele, cum ar fi sarea, sau a produselor de lux, precum postavurile); terenurile agricole de pe platoul continental asigură hrana orăşenilor, în vreme ce ei intensifică schimburile comerciale, alimentează satele cu o serie întreagă de produse noi şi investesc în culturile profitabile.

Înflorirea oraşelor conduce la transformarea durabilă a unui peisaj, zidul împrejmuitor, mai mult sau mai puţin rezistent, devenind semnul definitoriu al identităţii citadine în raport cu zona rurală din jur. S-a spus despre cetatea medievală că a apărut odată cu ridicarea primului zid de apărare şi că şi-a încetat existenţa la sfârşitul veacului al XIX-lea, odată cu distrugerea ultimei fortificaţii.

Fie că e vorba de Zidul aurelian de la Roma, de palisadele de la Haithabu, capitala comercială a Marelui Nord în secolul al IX-lea, sau de toate acele lucrări care, pornind de la „movila castrală", adună laolaltă târguri şi porturi ce prosperă în zonele joase din jur, incintele fortificate au lăsat pradă multiplelor ameninţări vechi spaţii urbane sau, dimpotrivă, au închis înăuntrul lor o serie întreagă de zone

horticole, dacă nu chiar câmpuri şi păşuni. În ambele cazuri, centrul urban – indiferent dacă înglobează vechile construcţii sau desfăşoară un plan de parcelare geometrică – este constituit din case ce alcătuiesc o faţadă compactă de-a lungul străzilor. Oraşul şerpuieşte în interiorul zidurilor sale, aşa cum o atestă, de exemplu, pariziana Rue des Petits-Champs, datând de pe vremea fortificaţiilor lui Filip August; vitele şi oile pasc pe câmpurile din preajma meterezelor, iar păsările şi porcii dau capitalei un aer campestru. Ţăranii, grădinarii şi măcelarii locuiesc în cetate, dar se duc la munca de zi cu zi dincolo de zidurile acesteia, în vreme ce turmele de sute sau mii de capete aduse la tăiere pasc la porţile oraşelor. Densitatea neuniformă a ocupării solului şi schimburile cotidiene de

O parte şi de cealaltă a zidurilor fac din oraş un fel de prelungire a ruralităţii, în ciuda caracteristicilor evidente ale structurii şi siluetei lui, care îl diferenţiază de restul ţinutului.

Dezvoltarea urbană, care **s-**a produs în întreaga Europă şi pe care industrializarea avea **s-**o accelereze, a accentuat acest fenomen înainte de a-i şterge şi ultimele urme: distrugând zidurile înconjurătoare inutile, ce reprezentau tot atâtea cercuri succesive de creştere, oraşele au încorporat zone nedefinite, cu o arhitectură mediocră, sau chiar sate ale căror drumuri sinuoase şi a căror toponimie aminteau de vremurile de demult, astfel că peisajele periferice ale oraşului, aflate la marginea câmpurilor cultivate, alăturau **într-**un mod violent acelui spaţiu rural condamnat aşezămintele pe care centrul urban le respingea, considerân**du-**le periculoase ori dăunătoare.

Până a se ajunge la construirea cartierelor rezidenţiale satelit, dincolo de aceste peisaje periferice, oraşul occidental a continuat să păstreze – ca o amintire a hotarelor sale dispărute – un decor intermediar, fosilizat pe structura tipică epocii medievale, râul şi derivaţiile sale fixând adeseori în afara zidurilor cetăţii antrepozitele, fabricile, punctele de transbordare.

Am putea să amintim ca exemplu localitatea Provins, a cărei celebritate medievală este legată de reşedinţa conţilor de Champagne şi de târgurile organizate aici – un oraş ce a păstrat vreme îndelungată amenajările hidraulice care concentrau în partea de jos a aşezării pivele pentru postavuri şi atelierele de argăsire a pieilor; vocaţia

comerţului de anvergură apăruse ca urmare a creşterii intensive a oilor pe platourile din împrejurimi.

Să nu uităm apoi Veneţia, ale cărei ziduri au fost chiar apele lagunei şi a cărei extinderere începe prin amenajarea, parcelă cu parcelă, a unui sol deasupra apei. Admirabila panoramă a oraşului gravată în 1500 de Jacopo de Barbari ne lasă să întrezărim – la marginea acelui ansamblu urban de la începutul veacului al XVI-lea, mai precis în spatele Arsenalului – zona în care se adunau buştenii coborâţi pe apă de la munte. Metropola comerţului mondial, construită pe sute de mii de trunchiuri de copaci înfipte în mâlul lagunei, are ca fundal culmile împădurite din care îşi trage substanţa şi materia primă pentru propriile-i şantiere.

Să mai luăm un ultim exemplu de oraş european căruia apa îi stabileşte în afara „zidurilor cetăţii" bazele puterii industiale. Nürnbergul, înconjurat de cele două păduri a căror exploatare o

administrează cu multă grijă, primeşte de la împăratul Frederic al II-lea un privilegiu menit a compensa pe plan comercial mediocritatea condiţiilor naturale, ţinând cont de faptul că un oraş nu putea să prospere dacă nu avea în preajmă o zonă agricolă bogată. Or, oamenii de afaceri din Nürnberg vor şti să-şi clădească averea lor internaţională pe cele trei elemente avute la îndemână: pădurea, fierul şi apa. Pe cursul râului Pegnitz – dincolo de zidurile care încing faimoasa siluetă citadină, cu celebrul său castel şi cu marile ei biserici – va fi instalată o întreagă salbă de ciocane hidraulice, topitorii şi mori (inclusiv prima moară de hârtie de la nord de Alpi, la sfârşitul veacului al XVI-lea), care fac din oraş, la finele Evului Mediu, unul dintre principalele centre ale lumii în domeniul prelucrării fierului şi al producţiei de armament.

Prin urmare, relaţiile foarte concrete stabilite între sate şi oraşe de-a lungul mileniului în care avea să se clădească marea putere economică europeană nu se pot limita la viziunea simbolică pe care o oferă, de exemplu, Preabogatele ceasuri ale ducelui de Berry: cositul finului în apropierea palatului Luvru. În oraş pătrund produsele, obiceiurile şi structurile vieţii rurale din vecinătate; la rândul său, oraşul îşi asigură dominaţia politică asupra zonelor agricole care îi asigură hrana, asupra pădurilor care îi furnizează singurul combustibil

cunoscut de societăţile de odinioară, asupra apelor curgătoare care îi înlesnesc aprovizionarea, îi oferă energia necesară industriei şi îi permit evacuarea deşeurilor.

Relaţiile între sate şi oraşe nu se limitează însă la aspectele materiale pe care le-am enumerat mai sus. Fericita formulă găsită de Isidor din Sevilla reaminteşte faptul că ansamblul urban este un organism viu, că populaţia sa e continuu îmbogăţită printr-o serie întreagă de aporturi exterioare şi că locuitorii săi, care alcătuiesc o comunitate, se influenţează unii pe alţii prin însăşi necesitatea convieţuirii.

Adevăraţii oameni ai cetăţii sunt cei care se percep astfel, simţindu-se mândri că aparţin unui grup pe care patrimoniul cultural îl diferenţiază nu doar de masele de ţărani din vecinătate, ci şi de alte comunităţi urbane. Clădirea administraţiei, turnul municipal, orologiul public – iată câteva expresii elocvente ale acestui patriotism local. Neguţătorii din marile oraşe italiene ale Evului Mediu se asociază de preferinţă cu propriii concetăţeni, se gândesc fără încetare la locul de obârşie în timpul lungilor lor călătorii, iar atunci când

Întemeiază diferite asociaţii pe pământ străin, le numesc după sfântul ce patronează oraşul din care vin. Astfel, cartiere întregi din diferite oraşe orientale – unde, în secolul al XIII-lea, ajung să trăiască veneţieni, genovezi sau vechi cetăţeni ai Pisei – sunt aşezate, prin numele lor, sub protecţia Sfântului Marcu, a Sfântului Laurenţiu ori a Sfintei Marii.

În majoritatea oraşelor Europei, accesul la statutul de cetăţean a făcut, de-a lungul secolelor, obiectul anumitor restricţii, acestea înregistrând o oarecare relaxare numai după epidemiile de ciumă care au lovit toate păturile populaţiei. Cronicile citadine – care au stabilit versiunea oficială a evenimentelor politice şi sociale, reflectând totodată mentalitatea claselor conducătoare – acordă un spaţiu important diferitelor activităţi ale unei aristocraţii deţinătoare de averi şi de competenţe, din rândurile căreia se aleg conducătorii administrativi ai oraşelor, precum şi principii.

Această aristocraţie, care are grijă să le rezerve aşa-numiţilor boni homines responsabilităţile şi funcţiile publice, încercând adeseori să obţină din partea regilor recunoaşterea unei cât mai largi autonomii în gestionarea treburilor cetăţii (vezi cazul „oraşelor privilegiate" din

regatul Franţei), îşi întemeiază supremaţia pe anumite principii de drept: exclusivismul Marelui Consiliu al Veneţiei, de la sfârşitul secolului al XIII-lea, făcea ca dreptul de a exercita funcţii elective să le fie recunoscut numai acelor puţine familii care participaseră, vreme de generaţii întregi, la viaţa publică.

O asemenea măsură restrictivă, care – la diverse niveluri, în funcţie de oraş – introduce o cezură politică în interiorul unor grupuri apropiate ca interese şi ca dorinţă de profit, se extinde şi la nivelul activităţilor profesionale. Putem vorbi, într-adevăr, de o evoluţie general europeană care limitează, începând cu secolul al XV-lea, accesul la meseriile ce presupuneau nişte structuri organizate: perceperea unor taxe de admitere ridicate, obligaţia aspiranţilor de a locui în oraşul respectiv şi de a fi întemeiat o familie, cerinţele tot mai numeroase pentru dobândirea titlului de meşter. Societăţile urbane – dacă ne referim numai la clasele lor conducătoare – oferă o imagine defensivă, care contrastează cu dinamismul comercial al întreprinzătorilor. Explicaţia stă în faptul că, după mai multe secole de avânt cuceritor, pe care marea epidemie de ciumă neagră avea să-l întrerupă, relansarea economică de la sfârşitul Evului Mediu şi din perioada Renaşterii are loc **într-**un climat nou, în care oraşul trebuie

să facă faţă puterii statelor teritoriale, afirmării marilor monarhii, precum şi unei redistribuiri a impozitelor. Nevoită acum să negocieze cu puterile centralizatoare, cetatea trebuie să primească, în condiţii dificile, mulţimile de oameni care se înghesuie la porţile sale.

Faţă de zonele rurale, oraşele europene reprezintă – încă din primele momente ale înfloririi lor – nişte zone de securitate, de libertate (aerul citadin îi face să respire liber pe cei care fug de „proastele obiceiuri" ale moşierilor), dar şi un loc în care oamenii vin să-şi găsească de muncă, în condiţiile în care – aşa cum **s-**a demonstrat în cazul Normandiei de la sfârşitul Evului Mediu – lefurile din spaţiul urban, pentru muncile cele mai de jos, sunt mai ridicate decât cele oferite zilierilor din agricultură.

Istoria marginalilor, extrem de in vogă astăzi, are la bază exploatarea arhivelor judiciare, din care, parcurgând spaţiul european, se pot extrage câteva biografii tipice ale pribegilor ce sfârşeau prin a deveni delincvenţi. Aceşti marginali nu reprezintă însă decât o mică

parte dintre ţăranii declasaţi care, ispitiţi de mirajul oraşului, şi-au oferit forţa braţelor pentru muncile cele mai diverse. Registrele fiscale, care constituie pentru istoria spaţiului urban una dintre sursele cele mai bogate în date cuantificabile, permit reperarea valurilor de emigranţi dinspre zona rurală. Ţăranii contribuie, de-a lungul secolelor, la înnoirea populaţiilor urbane şi îşi pun amprenta asupra aspectului cartierelor sărace în care locuiesc: înghesuite, mizere, grupate în zonele de tranzit; după câteva tentative de integrare, unii dintre ei fac cale-ntoarsă, dar cei mai mulţi reuşesc să-şi reconstituie, prin legăturile de rudenie şi de vecinătate, obiceiurile cu care veniseră din târgurile şi satele lor. Foarte devreme apare şi acea navetă a maselor de lucrători între atelierele din centrul oraşului şi adevăratele ghetouri de la periferie (încă din secolul al XIV-lea, dacă ne gândim la muncitorii florentini din domeniul producţiei de postavuri sau pânzeturi). Există apoi o masă instabilă, şi mai precar integrată decât ansamblul „lefegiilor" nevoiaşi, care încearcă să supravieţuiască în oraş graţie ajutoarelor anuale de primă necesitate şi instituţiilor caritabile, absente din zonele rurale.

Unele oraşe încearcă să controleze fluxul de populaţie care le asaltează, în funcţie de necesităţile de moment din**tr**-un domeniu de activitate sau altul şi de diferitele servicii legate de acestea. Astfel, oraşul Freiburg im Breisgau primeşte o mulţime nediferenţiată de ţărani aspiranţi la un loc de muncă în singurul domeniu rămas

deschis, şi anume cel al viticulturii. Aceasta este categoria în care sunt înregistraţi – în urma unei anchete – toţi nou-veniţii pe care cetatea îi acceptă între zidurile sale. Genova practică, în secolul al XV-lea, o politică de selecţie care nu se limitează doar la acceptarea emigranţilor, ci prevede chiar recrutarea lor din sate îndepărtate şi angajarea lor pentru prelucrarea mătăsii; recrutarea este organizată de către producătorii sau neguţătorii-fabricanţi proveniţi din satele de munte şi are la bază relaţiile de rudenie. **S**-au păstrat mii de contracte notariale de ucenicie, proces care le permitea tinerilor ajunşi în ateliere să se adapteze – cu greu, ce-i drept – noilor condiţii de viaţă. Tânăra populaţie pribeagă alcătuită din emigranţii selecţionaţi – pe care funcţionarii municipali îi doresc cât mai docili – capătă acces, datorită mediului citadin, la o formă rudimentară de educaţie şi instruire.

Contrastul dintre ruralitatea necivilizată (iată o tautologie) şi oraşele erudite (şlefuite, în sensul propriu al termenului) a fost, fără îndoială, exagerat de către diverşi exegeţi, funcţionari şi predicatori, care foloseau bucuroşi imaginea „necioplirii" rustice pentru a pune în evidenţă civilitatea oraşului. Aşa cum am văzut însă, „barbarii" se aflau adeseori între zidurile cetăţii, fie că fuseseră aduşi înăuntru, fie că forţaseră ei înşişi porţile. Scriitorii şi predicatorii aparţineau, firește, lumii civilizate, iar contrastul de care ei vorbeau era un loc comun în scrisul burghezilor, aceştia din urmă descoperind abia târziu – după secole întregi de teamă şi dispreţ – imaginea ţăranului virtuos sau a bunului sălbatic.

Nu este mai puţin adevărat că printre motivele care îi determinau pe fiii şi fiicele ţăranilor mai bogaţi să-şi părăsească satele se numără şi accesul la educaţie – un atu în perspectiva unei ascensiuni sociale.

Fenomenul este bine cunoscut în epoca modernă („arivistul"), însă îl descoperim şi în Evul Mediu, în istoria familiilor burgheze. Rolul jucat în genealogiile aristocratice de străinul întemeietor şi eponim este deţinut, la un nivel mai modest, de primul emigrant în spaţiul urban care ştia să citească.

Pensionul pentru fete, ucenicia **într-**o prăvălie pentru băieţi – iată căile unei cariere la care visează familiile de ţărani care au ceva economii. Astfel, oraşele prusace, moldoveneşti, croate, au propus şi răspândit aceste modele de socializare împrumutate, din aproape în aproape, de la marile centre urbane ale Europei.

După cum afirmam, orice discurs despre sat a fost, de la bun început, un discurs citadin. Spaţiul rural este, adeseori, un decor agreabil ai cărui locuitori rămân undeva în umbră, în special cei foarte sărmani (este bine cunoscută cutremurătoarea descriere făcută de La Bruyère, care exagerează de dragul demonstraţiei), întrucât ei sunt nişte „străini" şi, în consecinţă, periculoşi. Există însă şi numeroase exemple atestând o preocupare pentru adevărul de dincolo de locurile comune. Fabuliştii oferă o imagine pozitivă a ţăranului francez, al cărui portret multiplu a putut fi confruntat cu realitatea fizică reconstituită de arheologii mormintelor medievale: era vorba de nişte fiinţe zdravene, a căror statură se dovedea a fi fost la fel de impunătoare ca

şi cea a cavalerilor sau a burghezilor. La rândul lor, remarcabilele tablouri ale fraţilor Le Nain fac o descriere a vieţii rurale din secolul al XVII-lea, descriere vădind un deosebit respect pentru persoanele şi familiile din acel cadru.

În esenţă însă, în raporturile care s-au stabilit între sate şi oraşe, elementul cel mai important rămâne dominaţia modelului urban. Semeţele ziduri emblematice ce ţin în umbra lor statuile-simbol ale oraşelor Franţei, în Place de la Concorde, semnifică puterea unei structuri politice, economice şi culturale din care au decurs toate inovaţiile, de la bursa de valori până la filosofia politică şi la plăcerile modei. Aşa cum scria Fernand Braudel, oraşele europene au cunoscut o incandescenţă unică pe glob, iar dacă marile aglomeraţii umane produc tot felul de scorii, ele sunt, totodată, vectorii dinamismului lumii; spre deosebire de timpul etern al satului, ele reprezintă noutatea, agilitatea, frumosul.

Philippe Braunstein

Referinţe bibliografice

Braudel R, Civilisation materielle, economie et capitalisme XV-XVIH".

siècles, 3 vol., ed. nouă, Armand Colin, Paris, 1986, vol. I, Les structures du quotidien. Fourquin G., Histoire économique de l'Occident medieval, Armand Colin.

Paris, 1969. Friedmann G., Villes et campagnes. Civilisation urbaine et civilisation rurale en France, Armand Colin, Paris, 1953. Lepetit B., Les Villes dans la France moderne 1740 – 1840, Albin Michel.

Paris, 1988.

Un mare fluviu reuneşte Europa Dunărea

Alături de Rin, de Elba şi de Ron (în cursul său inferior), Dunărea este unul dintre puţinele mari fluvii ale Europei: celelalte cursuri de apă, cum ar fi Sena sau Tamisa, nu sunt decât nişte râuri onorabile. Să ne gândim la istoria Budapestei, oraş care nu s-a constituit oficial decât în 1873 prin unirea celor două cetăţi situate de o parte şi de cealaltă a Dunării: pe malul drept, Buda, capitala istorică a Ungariei, pe malul stâng, Pesta, cetate cu totul independentă, legată de Buda printr-un pod de vase. Cu toate că traversarea Dunării era mai puţin anevoioasă decât cea a Canalului Mânecii la Pas de Calais, ea nu prea înlesnea legăturile comerciale sau de alt gen; a fost nevoie de

tenacitatea contelui Szechenyi, patriot ungur din epoca romantică, precum şi de măiestria inginerului scoţian Adam pentru a se construi, în cele din urmă, acel pod suspendat ce are pentru budapestani aceeaşi valoare sentimentală ca Pont – neuf-ul pentru parizieni.

Înainte de a fi un element unificator şi o cale de comunicaţie, Dunărea reprezintă un obstacol greu de depăşit, fiind utilizat pe post de tranşee cu apă în faţa unui zid de apărare, mai cu seamă în decembrie 1944, de către înaltul Comandament al Wehrmachtului care dorea să oprească înaintarea Armatei Roşii spre Viena şi sudul Germaniei. Dintr-un astfel de meterez, romanii făcuseră, în primul secol al erei noastre, baza strategiei lor. Neputând stăpâni regiunile din nordul Europei şi neputând supune popoare socotite barbare, ei au preferat să controleze zonele locuite de celţi şi iliri şi să construiască zone de contact şi supraveghere numite limes. Aceste zone au lăsat urme profunde, romanizând populaţia de pe malul stâng, mai ales pe locuitorii numiţi fieramins. Fortăreţele permanente se află la originea multelor aşezări urbane, începând cu Vindobona (Viena), unde putem găsi în planul oraşului vechi schema de castrum, sau la Aquíncum (Obuda), la nord de Buda. Dunărea va rămâne o frontieră

Istorică şi culturală până în perioada marilor migraţii care vor restructura compoziţia populaţiilor, păstrând totuşi urmele trecutului roman. Deşi noi astăzi i-am putea considera barbari, bavarezii, stabiliţi în sudul Dunării, au conştientizat în secolele VII-VIII faptul că erau continuatorii Romei.

În ansamblul lor, aceste provincii romanizate au permis în secolul al X-lea formarea regatelor creştine, orientate fie spre Roma şi spre latinitate, fie spre Constantinopol, Imperiul Roman de Răsărit şi Biserica Ortodoxă. Astfel, principalele naţiuni – cehii, ungurii, polonezii, bavarezii, croaţii, bulgarii, sârbii – s-au constituit ca monarhii independente conduse de o dinastie naţională şi de o nobilime autohtonă, ca state medievale calchiate după modelul franc

sau bizantin. Persistenţa acestor state medievale şi apariţia unei conştiinţe naţionale la toate popoarele din zonă constituie elementele unei alchimii subtile a regiunii ce n-a ajuns niciodată să se preschimbe **într-**un mare imperiu unitar.

Canal de navigaţie, liant între diferite lumi, Dunărea permite circulaţia influenţelor occidentale până la marea câmpie ungară şi a influenţelor orientale până la porţile Vienei. Iată de ce Câmpia Panonică este o răscruce de influenţe, o zonă de schimburi comerciale, dar şi de conflicte, a cărei emblemă este coroana Sfântului Ştefan, aflată astăzi la Muzeul Naţional de Istorie din Budapesta. Arheologii au demonstrat că această diademă, simbol al unităţii şi al perenităţii statului ungar, fusese din greşeală atribuită Sfântului Ştefan **–** primul rege creştin al Ungariei care **s-**a convertit la catolicism în preajma anului 1.000 **–**, fiind vorba despre o bijuterie străveche, de origine heteroclită. Într-adevăr, coroana este alcătuită din**tr-**o diademă de aur împodobită cu smaralde şi alte pietre preţioase, „coroana grecească", oferită în dar de împăratul bizantin Mihail al VII-lea Dukas regelui Geza I al Ungariei; această diademă are deasupra un acoperământ ornat cu perle şi cu imagini ale apostolilor formând „coroana latină", dăruită regelui sfânt Ştefan de către Papa Silvestru al II-lea, cel născut în Auvergne. Coroana este dominată de o cruce latină, iar asamblarea celor două părţi ale sale a fost realizată în secolul al XII-lea, în timpul domniei lui Coloman I, fiul regelui Geza şi al unei prinţese bizantine.

Dunărea este în primul rând un curs de apă navigabil, exceptând două porţiuni ale sale: pe cursul superior, de la Donaueschingen până la Ulm, unde are mai degrabă aspectul unui râu modest, şi pe

cursul inferior, în punctul în care, înainte de masivele lucrări de la Porţile de Fier din vremurile noastre, mărfurile trebuiau transferate de pe un vas pe altul. În cele din urmă, Dunărea se varsă **într-**o mare închisă, Pontul Euxin al anticilor, astăzi Marea Neagră care orientează navigaţia spre Rusia **–** sau, pentru a ajunge la Marea Mediterană şi mările deschise, trebuie să se treacă prin strâmtorile Bosfor şi Dardanele. De aceea, traficul pe Dunăre era ameninţat pe vremuri să ajungă în mâinile celor două mari puteri ale Europei Orientale, Imperiul Rus şi Imperiul Otoman, situaţie care nu stimula deloc dezvoltarea unui vast comerţ internaţional, care să nu se limiteze la populaţiile riverane. În 1985, la Târgul de la Budapesta nu se prea

vedeau fluturând decât steaguri sovietice, ungureşti, austriece, iugoslave. Ne aflăm încă departe de Canalul Suez.

În realitate, Dunărea este axa de circulaţie a Mitteleuropei, denumire lansată în 1840 de către economistul Friedrich List. Unul dintre rarele ziare cu audienţă din Germania anului 1840 nu a ezitat să propună o teorie preconizând utilizarea raţională a Dunării, cu o generaţie înainte de construirea unei reţele feroviare bine structurate. La sfârşitul domniei lui Carol al X-lea (adică sub guvernarea împăratului Franz Joseph, socrul lui Napoleon şi bunicul lui Aiglon) fusese creată o companie de navigaţie care a transformat radical posibilităţile oferite de Dunăre în materie de transport.

Curentul puternic, mai ales în perioada de topire a zăpezii, este greu de înfruntat, astfel că fluviul ar putea fi reprezentat ca un vector orientat dinspre vest spre est, favorabil transportului de oameni şi bunuri sau vehiculării noilor idei, însă nefavorabil transporturilor de mărfuri grele cum ar fi cerealele sau vinul, care puteau fi produse din plin în centrul bazinului dunărean şi aproviziona la preţuri avantajoase zonele dens populate din Europa de Nord-Vest. Nu lipseau soluţiile empirice – de la velierele navigând împotriva curentului şi chiar a vântului, trecând prin galere (ceaica, corespondentul continental al brigantinei mediteraneene) şi până la remorcarea la edec a barjelor –, însă toate aceste soluţii limitau, practic, folosirea fluviului la transportul de persoane. Inventarea, în 1820, a marilor ambarcaţiuni cu aburi produce o adevărată revoluţie tehnologică, în câţiva ani, compania respectivă a adunat laolaltă capital şi tehnicieni capabili să integreze **într-**un vast ansamblu economic sudul Germaniei, Austria, Ungaria şi chiar Balcanii care trăiau o adevărată renaştere. Nu era, cumva, acesta mijlocul de a da viaţă unuia dintre

vechile vise ale monarhiei habsburgice, acela de a integra piaţa de desfacere a Imperiului Otoman, de a-şi creşte exporturile în zona Orientului Apropiat şi de a-şi extinde protectoratul asupra Principatelor Române de la gurile Dunării?

În acest context de deschidere, Friedrich List propunea extinderea, în zona Europei danubiene, a acelei uniuni încheiate sub egida Prusiei, Zollverein, care integrase economia micilor state germane restaurate prin tratatele din 1815. Prin înlăturarea barierelor artificiale devenea posibilă circulaţia mărfurilor în cadrul unei vaste pieţe favorizând agricultura, dar mai ales industria incipientă a bazinului Ruhr. List vedea aici, printre altele, posibilitatea constituirii unei puteri capabile să reziste imperialismului rusesc al ţarului Nicolae I, reprezentantul cel mai de seamă al panslavismului reacţionar.

Ideea unei Mitteleurope centrate pe Dunăre va fi curând preluată de către prinţul Felix Schwarzenberg, şef al guvernului în vremea tânărului împărat Franz Joseph. Vreme de trei ani, Schwarzenberg a încercat să se opună ideilor prudente ale lui Metternich – renan de origine, care nu dorea nici constituirea unei mari puteri germane unite, nici expansiunea austriacă în Balcani – şi aspiraţiilor naţionale care se manifestaseră în timpul Revoluţiei de la 1948. Metternich cunoştea caracterul eterogen al spaţiului danubian, european spre vest, până la Viena, şi semicolonial, retrograd, marcat de ocupaţia otomană în partea de est, începând cu Ungaria.

Schwarzenberg nu dorea nici formarea unei Europe a naţiunilor după modelul celei apărute între 1848 şi 1849, care ar fi presupus constituirea unei Germanii unite, o Ungarie independentă şi, prin urmare, sfârşitul imperiului austriac, de care el era strâns legat. După înăbuşirea mişcărilor naţionale, Schwarzenberg şi armata împăratului Franz Joseph au considerat că era necesar să se treacă la reconstrucţie. Şeful guvernului austriac va încerca să pună în aplicare un plan grandios, adică să reunească, cel puţin pe plan economic, întreaga confederaţie a statelor germane şi monarhia habsburgică. Dunărea ar fi devenit astfel axa Europei continentale, particularităţile culturale ieşind pentru moment din prim-plan; statul german ar fi realizat pentru prima oară germanizarea forţată a supuşilor săi, iar limba germană ar fi devenit limba unică a administraţiei şi a învăţământului. În schimb, Schwarzenberg dorea să integreze Imperiul Austriac în Zollverein, plan care a întâmpinat opoziţia Prusiei; odată cu „retragerea de la Olmiitz", din noiembrie 1850, el a

câştigat o bătălie pentru a pierde, în schimb, războiul. De altfel, ne putem întreba dacă puterile occidentale (Franţa şi Marea Britanie)

ar fi permis constituirea unei pieţe de desfacere unice de 120 de milioane de locuitori, care **s-**ar fi întins de la Hamburg la Trieste şi de la Rin la frontiera rusă, dominată din punct de vedere politic de guvernul de la Viena şi care ar fi exercitat o puternică atracţie asupra popoarelor din Balcani (în special românii şi sârbii) pe cale de a se elibera de sub tutela otomană.

Visul prinţului Schwarzenberg nu a devenit niciodată realitate.

După victoria prusacilor de la Sadowa (1866) va exista o mare Prusie numită Imperiul German, cuprinzând pe de o parte Württembergul, Bavaria şi cursul superior al Dunării, iar pe de altă parte o Austro-Ungarie, ultim avatar al monarhiei dunărene, mergând din Galiţia până la Marea Adriatică şi din Boemia până la frontiera sârbă.

Ceea ce numim astăzi Austro-Ungaria **–** construcţie efemeră, datând din 1867 şi până în 1918, rezultată în urma compromisului între clasa politică ungară şi împăratul Franz Joseph şi surpată în toamna anului 1918 **–** este desemnat de istoricii vienezi, conştienţi de grandoarea propriului trecut, prin termenul Donaumonarchie (monarhia dunăreană). Denumirea lăsa să se înţeleagă că unitatea ţinea mai puţin de dinastie (monarhia Habsburgilor sau Habsburgermonarchie) şi mai curând de geografie, precum şi că termenul imperiu (Kaiserreich) nu era decât o interpretare eronată provenind din titlul de împărat pe care îl purta monarhul. În jargonul constituţional, nu mai exista imperiu, ci doar un împărat, un regat al Ungariei şi Kakania, cum numea Robert Musil, în Omul fără însuşiri, grupul de state numite oficial „regatele şi ţările reprezentate în consiliul imperiului (Reichsrath)”. Ne găsim departe de Imperiul Roman, şi chiar de Imperiul Otoman sau Imperiul Rus. Această monarhie a fost încă de la crearea sa, în secolul al XVI**-**lea, o confederaţie de state şi de regate în care fiecare popor îşi apăra privilegiile, autonomia, limba şi cultura proprii. Coloana sa vertebrală era tot Dunărea.

Monarhia avea o unitate profundă în secolul al XIX**-**lea, deşi aparent mascată din cauza disputelor politice şi a divergenţelor inerente oricărui corp social viu. Trebuie să recunoaştem că monarhia dunăreană reuşise să făurească o cultură comună, bazată pe împrumuturi din lumea occidentală, cea latină şi cea germanică, din tradiţiile naţionale, dar şi din Balcani.

Fără a lua prea în serios sarcasmul lui Mettemnich atunci când spunea că Balcanii încep de la periferia vieneză din Landstrasse, unde îşi avea el palatul, trebuie să recunoaştem că Dunărea a reprezentat o cale de acces spre Occident a unor reprezentanţi de seamă din cealaltă Europă. Negustorii „greci", adică ortodocşi, au avut întotdeauna o biserică în zona veche a Vienei, aproape de Catedrala Sfântul Ştefan. Aceşti negustori numiţi rasciens, adică sârbi, erau supuşi creştini ai Imperiului Otoman şi aparţineau diferitelor comunităţi naţionale (grecească, sârbească şi chiar armenească). Ei păstrau diverse relaţii comerciale cu Istanbulul, aducând la Viena covoare, mătăsuri şi grâne precum în vremurile de-altădată, înainte de căderea Imperiului Bizantin, în 1453. Suspectaţi uneori de spionaj în folosul stăpânilor lor turci, aceşti neguţători erau toleraţi la Viena, cu excepţia perioadelor de criză între turci şi austrieci. În secolul Luminilor, aceşti negustori sârbi, de acum integraţi, au făcut legătura între ţara lor şi Europa filosofilor; primele deschideri ale Serbiei spre Occidentul modern **s**-au realizat prin intermediul Vienei şi al tipografiilor sale, însă obstacolul major al religiei avea să anuleze aceste breşe şi să orienteze Serbia mai întâi spre Kiev şi apoi spre Moscova.

Totuşi, înainte de a deveni o rută comercială, Dunărea a fost un culoar de invazie. Excelent mijloc de pătrundere pentru aliaţi – Armata Orientului condusă de Franchet D'Espèrey –, în toamna anului 1918, Dunărea a fost un adevărat călcâi al lui Ahile pentru Puterile Centrale. Vreme îndelungată, invadatorii – slavi, huni, avari, unguri, mongoli – veniseră din câmpiile euroasiatice şi trecuseră Carpaţii; în secolul al IV-lea, turcii, venind şi ei din Asia, au făcut un mare ocol prin Anatolia – o a doua patrie pentru ei – şi au trecut apoi strâmtorile pentru a invada Peninsula Balcanică şi a cuceri, în 1453, Constantinopolul.

Eşecul lui Mehmet al II-lea în faţa Belgradului din 1456, datorat lui Iancu de Hunedoara, secondat de predicatorul Ioan Capistran, n-a fost decât un răgaz, atât pentru Principatele Române (Moldova şi Muntenia), cât şi pentru Regatul Ungariei. Cucerirea Belgradului, în 1521, de către Suleiman I Magnificul a marcat atât începutul domniei ultimului mare cuceritor otoman, cât şi cel al necazurilor pentru ţările de pe malurile Dunării. Fluviul constituia calea de acces pentru armata turcească, aceasta folosind unul sau altul dintre malurile sale. Această enormă armată, formată din cel puţin o sută de mii de oameni, a avut nevoie pentru aprovizionarea

sa cu alimente de o flotilă de transport protejată de galere. La rândul ei, Viena va avea în curând un întreg arsenal, în care se înscrie ansamblul de celei care se opuneau înaintării galerelor turceşti. Toate gravurile din epocă ne înfăţişează Dunărea traversată de aceste ambarcaţiuni mari, cu pânze triunghiulare sau „pânze latine", cele mai uşor de manevrat pentru a ţine piept vânturilor şi curenţilor.

Cucerirea marii câmpii ungare de către turci, începând cu 1540, a modificat considerabil aspectul zonei. În oraşe precum Buda, moscheele au înlocuit încetul cu încetul bisericile, minaretele au luat locul clopotniţelor, în vreme ce unii dintre turci preferau să fugă alături de clerici, iar ţăranii care nu-i însoţiseră se concentrau în mari târguri (care numărau între 8.000 şi 12.000 de locuitori), fapt care a permis înlocuirea cultivării cerealelor cu creşterea extensivă a animalelor. Ungurii s-au consolat însă degrabă începând să exporte cai şi mai ales bovine până la Strasbourg, în vest, şi până la Veneţia, în sud.

Vitele din crescătoriile maghiare puteau să parcurgă sute de kilometri de-a lungul Dunării, pe drumuri special amenajate. Cele mai norocoase dintre ele ajungeau pe mesele locuitorilor Vienei, mari amatori de carne fiartă cu legume, datorită pieţelor ce asigurau o aprovizionare regulată şi fixau preţurile (preţul cu amănuntul fiind de doi soli pentru o livră de carne de vită). Crescătorii de vite şi intermediarii se îmbogăţeau, adunând taleri de argint, monedă ce va deveni în curând internaţională. Marea câmpie a devenit o adevărată stepă, asemănătoare celei din Middle Westul secolului trecut. Clima uscată, creşterea extensivă a animalelor şi densitatea scăzută a populaţiei au contribuit la această evoluţie, oprită doar după eliberarea de sub dominaţia otomană, în secolul al XVIII-lea, când

repopularea zonelor pustiite **s-**a făcut ritmic şi metodic.

În ciuda aparenţelor **–** minaretele din Buda, Pécs sau Eger **–** ocupaţia turcă a avut puţine consecinţe durabile pentru popoarele de pe malurile Dunării. Administraţia otomană a practicat în această regiune, mai mult ca oriunde, un tip de ocupaţie militară ce controla drumurile şi zonele strategice, percepea impozite de la populaţie, dar care nu a instalat niciodată pe teritoriile cucerite coloni, aşa cum făcuse în Bulgaria. Cel mult, turcii au încurajat stabilirea la periferiile târgurilor a unor meşteşugari şi prăvăliaşi ortodocşi, în timp ce în oraşe locuiau soldaţi şi funcţionari care nu visau decât să părăsească mai repede aceste provincii ale imperiului pentru a se

*). – r

DATE ŞI LOCURI

„1.

Întoarce în capitală, în Anatolia sau pe ţărmurile Mării Egee. Prăbuşirea puterii otomane, la sfârşitul secolului al XVII-lea, a provocat izgonirea (sau masacrarea, cum **s-**a întâmplat la Eu de in 1686) minorităţilor turceşti: minaretele au fost dărâmate; în pofida avansării Contrareformei, **s-**au păstrat câteva băi turceşti şi o anumită modalitate de folosire a cavaleriei uşoare. Astfel, modelul husarului ungur, urmaşul spahiului otoman, **s-**a impus în secolul al XVIII-lea în Franţa şi în Prusia pentru misiunile de recunoaştere în teritoriul inamic.

Ultima mare năvălire otomană, încheiată în 1683 cu cel de-al doilea asediu al Vienei, nu a lăsat altă urmă decât ritualul cafelei, licoare orientală devenită băutură naţională pe malurile Dunării şi care va mai avea de aşteptat până să devină una dintre emblemele

sociabilităţii în metropolele dunărene. Cafeneaua, la rândul ei, reprezenta locul unor interminabile lecturi din gazete, opusul perfect al conceptului de rentabilitate economică. Poate că turcii au lăsat, totuşi, un parfum oriental. Graba metropolelor noastre occidentale nu are drept de şedere în oraşele de la Dunăre, iar timpul nu pare a fi o marfă de preţ. Interlocutorului grăbit i se răspunde prin acel magic „imediat", care se transformă uneori în „mâine dimineaţă" şi care-l lasă cu gura căscată pe un parizian. împăratul Franz Joseph făcuse din această tactică (fortwursteln, adică a câştiga timp) un principiu al guvernării sale, în speranţa că lucrurile se vor aranja de la sine, că problemele vor evolua singure, filosofie de viaţă care nu a putut niciodată trece dincolo de Viena. Frontiera autro-germană este o barieră culturală, iar la Passau, ca şi la Ulm, planificarea şi organizarea timpului sunt virtuţi respectabile.

Plecarea turcilor din regiune, la sfârşitul secolului al XVII-lea, replierea lor în Balcani, recucerirea Ungariei au ridicat problema repopulării câmpiei ungare, care se dorea a fi redată agriculturii, întoarcerea ungurilor refugiaţi nu era suficientă; guvernul a făcut apel la coloniştii sârbi şi români, dar mai ales la cei renani şi şvabi cărora li s-au făcut promisiuni atrăgătoare: atribuirea de pământuri pentru exploatarea agricolă, scutirea de impozite către stat şi de dări către moşieri pentru o anumită perioadă de timp. Astfel, în secolul al XVIII-lea, administraţia austriacă a creat o regiune care concura America în preferinţele celor ce părăseau o Germanie occidentală suprapopulată.

Administraţia împărăresei Maria-Tereza a creat adevărate „agenţii de recrutare" în Renania, dintre care una, cea din Kehl, aproape de Strasbourg, a fost extrem de activă în deturnarea celor care doreau

să plece dincolo de Atlantic; ea a recrutat familii întregi, plătindu-le transportul. Adevărate „convoaie" plecau în mod regulat de la Kehl spre Ulm, unde se îmbarcau în vapoare ce ajungeau pe Dunăre până la Eu de sau chiar mai departe, fapt care explică prezenţa unor puternice colonii germanofone în câmpia ungară; aceşti colonişti rămâneau grupaţi în sate „germane", cu preoţi şi învăţători proprii, evitând cu grijă să se amestece cu alte naţionalităţi, sârbi, unguri sau români. Singura condiţie impusă de agenţii de recrutare era

apartenenţa la religia catolică, considerată a fi o dovadă de fidelitate faţă de Habsburgi şi o marcă distinctivă faţă de ungurii protestanţi sau sârbii ortodocşi. Agenţii austrieci au recrutat şi ţărani din Alsacia şi putem asista chiar la constituirea unor comunităţi de loreni sau de francofoni în Banat, la Temeşvar (Timişoara de mai târziu), care au rezistat până în 1945. Această imigraţie a ţăranilor renani, lucrători redutabili, a permis o reconstrucţie rapidă a Banatului şi în general a regiunii câmpiilor dunărene. Mândri de trecutul lor, rezistenţi la orice contopire cu populaţia autohtonă, ei erau foarte sensibili la cântecul sirenelor pangermanismului. Adevărat cal troian pentru statele succesoare, populaţia şvabă a fost recuperată de nazismul triumfător, iar începând cu 1941 a alimentat diviziile Waffen S.S., a fost apoi victima unor represalii justificate după 1944 şi, în cele din urmă, a fost expulzată în 1945, nu fără să fi contribuit o vreme la constituirea mozaicului etnic şi cultural al regiunii.

După această avangardă a mişcării Drang nach Osten care a provocat numeroase ostilităţi în rândurile populaţiilor de pe malurile Dunării şi multă neliniște în Europa, conceptul de Mitteleuropa, aşa cum îl înţelegeau industriaşii germani şi autorităţile de la Berlin în 1915, nu putea provoca decât temerea riveranilor, chiar dacă, **într-**o primă fază, nu se referea decât la un soi de imperialism economic şi cultural. Popoarele dunărene vor fi în curând dominate de capitalurile, întreprinderile şi oamenii de afaceri din Germania, iar statele învecinate, autonome, nu vor mai fi decât nişte colonii ale Berlinului. Oprită pentru un timp de înfrângerea din 1918, ofensiva germană este reluată chiar înainte de venirea lui Hitler la putere, odată cu pierderea rolului de mediator între cei doi poli ai Dunării – lumea germană la vest şi cea a micilor naţiuni din est, numită inexact, în 1920, „lumea slavă" – pe care îl juca Viena. Prăbuşirea puterii germane în 1945 a îndepărtat pentru o jumătate de secol acest pericol, însă ne putem întreba dacă năzuinţele spre o Mitteleuropa nu vor reveni

vî o DATE ŞI LOCURI

I:

I peste puţin timp în actualitate, dacă limba germană nu-şi va recâştiga poziţiile pierdute şi, mai ales, dacă micile naţiuni, dată fiind fragilitatea lor economică, nu-şi vor transforma propriile antagonisme în dependenţă faţă de Germania.

Între Passau şi Belgrad, Dunărea a constituit, totuşi, o civilizaţie originală, o variantă a culturii europene în care putem regăsi elemente ale culturii mediteraneene, reminiscenţe feudale, urme ale tradiţiilor iudaice, ale statelor medievale slave şi maghiare sau mărci ale dinamismului german.

În ceea ce priveşte cultura germană, Germania de nord, protestantă, se individualizează prin caracteristicile perene date de Contrareformă. Monopolul cultural al iezuiţilor, după 1620, a favorizat răspândirea credinţei în rândurile populaţiei, a impus tradiţia populară în locul celei scrise, decoraţiunile baroce, gustul pentru teatru şi muzică. Italienii veniţi la curtea vieneză au influenţat mai ales reprezentaţiile de operă şi gesturile ritualice. Aristocraţia şi-a consolidat dominaţia în diferite state, în detrimentul autorităţii dinastice, apariţia unei administraţii unificate fiind un fenomen târziu. Habsburgii au fost nevoiţi să încheie o serie întreagă de înţelegeri cu marea nobilime care şi-a păstrat privilegiile până în 1848. În secolul al XIX-lea, când a început înflorirea capitalismului, marea burghezie de afaceri nu exista încă, locul ei fiind ocupat de bancheri, mici oameni de afaceri, intelectuali evrei în curs de asimilare. Nu vom putea înţelege nici Viena, nici Budapesta anului 1900 dacă nu cunoaştem aceste lucruri. Noile elite erau în acelaşi timp foarte adaptate şi foarte cosmopolite, fidele Habsburgilor care le respectau şi detestate de proletariatul urban şi de meşteşugari, victime ale revoluţiei industriale. Demagogii încercau să convingă masele credule că rezolvarea propriilor probleme era legată de persecutarea evreilor şi crearea unor mici state naţionale – adaptare stângace şi nepotrivită a idealurilor iacobine.

Însă demagogii şi-au atins scopul, reuşind să submineze monarhia şi să deschidă calea imperialismului german, apoi celui sovietic. Ei au reuşit să distrugă cultura Europei dunărene prin prigonirea şi exterminarea evreilor, după 1938. Cultura marxistă impusă din exterior, după 1948, nu a reuşit să prindă viaţă, administraţia sovietică fiind cu totul străină tradiţiilor dunărene. N-au mai rămas, în prezent, decât amintirile trecutului, nostalgia vieneză, şovinismul

popoarelor niciodată cu adevărat asimilate, mereu frustrate şi

făcându-şi vecinii responsabili de toate problemele lor, reale sau imaginare.

Şi totuşi, astăzi orice este încă posibil pentru popoarele de pe Dunăre: ele pot la fel de bine să deschidă calea unui nou pangermanism sau cea a unei noi Europe.

Jean Berenger

Referinţe bibliografice

Barany-Oberschall N. von, Die Sankt-Stephans Krone, Herold, Viena, 1961. Berenger J., Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273 – 1918, Fayard, Paris.

1989. Droz J., L'Europe centrale. Evolution historique de l'idee de „Mitteleuropa".

Payot, Paris, 1960.

Ritter J., LeDanube, PUF, „Que sais-je?", Paris, 1976. Tapie V.-L., Monarchie et peuples du Danube, Fayard, Paris, 1969.

PPIW şi

Câteva mări au creat Europa:

de la Canalul Mânecii la Marea Baltică

Odată cu Imperiul Roman, civilizaţia clasică mediteraneană şi-a încheiat expansiunea septentrională, ajungând la gurile Rinului şi acoperind Britannia până în Caledonia. Dincolo de aceste teritorii, ceţurile nordice sunt o realitate meteorologică. O pretinsă psihologie a popoarelor ar fi cu totul ineficientă dacă vrem să înţelegem cum au devenit societăţile periferice o parte integrantă a Europei, care au fost apoi contribuţiile lor – ca resurse, capacităţi şi chiar ca sensibilităţi – în cadrul patrimoniului comun, ce reprezentări ale specificului nordic au vehiculat nişte realităţi sau au impus nişte mituri.

Pe vremea lui Carol cel Mare, ţărmurile Nordului, vag intuite de experţii şi învăţaţii romani în arierplanul ţinuturilor germanice, rămăseseră aproape la fel de puţin cunoscute. Acum însă, războinicii nordici năvălesc pe coastele vestice ale continentului, iar incursiunile lor în scop de jaf, din secolul al IX-lea, răspândesc groaza şi suferinţa de-a lungul fluviilor al căror curs îl urmează. Imaginea diabolică pe care le-o conferă cronicile nu ne prea ajută să înţelegem resorturile acţiunilor acestora şi nici amploarea succeselor înregistrate – uimitoare pentru noi, dacă ţinem seama de dificilele condiţii naturale pe care le presupune nordul Mării Baltice.

În Vest, marea atenuează considerabil frigul hibernal al

latitudinilor înalte. Până a se ajunge însă la utilizarea spărgătoarelor de gheaţă, gerurile opreau navigaţia pe Marea Baltică timp de mai multe luni, transformând inclusiv iazurile olandeze în adevărate patinoare. Clima face imposibilă cultivarea viţei-de-vie, aşa încât „de la Londra până la Berlin miroase numai a bere". Cum tehnica a anihilat handicapurile geografice, trecerea prin optica prezentului tinde să reţină o imagine mai degrabă sintetică asupra pluralităţii

lumii nordice. Acoperit cu păduri imense la fel ca în vremurile străvechi, scutul fino-scandinav are în continuare o populaţie destul de rarefiată, în timp ce în ţările de la Marea Nordului numărul de locuitori pe kilometru pătrat este superior mediei europene. Istoria a adâncit această diferenţă. Dacă vrem să vorbim de un destin al popoarelor din Nord, atunci el comportă un fel de ecuaţie **îndepăr**tare-întârziere. La început, omul nu a putut ocupa pământul decât după restrângerea calotei glaciare. Apoi, cum mişcările majore veneau dinspre sud, decalajele cronologice se observă la tot pasul. În măsura în care concepem spaţiul scăldat de mările Nordului ca pe o scenă comună, va trebui să grupăm actorii care o animă în funcţie de ieşirile lor la rampă: trupe succesive, fiecare purtând amprenta experienţelor singulare în urma cărora **s-**a constituit.

Să ne întoarcem acum la scandinavii din timpul vikingilor **–** acei oameni ai Nordului venind de la capătul lumii. Limba vorbită de ei îi aşază în rândul popoarelor germanice. Totuşi, această înrudire nu ne spune dacă Scandinavia (Scandza, cum o numea istoricul Iordanes) fusese într-adevăr o zonă-nucleu a goţilor, burgunzilor şi a altor barbari care au cotropit Imperiul Roman. Când iuţii şi Anglii migrează, împreună cu saxonii, înspre Anglia, între Nord şi Sud existau inclusiv schimburi comerciale. Inscripţiile runice apar şi în ţinuturile sudice, după ce mai întâi **s-**au răspândit pe teritoriul vechii Germanii. Mormintele şi textele mai târzii oferă apoi o imagine despre ierarhia condiţiilor sociale, ca şi despre rolul puternicelor legături de sânge sau al disputelor pentru pământ şi turme. Bogăţiile celor puternici nu sunt întotdeauna nişte averi de proprietari sedentari. Ele se obţin inclusiv prin jaf şi prin comerţ, două activităţi indisociabile, care se intensifică la sfârşitul secolului al VIII-lea. Eficacitatea potenţialului ofensiv evidenţiază progresele realizate în construcţiile de nave. De la vasul cu rame de la Nydam, datând din secolul al V-lea, **s-**a trecut la acele

corăbii pe care vizitatorul de astăzi le poate admira la Bygdoy şi Roskilde şi care erau adaptate diverselor misiuni: rapide prin utilizarea pânzelor, uşor de manevrat cu ajutorul vâslelor, toate robuste şi elegante. Arhitectura lor dovedeşte că, în privinţa tehnicilor de prelucrare a lemnului şi a metalului, scandinavii din acea perioadă erau cel puţin la acelaşi nivel ca şi contemporanii lor, iar adeseori îi şi depăşeau. Superioritatea lor ca navigatori i-a condus şi mai departe, în partea nordică a Atlanticului; în 870, ei ajung în Islanda, iar în jurul anului 1.000, în Groelanda.

«274 AUC DATE ŞI LOCURI >

— În paralel, în extrema estică, varegii străbat imensa întindere a unei Rusii încă neformate, coborând pe firul fluviilor până la Marea Neagră (unii ajungând chiar până în Bizanţ, unde se angajează ca mercenari) şi până la Marea Caspică, unde iniţiază o serie întreagă de schimburi comerciale cu lumea musulmană. Tezaurele cu monede găsite în Suedia – mai ales în Gotland – ne fac să deducem că, date fiind incursiunile vikingilor, rutele maritime din Nord au jucat rolul unei importante artere între Orient şi Occident. Această versiune „economistă" nu trebuie să oculteze însă nenumăratele violenţe. Raidurile scandinavilor lovesc nemilos porturile Friziei, succesele de început încurajând campaniile de jefuire. De la loviturile rapide iniţiate de comandouri puţin numeroase, se trece la expediţii de anvergură, conduse de aşa-numiţii „regi ai mării", pentru ca în secolul al X-lea să se ajungă la stadiul de armate organizate. Ţinuturile Irlandei, precum şi colonizarea de pământuri nepopulate în insulele Feroe sau în Islanda i-au atras mai ales pe norvegieni. În Anglia, danezii sunt cei care îşi înteţesc asalturile în secolul al IX-lea, creând în partea de nord-est o zonă supusă regelui lor, Danelaw. Şi **într-**un caz, şi în celălalt, bătăliile sunt asemănătoare – ca şi repeziciunea cu care

stăpânirile sunt răsturnate. Nou-veniţii îi alungă pe cei care i-au precedat. Unii, chiar şi în secolul al X-lea, se întorc totuşi acasă încărcaţi de glorie şi de avuţii.

Instalarea pe un teritoriu străin atrage după sine o asimilare rapidă (vezi situaţia din Normandia), iar adoptarea semnului crucii marchează pretutindeni adaptarea la civilizaţia localnicilor. Creştinarea este, inclusiv în Peninsula Scandinavică, una dintre principalele consecinţe ale expansionismului vikingilor, anunţând, din anumite puncte de vedere, sfârşitul acestuia. După expediţiile de jaf şi cuceriri, contactele cu Occidentul au creat o serie întreagă de legături, determinând totodată apariţia unor delimitări politice, precum şi impunerea unor autorităţi care să tempereze vechile excese. În momentul în care începe alinierea Nordului scandinav la creştinătatea romană, el îşi păstrează o bună parte din propria-i originalitate. Stăpâni ai mărilor vreme de două secole, vikingii lasă însă o amprentă destul de slabă în teritoriile pe care se stabilesc. Transmiterea experienţei lor în arta navigaţiei, ilustrată în celebra tapiserie de la Bayeux, are poate o anumită însemnătate în succesul campaniei normande din Sicilia. Orice **s-**ar spune însă, în privinţa instituţiilor şi a structurii sociale, urmele vikingilor sunt cât se poate de şterse.

CÂTEVA MĂRI AU CREAT EUROPA… 275

Darul depus de ei în leagănul viitoarei Europe **–** în afara faptului că descendenţii lor aveau să prindă rădăcini în acest spaţiu **–** este reprezentat de consecinţele unei adevărate premiere, şi anume traversarea Atlanticului de Nord. Descoperit nu demult, itinerarul până în Terra Nova şi, poate, până pe continentul american constituie o reuşită extraordinară, dar fără urmări. Islanda, în schimb, este o achiziţie definitivă **–** şi esenţială pe plan cultural. Acest pământ nou păstrează structurile sociale şi mentale ale Nordului din vechime, unde adunarea oamenilor liberi (Althing) reprezenta sistemul politic şi judiciar. „Miracolul islandez" rezidă în formularea literară a acestei memorii, bazată pe o cultură latină repede stăpânită şi **răs**pândită de către învăţaţi. Crearea celebrelor saga este cu adevărat uimitoare pentru o ţară care, în secolul al XII-lea, număra cu siguranţă mai puţin de o sută de mii de locuitori. Naraţiunile de acest gen împletesc istoria şi ficţiunea, punând la mare preţ acţiunea; ele aduc în scenă, prin**tr-**o proză nervoasă, nişte eroi al căror destin nu este străin de cotidianul vieţii. Anumiţi autori transcriu în saga unele poeme străvechi. Acea

Edda în proză datorată lui Snorri Sturiuson completează vechile poeme ale Eddei ca sursă de cunoaştere a păgânismului. Literatura aceasta – foarte răspândită la curţile scandinave din Evul Mediu timpuriu (care îşi găseau, de altfel, în ea modelele) – nu a putut fi apreciată şi pe alte meleaguri decât mult mai târziu, chiar dacă unele episoade sau figuri ale sale se regăsesc, asemeni lui Hamlet, în mai multe opere de răsunet. În secolul al XVII-lea, unii savanţi suedezi leagă măreţia poporului lor de cea a vechilor goţi, **într-**un amestec de divagaţii erudite şi de preţiozitate care nu avea să se bucure de un veritabil ecou. Înainte de a pătrunde în conştiinţa comunităţii europene sub nişte forme care să-i respecte cu adevărat autenticitatea, moştenirea culturală a vikingilor a fost o comoară adânc îngropată, pe care numai dezvoltarea germanisticii, ca ramură a filologiei, avea **s-**o dea la iveală.

În secolul al XIV-lea, flotele şi negustorii Hansei exercită în Nord o hegemonie la fel de puternică precum cea a vikingilor de odinioară. Stăpânirea mării aparţine acum comunităţii oraşelor germane care au prins să se dezvolte începând cu secolul al XII-lea. Se constată aici un fel de întoarcere a pendulului dinspre nord spre sud, cu atât mai mult cu cât, la începuturile sale, expansiunea Hansei în Marea Baltică **s-**a produs, în parte, împotriva rivalilor scandinavi.

Şi mai important însă era ca ea să se orienteze către est şi să fie însoţită pe continent de o mişcare generală în acelaşi sens. Mai mult decât atât, atunci când, la mijlocul secolului al XIV-lea, galaxia hanseatică ia forma unui conglomerat de oraşe, cetăţile-porturi reprezintă aici o minoritate, chiar dacă ele sunt cele care dau tonul. Să

analizăm însă lucrurile ceva mai în amănunt, pentru a avea o imagine asupra complexităţii contextului.

Dinspre Europa Occidentală, unde creşterea demografică antrenează defrişări masive, mai multe valuri migratoare se îndreaptă înspre pământurile virgine de la est de Elba, acolo unde conducătorii locali sunt bucuroşi să le cedeze terenuri coloniştilor străini. Dorinţa multora de a se înstăpâni peste un ţinut de la marginea imperiului, precum şi propagarea creştinismului explică, la rândul lor, această mişcare către est. Slavii apuseni dintre Elba şi Oder sunt înfrânţi şi apoi germanizaţi. Trecând de Oder, cruciaţii triumfă în Livonia mai repede decât în Prusia, unde, pentru a înfrânge opoziţia paginilor, a fost nevoie de cavalerii teutoni, chemaţi în ajutor de un prinţ polonez (în 1230). Ultimul bastion, Lituania, nu **s-**a convertit decât în secolul al XIV**-**lea. Purtat de maree, valul hanseatic se înalţă cu o dinamică proprie, comercială şi specific urbană.

Germenele îl constituie **–** şi nu doar în sens simbolic **–** întemeierea oraşului Lübeck (1158), pe care ducele de Saxonia, Henric Leul, îl asigură împotriva eventualelor ameninţări supu**nându-**i pe obodriţii din împrejurimi. Această primă cetate de drept german creată pe ţărmul Balticii avea să fie singura de la est de Elba care obţinea statutul de oraş al imperiului (1226). Până atunci însă, ea va fi populată de emigranţi din Westfalia şi chiar din Ţările de Jos. În scurt timp, Lübeck devine punctul de joncţiune al negustorilor veniţi pe uscat dinspre Apus şi al celor care trebuie să călătorească pe mare. Aşa**-**numita kogge, creată pe ţărmul Mării Nordului, îşi începe cariera în Baltica. Modelul iniţial nu prezintă niciun avantaj tehnic decisiv asupra corăbiei scandinave, înainte de adoptarea cârmei axiale şi de trecerea ulterioară la un model mult mai mare, hurca. Totuşi, neguţătorii germani care frecventează insula Gotland îi însoţesc în curând pe localnicii care merg în Rusia. Comunitatea din Gotland, celulă constitutivă a Hansei în est, le**-**o va lua înainte ţăranilor**-**negustori scandinavi, fără îndoială deoarece motorul urban (cu înlesnirile oferite de stăpânirea scrisului şi de alte atuuri) este mult mai eficient. După Lübeck, o serie întreagă de alte oraşe încep să fie

Întemeiate de**-**a lungul coastei (precum Riga, în 1201). Chiar şi acolo unde existau nişte embrioni autohtoni de formaţiuni citadine,

urbanizarea este dominată de elementul german. Numele de Osterlins, folosit în mod curent în Ţările de Jos şi în Anglia, la sfârşitul Evului Mediu, pentru a-i desemna pe membrii Hansei, plasează în mod limpede această uniune comercială în sectorul estic, un Ostland din care oraşul Hamburg face deja parte. Nu trebuie însă uitat faptul că fenomenul hanseatic a fost creat, susţinut şi că el rămâne înscris în dezvoltarea economică şi socială a sectorului vestic european.

Precocitatea industrială a Flandrei conturează dintru început o axă Bruges – Novgorod pe harta comerţului hanseatic. Această linie se încrucişează cu itinerarele comercianţilor din Köln, care acţionau intens în Anglia încă din secolul al XI-lea. În această zonă apuseană, ca şi în cea baltică, identitatea hanseatică este dată de apartenenţa la grupul de negustori germani care beneficiau de anumite privilegii privind accesul, securitatea şi scutirile de taxe pe teritoriile străine, unde mergeau de obicei pentru a face negoţ şi unde, uneori, locuiau câtva timp. Atuul hanseaţilor faţă de pieţele din Bruges şi Londra este faptul că aceştia deţin – graţie situaţiei lor din Novgorod, Bergen şi din alte regiuni – cheile pieţelor din Nord şi din Est. Fiecare verigă intermediară a lanţului contează mai puţin decât temelia colectivă a comunităţii, care animă circulaţia mărfurilor. Cum favorurile generează conflicte, suspendarea de comun acord a comerţului se dovedeşte încă din secolul al XIII-lea o armă eficace împotriva cetăţii Bruges şi a Norvegiei. Pentru a iniţia astfel de acţiuni şi pentru a-i ţine la respect pe principii care, pândind la porţile cetăţilor, le ameninţau autonomia, consiliile orăşeneşti îşi coordonează eforturile şi încheie alianţe regionale care trebuie uneori să facă faţă confruntărilor armate. În decursul secolului al XIV-lea, Hansa capătă tot mai mult alura unei mari puteri – o putere cotropitoare, din punctul de vedere al vecinilor scandinavi, capabilă să lupte pe mare şi să-i impună regatului englez, chiar în 1474, o pace care s-o avantajeze. În faţa partenerilor mai puţin comozi şi a ascensiunii concurenţilor olandezi, folosirea mijloacelor diplomatice şi militare ţine de apărarea tenace a unui sistem de comerţ exclusivist. Thalasocraţie? Termenul nu este tocmai potrivit, întrucât Hansa oraşelor rămâne o constelaţie cu contururi incerte, sfâşiată de divergenţele de interese dintre principalii săi membri.

fââD

Fisurată, slăbită, dar rezistând încă la sfârşitul secolului al XVI-lea, Hansa îşi va supravieţui sieşi prin lăsarea unor urme indestructibile: harta oraşelor rămâne neschimbată în linii mari până în secolul al XIX-lea, iar în aceste oraşe persistă o remarcabilă omogenitate de planuri şi forme (faţadele patriciene cu fronton triunghiular, bisericile, austeritatea cărămizii netencuite). Constatând existenţa unor elemente comune care, din Flandra şi până în îndepărtata Baltică, acoperă un spaţiu mai larg decât zona specifică Hansei, descoperim o parte a Europei subiacentă frontierelor statelor ei. Rolul Hansei în această arie a fost cel al unui organ de transmisie orientat. Implantând în Est reţeaua urbană, ea a canalizat impulsurile comerciale ale Apusului şi a propagat anumite modele de civilizaţie, precum arhitectura gotică. Fără a neglija multiplele transferuri din nordul Germaniei, trebuie totuşi amintit aici şi tranzitul intens prin Flandra, ea însăşi un punct de legătură între Sud şi Nord. Funcţia dominantă a lumii hanseatice plasează originalitatea sa culturală mai curând în procesul de adaptare decât în cel de creaţie. Ei i se datorează o remarcabilă tradiţie a dreptului maritim, dar nu şi o mare literatură; în şcolile de artă, stilul este influenţat mai ales de curentele artistice din Ţările de Jos, tonalitatea gustului devenind mai conservatoare în Est. Există aici o anumită rezervă, vecină cu închiderea **într-**o castă. În oraşele baltice, anumite medii au o cunoaştere a lumii ruseşti fără egal în Europa, dar ele refuză să le-o împărtăşească şi altora**. Într-**un anumit sens, aria Hansei medievale **–** lăsând deoparte Renania **–** se poate caracteriza şi prin absenţa italienilor, a ştiinţei lor şi a rafinamentelor care le sunt specifice.

Un factor de dezagregare a Hansei l-a constituit integrarea oraşelor în state teritoriale, combinată cu intervenţia unor noi actori **într-**o scenă comercială aflată în plină transformare. Un alt simptom semnificativ este reculul germanei medievale, limbă cvasioficială în interiorul comunităţii încă de la începuturile ei, din ce în ce mai puţin scrisă la începutul secolului al XVI-lea. Vector **–** în Nord şi către Est **–** al civilizaţiei medievale occidentale, Hansa dispare treptat prin ascensiunea, în interiorul ca şi în afara ei, a forţelor care conduc întreaga Europă către un alt stadiu de dezvoltare. Centrul de gravitate al spaţiului septentrional se apropie de străvechiul centru romano-franc, deplasâ**ndu-**se spre ţărmurile Mării Nordului.

Procesul de disoluţie este generat, practic, de o înlănţuire de mutaţii, desfăşurate **într-**un ritm variabil şi rareori tranşante.

CÂTEVA MĂRI AU CREAT EUROPA… 279

Avantajul decisiv al marinei comerciale olandeze se afirmă în jurul anului 1600, prin construirea şi utilizarea unor vase capabile să transporte încărcături grele. Acest tip de corabie se răspândeşte însă într-un moment în care cucerirea comercială a Balticii este deja foarte avansată. Averea Olandei se leagă de mare **într-**un mod mult mai insolit. În acest colţ al Ţărilor de Jos, ai cărui locuitori trudeau neştiuţi de nimeni la începuturile splendorii flamande, totul a fost realizat prin**tr-**o luptă îndârjită împotriva elementului acvatic **–** în primul rând, pentru a pune la adăpost porţiunile de uscat. Digurile, canalele, terenurile aflate sub nivelul mării constituie un patrimoniu comun al olandezilor şi zeelandezilor, care, în plus, au dus aproape de perfecţiune utilizarea morilor de vânt. Această remarcă este valabilă şi pentru pescuitul heringilor, ca şi pentru navigaţia de**-**a lungul şi de**-**a latul Mării Baltice: capacitatea de efort şi zelul în îndeplinirea misiunii propuse contează mai mult decât orice, inclusiv pentru reuşita în activităţile comerciale. Şansele lor au sporit începând cu secolul al XV**-**lea, odată cu nevoia crescândă, în Vest, de materii prime şi de cereale, pe care olandezii le vor căuta dincolo de strâmtorile daneze. Deja cuplat cu portul Gdańsk, Amsterdamul rămâne totuşi un loc de rang secund atâta vreme cât partea esenţială a marilor afaceri internaţionale privind schimbul de mărfuri şi finanţele se tratează la Anvers.

Zorii secolului de aur olandez apar odată cu mutaţiile care intervin în urma divizării Ţărilor de Jos **–** atunci când Amsterdamul şi întreaga Olandă, fuzionând cu o bună parte a forţelor Anvers**-**ului, oferă spectacolul unei extraordinare dezvoltări generale. Expansiunea flotei, în războiul împotriva regelui Spaniei, precum şi pătrunderea către Oceanul Indian aşază Amsterdamul în fruntea şi în centrul unui capitalism cu adevărat mondial. În panoplia acestuia există puţine noutăţi reale şi mai multe adaptări perfecţionate ale vechilor strategii italiene. Asemeni marilor cetăţi ale Peninsulei Italice din trecut, Olanda atrage şi fructifică bogăţiile lumii. Conjuncţia dintre această prosperitate şi climatul social şi politic al naţiunii este însă fără precedent. Întemeiată pe respectarea libertăţilor citadine de coloratură oligarhică, republica îşi consolidează puterea, respingând

ceea ce, în altă parte, se consideră că ar da forţă statelor. Opunându-se destul de „moale” Contrareformei şi absolutismului, ea demonstrează beneficiile materiale şi intelectuale ale toleranţei faţă de heterodocşi, ale păcii civile, ale unui fel de imunitate a sferei private.

Extraordinara înflorire pe care o cunoaşte, în paralel, pictura olandeză ilustrează în felul său locul excepţional pe care ea îl ocupă în panorama artei europene. În ciuda prejudecăţilor Regelui Soare în privinţa „maimuţoilor”, gustul curţilor şi al cunoscătorilor va fi în curând marcat de producţiile atelierelor olandeze. Este vorba, într-un alt registru, de o strălucire pe măsura eficacităţii olandeze în afaceri, pe care toate mediile europene încearcă să şi-o apropieze. În ţările din Nord, alinierea la acest model mercantil devine vizibilă în oraşele unde acţionează sau se stabilesc olandezii: la Copenhaga sau Göteborg, la Gdańsk sau Riga.

Slăbirea forţelor republicii la sfârşitul secolului al XVII-lea corespunde unei modificări care favorizează celălalt ţărm al Mării Nordului. De la primele succese împotriva imperiului spaniol, Anglia şi-a împărţit şansele cu Olanda, ocupând mai întâi poziţia secundă. A fost nevoie de trei războaie între cele două naţiuni – remarcabile bătălii navale – pentru a se trece de la o ostilitate la toate nivelurile la o alianţă… încă zbuciumată în momentul în care aceasta se opune puterii lui Ludovic al XIV-lea. În relaţiile internaţionale, Provinciile Unite vor apărea ca o ambarcaţiune de mic tonaj la remorca Londrei, în ceea ce o priveşte, Anglia progresează tot mai mult, angajându-se – cu întreaga forţă insulară a identităţii sale naţionale – pe căile experimentate deja de către olandezi: cultul pentru comerţ şi bani, iar în strânsă legătură cu acesta, limitarea puterii arbitrare, respectiv compromisul Glorioasei Revoluţii din 1688 între ordinea aristocratică şi libertăţile concrete. Sub pavilion britanic, modelul se ridică la înălţimea unei ideologii

cuceritoare: Locke, Newton, iar mai târziu Adam Smith (peisajul n-ar fi pe deplin conturat dacă n-am vedea aici farurile de coastă ale Secolului Luminilor).

Odată cu instaurarea supremaţiei britanice în Europa de Nord, pe care procesul industrializării o va consolida în secolul al XIX-lea, se impun definitiv anumite trăsături sesizabile încă din „faza olandeză". Situarea nucleului de dezvoltare în varii domenii în partea vestică a sectorului nord-european îşi găseşte explicaţia nu în sectorul propriu-zis, care este doar o piesă dintr-un dispozitiv, ci în configuraţia de ansamblu – Europa şi lumea întreagă. Pe de altă parte, sistemul are drept consecinţă faptul că în ariile culturale scandinave şi post-hanseatice, interesele materiale şi morale ale celor înstăriţi şi instruiţi se modelează după o matrice europeană. Dar, în vreme ce universalismul iluminist tinde să acopere totul, iată că se schiţează o

promovare cuceritoare a specificităţilor nordice. Totul începe de la o „şmecherie" literară scoţiană, iar ceea ce urmează merge de la Ossian până la căutarea originilor – desigur, tot în sfera imaginarului. Cu sau fără teoria spontaneităţii populare creative în epocile primitive, romantismul se hrăneşte din miturile scandinave, precum cel al democraţiei ţărăneşti originale. În acest caz, fabulaţiile sunt mai curând inocente sau, oricum, neutre din punct de vedere politic. Există şi o variantă mai recentă, bine cunoscută nouă – cea a unor pseudogânditori care refuză sau care deformează de-a dreptul rezultatele cercetărilor erudite despre trecutul cel mai îndepărtat. Această deviere care exaltă elementul nordic în termeni de rasă nu constituie neapărat un produs al locurilor. Pentru necunoscători însă, sau chiar pentru cei marcaţi de nişte vagi referinţe wagneriene, imaginea Nordului poate fi colorată de zgomotul şi furia elucubraţiilor ariene. Comunicarea largă şi rapidă între culturi are, din fericire, şi aspecte mai îmbucurătoare. Ibsen şi Strindberg sunt valori de avangardă recunoscute în toată Europa la fel de repede ca şi în ţările lor. Şi care cinefil ar simţi limba unei versiuni originale de Dreyer sau Bergman ca pe o barieră?

Pe toate ţărmurile scăldate de mările Nordului, amplele cicluri istorice au creat deschideri din ce în ce mai largi. Prea puţin contează că astăzi se călătoreşte tot mai rar cu vaporul. În această parte a continentului, economia şi cultura preiau din geografie evidenta

propensiune pentru avântarea în larg.

Pierre Jeannin

Referinţe bibliografice

Boyer R. (ed.), L'Edda poétique, Fayard, Paris, 1992.

Boyer R. (ed.), Les Sagas islandaises, Payot, Paris, 1978.

Boyer R., Jeannin P, Mer du Nord et Baltique: l heritage de l'Europe du

Nord, Arts et Métiers graphiques, Paris, 1981 Dollinger Ph., La Hanse, Aubier, Paris, 1964. Friedland K., Die Hanse, Kohihammer-Urban-Taschenbucher, Stuttgart-Berlin.

1991.

Gravier M., Les Scandinaves, Lidis-Brepols, Paris, 1984. Jeannin P., L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIF et XVIIe siècles, ed. a II-a, PUF, Paris, 1987. Kiray D., Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World

1492 – 1772, Longman, Londra-New York, 1990.

Roberts M., The Swedish Imperial Experience 1560 – 1718, Cambridge

University Press, 1979. Schama S., L'Embarras de richesses: une interpretation de la culture hollandaise au Siècle d'or, trad.fr., Gallimard, Paris, 1991. Zumthor P., La Vie quotidienne en Hollande au temps de Rembrandt.

Hachette, Paris, 1960.

! ™ffii".

Capitalele imperiului servesc şi deservesc Europa: Viena şi Mitteleuropa

După căderea Constantinopolului, în 1453, devine imperios necesară apărarea Europei împotriva ameninţării turceşti. Imperiul Austriac a făcut din această necesitate o puternică raţiune de stat,

capabilă să unească strâns popoarele dunărene, atât de diferite din punct de vedere cultural, religios şi economic. Vreme de mai bine de două secole, protecţia împotriva turcilor a garantat o coeziune suficientă statului austriac. Iată prima „menire" a acestui stat.

Există şi o alta. Fidelitatea faţă de Biserica Catolică, cea care a constituit dintotdeauna o sursă de putere pentru Habsburgi, a transformat Imperiul Austriac **într-**un meterez ridicat împotriva pătrunderii Reformei luterane în Europa Centrală. Raţiunea de stat este, din acest punct de vedere, aceea de a readuce în sânul Bisericii Catolice populaţiile dunărene câştigate de Reformă şi de a stăvili expansiunea ideilor „progresului" şi liberalismului în Europa Centrală.

Atunci când, la mijlocul secolului al XIX-lea, această misiune a Imperiului Austriac **s-**a încheiat, statul respectiv şi-a pierdut raţiunea de a fi, întreaga societate fiind marcată de un deficit de legitimitate. Termenul de Mitteleuropa ţine de acest context politic. Este foarte important să nu se confunde noţiunea de Mitteleuropa cu cea de „Europa Centrală" în sens istoric şi geografic. În esenţă, conceptul de Mitteleuropa este o „invenţie politică" ce propune o nouă legitimitate pentru acest stat „depăşit de istorie".

Secolul al XIX-lea este epoca naţionalismului în ascensiune, ce duce cu sine ultimele vestigii ale universalismului supranaţional în care marile ansambluri politice – ca Sfântul Imperiu Roman – îşi găseau altă dată legitimitatea. Secolul al XIX-lea a dizolvat definitiv aspiraţia către un stat supranaţional unic, bazat pe moştenirea spirituală

comună a popoarelor europene: universalismul politic dă înapoi în faţa statului conceput ca o împlinire organică a identităţii naţionale. Termenul de Mitteleuropa exprimă voinţa unei opoziţii faţă de concepţia naţionalistă a statului, opoziţie bazată pe tradiţia „imperială", care concepea statul mai curând ca încarnare a unei idei universale decât ca expresie a unei unităţi etnice sau lingvistice.

Iată cum a formulat Franz Palacký (1798 – 1876) această idee „mitteleuropeană" a Imperiului Austriac în celebra sa scrisoare adresată Congresului Pangermanic de la Frankfurt, din 1848, în care, **într-**o manieră devenită de-atunci clasică, el revendica pentru statul austriac modern o funcţie specifică şi de neînlocuit:

Ştiţi că în sud-estul Europei, de-a lungul frontierei care mărgineşte Imperiul Rus, trăiesc o multitudine de naţiuni diferite prin originea, limba, istoria şi obiceiurile lor: români, slovaci, unguri, germani, ucraineni, albanezi etc. Niciuna dintre ele nu este suficient de puternică pentru a rezista singură în faţa dorinţelor expansioniste ale vecinului său, Rusia. Ele nu vor reuşi decât alcătuind cu toate o uniune strânsă şi solidă. Adevărata arteră vitală a acestei uniuni necesare este Dunărea, iar pentru ca uniunea respectivă să-şi conserve validitatea şi eficacitatea, ea va trebui să păstreze acest fluviu drept centru. Este limpede că, dacă statul austriac n-ar exista de atâtea secole, el ar trebui să fie creat cât mai repede cu putinţă, în interesul Europei înseşi şi al umanităţii întregi. Dar vai, statul austriac, atins de o tragică orbire, îşi neagă şi îşi dezavuează de multă vreme adevăratele sale temeiuri juridice şi morale.

„Tragica orbire" de care vorbeşte Palacký era în realitate cea a întregii epoci a naţionalismului; concepţia naţionalistă a statului dezlănţuie nişte energii oarbe care fac să se prăbuşească toate formaţiunile politice întemeiate pe „ideea de umanitate" sau pe revendicarea unei „validităţi universale". Iată un moment esenţial al sensibilităţii „mittel-europene": statele naţionale sunt percepute ca o degradare iremediabilă a tradiţiei europene, producând o ruptură dramatică în istoria politică legată de universalism; o lungă epocă a iraţionalităţii şi Sorbirii începe astfel să prindă contur. În cartea sa Despre crepusculul \unei lumi, reflecţie plină de patimă asupra agoniei statului austriac, Franz Werfel (1890 – 1945) opune imperiul statului naţional:

Naţiunile, singure, nu pot constitui decât nişte state. Statele naţionale sunt în însăşi esenţa lor nişte unităţi demoniace; ca tot ceea ce

este demoniac şi idolatru, ele sunt bănuitoare, ameninţătoare şi ameninţate. Imperiile apar atunci când unităţilor naturale demoniace li se adaugă un element supranatural, divin, care le trage în sus, deasupra propriei lor condiţii: o revelaţie sau o idee superioară (…). Ideea Imperiului Austriac cerea ca oamenii care îl alcătuiau (…) să nu fie doar germani, cehi, polonezi, ci şi fiinţe cu o identitate superioară, universală.

Aspiraţia către universal exprimată în ideea „mitteleuropeană" a Imperiului Austriac se realizează **într-**un mod aparte: unicul element capabil să devină unificator şi universalizam în cadrul imperiului a fost legalitatea ridicată la rangul unei cvasireligii. Acum, caracterul impersonal al legii, raţionalitatea implacabilă a maşinăriei administrative şi etosul birocratic au luat locul legitimităţii.

După Max Weber, una dintre consecinţele raţionalizării impuse de modernitate este aceea că „forma cea mai răspândită a legitimităţii constă în credinţa în legalitate, adică în recunoaşterea unor statute corecte din punct de vedere formal şi stabilite conform procedurii uzuale". Or, această reducere a legitimităţii la legalitate a fost adoptată de Imperiul Austriac ca o strategie politică vizând salvarea unităţii statului în epoca naţionalismelor. Limbajul limpede şi tranşant ai dreptului a fost forţa ridicată împotriva energiilor demoniace şi idolatre dezlănţuite de naţionalism. Viaţa însăşi a căutat să se instaleze pe teritoriul abstract al legii, a vrut să se lase pătrunsă de necesitatea sublimă şi severă a legalităţii, de limbajul său logic, de imperativele peremptorii ale procedurii fixate, de demnitatea monumentală a locurilor în care dreptul „se cuibăreşte" **–** „cuiburile vulturului imperial", cum spune H. von Dodere, în romanul său Ferestre luminate.

Iată un aspect al vieţii austriece care o separă net de toate celelalte societăţi occidentale, mai exact predominanţa obsesivă a lui homo juridicus. Raţionalitatea administraţiei de stat care funcţionează după reguli impersonale şi precise, devotamentul faţă de serviciul statului **–** pe scurt aparatul legalităţii **–** au luat locul legitimităţii. Legalitatea desemnează aici un sistem de proceduri fără nicio referire la vreo instanţă „transcendentă": unitatea imperiului ar trebui salvată datorită „autoreferenţialităţii" care o plasează deasupra oricărui conflict între identităţile naţionale. Prin urmare, legalitatea devine un substitut al conştiinţei naţionale, baza unei noi identităţi „austriece".

Enorma influenţă a culturii „mitteleuropene" în Europa şi în lume după primul război mondial se explică prin faptul că înlocuirea legitimităţii universalizante prin**tr-**o legalitate uniformizantă a devenit tendinţa centrală a istoriei occidentale, o modalitate deghizată prin care se realizează aspiraţia sa către universal, către fundamentarea supranaţională a statului. Agonia Vienei a devenit o metaforă a

Occidentului.

Spiritul vienez, care a marcat atât de profund cultura europeană, vine înainte de toate din neliniştea şi tulburarea resimţite în faţa resorbţiei progresive a legitimităţii **într-**o legalitate considerată drept condiţia supravieţuirii statului austriac. Intelectualii legaţi de „bătrâna Austrie" au transformat această experienţă angoasantă **într-**o puternică metaforă a Europei: tragedia existenţei europene constă în înlocuirea universalităţii cu uniformitatea, a limbajului universalizant cu limbajul uniformizam **–** tema comună a unor autori ca Freud, Kafka, Broch, Musil, Wittgenstein.

— A înţelege o cultură înseamnă a fi capabil să o interpretezi ca răspuns la o întrebare esenţială, adică la o întrebare care o constituie în identitatea sa specifică. Operele care compun cultura „mittel-europeană" şi care depind de spiritul vienez răspund la următoarea întrebare: poate legalitatea singură, în sensul unei funcţionalităţi pure şi impersonale, să fie sursa unui adevărat universalism? Nu cumva există un fel de nihilism în această fugă generalizată spre legalitate, care se pretinde neutră în faţa instanţelor vieţii?

Brusca apariţie în istorie a unei instanţe neutre ce interzice gândirea acelui lucru care este gândit în orice societate şi care îi conferă acesteia statutul de societate umană, adică diferenţa dintre legitimitate şi ilegitimitate, dintre bine şi. rău, dintre adevăr şi minciună, nu anunţă oare iminenţa unei „epoci infernale" (Broch), „caracterizată prin absenţa totală a scrupulelor? în literatură şi filosofia „mitteleuropeană", corpul, femeia, copilăria, limbile slave ale imperiului, chiar şi periferia sa misterioasă **–** atât de remarcabil descrisă de Joseph Roth **–** apar ca nişte spaţii f locuite de o ambiguitate ce ameninţă lumea stabilită de către homo l juridicus şi controlată de limbajul său „limpede şi tranşant". Maurice Blanchot rezumă tema de bază a operei lui Broch în întrebarea". „De ce tinde fiinţa să se dizolve în pură funcţionalitate, de ce realitatea i-o cedează în mod obligatoriu «simbolului», iar simbolul **–** CAPITALELE IMPERIULUI SERVESC ŞI DESERVESC EUROPA... 287

simbolului simbolului?". Unde, în ce sol poate prinde rădăcini rezistenţa în faţa acestei disoluţii? întrebarea lui Blanchot rezumă totodată motivul cel mai profund al actualităţii Mitteleuropei: nu a devenit oare, de atâta vreme, disoluţia fiinţei în pură funcţionalitate

tendinţa irezistibilă a epocii noastre dominate de nişte aparate ce impun o uniformizare planetară tuturor societăţilor umane?

„În bătrâna monarhie – scrie Musil – totul funcţiona automat, iar oamenii aveau necontenit impresia că existenţa lor era lipsită de o motivaţie suficientă". Drept urmare, societatea întreagă se străduieşte să se instaleze pe terenul legalităţii: pe terenul neutru al legii, toate conflictele vor dispărea prin resorbţie. Proza lui Kafka descrie o lume în care legalitatea, în calitate de unică garanţie a realului, reduce acţiunea umană la servirea unei necesităţi lipsite de sens. Lumea kafkiană este absurdă pentru că aici predomină o coerenţă terifiantă a funcţionalului căruia nu i se poate opune niciun argument uman. Opera lui Kafka se plasează în zona acelei rupturi dintre inteligibilitate şi acţiune pe care uniformizarea funcţională a produs-o în lumea modernă. În locul adevărului, raţiunea occidentală preferă, în cele din urmă, necesitatea. Apărătorul legii îi spune lui Joseph K., în Procesul: „Nu trebuie să luăm totul drept adevărat, e de ajuns să luăm totul drept necesar". Iată întrebarea pe care Mitteleuropa i-a pus-o Europei cu o insistenţă unică: aspiraţia către universal, care ţine în mod esenţial de identitatea Europei, este oare realizabilă numai datorită acestei disjuncţii dintre necesitate şi adevăr?

Ne putem imagina o geo-filosofie a Europei: care sunt întrebările ce animă diferitele culturi naţionale în Europa? Figura Germaniei, de exemplu, este trasată de radicalitatea cu care ea a pus problema tehnicii, a puterii sale planetare căreia raţiunea nu-i poate găsi un sens. Franţa este solul originar al problematizării evidenţei autorităţii, în numele „autorităţii evidenţei".

Mitteleuropa, Austria, spiritul vienez, vizibila sa unitate hermeneutică ţin de radicalitatea cu care autorii din acest spaţiu au transpus absenţa unei măsuri comune între universal şi experienţă, între necesitate şi adevăr **într-**o temă fatală a Apusului. Reducerea legitimităţii la legalitate a pregătit terenul pentru iruperea în societate a unei absenţe totale a scrupulelor, a unei tăceri mortale a conştiinţei în care „soluţia finală" devine o simplă „problemă administrativă" ce poate fi rezolvată prin competenţă…"

Mitteleuropa este unul dintre leagănele modernităţii; să ne gândim la influenţa imensă a operelor lui Freud, Wittgenstein, Kafka,

Broch, Musil şi la prezenţa masivă a intelectualilor „mitteleuropeni" emigraţi – mai ales în spaţiul culturii americane, care a beneficiat mai mult ca oricare alta de creaţia lor. Cum să interpretăm identitatea lor „mitteleuropeană"? Se bazează ea pe legătura esenţială cu agonia statului austriac? Ce este atât de actual în experienţa acestei agonii? Cultura „mitteleuropeană" a presimţit în prăbuşirea acestui stat plurinaţional criza aspiraţiei europene de a fi locul în care universalul, respectiv raţiunea devin istorie. În cartea sa intitulată Omenea, Jean Baudrillard scrie: „cultura europeană a pariat pe universal şi este pândită de pericolul de a pieri prin universal", întrucât ideea europeană despre universalitate nu se realizează decât formalizându-se în „abstracţiunea" în care „se resoarbe orice particularitate". Întreaga societate austriacă era marcată de predominanţa obsesivă a lui homo juridicus: ea căuta cu disperare să evite pe terenul abstract al Legii pentru a face din legalitate limbajul său „limpede şi tranşant", iar din înlănţuirea deductivă elementul specific al vieţii umane. Statul austriac supranaţional încerca să evite conflictele dintre naţionalismele opuse lăsându-se pătruns de necesitatea severă pe care o degajă legalitatea. Scriitorii „bătrânei monarhii" au văzut în necesitatea abstractă a legalităţii ce invada încetul cu încetul întreaga viaţă o forţă care se năpusteşte cu o voracitate terifiantă asupra concretului, a. experienţei, a raporturilor dintre oameni, pentru a le goli de sens: ea reduce neîncetat fiinţa umană la funcţionalitatea pură. Despărţirea definitivă de universal şi de viaţă este primejdia cea mai ameninţătoare dintre toate cele care pândesc Occidentul. Ce înseamnă astăzi Occidentul, dacă nu omniprezenţa acestei ameninţări?

Prin urmare, demonii Imperiului Austriac şi rezistenţa care li se opune au devenit metafora marii crize a aspiraţiei Occidentului planetar de a fi locul în care raţiunea devine istorie.

Václav Belohradsky

Referinţe bibliografice

Belohradsky V., „La Precession de la legalite ou l'Empire d'Autriche comme metaphore", în Le Messager europeen, nr. 1, pp. 249 – 278. Broch H., Creation littéraire et Connaissance, Gallimard, Paris, 1982.

Droz J., Histoire de L'Autriche, PUF, Paris, 1954.

Jaszi O., The Dissolution of the Habsburg Monarchy, University of Chicago

Press, 1922 (reeditări succesive). Johnston W.M., The Austrian Mind; an Intellectual and Social History.

University of California Press, Berkeley, 1972. Magris C, ÎI mito asburgico, Einaudi, Thrino, 1976. Morello R. (coord.), Anima ed esattezza; letteratura e scienza nella cultura austriacă tra 800 e 900, Torino, Marietti, 1983. Musil R., L'Homme sans qualites, Seuil, Paris, 1982. Schorske CE., Vienne fin-de-siecle, politique et culture, Seuil, Paris, 1983. Wandruszka A., Das Haus Habsburg, Viena, 1956. Werfel E, prefaţa la voi. de povestiri Aus der Dämmerung einer Welt, trad.it., Mondadori, Milano, 1937.

Năzuinţa către un edificiu european se concentrează în oraşele-frontieră:

Veneţia, Trieste şi Adriatică

Această Adriatică pe care poetul Gabrielle D'Annunzio o numea „marea cea foarte amară" este amară nu doar din cauza sării, ci şi a rivalităţii, întrucât Veneţia şi Trieste, atât de apropiate ca amplasare (în nord, către Alpi), n-au încetat niciodată să se deteste. Oraşul împotriva oraşului: iată ceea ce caracterizează istoria europeană, întrucât, de lapolis-ul antic la oraşele medievale, de la marile capitale ale epocii industriale la cetăţile tehnocraţiei de azi, istoria europeană este cea a dezvoltării urbane. După Max Weber, oraşul este un centru economic versatil ai cărui locuitori trăiesc mai curând din comerţ decât din agricultură. Ca să existe un oraş e nevoie de o piaţă, dar în Europa, încă din Evul Mediu, sunt necesare şi nişte instituţii administrative, deoarece oraşul medieval, în care cârmuitorii controlează proprietatea, este o corporaţie civică întemeiată pe legi şi alcătuită din**tr-**un conglomerat de clase sociale. Prin aceste date

legislative – observă sociologul german –, istoria şi sociologia Europei se deosebesc de cele asiatice şi africane, întrucât, în ciuda asemănărilor din punct de vedere economic şi religios, locuitorii oraşelor occidentale şi-au asumat cetăţenia ca indivizi, iar nu ca familie, trib sau clan.

Lupta dintre Veneţia şi Trieste este cu totul aparte. După cum scrie istoricul socialist originar din Trieste, Angelo Vivante, în cartea sa Irredentismo adriatico (1912), ea nu seamănă cu rivalităţile tipice dintre marile oraşe italiene. Nu este vorba, ca în cazul disputei veneto-genoveze, de un duel expansionist consumat în cadrul unor mari războaie, ci de o bătălie surdă şi constantă, în care numai uneori s-a recurs şi la arme. Cel mai adesea, Republica Veneţiană se impune prin sancţiuni maritime, prin monopolurile comerciale.

excesul de putere sau tributurile cerute de doge. Iar când toate oraşele de pe ţărmul Adriaticii – de la Ragusa la Ancona sau Ferrara – i se vor supune, Veneţia îşi va îndrepta atenţia asupra cetăţii învecinate, în 1578, Serenissima demolează salinele de la Trieste, avuţia principală a locuitorilor săi. Începând cu Evul Mediu, micul port a încercat să-şi păstreze autonomia, mai întâi împotriva patriarhatului de Aquíleea, înainte ca şi acest oraş să fie zdrobit de Veneţia. Încă din perioada schismei cu Răsăritul, de la începutul secolului al XI-lea, Veneţia îşi impune dominaţia asupra Adriaticii. După 1386, oraşul îşi include printre proprietăţi insula Corfu şi controlează, ca lider incontestabil, traficul maritim cel mai important.

Adriatica: această mare, spune Fernand Braudel, condensează caracteristicile întregii Mediterane, întrucât asemeni Mediteranei – şi ca parte centrală a acesteia – ea este situată între porţiuni de uscat, strânsă între ele, amestecată cu ele, într-o zonă de pliuri şi de falii terţiare. Câmpie lichidă, închisă între munţii a doua peninsule – cea a Italiei şi cea a Balcanilor –, Adriatica se află în căuşul geografiei şi al istoriei, al timpului geologic şi al timpului uman, al Orientului şi al Occidentului, al Nordului şi al Sudului. Ea freamătă de realizările trecutului european – cu istoria sa sângeroasă – şi asistă astăzi la tensiunile din Balcani, la războiul din Croaţia şi Bosnia, la disperarea refugiaţilor albanezi. Adriatica se întinde ca o rană între Est şi Vest, în mijlocul visului european, pentru că, aşa cum prevăzuse în 1972 Altiero Spinelli, deputat în Parlamentul de la Strasbourg şi teoretician

al federaţiei europene, Europa celor Doisprezece încheie perioada statelor-naţiune exact în momentul în care ţările aflate multă vreme sub dominaţie sovietică sunt cuprinse de văpaia aspiraţiilor naţionale. Adriatica are o configuraţie politică pe cât de complexă, pe atât de contradictorie, ca şi configuraţia sa fizică, dacă ne gândim că terenurile ei cultivate cu vii şi măslini se află în imediata vecinătate a piscurilor cu zăpezi veşnice, a stâncilor abrupte, a versanţilor greu accesibili, de parcă toate formele de relief ar fi ţinut să se adune **într-**un spaţiu atât de restrâns: o comasare de apă, sare, lagune, dealuri, munţi, platouri înalte şi câmpii. Multă vreme, în jurul Adriaticii au coexistat forme de guvernământ antitetice, iar astăzi se amestecă mişcări politice, ideologice şi economice ţinând de diferite perioade: dorinţa de independenţă naţională moştenită din secolul al XIX-lea stă alături de mijloacele de informare ale unei societăţi

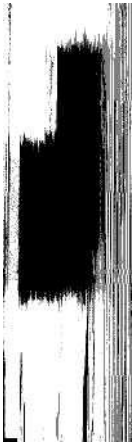

tehnologice avansate. Va reuşi oare informatica să şteargă diferenţele legate de tipul de monedă, limbă şi cultură?

Vreme de secole, Veneţia a făcut din Adriatica imensul său golf: jumătate uscat, jumătate mare, scăldat de apele lagunei, oraşul – scrie Braudel – este „punctul de confluenţă al drumurilor maritime şi al celor continentale care, în pofida Alpilor, leagă Europa Centrală de Adriatica şi de Levant". Ce putea face Trieste – celălalt oraş, plasat şi el între Orient şi Occident, la confluenţa rutelor comerciale maritime şi a celor de uscat – în faţa puterii Serenissimei care îl prinde în

strânsoarea ei, laolaltă cu Aquíleea şi cu Istria, ambele devenite veneţiene? Independenţa totală ar fi imposibilă, deoarece Veneţia supraveghează îndeaproape acest port de pescari ridicat pe un teren bogat în sare – ultimă ieşire la Adriatica – şi ar putea imediat să şi-l anexeze. Trieste rezistă, lucru care poate fi observat şi în arhitectura sa: urme romane, multe clădiri din secolele al XVAI-lea şi al XIX-lea, o anumită severitate germană, spre deosebire de oraşele din vecinătate, unde influenţele Serenissimei se întâlnesc la tot pasul: nu doar la Verona, ci şi aproape de Trieste, Ia Udine, unde se înalţă copia Turnului cu ceas şi cea a Palatului Dogilor. Pietrele din Trieste subliniază însă refuzul puterii veneţiene. Istoria oraşului Trieste, după cum afirmă şi Vivante, se rezumă la rezistenţa opusă Veneţiei.

Ca să se eschiveze de atotputernica-i rivală, a trebuit să rişte, să caute strategii pe termen lung, să se ofere unei alte mari puteri, să ştie să aştepte declinul Veneţiei, să contrabalanseze prin obstinaţia refuzului semnele exterioare de supunere. Astfel, Trieste trebuie să suporte monopolul veneţian cel mai feroce – acela al sării – şi să plătească tribut dogelui până în secolul al XVI-lea.

În 1382, Trieste se oferă însă Austriei. Oligarhia acestui oraş mizează pe organizarea statală a Habsburgilor. Ulterior, după separarea de Habsburgii din Spania, care păstrează puterea maritimă şi traversează oceanele, Viena vede în Trieste singura sa ieşire spre mare. Totodată, după descoperirea Americii, Veneţia îşi pierde treptat influenţa, ajungând să se încline în faţa puterii otomane. Istoria îi va da dreptate oraşului Trieste. Republica va dispărea în urma Tratatului de la Campo-Formio, din 1797, când Bonaparte cedează Veneţia Austriei. Traficul cu Orientul, pe care deja veneţienii nu-l mai dominau, devine apanajul oraşului Trieste, declarat „port deschis" încă din 1719, sub Carol al VI-lea, care a creat o Companie w

Orientală. Trieste a cunoscut o puternică dezvoltare mai ales în timpul Mariei Tereza (1740 – 1780), iar numărul locuitorilor săi a

crescut vertiginos (de la 35.000 la sfârşitul secolului al XVIII-lea, la 80.000 în 1840 şi la peste 150.000 la sfârşitul secolului al XIX-lea). Societăţile de asigurări înfloresc, la fel ca şi companiile de navigaţie, amintind în denumirile lor numele Austriei şi al Adriaticii (La Riunione adriatica di sicurită, Lloyd austriaco). Toate produsele – cafea, tutun, bumbac, lemn, zahăr, fructe – tranzitează prin Trieste, dinspre Orient şi Italia către imperiu.

Dacă idealul european constă **într-**un amestec de caracteristici continentale şi locale, atunci Trieste este – în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea – oraşul european prin excelenţă: aici se aud toate limbile pământului, amestecate **într-**un fericit Babei al comerţului. Negustorii vin de pretutindeni şi vorbesc greaca, armeana, albaneza sau sârba; evreii sunt numeroşi şi vin mai ales din Italia; funcţionarii austrieci se exprimă în germană, în vreme ce limba negoţului este italiana, sau chiar dialectul triestino, folosit în continuare de vechile familii din oraş, deşi teritoriile învecinate dinspre continent sunt slave. Oraşul prezintă, aşadar, o configuraţie multinaţională, cum subliniază Angelo Ara şi Claudio Magris în Trieste. Un identită di frontiera, dar mediul este înainte de toate italian, întrucât limba lui Dante le este absolut necesară slavilor de aici, în vreme ce italienii care să ştie slovena sunt foarte rari.

Aceste două oraşe adriatice care **s-**au detestat reciproc sunt locurile a doua imaginaruri culturale foarte diferite. Veneţia, la fel ca Roma şi Florenţa, aparţine Europei ca mit artistic. Oraş ideal pentru americanii pasionaţi de Lumea Veche, el pare special făcut pentru peisajele psihologice ale lui Henry James, pentru ultimii ani de viaţă ai lui Ezra Pound, pentru stereotipiile cele mai puternice ale decadenţei, pentru poemele lui Browning şi teatrul lui Hofmannsthal, pentru celebra povestire a lui Thomas Mann şi filmele lui Visconti – nu doar Moarte la Veneţia, ci şi Senso, inspirat de povestirea lui Arrigo Boito, unde putem vedea un extraordinar spectacol de operă la Fenice şi admira Campo del Ghetto cufundat în umbrele nopţii. Subiect ideal pentru cursuri de literatură comparată în stil vechi, loc irivilegiat al călătoriilor marilor scriitori, unde Stendhal îi este >rezentat în antract lordului Byron, Veneţia încorporează strălucirea naşterii, arhitectura unor Sansovino şi Palladio, toate nuanţele arilor pictori ce pot fi admiraţi în muzeele lumii. Cine nu a fost

Îndrăgostit de acest oraş? Cine nu a tresărit în faţa insensibilităţii lui Wagner, care povesteşte că Tristan i-a fost inspirat de impresia bulversantă pe care i-au creat-o nopţile sale veneţiene, când traversa în gondolă mohorâtul Canal? El ne invită să recunoaştem în lunga tânguire a cornului păstorului, de la începutul celui de-al treilea act, ecoul strigătelor gondolierului, acea voce aproape inumană care – după cum citim în memoriile sale – scoate un „oh! „prelung, urmat de un simplu strigăt muzical: „Veneţia!”

Ca şi alte oraşe italiene, Veneţia pare să compenseze, graţie splendorii sale, slăbiciunea istorică a Italiei ca stat şi naţiune. Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, Veneţia devine spaţiul unei speranţe de independenţă naţională şi de democraţie. Să citim paginile despre sfârşitul Republicii, scrise de Ippolito Nievo în Le Confessioni di un Italiano. Protagonistul romanului, un tânăr liberal, asistă la demiterea ultimului doge, Manin, la sfârşitul aristocraţiei veneţiene şi la ultima reuniune a Marelui Consiliu din 12 mai 1797; tânărul face parte din consiliul municipal democratic instituit sub protecţia lui Bonaparte şi, asemeni impetuosului poet Ugo Foscolo, simte aprinzân**du-**se flacăra libertăţii, a înnoirii. Cu toate acestea, el nu-şi poate reprima o anumită îndoială în legătură cu intenţiile francezilor. Dacă tatăl său, un negustor abil care cunoaşte lumea, avea dreptate? Dacă ar trebui să fie cinic şi să nu aibă încredere în Bonaparte? Protagonistul se va consola atunci gândi**ndu-**se la Europa: nu, ea nu va putea trăda idealurile generaţiei lor; francezii nu fac decât să susţină aspiraţiile italienilor, care vor şti să meargă singuri pe calea libertăţii deschisă de Revoluţia franceză. Trăiască idealul democratic al câtorva intelectuali! Pe străzile

Veneţiei însă, poporul strigă în favoarea Serenissimei, iar schiavoni, soldaţii slavi aflaţi în slujba Republicii, încearcă – zadarnic! – să le reziste francezilor, celor patru mii de soldaţi intraţi în oraş. Nu peste multă vreme, Bonaparte semnează cu Austria Tratatul de la Campo-Formio; Veneţia va fi a austriecilor timp de opt ani, până la bătălia de la Austerlitz şi Tratatul de la Pressburg. În 1815, Austria va recâştiga însă Veneţia şi teritoriul ei. îmbătat de luminile lagunei şi zărind în depărtare Malamocco, Stendhal scria în 1817: „Această privelişte atât de romantică se găseşte în oraşul cel mai civilizat. Cât îl detest pe Buonaparte pentru că l-a sacrificat Austriei!"

Austria este obiectul urii eterne a întregului Risorgimento italian: de la Milano până la Veneţia, austriecii sunt la ei acasă, păşesc pe

caldarâmul pieţei de la Scala, se bucură de frumuseţea bazilicii San Marco, merg la Fenice să vadă operele lui Verdi care îi incită pe italieni să lupte pentru independenţă. Iubesc frumoasele doamne ale Veneţiei, le înşală şi sunt înşelaţi de acestea, asemeni tânărului ofiţer al armatei imperiale din Senso.

Or, dacă Veneţia este unul dintre locurile privilegiate ale luptei italienilor pentru independenţă şi unitate, unul dintre locurile cele mai încărcate de artă, de frumuseţe şi de stil italian – fapt ce îl determina pe Stendhal să afirme că cele mai strălucitoare saloane pariziene erau cu totul insipide în comparaţie cu societatea veneţiană –, Trieste este cetatea care se sustrage Italiei. Angelo Vivante este convins că, în lupta împotriva puterii veneţiene, Trieste s-a detaşat dintotdeauna de istoria politică italiană. O contradicţie profundă marchează, aşadar, ceea ce Scipio Slataper, scriitor triestin mort în luptă în 1915, a definit ca fiind sufletul dublu al acestui oraş: loc italian şi neitalian în acelaşi timp, cosmopolit şi provincial, legat secole întregi de Habsburgi, rece faţă de primele elanuri unioniste italiene şi refuzând totuşi integrarea politică a minorităţii sale slovene care cere un oraş întru totul binaţional. Chiar şi capitalismul său e atipic, întrucât nu a apărut în mod spontan: el a fost „decis" de Viena, suferind în dezvoltarea sa de încetineala aparatului birocratic austriac, incapabil să înţeleagă urgenţa construirii de căi ferate pentru transportul de mărfuri.

E ca şi cum Trieste ar fi sfâşiat între sufletul său comercial şi imposibila sa poezie, asemeni protagoniştilor romanelor lui Italo

Svevo, adeseori negustori şi scriitori deopotrivă. Svevo cunoaşte el însuşi această viaţă dublă, ce pare a se regăsi şi în schimbarea numelui său german, Ettore Schmitz, într-unul italian care îşi revendică totuşi o origine germană, svevo însemnând „germanic". Stendhal resimte violent caracterul neitalian al cetăţii Trieste. El se plânsese deja, mergând de la Veneţia la Trieste, de aerul nemţesc al oraşului Udine, iar în 1828, când este numit consul la Trieste, scriitorul e cuprins de o teribilă angoasă: „Din nefericire, da, mă duc la Trieste (...) Cum o să-mi petrec serile? Iată marea problemă. Acolo nu este Italia, ci doar anticamera ei". „Anticamera" Italiei este unul din plămânii imperiului de-a lungul întregului secol al XIX-lea şi până în preajma primului război mondial.

După unificarea Italiei, Trieste se ridică împotriva imperiului (adică împotriva celui care i-a asigurat prosperitatea) şi, prin tresărirea

naţionalistă a unui grup de erudiţi şi intelectuali, devine oraşul aşa-numitului irredentismo, unul dintre rarele cuvinte italiene devenite europene, după cum observă Vivante. Oraşul trebuie eliberat de sub tutela lui Franz Joseph şi redat Italiei, numai că Guglielmo Oberdan dă greş în atentatul său împotriva împăratului şi este spânzurat în 1882, la numai 24 de ani. Iredentismul cunoaşte diverse variante: uneori, ca în cazul lui Oberdan, el întrupează spiritul târziu al Risorgimento-ului, plus ura faţă de Austria şi gustul pentru gestul eroic. Pe de altă parte, el echivalează cu viziunea idealistă a lui Slataper, care visează o mişcare culturală inspirată de iubirea de patrie şi capabilă să depăşească frontierele politice; în fine, el mai înseamnă şi privirea lucidă şi disperată a lui Vivante, care ştie ceea ce datorează Trieste Habsburgilor, vede opresiunea la care este supusă populaţia slovenă şi îi îndeamnă pe italieni să se unească cu slavii.

Teza lui Vivante, care avea să se sinucidă în iulie 1915, era inacceptabilă în contextul naţionalist al începutului de secol, fiind incompatibilă cu ideile celor din jurul revistei La Voce, unde până şi socialistul Gaetano Slavemini era marcat de o viziune iredentistă tradiţională. Este de ajuns însă să-l citim cu atenţie pe Slataper pentru a înţelege că nu se deosebea prea mult de prietenul său Vivante: Slataper este atras de lumea slavă; el intuieşte că viaţa se află de

partea slovenilor, iar oboseala de cea a italienilor. Scriitorul a absorbit toate ambiguităţile cetăţii Trieste, ajungând să scrie **într-**o limbă cu sonorităţi dure, nordice, care este presărată cu termeni din dialectul triestino şi care sparge ritmul sintaxei clasice. Autobiografia sa lirică, // mi-o carso, afişează, desigur, refuzul suveranităţii Austriei şi iubirea de patrie; Slataper povesteşte că în familia sa împăratul nu era sărbătorit şi că în copilărie era fascinat de patriotismul unchiului său garibaldino, dar acelaşi text insistă asupra sufletului slav al autorului, asupra fondului său sălbatic, barbar, neitalian. Omul din Karst **–** munţii aspri care înconjoară oraşul Trieste **–** se simte diferit de prietenii săi din Florenţa, unde a studiat la universitate şi unde scrie pentru revista La Voce. El are bora în sânge, acel vânt puternic din Trieste care lui Stendhal îi răscolea reumatismul. Slataper trece de la o identitate la alta: el este aspru ca un ţăran slav **–** de altfel, strămoşii lui erau sloveni **–**, nu se recunoaşte nici în rafinamentul florentin şi nici în frivolitatea bogătaşilor italieni care se plimbă pe ţărmul mării la Trieste, dar prietenii săi din Florenţa

NĂZUINŢA CĂTRE UN EDIFICIU EUROPEAN…

297

consideră că „e un biet italian care se străduie să dea o aparenţă barbară preocupărilor sale". Referinţele sale culturale, toate nordice, ţintesc dincolo de Alpi **–** Lessing, Goethe, Schiller, Wagner, Nietzsche.

Weininger **–**, dar când călătoreşte la Viena se descurcă greu în germană. Slataper îi scrie soţiei sale: „Tu ştii că sunt slav, german şi italian". Această afirmaţie ne trimite cu gândul la paginile din finalul Conştiinţei lui Zeno, unde oroarea războiului se stinge în mod ironic **într-**un foc de artificii în care se amestecă limbi şi accente italiene, germane şi slave. Identitatea multiplă afirmată de

Slataper reia ideea lui Vivante potrivit căreia Trieste reprezintă

punctul unei conjuncţii între curente etnice, economice şi culturale

I diferite. La Voce subliniază posibilităţile oferite de acest oraş care

I leagă Italia de Europa şi îi încurajează pe Slataper şi pe fraţii triestini jătuparich în proiectul lor de înfiinţare a unei reviste numite Europa, jeare ar fi trebuit să apară în 1914. Cum tocmai atunci izbucneşte

Jânsă războiul, revista avea să moară înainte de a se naşte.

Sufletul dublu al cetăţii Trieste face din aceasta unul dintre centrele modernismului european, fapt confirmat de interesul pe care oraşul îl suscită de ceva vreme: pe aici trec muzica dodecafonică vieneză (Luigi Dallapiccola), psihanaliza freudiană (Eduardo Weiss), iar Joyce şi Rilke şi-au trăit aici exilul. S-ar putea astfel ca, în ciuda rivalităţilor istorice, să găsim totuşi o scânteie care leagă fizionomia culturală a oraşului Trieste de aspectul fizic şi simbolic al Veneţiei. Veneţia şi Trieste sunt, la fel ca Parisul sau Viena, nişte capitale ale modernităţii. Cele două oraşe de la Adriatica îşi depăşesc graniţele şi trecutul îndepărtat: ele sunt nişte mari oraşe ale Europei.: cea ce Slataper definise drept „tragedia" cetăţii Trieste, respectiv dentităţile sale nesigure şi necesare, seamănă cu ceea ce Georg Simmel, sociologul german al spaţiului citadin şi al modernităţii, numea „elementul tragic" al Veneţiei, perceput în jocul preţios al palatelor sale:

La Veneţia se realizează duplicitatea vieţii (...). Întreg sensul vieţii de aici este dublu: uneori o încrucişare de străzi, alteori de canale, astfel că oraşul nu aparţine nici pământului, nici apei; de fiecare dată însă, suntem seduşi parcă de adevăratul lui corp, de ceea ce apare dincolo de aspectul proteiform al Veneţiei (...). Veneţia are frumuseţea echivocă a aventurii, care pluteşte prin viaţă fără rădăcini, ca o floare pe luciul mării. Faptul de a fi fost şi de a rămâne oraşul aventurii prin excelenţă nu e decât expresia sensibilă a celui m

DATE ŞI locuri

zi mai profund destin al imaginii sale: acela de a nu putea fi o patrie pentru sufletul nostru, ci numai aventură.

Patrizia Lombardo

Referinţe bibliografice

Ara A., Magris C, Trieste. JJne identité de frontiere, trad.fr., Seuil, Paris.

1991. Braudel R, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de

Philippe II, Armand Colin, Paris, 1990. Critique, număr special, „Les mystères de Trieste", nr. 435 – 436, august

— Septembrie 1983.

fbfe.

m

Regiunile de graniţă se occidentalizează: Sankt-Petersburg

Ca atunci când tragi un al doilea glonţ pe urma celui dintâi, la

atunci când te prinzi să stingi o luminare dintr-o suflare, Aşa a aşternut Petru, fără opinteli, Această despletire de cheiuri şi străzi.

Boris Pasternak

Oraşul Sankt-Petersburg îşi recapătă numele cu puţin înainte ca Europa să înceapă a nutri o nouă ambiţie. Nu este un fapt întâmplător. În cazul de faţă, avatarurile toponimiei răspund unor ritmuri profunde.

Sângele euro-asiatic se coaguleză cu regularitate în mase distincte şi îi conferă istoriei ruse o mişcare ciclică de pendul, mai apropiată de mit decât de evoluţie. Oraşul situat pe malul Nevei – un mic fluviu care se varsă în Marea Baltică – a apărut dintr-odată, complet alcătuit, în mijlocul unui deşert îngheţat şi spongios, ca un decret, ca un program, ca un decor şi ca un vis, din voinţa unui singur om ce dispunea de o suveranitate fără limite. Ideea era de a alinia cu Europa o zonă de graniţă a Apusului, legată de acesta în mod deopotrivă profund şi nesigur, mereu ameninţată de osmoza cu sălbaticul continent pe care îşi întindea cuceririle. Modalitatea aleasă era una bruscă, violentă, mimetică. În 1703 se doreşte implantarea în nordul Curlandei a unui univers similar celui de la Versailles, cu multitudinea sa de parcuri, de pavilioane şi de serbări. Proiectul a fost pus în aplicare; din acel moment se deschidea în ţară un pol cu o semnificaţie nouă, ce va deveni emblematică prin imaginea vulturului bicefal şi prin îndelungata rivalitate multiformă dintre cele două capitale ruseşti, dar mai ales prin uimitoarea constanţă a ceea ce vor apăra, sub vântul diferitelor conjuncturi istorice, oamenii din Sankt-Petersburg, Petrograd, Leningrad şi din nou Sankt-Petersburg…

Versiunea europeană a Rusiei este dintru început foarte reuşită, contribufia străinătăţii neprivând-o de personalitate: un baroc în culori tandre, un urbanism stil Palladio, biserici cu colonade şi cupole fără turban, aerul aristocratic al ferestrelor înalte şi al atelajelor elegante, aleile străjuite de nuditatea zeiţelor necunoscute într-o ţară în care clima face ca femeile să-şi dubleze greutatea prin cea a rochiilor. O piaţă aşa-zisă a Senatului, pe care, în decembrie 1825, mai mulţi tineri ofiţeri romantici o vor considera ca atare, adunându-se acolo spre a cere o formă embrionară de cartă constituţională, o burghezie de afaceri afabilă, eficace şi luminată, mari fabrici cu sirene triumfătoare sau cârcotaşe, alăturându-se unor sate minereşti mizere,

largi bulevarde unde coloanele de grevişti au acelaşi efect estetic ca şi paradele militare: scena petersburgheză este inepuizabilă, de la Evgheni Oneghin la Anna Karenina, de la Aleksandr Blok la Eisenstein. Influenţele italiene, germane şi franceze se împletesc în arhitectură cu o eleganţă maiestuoasă, ca **într-**o adevărată cultură europeană.

Această strălucire îşi are însă şi reversul: mulţimea celor neînsemnaţi, resemnată sau mohorâtă, care bântuie prin interstiţiile unei societăţi bine orânduite şi numerotate ca o stradă**. Într-**un asemenea mediu, condiţiile ingrate pot crea nebuni, criminali sau oameni fantomatici, ca la Gogol ori Dostoievski.

Întregul edificiu petersburghez poate deveni, astfel, un miraj sau o vrăjitorie, un soi de nălucă gata oricând să dispară: aceasta este intuiţia autorului Adolescentului sau a simbolistului Andrei Belîi, în romanul său mitic Petersburg, unde personajele**-**demoni au devenit nişte marionete scofâlcite sau sardonice ale unui teatru de umbre exploziv.

În lumina neliniştitoare a nopţilor albe, frumoasa ordine apolinică şi debuşeul ei hoffmanian apar uneori ca un joc factice de măşti, înfăţişând un oraş tentacular şi depravat, impus cu forţa unui popor al cărui fond şi al cărui registru de valori sunt de esenţă ţărănească, mai curând organică decât intelectuală, la fel cum ortodoxia diferă de celelalte ramuri ale creştinismului.

Aşa va începe marea polemică, niciodată încheiată, între slavofili şi occidentalişti, mărul discordiei fiind însăşi tradiţia petersburgheză. Moscova **–** rămasă multă vreme un fel de sat mai mare **–** este aici antidotul instituţional. Biografia eroinelor din romane trece în mod ritualic prin cele două capitale, iar dacă Tatiana lui Puşkin are încă

O percepţie complementară lor **–** ca a adolescenţei şi maturităţii sau ca reverenţele uşor crispate pe care şi le fac văduva înstărită şi tânăra prinţesă **–**, Natașa lui Tolstoi nu cunoaşte „adevărata viaţă” decât sub umbrarele bulevardelor moscovite. Karenin, acel înalt funcţionar distant, păstrează probabil o tandreţe sinceră faţă de soţia sa infidelă, dar obsesia convenienţelor exterioare şi târguielile bigote legate de copil fac din el un torţionar demn de milă, după cum urechile prea mari care îi ridică pălăria constituie, dincolo de aspectul lor dizgraţios, semnul unui caracter diabolic. Moscova, dimpotrivă, este locul familiilor numeroase, pline de strigăte de copii şi de doici

dolofane venite de la ţară, o învălmăşeală de străduţe, de fundături, de mici grădini şi terenuri virane care se insinuează până în centru, pieţele din faţa bisericilor fiind o veritabilă Curte a Miracolelor, ce răsună de zgomotul lanţurilor şi de tânguirile nebunilor care-L invocă pe Hristos. Rusia ocupă un loc extrem de important în avangardele secolului XX, de la simbolism până la suprematism, iar în domeniile poeziei, picturii şi teatrului, explicaţia stă în primul rând în înaltul nivel de cultură cosmopolită pe care această „Veneţie a Nordului" îl avea începând de prin 1880, graţie legăturilor sale consanguine cu Parisul, Berlinul sau Münchenul.

Revoluţia bolşevică va detrona Petrogradul, deşi proletariatul acestuia făcea figură de prinţ al clasei muncitoare. Nu e vorba aici nici de o întâmplare, nici de o repliere strategică. Pe măsură ce populismul demagogic şi naţionalismul obtuz au cangrenat socialismul sovietic, „problemele Leningradului" se înmulţesc, unele mai obscure şi mai sângeroase decât altele. Înfricoşătoarea maşinărie înghite creatori şi critici talentaţi, savanţi şi tehnicieni de anvergură, oameni politici luminaţi. Adevăratul lumpen care domneşte la Moscova dispreţuieşte calificarea, manierele, informaţia autorizată despre lumea exterioară, caracteristice tuturor mediilor sociale din Leningrad. Decenii întregi, spiritul primar al regimului îi impune oraşului un martiriu comparabil cu cel al blocadei germane. Acestea sunt, de altfel, cele două episoade semnificative care, pentru un timp, vor îndrepta atenţia publică asupra fostei capitale ruseşti: genocidul politic din 1937, care cunoaşte aici un trist apogeu prin amploare şi cruzime (atunci „Leningradul nu mai era decât o inscripţie pe porţile închisorilor sale", spune Anna Ahmatova, ea însăşi aflată la coadă, în faţa ghişeelor acestora) şi cumplitul asediu început în 1941, cu întregul său cortegiu de foamete şi frig, dar şi cu rolul său esenţial

302

VA. – DATE ŞI LOCURI.ii-l

„IOS?

În renaşterea speranţei. Totuşi, după victorie, patrimoniul oraşului este abandonat sau, uneori, vândut pe nimic. Una dintre figurile proeminente ale perestroikăi culturale, academicianul Lihatcev, mare specialist în Evul Mediu rusesc, va redacta un teribil rechizitoriu după incendierea unei părţi a Bibliotecii Naţionale.

Această dedublare faţă de capitala moscovită marchează

întreaga gândire şi sensibilitate rusească. Prin continuarea raportării la Europa, imagine supremă a civilizaţiei, ea demonstrează o capacitate şi o vocaţie în acelaşi timp. Modistele de pe Nevski Prospekt au un şic parizian, demonstraţiile de forţă sunt la acelaşi nivel cu cele de la Berlin, furnalele uzinelor le depăşesc pe cele din Manchester, conspiraţia are furia carbonarilor, mondenitatea spiritului şi cea a moravurilor fac să se înmulţească saloanele, cenaclurile, atelierele de creaţie, revistele poliglote şi lărgesc boema nocturnă. Lucrările expuse la Ermitaj merg de la aurul scit până la Da Vinci şi de la Rembrandt până la Matisse. Este o lume care – înainte de cruciada teroristă a „conţinutului" împotriva „formei", declanşată de un marxism impuber – trăia deja de multă vreme în familiaritatea zeilor greco-latini şi cuprindea un număr impresionant de jurişti şi avocaţi.

Înainte de opreliştile şi distrugerile sovietice, ultimii mohicani ai începutului de secol – „vârsta de argint" a culturii ruse – şi în primul rând celebrii pionieri ai formalismului, împreună cu alţi universitari, îşi prelungesc cu asiduitate erudiţia lor legendară şi judecata lor curtenitoare, urmând modelul familiarităţii mozartiene a lui Puşkin cu Byron şi Musset, al lui Gumiliov, student la Sorbona, sau al lui Turgheniev, comesean cu Flaubert şi cu fraţii Goncourt. Nu mai este vorba de „fereastra deschisă" despre care s-a vorbit atât, ci de Europa însăşi, la început cu ceva mai multe blănuri şi cu mese opulente, apoi cu aura unei traversări a deşertului. Aceasta va înceţoşa privirea multora. Diderot va deduce că împărăteasa Ecaterina a II-a era o mai bună prietenă a progresului decât Ludovic al XV-lea; Zola îşi încredinţează plin de recunoştinţă reflecţiile sale despre romanul naturalist ţarului Alexandru al III-lea. Bolşevismul este un cocteil care are mirosul braseriilor din Paris, Basel şi Cracovia.

Totuşi, acest europenism petersburghez, atât de autentic şi de strălucitor, are ceva militant, tensionat, care ţine de Wunderkind şi de luxul aristocratic. Dacă grija extremă pentru faţade şi pentru alinierea lor este o trăsătură specifică oraşului, nu greşim văzând aici şi efortul de a cuprinde o masă elementară puţin constituită.

REGIUNILE DE GRANIŢĂ SĂ OCCIDENTALIZEAZĂ... 303

friabilă şi labilă, care constituie realitatea ţinuturilor din interiorul ţării, ţinuturi despre care teoreticienii recurgând la varegi, acei normanzi din care s-ar trage neamul ţarilor, spuneau că „erau pline de bogăţii, dar nu cunoşteau ordinea". Acest oraş alimentează şi o

logică a artificialului.

Cosmopolitismul petersburghez are delicateţea şi fragilitatea unei franje, a unei pojghiţe subţiri, a unei măşti menite să modeleze chipul, dar şi, dacă vreţi, a unui miraj. Acest decor prea bine făcut, graba pionieratului pe care el o reflectă întreţin în mod firesc obsesia de a-l vedea evaporându-se, dispărând la fel de brusc precum a apărut, fie şi numai din pricina mlaştinilor pe care s-a înălţat. Nimicitoarea inundaţie care constituie tema Cavalerului de bronz al lui Puşkin are valoare de arhetip. Tenebrele războiului civil sau cele ale evului mediu stalinist – pe care le vor pune în scenă Zamiatin, în Grota, sau Lidia Ciukovskaia, în Casa părăsită – par să amintească neîncetat acest pericol al evanescenţei care planează asupra oraşului şi, prin el, asupra valorilor pe care le reprezintă. Există în efectul petersburghez şi în strălucirea sa ceva febril, fugitiv, ceva „mereu ameninţat" şi, tocmai prin aceasta, nostalgic.

La limită, faptul că Lenin i-a dat oraşului – pentru câteva decenii – propriul său nume este lipsit de logică. Persistă ceva din orgoliul petersburghez la acest omuleţ luminat, cocoţat dintr-odată pe un tun şi care, într-o solitudine deplină, lansează lumii întregi, fără excepţie, cea mai incredibilă provocare. Când întreaga presă rusească – inclusiv Gorki, prietenul lui Lenin – se revoltă în faţa loviturii de stat bolşevice (fapt ce va avea drept consecinţă suprimarea pentru trei sferturi de veac a libertăţii de expresie), asistăm la ultimul gest „civilizat" al capitalei decăzute. Perioada moscovită a statului sovietic ţine de o altă topică: incintele concentrice ale unui Kremlin misterios unde Lenin, bolnav, va sta un timp ca într-un arest, mausoleul servind ulterior drept teatru de marionete pentru apariţii şi dispariţii de circumstanţă…

În lunga noapte stalinisto-brejneviană, Petersburg-Leningrad seamănă cu o casă părăsită ale cărei obloane se hâţână în bătaia vântului, o casă tot mai coşcovită, pe care se înghesuie s-o jefuiască bandele rivale aparţinând aparatului comunist. Kirov, Jdanov, N. Voznesenski, Malenkov, asasinate, morţi subite, execuţii, urmările lor asupra miilor de bărbaţi şi de femei… Cea mai rea confuzie a celui mai rău dintre ultimele imperii. Moscova nu are la suflet

Leningradul şi nu pierde nicio ocazie **s-**o arate. Doar de aici plecaseră, în 1927, ultimele batalioane ale opoziţiei.

Moscova nu-i are la suflet nici pe intelectuali şi nici cultura liberală în general, al cărei pol era Petersburgul. Studiul umaniştilor, studiile juridice cu toată încărcătura intelectuală şi morală pe care o presupuneau sunt abolite ca superflue şi burgheze în momentul dezvăluirii „opticii de clasă" prioritare în toate împrejurările. Copiii intelighenţiei sunt îndepărtaţi din învăţământ, privaţi de burse, uneori de cărţi, fără îndoială pentru a nu-i umbri prin**tr-**o concurenţă neloială pe fiii poporului care îşi iau examenele cu sprijin acordat „sociologic" şi care vor genera în ţările civilizate o scădere a nivelului fără precedent (cu excepţia „complexului militaro-industrial", desigur). Cernobîlul, ravagiile provocate de SIDA, mortalitatea infantilă ajunsă la cotele unei ţări din Lumea a Treia şi multe alte „avarii" recent descoperite nu sunt deloc rodul întâmplării. La Leningrad intelectualii plătesc cu siguranţă mai scump decât în alte părţi – „cosmopoliţii", biologii „mendelieni", lingviştii diacroniei şi atâţia alţii, pe scurt veritabilii oameni de cultură şi de ştiinţă sunt victimele unor adevărate pogromuri. Condamnarea la muncă silnică pentru parazitism a lui Brodski, viitor laureat al Premiului Nobel pentru poezie, atinge culmile unei ruşini de neşters. Şi aici drumul totalitarismului este presărat cu destine nobile răvăşite: Zoşcenko, O. Bergholz, Anna Ahmatova, superba figură tutelară a întregii moşteniri petersburgheze, cea al cărei nume începe cu un suspin de admiraţie-Ah! –, după cum va spune moscovita Ţvetaeva. Întreaga sa existenţă – de la eleganta femeie pictată de Modigliani, până la doamna în vârstă cu părul cărunt, pe care Europa o primea cu emoţie în 1965, după ce supravieţuise tuturor opresiunilor – este legată de secolul XX al oraşului, ca teritoriu, istorie şi spirit. Ahmatova a fost şi ea maltratată de Jdanov, interzisă în mai

multe rânduri, obligată la un mod de viaţă ascetic, fulgerată de represiunea împotriva fiului său şi a ultimului soţ, dar înconjurată de câţiva fideli fervenţi, printre care Lidia Ciukovskaia, care a ţinut, ani buni, un jurnal al discuţiilor avute împreună – mărturie esenţială a ceea ce se numeşte azi „cultura underground". Curajul liniştit şi distant, demnitatea fără pată, o capacitate de a trăi intens, bazată pe nobleţea graţioasă a trecutului, concentrarea asiduă şi detaşată asupra planurilor esenţiale, simţul discret, dar ascuţit al fraternităţii în grelele încercări poartă marca unei măreţii mai curând aristocratice decât monahale. Cămăruţa goală

din îndepărtatul Taşkent unde fusese evacuată în timpul războiului a avut deseori în ochii vizitatorului dimensiunile unui palat, ale unei fortăreţe a rezistenţei sufletului care converteşte toate vicisitudinile în etapă purificatoare, în gaj reîntărit al victoriei binelui.

Tumefiat în mijlocul ruinelor care constituie bilanţul a şaptezeci de ani de „experimentare socială", Sankt-Petersburgul, Petrogradul, Leningradul şi-a recâştigat rolul său de far călăuzitor pereche. Aici, la fel ca la Moscova, a fost adusă în fruntea municipalităţii o personalitate de prim-plan a opoziţiei radicale, ca şi cum s-ar fi înălţat iarăşi cele două capete ale vulturului antic de pe emblemă şi cele două priviri scrutătoare ale sale: una îndreptată către Europa cea atât de multă vreme ţinută la distanţă, o Europă ale cărei vechi „avanposturi" sunt dorite acum cât mai aproape, spre a reînsufleţi germenii fragili care, înainte de tăvălugul revoluţionar, fuseseră implantaţi aici – la grămadă – de mitologiile greacă şi latină, de conştiinţa dreptului şi de democraţia parlamentară, de familiaritatea culturilor străine, de profesionalismul comercial şi avangardismul cu tendinţe suprarealiste; cealaltă, mereu angoasată şi apăsată de lunga şi tot mai problematica perspectivă euro-asiatică.

Astăzi, spaţiul rus oferă reconstrucţiilor geopolitice nişte perspective mai generoase ca oricând. Şi poate că ancorarea petersburgheză va oferi din nou acel echilibru şi acea „transfuzie" între interior şi exterior. Patrie a tuturor nostalgiilor, Leningradul o cunoaşte acum, ca în inspiratul titlu al poetului A. Voznesenski, şi pe cea a prezentului.

Claude Frioux

Referinţe bibliografice

Biely A., Petersbourg, trad.fr., l'âge d'homme, Lausanne, 1967. Kannr, Saint-Petersbourg, trad.fr., Bonechi, Florenţa, 1992. Lo Gaito E., // mito di Pietroburgo, Feltrinelli, Milano, 1960. Ometev B., Saint-Petersbourg: portrait d'une capitale imperiale, Chene, Paris, 1990.

Ordinele monahale au creat puternice reţele europene: spiritul de la Cluny

În 1989 a fost publicată o lucrare colectivă intitulată Le Rêve de Compostelle (Visul de la Compostela) şi consacrată revenirii la tradiţia propovăduită de ierarhia catolică sub pontificatul papei Ioan Paul al II-lea. Atinsă de „vântul de la Răsărit", Roma caută să-şi regăsească elanurile misionare şi să reafirme prezenţa Bisericii în lume. Titlul lucrării sugerează **într-**un mod destul de transparent nostalgiile medievale disimulate în acest vis de recucerire clericală. Prin „Compostela" ni se oferă imaginea unei Europe irigate de o continuă mişcare a pelerinilor penitenţi ce arborează însemnele apostolului Iacov pe drumul galicianului Finisterre. În această evocare, cei amuzaţi văd o caricatură a creştinătăţii cuceritoare, aşa cum a fost ea schiţată de Luis Buñuel în Calcea lactee, iar cei consternaţi, o zadarnică solicitare a istoriei în încercarea de a înveşmânta în hainele tradiţiei o imposibilă confruntare cu modernitatea. Istoricul medievist însă trebuie să încerce să vadă care a fost această tradiţie, adică în ce măsură Biserica a „creat" Europa, chestiune pe care o vom studia urmărind două secole de istorie (X-XII) ale unui ordin monahal ce a însemnat foarte mult pentru Roma: mănăstirea de la Cluny. Într-adevăr, în acea vreme se elaborează „paradigma" clunisiană, adică un model de conducere prin reprezentanţii Bisericii, care este mai întâi o versiune monastică a sistemului seniorial, devenind apoi piatra de încercare a teocraţiei pontificale. Iată deci miza studiului nostru

dedicat „spiritului **du**-nisian”: încercarea de a elucida procesul prin care, în această „epocă a credinţei” (cum este adeseori numit Evul Mediu) şi totodată „a copilăriei Europei”, specialiştii rugăciunii **s**-au transformat în oameni ai puterii.

Începuturile clunisiene

La 11 septembrie 910 (sau 909), Guillaume al III-lea, duce de Aquitania şi conte de Mâcon, supranumit „cel Pios”, îi oferă în dar lui Bernon, abate de Baume-les-Messieurs şi Gigny (Jura), o villa situată la trei leghe nord-vest de Mâcon, pentru a fonda aici o mănăstire benedictină patronată de sfinţii apostoli Petru şi Pavel. În hrisovul ctitoririi, Guillaume renunţă la orice drept asupra aşezământului, îi lasă comunităţii libertatea de a-şi alege abatele şi plasează mănăstirea direct sub protecţia Sfântului Scaun. Odată cu actul întemeietor se afirmă, aşadar, ceea ce va reprezenta timp de secole idealul constant al călugărilor burgunzi: independenţa lor faţă de mai-marii vremii şi ai ierarhiei bisericeşti.

În 926, mănăstirea Cluny este lăsată de Bernon, prin testament, discipolului său Odón, sub directa îndrumare a căruia (927 – 942) aşezământul şi-a intrat cu adevărat în rol. Odón marchează în mod durabil spiritul de la Cluny prin cultura şi ideile sale reformatoare. Acest fost canonic de la Saint-Martin de Tours (prestigios centru intelectual, în filiaţiunea lui Alcuin, fostul consilier al lui Carol cel Mare) a venit la Baumes-les-Messieurs aducând cu el înjur de o sută de lucrări. Ele constituie, se pare, nucleul primitiv al bibliotecii din Cluny, loc de înaltă cultură, puternic influenţat de maeştrii Renaşterii carolingiene, în special de cei de la Şcoala monastică din Auxerre – Haymon, Heiric şi Remi –, cărora Odón le fusese elev la Paris. Acest amănunt nu este lipsit de importanţă. Clunisienii se afirmă foarte repede ca mari ideologi, făcând joncţiunea între moştenirea carolingiană şi marea reformă a Bisericii din secolul al XI-lea, numită reforma gregoriană.

Tot Odón va fi cel care îi va conferi mănăstirii Cluny tradiţia sa de centru reformator. Din acest punct de vedere, sprijinul pontifical a fost hotărâtor. În 931, un privilegiu al papei Ioan al XI-lea acordă centrului de la Cluny un drept de reformă ce îi permitea abatelui să ia sub oblăduirea lui orice mănăstire, la cererea unui abate laic1, şi să primească orice călugăr a cărui mănăstire refuza să fie reformată.

Astfel, Odón este chemat la Roma, la Fleury-sur-Loire (mănăstire

1 Pentru termenii marcaţi cu asterisc în acest articol, vezi glosarul de la p. 318.

unde se află moaştele întemeietorului monahismului apusean, sfântul Benedict de Nursia), în Limousin, în Touraine… Iar dacă monahii clunisieni sunt, încă de la început, nişte „asceţi intramontani", cum ar fi spus Max Weber, acest fapt i se datorează numai lui Odón.

Momentul de cotitură al anului 1.000

După moartea abatelui Maâeul (954 – 994) şi înscăunarea lui Odilon (994 – 1049), Cluny cunoaşte un moment de cotitură major al istoriei sale. Aşezământul este de-acum încolo depozitarul unor relicve. În 981, cu ocazia sfinţirii celei de-a doua biserici (Cluny II), sunt aduse de la Roma moaştele apostolilor Petru şi Pavel, mănăstirea devenind, prin**tr-**un transfer simbolic de legitimitate, un fel de „mică Romă". Această „mică Romă" este deopotrivă un sanctuar şi o seniorie independentă. Anii 980 – 1020 reprezintă, în Francia occidentală (regatul capeţian pe care ezităm deocamdată să-l numim „Franţa"), o perioadă de dezagregare a puterii regale. Această dezagregare, cu atât mai accentuată cu cât coborâm spre sudul regatului, se traduce, în teritoriu, prin întemeierea unor seniorii banale* şi prin înfiinţarea unui sistem castrai, cu preţul unor confruntări şi violenţe pe care călugării – oameni fără arme ţinermes) – doreau să le vadă încetând cât mai repede. Ei devin, astfel, purtătorii de drapel ai păcii şi iniţiatorii acelor adunări – tot mai numeroase, începând cu anul 98**0** – în care războinicii jură pe moaştele sfinte să nu-i atace pe inermes, să respecte anumite locuri de refugiere (precum bisericile), ba chiar să nu lupte în zilele sau perioadele sacre ale calendarului creştin (de exemplu, în Postul Mare al Paştelui). În acest context, situaţia monahilor este cu totul aparte – mai ales în sudul regatului, unde se află şi mănăstirea Cluny. În jurul anului 1.000, declinului autorităţii regelui i se adaugă, în regiunea Mâconnais, cel al autorităţii contelui; pagus-ul, unitatea administrativă carolingiană, se destramă, în locul său dezvoltâ**ndu-**se o serie de seniorii independente – castelane sau imuniste. Aşa se face că în anii 980 – 1030 mănăstirea Cluny îşi câştigă autoritatea juridică şi îşi asigură autonomia domeniului său funciar. Clunisienii ajung astfel **într-**o situaţie paradoxală. Aceşti seniori sunt

nişte contemplativi. Senioria lor este un sanctuar. Pentru a-şi asigura şi a-şi păstra independenţa, aceşti mari seniori consacraţi vieţii spirituale se vor folosi de mijloacele care le sunt

specifice şi în primul rând de capacitatea lor de a transpune lumea în cuvinte. Ei sunt ideologi atât prin profesie, cât şi din necesitate.

Urmând logica actului de înfiinţare a acestei mănăstiri supuse direct Sfântului Scaun, papa Grigore al V-lea acordă o importantă dispensă comunităţii de la Cluny, în 998. Este vorba despre un privilegiu pontifical care, prin modalităţi diverse, eliberează aşezămintele monastice de sub tutela episcopală. Astfel, arhiereul este cu totul exclus din mănăstire; pentru hirotonisiri, binecuvântări abaţiale sau sfinţiri ale bisericilor, clunisienii se pot adresa cărui episcop doresc – lucru care îi face pe călugări total independenţi faţă de diocеză, adică un fel de „suverani în propriul lor regat". În 1024, papa Ioan al XIX-lea confirmă şi lărgeşte termenii acestei dispense. De-acum încolo, toţi clunisienii, „indiferent unde se află", sunt eliberaţi de sub puterea poruncilor şi a coerciţiilor episcopale: nu numai cei din mănăstirea Cluny, ci şi din aşezămintele aflate în subordinea ei. Orice frate, „indiferent unde se află", ascultă numai de abate. Aşa ia fiinţă Biserica clunisiană, o reţea – rapid ţesută – de schituri şi mănăstiri subordonate direct abaţiei-mamă şi abatelui acesteia.

Expansiunea clunisiană în Europa

Cum donaţiile către Cluny abundă, mănăstirea îşi rotunjeşte domeniul funciar, extinzându-şi totodată aria de influenţă.

În timpul lui Maioul şi Odilon, ea este mai cu seamă o putere regională implantată în Burgundia, Auvergne, Provence şi în Italia, pe drumul spre Roma. Odată cu preluarea abaţiei de către Hugues de Semur (1049 – 1109) şi Petru Venerabilul (1122 – 1156), spiritul mănăstirii Cluny se răspândeşte în cele patru colţuri ale Europei. La cererea lui Alfons al IV-lea, regele Castiliei şi al Lebnului, clunisienii participă la tentativa de recucerire politică şi religioasă a peninsulei şi contribuie la impunerea liturghiei latine în locul ritualurilor mozarabe. După cucerirea Angliei de către ducele de Normandia, în 1066, clunisienii iau parte la campania de reconstrucţie monastică întreprinsă de Wilhelm. Una dintre Vieţile lui Hugues de Semur merge chiar până la a susţine (exces ce trebuie pus pe seama apologeticii) că

regele a vrut să încredinţeze ansamblul politicii sale ecleziastice abatelui de Cluny. În ciuda existenţei unor strânse legături

cu imperiul (denumit mai târziu Sfântul Imperiu Roman de Neam Germanic), încă din timpul suveranilor ottonieni şi salieni, extinderea reţelei clunisiene spre est a fost mai dificilă. Aceasta pentru că spiritul independent al călugărilor burgunzi **s-**a ciocnit de logica sistemului Bisericii imperiale, în cadrul căreia împăratul şi înaltul cler, în special episcopii, aveau întâietate asupra aşezămintelor monahale. Călugării clunisieni nu pătrund pe teritoriul imperiului decât târziu (în a doua jumătate a secolului al XI-lea), prin intermediul acelor mănăstiri care aveau să adopte cutumele aşezământului burgund, rămânând independente din punct de vedere juridic (Saint-Blaise, Hirsau, Sieburg).

Cluny, papalitatea şi „spiritul" creştin

Amănuntele legate de expansiunea clunisienilor contează mai puţin aici. Mult mai nimerit este să analizăm amploarea şi importanţa acesteia în geneza unui „spirit european" care este cel al creştinătăţii romane. Ordinul clunisian **s-**a dilatat până la dimensiunile creştinătăţii latine: de la Toledo, unde Petru Venerabilul trimite călugări să traducă în latină Coranul, până în Scandinavia şi Polonia, apoi până în Ungaria, la frontierele lumii ortodoxe, şi chiar până în Palestina, unde, prin intermediul cruciaţilor, mănăstirea îşi înfiinţează o filială, Saint-Sauveur, pe muntele Tabor.

În acest cadru vast se constituie astfel un mare corp monastic supranaţional, pe care îl fundamentează o apartenenţă comună simbolizată prin supunerea faţă de părintele-abate clunisian, aceleaşi uzanţe (viaţa monahală codificată de „cutumele" ce prelungesc Regula Simţului Benedict) şi idealurile comune. Oamenii care alcătuiesc acest corp provin din toată Europa şi circulă, conform nevoilor ordinului, în toate colţurile lumii creştinătăţii latine. Ioan din Salerno, primul biograf al lui Odón, spunea că sfântul abate reformase deja o serie de mănăstiri aflate la „hotarele Europei" – dovadă că, în secolul al X-lea, această noţiune geopolitică este o realitate. Maioul, cel de-al patrulea abate de Cluny, îşi recrutează discipolii atât din Auvergne (Odilon, urmaşul său), cât şi din nordul Italiei (de exemplu, Guillaume de Volpiano, zis de Dijon, care are o intensă activitate în Burgundia,

Normandia şi Lotharingia).

Constituirea acestui corp monastic „european" este cu atât mai importantă cu cât ea se petrece concomitent cu apariţia regatelor

naţionale, în secolele al X-lea şi al XI-lea: regatul capeţian în Francia apuseană, regatele şi apoi imperiile ottonian şi salian în Francia orientală (viitoarea Germanie), regatul polonez, regatul maghiar, regatul Angliei începând cu 1066… Cluny şi vasta sa reţea depăşesc toate aceste graniţe naţionale.

Plasându-se în prelungirea unui vechi vis carolingian de unitate, călugării mănăstirii Cluny încearcă să instituie o fraternitate creştină călăuzită de nişte oameni ai Bisericii în fruntea cărora se află papa. Un mic exemplu va ajuta la înţelegerea acestei aspiraţii. În 991, prelaţii regatului capeţian reuniţi în conciliul de la Saint-Basile de Verzy trebuie să-l judece pe episcopul de Reims, sub acuzaţia de trădare. Înainte de a se intra în fondul dezbaterii, vor exista două teze opuse legate de competenţa adunării. Teza episcopală – inspirată de Gerbert, viitor papă sub numele de Silvestru al II-lea, dar apărată de Arnoul, episcop de Orléans – susţine că episcopatul reunit în conciliu are competenţa necesară pentru a judeca un egal. Teza monastică, apărată de Abbon de Fleury, nu recunoaşte decât competenţa Romei şi invalidează dinainte orice hotărâre luată de adunare. Folosind o expresie oarecum anacronică, putem spune că unii sunt galicani, iar ceilalţi ultramontani, aceştia din urmă (tabăra călugărilor) găsindu-şi legitimitatea puterii lor „dincolo de munţi".

Oameni şi idealuri

Papalitatea, în schimb, s-a constituit în bună măsură graţie contribuţiilor monastice, în special clunisiene. În primul rând, mănăstirea Cluny a furnizat oameni. În secolele al XI-lea şi al XII-lea, unii dintre aceşti călugări devin episcopi. În aceeaşi perioadă, trei călugări clunisieni sunt numiţi cardinali de Ostia: Gerard (1072), Odón I (1079) şi Odón al II-lea (1094). Odón I devine papă sub numele de Urban al II-lea (1088 – 1099), fiind pontiful care a propovăduit cea dintâi cruciadă (1096). Sub pontificatul său, un alt clunisian devine şambelanul papei şi reorganizează finanţele Romei. Prin urmare, putem spune că mănăstirii Cluny i se datorează naşterea administraţiei pontificale din secolul al XI-lea (chiar dacă, trebuie să recunoaştem, ştim încă destul de puţine lucruri despre tradiţia

clunisiană în acest domeniu). e.«*? >.

Cea mai importantă contribuţie clunisiană este însă, neîndoielnic, de ordin ideologic. În 1119, în plină luptă a sacerdoţiului împotriva imperiului, papa Gelasius al II-lea se vede obligat să fugă din calea trupelor împăratului Henric al V-lea şi se refugiază la Cluny, unde avea să şi moară. Papa – vor nota istoriografii clunisieni – a venit să-şi dea obştescul sfârşit „în casa sa". Succesorul său, Calixtus al II-lea, este ales chiar la Cluny. Unul dintre primele gesturi ale pontifului este de a înmâna inelul de cardinal abatelui mănăstirii, Pons de Melgueil (1109 – 1122). Această serie de episoade oferă o imagine relevantă a strânselor legături existente între Roma şi Cluny la începutul veacului al XII-lea. Aşa cum susţine Nalgod – care a remaniat Viaţa lui Odón, idealizând vremurile de început ale mănăstirii –, Cluny a cunoscut, prin voia lui Dumnezeu, destinul excepţional (altfel spus, contrar oricărei logici ierarhice) de a fi ridicată „la cea mai înaltă funcţie a consiliului papal".

Ce înţelege el prin acest lucru? **într-**o epocă în care apar structuri politice noi şi doctrinele aferente (secolele al XI-lea şi al XII-lea), „consiliul" clunisian este sensibil în primul rând la „primatul" spiritualului. Între anii 1050 şi 1150, întâietatea Romei are deja o lungă şi zbuciumată istorie. Imperiul Roman – trecut la creştinism încă din secolul al IV-lea – **s-**a dislocat în partea sa apuseană (secolele al V-lea şi al VI-lea), ajungând pe punctul de a lăsa Roma, unul dintre patriarhatele Bisericii primitive, fără niciun sprijin în faţa invaziilor devastatoare. Aşa au ajuns pontifii Romei – care se considerau a fi descendenţi ai apostolului Petru – în situaţia de a administra nu doar domeniul spiritual, ci şi pe cel temporal. O etapă decisivă a fost depăşită odată cu perioada carolingiană. Suveranii pontifi, având nevoie de susţinere armată în Italia, recurg la ajutorul lui Pepin cel Scurt, apoi al lui Carol cel Mare. Contractul încheiat între cele două puteri se face pe baza unui sprijin reciproc. Carolin-gienii vin să caute la Roma o legitimitate prin care să poată îmbrăca în haina legalităţii uzurparea regalităţii în detrimentul ultimului suveran merovingian, după care să reclădească un întins imperiu creştin. În schimb, papalitatea îşi face recunoscută autoritatea spirituală şi totodată temporală. În acest scop, cancelaria pontificală confecţionează o falsă

„Donaţie" a lui Constantin, prin care primul împărat creştin ar fi recunoscut întâietatea puterii urmaşilor lui Petru şi autoritatea lor temporală în „statele pontificale".

ORDINELE MONAHALE AU CREAT PUTERNICE REŢELE… 313

Secolele al XI-lea şi al XII-lea reprezintă o etapă decisivă în încercarea de a instaura o teocraţie pontificală. În opoziţie cu tutela regală şi mai ales imperială a episcopilor şi a aşezămintelor monahale, papii se străduiesc să-şi facă recunoscute prerogativele în materie de investitură pe întreg teritoriul creştinătăţii latine. De aici şi denumirea de „Cearta investiturilor" dată acestei lupte cu trăsături apocaliptice dintre sacerdoţiu şi imperiu. Pontiful roman nu înţelege numai să controleze constituirea ierarhiei clericale; el vrea, de asemenea, să-i garanteze integritatea purificând Biserica de două vechi păcate: sexul şi banii, căsătoria sau concubinajul clericilor şi cumpărarea funcţiilor ecleziastice. Acest al doilea punct al politicii pontificale a fost numit „reformă gregoriană", calificativ inspirat de numele principalului protagonist, Grigore al VII-lea (1073 – 1085).

Călugării mănăstirii Cluny au fost adânc implicaţi în aceste lupte, mai întâi prin furnizarea unei rezerve de clerici nepătaţi, capabili de a ocupa înalte funcţii ecleziastice. În primul rând însă, ei au oferit o bună parte din baza ideologică a reformei gregoriene şi a tentativelor de instaurare a unei teocraţii pontificale. Să vedem cum…

Purism monastic şi superioritate a reprezentanţilor vieţii spirituale

Mănăstirea Cluny se înscrie în tradiţia reformelor religioase impuse de Ludovic cel Pios, fiul şi urmaşul la tron al lui Carol cel Mare, preocupat de realizarea unităţii imperiului său în creuzetul creştinismului. Unul dintre aspectele acestei politici religioase inspirate de călugărul Benedict d'Aniane constă în unificarea tuturor comunităţilor monastice prin respectarea Regulii (unice) a Sfântului Benedict de Nursia şi separarea călugărilor de lume, prin transformarea mănăstirilor în ermitaje ale purităţii, destinate mântuirii colective prin rugăciuni pentru vii şi, mai ales, pentru morţi.

În continuarea acestei logici, Haymon, călugăr la Saint-Germaind' Auxerre, elaborează în anii 850 o structură organică a societăţii creştine, schema celor trei ordine funcţionale – cei care se roagă, cei care luptă şi cei care muncesc – urmând a supravieţui, cu diverse adaptări, până la convocarea celor trei Stări în 1789. Această

schemă, moştenitoare îndepărtată a modelului roman şi indo-european, descrie organizarea unei societăţi creştine care lucrează pe pământ întru

complementaritatea unor funcţii distincte ierarhic. Discipolul său, Heiric, care a primit şi învăţătura lui Ioan Scottus (Eriugena) integrează aceste trei ordine **într-**un cadru neoplatonician sau, dacă vreţi, în cascada triadelor lui Dionisie PseudoAreopagitul.

La sfârşitul veacului al X-lea, călugării de la Cluny îşi însuşesc schema celor trei ordine funcţionale şi fac din ea vârful de lance al concepţiilor lor teoretice. Pentru ei, cei care se roagă sunt exclusiv călugării, iar aceştia sunt plasaţi, după cum îi învăţa Heiric, nu în prima, ci în a treia poziţie. Schema este astfel gradată şi ierarhizată din raţiuni morale care se articulează cu noţiunea de eshatologie creştină şi care se combină cu noţiunea neoplatoniciană de procesiune întoarcerea umanităţii către câmpiile celeste trebuie să se realizeze după o ordine justă: cei buni, apoi cei mai buni şi, în fine, rangul de excelenţă – altfel spus, călugării care conduc această procesiune.

Călugării reprezintă un rang de excelenţă pentru că sunt neprihăniţi, în lupta lor zilnică pe calea purificării, preludiu al iluminării şi al unirii cu Dumnezeu, monahii de la Cluny se apropie de imaginea neprihăniţilor din Apocalipsă, declarâ**ndu-**se, ca atare, depozitarii dreptăţii lui Hristos. Ei sunt, astfel, abilitaţi să predice şi să călăuzească lumea, impu**nându-**le celorlalţi oameni morala mântuirii lor. Ca urmare, clunisienii elaborează un model de cavaler creştin a cărui influenţă avea să fie considerabilă de-a lungul întregului Ev Mediu clasic (secolele al XI-lea şi al XIII-lea).

Modelul cavalerului creştin

Elementele fundamentale ale acestui model au fost elaborate foarte devreme de către Odón, cel de-al doilea abate al mănăstirii, care provenea din**tr-**o familie aristocratică din Berry şi care fusese iniţiat – la curtea ducelui de Aquitania – în mânuirea armelor şi în valorile războinice. Convertit la viaţa canonică şi apoi la cea monahală, Odón era cel mai potrivit pentru a schiţa primul portret al cavalerului creştin, prin biografia contelui Geraud d'Aurillac. Poţi fi în acelaşi timp şi sfânt, şi puternic? în Viaţa Sfântului Geraud, Odón ajunge să dea un

răspuns afirmativ, precizând în ce condiţii este posibil acest lucru. Astfel, biografia lui Geraud se prezintă – cumva **într-**o manieră carolingiană – ca o „oglindă" oferită „ordinului celor care luptă" şi cărora Odón le defineşte îndatoririle. Geraud este un model de

supunere faţă de legile umane, dar mai ales faţă de cele creştine. Din zori şi până-n seară, învăţăturile Scripturii îi guvernează gesturile vieţii cotidiene. De n-ar fi veşmântul pe care-l poartă, ar trece drept călugăr. Este cast, sobru, extrem de înţelegător şi accesibil tuturor – atât săracilor pe care îi întreţine, cât şi suferinzilor pe care îi alină sau robilor pe care îi eliberează. Înainte de toate însă, Geraud este un pacifist. Acest model al ordinului războinicilor nu participă la conflicte decât în cazuri extreme, atunci când toate mijloacele paşnice au fost epuizate; ba mai mult, nu se bate decât cu sabia întoarsă, pentru a evita vărsarea de sânge. În război, intervenţia divină în favoarea sa devine o armă cum nu se poate mai tăioasă şi mai înfricoşătoare. Prin acest portret, Odón dă o definiţie precisă a reprezentantului puterii laice (senior sau prinţ) şi a condiţiilor de exercitare a puterii sale, strict în slujba Bisericii, al cărei braţ înarmat este. Inspirân**du-**se din învăţăturile despre Iov ale lui Grigore cel Mare, Odón exclamă:

O, tu, om care, deşi superior altora, le eşti egal prin fire, amint**este-**ţi ce îi datorezi lui Dumnezeu. Nu trebuie să te îngrijeşti atâta de ceea ce poţi, cât de ceea ce trebuie să faci. Ţi-a fost dat să porţi sabia nu pentru a ucide, ci pentru a ameninţa. Trebuie să i-o înapoiezi lui Hristos nepătată, căci El împarte puterea pentru a fi ameninţaţi cei care îi asupresc pe săraci şi pe care autoritatea sfintei Biserici nu ajunge să-i înfrâneze. Dumnezeu a grăit aşa către Iov: „Va voi bivolul sălbatic să se bage la tine slugă (…)? Poţi tu să-l legi cu funia de gât şi să tragă grapa după tine, peste arătură?" (Iov, XXXIX, 9). Iată ce trebuie să înţelegem: după Mine, puternicul să se plece şi să sfarme, ca pe bulgării de pământ, pe asupritorii celor sărmani.

Trei generaţii mai târziu în cadrul abaţiei, Odilon şi „echipa" sa de hagiografi şi istoriografi vor integra acest ideal al războinicului creştin **într-**o reflecţie de ansamblu asupra guvernării oamenilor în cadrul societăţii creştine. Combinând cu abilitate mariologia şi hristologia, aceşti teoreticieni monastici ai puterii definesc două tipuri de exemplaritate în slujirea crucii: călugărul neprihănit şi principele creştin. Paradigma celui dintâi este exemplificată prin figura lui

Maâeul, cel de-al patrulea abate al mănăstirii Cluny. Acesta a devenit celebru prin capturarea sa de către sarazinii din La Garde-Freinet, în 972 – capturare ce le-a fost fatală deoarece, ca represalii, o trupă de războinici creştini condusă de contele de Provence, Guillaume Eliberatorul, i-a alungat din bârlogul lor.

Biografii Sfântului Maioul profită din plin de acest episod. Unul dintre ei, Syrus, dezvoltă tema „martiriului" lui Maioul **într-**un mod neaşteptat. La începutul gestei sfântului clunisian, autorul relatează martiriul – petrecut la o dată nedeterminată – al lui Porcaire şi a cinci sute de călugări din Lerins. Abatele lerinez se îndreaptă spre moarte purtând ridicat „stindardul crucii", asimilat aici explicit sacrificiului călugărului; în spatele sarazinilor care-i atacă pe monahii din Lerins se ascund două alegorii ale poetului creştin Prudenţiu: Luxura (sarazinii) şi Castitatea (călugării), aceasta din urmă sfârşind prin a ieşi victorioasă, graţie lui Maâeul. Câţiva ani mai târziu, Odilon reia, în propria-i variantă a Vieţii sfântului Maioul, o temă de asemenea purtătoare a spiritului de „cruciadă". Povestirea, plasată ca un apendice al proslăvirii spirituale a sfântului, apare ca un mic exemplum a cărui „morală" e bine să fie reţinută (acesta este, de altfel, şi scopul relatării). La începutul secolului al X-lea, regiunea Provence a

fost invadată de lupi. Cel care va elibera ţinutul de această năpastă este chiar tatăl lui Maioul, Fouquier de Valensoles. În chip de „morală", Odilon apelează la un joc al corespondenţelor: tatăl, Fouquier, îl anunţă pe fiu, Maioul, iar lupii vestesc o năpastă încă şi mai de temut, cea a sarazinilor. Maioul, capturat şi apoi eliberat, este un nou Hristos, iar sarazinii sunt noii iudei; capturarea sfântului atrage după sine prăbuşirea sarazinilor, tot aşa cum moartea lui Hristos a însemnat prăbuşirea evreilor – **într-**un caz prin sabia contelui Guillaume Eliberatorul, în celălalt prin săbiile împăraţilor Titus şi Vespasian. Aceasta este preistoria imediată a spiritului cruciat, cu o jumătate de secol înainte ca un papă clunisian, Urban al II-lea, să îndemne cavalerii creştini să purceadă spre estul îndepărtat pentru a elibera ţara Mântuitorului.

În primul rând al miliţiei creştine se găseşte împăratul – în vremea lui Odilon: Otto cel Mare sau, şi mai reprezentativ, Henric al II-lea, pe care călugării de la Cluny îl considerau un bun prieten. Henric al II-lea a fost încoronat împărat de către papa Benedict al VIII-lea, în februarie 1014. Către sfârşitul primei părţi a Istoriilor sale, Glaber (un clunisian care a scris prin anii '40 ai secolului al XI-lea) relatează această ceremonie. El este interesat mai ales de simbolistica însemnului înmânat împăratului de către de papă. Benedict al VIII-lea a pus să se făurească un măr din aur, înconjurat de nişte geme care îl împart în patru şi continuat în partea de deasupra cu o cruce. Glaber precizează că acest simbol răspunde unui „model intelectual".

şi că se cuvine a fi bine înţeleasă învăţătura pe care el o conţine: Imperiul trebuie să fie „împodobit cu modelul multiplelor virtuţi"; împăratul „nu trebuie să comande sau să lupte în lume altfel decât arătân**du-**se demn de a fi protejat de stindardul dătător de viaţă al Crucii". Henric al II-lea îşi însuşeşte perfect lecţia ţinută de pontif; astfel, încă din ziua încoronării, el ştie „după ce model să-şi organizeze monarhia". Ba chiar învăţătura primită este atât de puternică încât împăratul se grăbeşte să dăruiască acel obiect-simbol călugărilor clunisieni – cei care, „călcând în picioare luxul acestei lumi, urmează plini de ardoare Crucea Mântuitorului". De atunci, cu ocazia sărbătorilor importante din calendarul clunisian (Crăciunul, întâmpinarea Domnului, Duminica Floriilor, înălţarea şi Adormirea Maicii Domnului), „mărul imperial" este purtat în mijlocul unei

procesiuni pentru a se celebra împărăţia lui Hristos şi a Fecioarei. Astfel de povestiri – care vorbesc despre acţiunea providenţială a lui Dumnezeu şi a „oamenilor" Săi în istorie – pun bazele sistemului dominaţiei religioase în secolele al XI-lea şi al XII-lea. Într-un fel, Roma nu face decât să întărească şi să ridice la un alt nivel teocraţia clunisiană şi întreaga creştinătate latină.

Dacă am dispune de o bună tipologie a mişcărilor comunitare creştine (dar nu e totuşi cazul, în ciuda lucrărilor lui Ernst Troeltsch, Max Weber şi Jean Seguy), s-ar putea observa foarte uşor că mănăstirea Cluny din secolele al X-lea, al XI-lea şi al XII-lea reprezintă paradigma mănăstirilor benedictine medievale. Să ne oprim asupra acestui aspect pentru a încheia.

Întemeiată în nişte condiţii oarecum speciale de libertate temporală şi spirituală, mănăstirea Cluny a constituit curând, deşi în gamă minoră, simbolul independenţei şi al primatului ecleziastic apărate de către papalitatea de la Roma. Mănăstirea este un spaţiu liber care nu ascultă decât de Dumnezeu şi de reprezentantul Lui pe pământ, papa; ea este un azil al păcii şi al reconcilierii, o „casă a pietăţii", cum o numeşte papa Ioan al XIX-lea în privilegiul pe care i-l acordă în 1024. Astfel definită, mănăstirea este modelul la scară redusă al unei creştinătăţii ideale deja orientate către lumea de dincolo – călugării clunisieni, aflaţi sub patronajul Sfântului Petru, fiind cei care deţin într-un fel cheia acestei lumi. Odilon este creatorul Zilei Morţilor (2 noiembrie), ceremonie care, datorită legăturilor cu papalitatea, devine foarte repede o sărbătoare importantă în întreaga

arie a creştinătăţii latine. Călugării ajung astfel să administreze eternitatea. Cultul morţilor instituie teocraţia clunisiană. Viu sau mort, în Europa creştină nimeni nu scapă sistemului de dominaţie al reprezentanţilor vieţii spirituale.

Dominique Iogna-Prat

Referinţe bibliografice

Constable G., Cluniac Studies, Variorum Reprints, Londra, 1980. Cowdrey H.E., The Cluniacs and the Gregorian Reform, Oxford University

Press, Oxford, 1970. Iogna-Prat D., Agni immaculaţi: recherches sur les sources hagiographiques relatives a saint Maioul de Cluny, 954

– 994, Cerf, Paris, 1988. Iogna-Prat D., Picard J.-C., Religion et culture autour de lAn mii: royaume capetien et Lotharingie, Picard, Paris, 1990. Pacaut M., L'Ordre de Cluny, 909 – 1789, Fayard, Paris, 1986. Wollasch J., Monchtum des Mittelalters zwischen Kirsche und Welt, Fink.

München, 1973.

Glosar

Abate laic = reprezentantul laic al onoarei unei mănăstiri; în perioada carolingiană, când mănăstirile se aflau adeseori în stăpânirea suveranului, funcţia abaţială recompensa credinţa unui supus.

Imunitate = „instituţia care închide un teritoriu (adesea un aşezământ bisericesc) pentru funcţionarii regali. Beneficiarii îndeplinesc aici funcţii conferite în mod normal reprezentanţilor autorităţii publice, mai ales injustiţie (dar numai în anumite condiţii)" (Pierre Bonnassie).

Liturghie mozarabă = liturghia creştinilor din Peninsula Iberică după cucerirea arabă de la începutul secolului al VIII-lea.

Seniorie banală = seniorie întemeiată nu pe stăpânirea pământului, ci pe capacitatea de a comanda (ban); sediul ei este de obicei o fortăreaţă (sau castrum), de unde şi sintagma „sistem castrai".

Casele princiare nu au avut niciodată limite: Gotha

Arhiducele Otto, moştenitor al casei de Habsburg, nu ratează nicio ocazie să amintească imperioasa necesitate de a reface, pe baze noi, unitatea Europei, care „există de mult în cuget şi în simţiri"; în momentul în care Václav Havel este ales preşedinte al republicii de către poporul cehoslovac abia eliberat de sub opresiunea unui regim totalitar, el îl desemnează ca şef de cabinet, în vara lui 1990, pe prinţul Schwarzenberg, pe care-l aduce de la Viena la Praga; iar când, la sfârşitul aceluiaşi an, un cerc parizian încearcă să atragă atenţia asupra cauzei europene, el apelează la o anume prinţesă Radziwiłł pentru a vorbi despre lungul drum al Europei către unitate. Ceea ce arhiducele, prinţul şi prinţesa au în comun este apartenenţa la unul dintre cele trei cercuri de influenţă din Gotha: arhiducele face parte din primul cerc, prinţul din cel de-al doilea, prinţesa din cel de-al treilea.

Pentru acel public restrâns încă interesat de genealogia familiilor supravieţuitoare ale înaltei nobilimi europene, Gotha este un nume familiar: după cum bine ştim, el este numele unui almanah devenit, de-a lungul anilor, o adevărată instituţie, al cărui şir de apariţii

reprezintă o pagină de istorie şi a cărui alcătuire este în sine semnificativă. Oraşul Gotha din Thuringia – cunoscut mai târziu prin „Programul" său social-democrat – fusese una dintre capitalele numeroaselor principate ale Germaniei, încă dezbinată, din secolul al XVIII-lea. Prinţii aparţineau casei de Saxonia, ale cărei reţele de alianţe aveau să cuprindă în curând majoritatea familiilor regale de pe continent. Acolo a apărut celebrul anuar.

La prima sa apariţie, în 1764, almanahul era redactat doar în limba franceză – aşa cum, câteva secole mai devreme, ar fi fost conceput în latină – pentru că limba diplomatică vorbită la majoritatea

curţilor europene ale secolului al XVIII-lea era franceza; apoi, a fost editat şi în germană, ba chiar şi în italiană, în 1780, la Veneţia, ultima dintre republicile nobiliare europene. La început, el conţinea genealogiile caselor suverane, precum şi lista împăraţilor Sfântului Imperiu Roman de Neam Germanic. Dar, după distrugerile provocate de armatele lui Napoleon asupra dinastiilor europene, a mai fost nevoie de includerea unui al doilea cerc, acela al caselor princiare germane aşa-zis „mediatizate", adică deposedate de puterea suverană, însă păstrând din suveranitate un drept de egalitate prin naştere – şi deci, de alianţă – cu casele princiare încă suverane. În secolul al XIX-lea, redactorii almanahului, vrând să alcătuiască o ediţie de referinţă care să cuprindă înalta nobilime europeană, au adăugat un al treilea cerc, consacrat caselor princiare sau ducale ale principalelor state din Europa. Această primă parte genealogică avea să fie urmată, începând cu secolul al XIX-lea, de un anuar diplomatic considerat a fi o prelungire logică a primei părţi, **într-**atât erau de înrudite activitatea diplomatică şi caracterul cosmopolit al reţelei de alianţe princiare. Mai adăugăm faptul că almanahul Gotha, care rezistase tulburărilor revoluţionare şi războiului dintre 1914 şi 1918, nu va mai supravieţui celui de la doilea război mondial şi prăbuşirii Europei de altă dată sub opresiunea regimurilor totalitare: oprirea publicării sale în 1942 avea să devină irevocabilă în 1945, atunci când ruşii vor distruge arhivele şi tipografia.

Or, conţinutul şi difuzarea europeană a ilustrului almanah păreau să presupună apartenenţa unor familii ce figurau în anuarul său genealogic la o anumită comunitate culturală – căreia ar trebui să-i

analizăm principalele caracteristici, dacă vrem să înţelegem predispoziţia aproape tuturor familiilor din Gotha de a se simţi europene. Dar decât să încercăm o astfel de analiză prin**tr-**un demers abstract, în mod inevitabil arbitrar, dată fiind imposibilitatea unui studiu exhaustiv al tuturor cazurilor în parte, am putea alege un exemplu pe care să**-**l considerăm tipic pentru o situaţie şi o tradiţie date, precum şi pentru o vocaţie manifestă. Rămâne ca cititorul să decidă dacă setul de mărci din jurul unui astfel de caz îi apare ca fiind suficient de exemplar şi destul de convingător pentru a ilustra ideea unei vocaţii europene, înrădăcinată în tradiţia liniilor dinastice care nu încetează să se întrepătrundă în paginile almanahului Gotha.

În ceea ce priveşte alegerea unui caz tipic, nu încape nicio îndoială că cel al lui Karl von Schwarzenberg se impune atenţiei

noastre mai mult decât oricare altul, prin profunzimea şi diversitatea sa simbolică, oferind o reţea de semnificaţii înscrise în profunzimile unui trecut istoric. Atunci când, în iulie 1990, Václav Havel, care se aliase cu prinţul în clandestinitate, îl numeşte cancelar responsabil al cabinetului său, ziarele ne**-**au oferit oportunitatea de a face cunoştinţă cu un om de**-**abia ieşit din umbră. Astfel, am aflat că se născuse la Praga, în 1937, şi că avusese, în copilărie, o situaţie precară: familia sa pierduse bunurile posedate în Boemia, confiscate de naziști pentru că nu a acceptat, în ciuda presiunilor, colaborarea, fusese izgonită din Cehoslovacia de ocupaţia rusă şi trebuise să se resemneze să trăiască în exil.

Exilat în Austria, el a fost adoptat de capul familiei care**-**l găzduia, căpătând dreptul de moştenitor al acestuia: a devenit astfel proprietarul palatului Schwarzenberg din Viena şi al pădurilor din jur, pe care le**-**a administrat el însuşi, transformând palatul în hotel şi deprinzând arta de a exploata în mod eficient suprafeţele împădurite aferente; ca atare, se putea prezenta ziariştilor drept „proprietar de hotel şi silvicultor”.

Dar Schwarzenberg ştia totodată să servească, acolo unde se afla, interesele ţării sale de origine şi, prin urmare, pe cele ale ţărilor din est, aflate sub opresiunea regimurilor totalitare.

Astfel, ca urmare a luptei sale pentru libertate şi respectarea drepturilor omului, prinţul a ajuns la preşedinţia Federaţiei

internaţionale însărcinate cu aplicarea Acordului de la Helsinki: în această calitate, el a primit, alături de Lech Wałęsa, la Strasbourg, premiul Consiliului Europei.

Cosmopolit şi poliglot, vorbind limba cehă la fel de bine ca germana încă din copilărie, locuind, pe rând, în capitală şi la ţară, folosi**ndu-**şi numele şi poziţia pentru a da coerenţă acţiunii sale politice, considerâ**ndu-**se, după propria mărturisire, „patriot în mai multe ţări" şi simţi**ndu-**se acasă „atât la Praga, cât şi la Viena", fiind mereu alături de cel care l**-**a ales, Schwarzenberg ţine să sublinieze, în interviurile pe care le acordă, vocaţia europeană a ţării sale şi dorinţa de a face totul pentru a pregăti integrarea Cehiei şi Slovaciei, împreună cu alte state din Europa Centrală, **într-**o confederaţie europeană lărgită care să includă şi ţările numite, înainte de căderea Cortinei de Fier, „estice". Pentru a folosi propriile**-**i cuvinte, misiunea sa este aceea de fi util ţării sale şi preşedintelui Havel „conform tradiţiei familiei mele". Răspunzâ**ndu-**i, Havel justifică alegerea lui

322 AtlTOO. STIMLÎ A% DATE ŞI LOCURI!

3. i<E A.3

ca şef de cabinet prin calităţile de „patriot şi cetăţean al lumii", calificâ**ndu-**l drept european tipic şi văzând în el „un om care ne cunoaşte istoria mai bine decât oricare altul".

Într-adevăr, în acest caz exemplar regăsim specificul reţelei transnaţionale pe care o numim adesea, pe scurt, Gotha. Înţelegem sensul apartenenţei la o familie feudală originară din Franconia, în inima vechiului imperiu, regiune a acestei Germanii care, din cauza diversităţii ţărilor şi a principatelor sale, nu era încă o naţiune, ci „mai degrabă o lume întreagă decât o provincie particulară", după spusele unui cronicar din secolul al XVII**-**lea. Înţelegem grija de a transmite patrimoniul de la un cap de familie la următorul, ca suport şi garanţie a continuităţii familiei în timp. Dubla reşedinţă a şefului familiei, în capitală **–** Viena, în cazul de faţă, cea mai cosmopolită dintre curţile europene din vremea împăraţilor, punct privilegiat de aliere al nobilimii europene **–** şi în spaţiul rural austriac, răspundea recentelor imperative ale vieţii de la curte, suprapuse legăturilor ancestrale cu pământul, din care ia naştere legătura aparte cu lumea satului şi a împrejurimilor sale. Referinţele constante la tradiţia familială şi la istorie, voinţa de a apăra libertăţile fundamentale şi rezistenţa la opresiune conjugate cu tradiţia serviciului în slujba statului formează

un ansamblu coerent, dar implică şi tensiuni, distorsiuni, chiar contradicţii, dacă ar fi să n-o pomenim decât pe cea dintre vechea tradiţie a rezistenţei la mişcarea de întărire a puterii centrale – tinzând spre suveranitatea absolută – şi tradiţia mai recentă a serviciului privilegiat în ierarhia statului şi a naţiunii suverane; am mai putea adăuga referinţele îndepărtate la două principii antagonice ale legitimităţii, cel al alegerii şi cel al eredităţii.

Pe scurt, avem aici toate caracteristicile – dar amplificate, contrastate, aduse până la cel mai înalt grad de intensitate din cauza gravităţii circumstanţelor, a greutăţii mizelor şi a importanţei deciziei istorice pe care trebuie să o ia, în aceşti ani cruciali pentru destinul lor, ţările Europei Centrale şi, odată cu ele, toate naţiunile europene. Or, în acest context – şi cu condiţia să-şi practice propriul aggiornamento –, descendenţii familiilor care îşi recunosc încă apartenenţa reciprocă la reţeaua denumită simbolic Gotha s-au pregătit, poate, de mult, prin cultura lor specifică şi prin memoria colectivă care îi defineşte, să-şi găsească locul în edificarea unei Europe a cărei unitate s-ar sprijini pe baze noi. Aici, noul se împleteşte cu vechiul, dincolo de obstacolul crispării statelor naţionale în revendicarea unei suveranităţi absolute.

CASELE PRINCIARE NU AU AVUT NICIODATĂ LIMITE: GOTHA 323

Îndelungata rezistenţă a descendenţilor familiilor nobiliare la irezistibila tendinţă de centralizare administrativă, la concentrarea puterii, la concepţia absolutistă a suveranităţii, la cultul statului-naţiune, precum şi ataşamentul lor faţă de principiul medieval al reciprocităţii angajamentelor, obligaţiilor şi serviciilor pe întreaga scară ierarhică a puterilor – toate acestea îi predispun să primească favorabil măsurile de limitare a puterii suverane şi de reducere a responsabilităţii statelor naţionale, pe de o parte în folosul unor comunităţi restrânse, iar pe de altă parte în folosul unei comunităţi lărgite la dimensiunile întregului continent. Astfel, aceşti supravieţuitori ai vremurilor trecute pot să se sincronizeze cu exigenţele prezentului, chiar în condiţiile în care – oricât ar părea de paradoxal – apropierea ţărilor europene începe odată cu referinţa comună la modelul democratic. O memorie amplă, ce defineşte educaţia şi exemplele oferite în aceste familii, permite copiilor să afle că, într-un trecut mai mult sau mai puţin îndepărtat, strămoşii lor îşi alegeau suveranul şi îşi votau prerogativele în cadrul dietelor, al

parlamentelor şi al altor „stări" (Stânde), **într-**un cadru general de referinţă pe care l**-**am putea numi „democraţie nobiliară" şi care, prin**tr-**o reflecţie asupra învăţămintelor istoriei şi o preocupare pentru universalitate inspirate de originile creştine, **s-**ar putea deschide mai larg pentru aspiraţiile popoarelor.

Astfel este concepută vocaţia paneuropeană din Gotha. Copiii acestor familii sunt europeni prin tradiţie şi cultură, prin alianţele între o ţară şi alta **–** care din ei nu are sânge străin în vene? **–**, prin lunga tradiţie a călătoriilor formatoare pe continent **–** „marea călătorie" de altă dată **–**, călătorii sprijinite şi de tradiţia ospitalităţii, a recepţiilor şi a petrecerilor, în fine, prin cadrul european în care se desfăşurau marile confruntări, conflictele armate, demersurile diplomatice şi politica alianţelor, însuşită dintotdeauna de strămoşii lor. Totul, mergând până la capul de turc vizibil pe blazonul familiei Schwarzenberg, evocă momentele cruciale ale luptei de veacuri dusă de Europa unită prin creştinism împotriva duşmanilor tradiţionali, fie ei sarazini sau turci; luptă în ale cărei perioade de maxim dramatism **s-**au înregistrat şi cele mai mari progrese în dezvoltarea unei conştiinţe europene. În ideologia acestor luptători care se băteau împotriva cotropitorului musulman, de la Poitiers la Navarino şi de la Granada la Budapesta, libertatea popoarelor europene **–** fie ele francez, grec, spaniol sau ungur **–** era cea mai puternică justificare

a actelor de război, alături de apărarea creştinătăţii. Aşa cum spune un cronicar din secolul al XVII**-**lea, în joc se află „întreaga libertate a Europei". Aceşti oameni, care, de la origini, se autoproclamă liberi, găsesc în lupta pentru libertate cea mai profundă justificare a distincţiei lor: mai degrabă murim decât să ne înjosim prin servitute, într-adevăr, nobilii au considerat dintotdeauna că nobleţea lor se datora capacităţii strămoşilor de a depăşi frica instinctivă de moarte, capacitate în care Hegel stabilea punctul de plecare al distincţiei dintre stăpân şi sclav: libertatea, spune el, se pierde prin frica de moarte. În consecinţă, descendenţii foştilor seniori sunt reticenţi prin cultură la pacifismul necondiţionat şi la acceptarea resemnată a unei situaţii de prea mare dependenţă economică şi financiară **–** şi, prin urmare, politică **–** a Europei de astăzi, în care politica economică devine continuarea războiului cu alte arme.

Întregul cultural în care se înscriu membrii reţelei din Gotha, faptele, gesturile, alianţele, memoria şi scopurile lor, toate constituie un cadru la scara Europei. Dar aceşti ultimi descendenţi ai nobilimii medievale nu vor putea uita faptul că nici creştinismul, care oferise Europei de atunci o anumită unitate, nu a reuşit să facă acest lucru decât oferind un cod moral şi nişte convingeri comune, aşa cum a ştiut şi să impună seniorilor de altă dată codul cavaleresc, un cod al onoarei şi al fidelităţii care i-a unit şi le-a dat putere. La ceasul construirii Europei, ei nu pot să piardă din vedere această lecţie: nu există un adevărat liant fără o bază de valori recunoscută de către toţi şi fără fundamentul unei credinţe larg împărtăşite.

Phillipe d'Harcourt

Referinţe bibliografice

La Roque G.A. (de), Trăite de la noblesse, ed. a II-a, Rouen, 1735. Mazer J., Noblesses et pouvoir dans l'Europe d'Ancien Régime, Hachette.

Paris, 1973. Labatut J.

— R, Les Noblesses européennes, PUF, Paris, 1978.

tt-Evreii au fost primii europeni: diaspora

De-a lungul secolelor – nu le vom evoca aici decât pe ultimele cinci – evreii au fost în acelaşi timp victimele şi protagoniştii civilizaţiei şi istoriei europene. Ei au trecut foarte rar cu inima împăcată îngustele frontiere geografice şi mentale ale ţărilor în care trăiau; dar, în cursul peregrinărilor forţate, evreii au dezvoltat un viguros spirit cosmopolit, ce avea să anunţe „europenismul".

Expulzarea din Spania în 1492, Iluminismul, apoi emanciparea totală, iată mari etape din**tr-**o istorie ale cărei cauze şi consecinţe n-ar fi uşor de judecat; am putea totuşi rememora câteva aspecte.

Anul 1492 este un moment de răscruce nu doar datorită deschiderii, de către Cristofor Columb, a căii spre America. În ianuarie 1492, Spania şi-a desăvârşit unificarea politică; trei luni mai târziu, în somptuosul palat de Alhambra, regele Ferdinand şi soţia sa, regina Isabela, au făcut cunoscută, în mod oficial, dorinţa lor de a expulza din ţară toţi evreii. Istoricii au încercat, nu fără efort, să evalueze cumva această emigrare forţată: mişcarea a afectat între două sute şi trei sute de mii de persoane care **s-**au îndreptat spre toate porturile Mediteranei, în Italia, în Franţa, în Africa, în Turcia, eventual cu un ocol prin Portugalia (care i-a expulzat trei ani mai târziu). Se estimează că

cei plecaţi reprezentau 20% din populaţia spaniolă. În orice caz, acest amplu exod a condus la o sărăcire brutală a ţărilor iberice, având repercusiuni importante şi de lungă durată pentru întreaga Europă.

Un cronicar al timpului, Bernaldez, înalt prelat al Inchiziţiei, ne-a lăsat o istorisire a evenimentelor:

În câteva luni, evreii vândură tot ce se putea; schimbau o casă pe-un măgar, o vie pentru o bucată de pânză sau de ţesătură. Înainte de a pleca, s-au înţeles asupra căsătoriei tuturor copiilor de peste doisprezece ani, astfel încât au dat fiecărei fete un soţ. Apoi, încredinţându-se

speranţelor deşarte ale propriei orbiri, se aşternură drumului şi părăsiră ţara natală: cu mic, cu mare, tineri sau bătrâni, pe jos sau călare, pe măgar sau în trăsură. Au întâlnit pe drum o groază de peripeţii: unii cădeau, alţii se ridicau, unii mureau, alţii se năşteau, iar alţii se îmbolnăveau. N-a fost nici măcar un singur creştin căruia să-i fi fost milă; toţi îi îndemnau să se boteze, unii primeau, dar foarte rar, căci rabinii îi încurajau punând fetele şi băieţii să cânte în sunetul tamburinelor şi al fluierelor pentru a îmbărbăta poporul. Astfel plecară din Castilia.

Acest exod, consecinţa unei crude constrângeri şi nu a unei vocaţii cosmopolite, ar putea să pară astăzi, în lumina istoriei, un caz cu adâncă semnificaţie simbolică de depăşire a frontierelor – un prim semn al unităţii europene ce avea să se concretizeze cinci sute de ani mai târziu, într-o formă mai elaborată. De fapt, migraţia din 1492 nu a marcat numai începutul unei lente mişcări spre est a populaţiei evreieşti, ci a creat şi o reţea de fire invizibile între micile şi marile porturi din bazinul mediteranean. Exilaţii au păstrat strânse legături între ei, care în curând aveau să faciliteze dezvoltarea relaţiilor comerciale de la o ţară la alta.

Au urmat alte valuri migratorii, de o mai mică amploare, antrenând într-un destin plin de neprevăzut bărbaţi, femei şi copii cu o identitate culturală mai puţin definită. În cursul secolului al XVI-lea, mulţi marani sau „noi creştini" (evrei creştinaţi cu forţa, dar care păstrau o legătură secretă cu tradiţia ebraică) au abandonat, mai mult sau mai puţin clandestin, Peninsula Iberică; fugind de persecuţii şi de arderea pe rug, ei s-au adăpostit în cele mai îndepărtate ţări din Europa. Chiar atunci când era consolidată în generaţii succesive,

trecerea lor, mai mult sau mai puţin sinceră, la creştinism nu era suficientă pentru a-i proteja de ideologia sângelui pur, limpeza de sangre, care domnea în lumea spaniolă.

Din aceste violenţe împotriva evreilor din Spania – convertire forţată a unora, expulzare brutală a altora – avea să se nască o nouă categorie de oameni, a căror identitate a fost profund marcată de suferinţă. Constrânşi să practice un creştinism de faţadă, dar evrei în adâncul sufletului, maranii trăiau în frică, închişi în microcosmosul familial şi rupţi de lume; pentru a se apăra şi a supravieţui, indivizi şi familii întregi nu puteau să ducă decât o viaţă în subterană.

Marea experienţă marană – atât de dificil de definit – prezintă o caracteristică esenţială: destinului colectiv i s-au substituit nenumărate

destine individuale sau familiale. Respinşi atât de evrei, cât şi de creştini, aceşti dezrădăcinaţi au depăşit cadrul îngust al graniţelor naţionale, mergând până la a le sparge pe cele ideologice: inconştient, fără îndoială, ei au trăit în Europa acelor vremuri ca cetăţeni ai lumii, fără speranţă şi fără sprijin.

O altă consecinţă a expulzării evreilor din Spania a fost renunţarea pentru totdeauna la iluzia – zdruncinată de fapt cu câteva decenii înainte – unei posibile păci sociale între evreii, creştinii şi musulmanii din Peninsula Iberică. Departe de a-i afecta doar pe evrei, evenimentul a modificat, în profunzime şi pentru multă vreme, atmosfera culturală şi intelectuală din Europa. De-a lungul secolelor, evreii şi maranii (când în armonie, când în opoziţie dialectică) au fost puternicii catalizatori ai unor numeroase procese culturale.

Amsterdamul secolului al XVII-lea, supranumit pe bună dreptate Ierusalimul olandez, a fost în această privinţă locul celor mai aprige dispute şi cel mai important creuzet ideologic. Într-un interval decisiv de câteva decenii, oraşul a cunoscut o activitate culturală intensă, aproape explozivă: mărturie stau numeroasele opere scrise atunci de evreii ortodocşi şi heterodocşi, diferiţi atât prin origine, cât şi prin limbă. În prima linie a acestor dispute, cărora le datorăm consideraţii filosofice inedite şi adesea socotite scandaloase (oscilând între un medievism remanent şi modernitatea ce bătea deja la uşă), găsim oameni a căror gândire s-a construit mai degrabă pe experienţe existenţiale dure decât pe cărţi şi studii: cei salvaţi de la arderea pe

rug, creştini agnostici, evrei îndepărtaţi de iudaism, oameni care şi-au transformat păţaniile în sisteme de gândire deschise, puternic marcate de scepticism şi deci potenţial subversive.

Cel mai celebru dintre aceştia este cu siguranţă Baruch Spinoza (1632 – 1677), în opera căruia putem vedea atât sinteza clasică a întregului iudaism maran, cât şi punctul de plecare metaforic al unei noi mentalităţi adoptate de aici înainte de numeroşi evrei şi destinate afirmării clare în rândul intelectualilor europeni ai secolelor următoare, în Tractatus theologico-politicus, aceste două aspecte sunt de nedisociat: pe de o parte, filosoful pune în evidenţă fundamentele monoteismului revelat (**sprijinindu-**şi totuşi observaţiile şi critica legate de textele sacre pe lucrările unor Ibn Ezra, Rachi sau Maimonide, aşa cum bine a remarcat Leon Poliakov); pe de altă parte, îşi însuşeşte exigenţele unei noi şi arogante modernităţi…”…”

DATE ŞI LOCURI

Ltă

Î Din acest motiv, putem să-l considerăm pe Spinoza ca fiind ultimul dintre evreii medievali, dar şi primul intelectual care şi-a depăşit limitele originilor pentru a se exprima ca evreu european; extraordinara sa libertate de gândire a intrat în conflict cu exigenţele comunităţii din Amsterdam, care, prin preocuparea de a împiedica orice pornire centrifugă şi potenţial subversivă, încerca să menţină noua şi încă precara identitate evreiască – atât de laborios definită după paranteza marană.

Simplificând foarte mult, iată cum intelectualii evrei, care până atunci se dedicau studiului Torei şi deveneau rabini, descoperă, începând cu Spinoza, o nouă modalitate de a-şi exprima inteligenţa şi gândirea; nesiguri şi **într-**o manieră, fără îndoială, contradictorie, ei încearcă să-şi deschidă noi drumuri în societatea europeană.

Dacă trecerea din secolul al XV-lea în secolul al XVI-lea **s-**a dovedit a fi traumatizantă pentru lumea sefardă (numită astfel după numele evreiesc al Spaniei), nu putem spune că aşchenazii, o altă ramură a iudaismului european, au cunoscut o soartă mai bună. În cursul primilor ani ai secolului al XV-lea, expulzările din Germania **s-**au intensificat; chestiunea evreiască **s-**a agravat şi mai mult în timpul Reformei, căci Luther, nereuşind să convertească evreii, pe care a vrut la început să-i asocieze proiectului său reformator, i-a atacat cu ferocitate.

Luptele care au divizat atunci lumea creştină au provocat în Europa Centrală puternice turbulenţe politice şi religioase. De unde şi ampla migraţie din secolul al XVI-lea, care a antrenat spre est şi spre Polonia o mulţime de evrei în căutare de ţări ospitaliere. În această ţară, se estimează că populaţia evreiască a crescut de la 30.000 de persoane în 1500 (dintr-o populaţie totală de 5 milioane) la 100.000 – 150.000 în 1575 (dintr-o populaţie totală de 7 milioane). Regele şi nobilii polonezi, proprietari de întinse terenuri subexploatate, au favorizat venirea lor şi le-au acordat protecţie, deoarece evreii aduceau cu ei resurse şi capitaluri.

În Imperiul Otoman, populaţia evreiască se concentra mai ales în oraşe: la Salonic, la Istanbul, la Safed, trăiau mii şi mii de evrei, împărţiţi în grupuri mai mari sau mai mici, fiecare cu propria-i sinagogă.

Cu totul altfel s-au petrecut lucrurile pentru comunităţile evreieşti din Polonia: dispersate în sate, în colectivităţi mici, de câteva sute de persoane, ele au format o reţea difuză care avea să favorizeze, în! EVREII AU FOST PRIMII EUROPENI: DIASPORA 329

secolul următor, o intensă creştere demografică. Aici a luat naştere clasa mijlocie formată din negustori, intermediară între ţărani şi nobilimea ce reprezenta statul; aducând cu ei practicile şi obiceiurile din Apus, aceşti evrei foloseau între ei limba idiş, adică un amestec de germană şi ebraică, pe care o vorbiseră în Germania.

Astfel de migraţii au favorizat naşterea unor insule lingvistice foarte marcate: în porturile Mediteranei, ca şi în nenumărate oraşe din interior, se folosea ebraica, dar şi portugheza, spaniola şi ladino sau iudeo-spaniola; în multe dintre oraşele din nord domina idişul. Singură Italia a fost afectată doar marginal de acest proces de germanizare şi hispanizare – proces al cărui agent inconştient a fost, în întreaga Europă, poporul evreu.

Şi totuşi, Veneţia a inaugurat, în 1516, era ghetourilor; de aiciînainte s-a propagat o politică a închiderii progresive a evreilor în zone supravegheate, politică favorizată de papă, concepută pentru a oprima şi a umili o populaţie care reprezenta în ochii lui un viu anacronism. Ghetourile apar cam prin toate marile oraşe italiene: de la Urbino la Ancona, de la Roma la Mantova. De fapt, în întreaga Europă, viaţa evreilor a suferit, în secolul al XVI-lea, transformări profunde.

Chiar atunci când segregarea oficială se agrava, în

microcosmosul compozit şi multicolor al ghetourilor (care se bucura, atât la Veneţia, cât şi la Liov, de o largă autonomie în comparaţie cu lumea din jur) se dezvolta o vie dezbatere culturală, hrănită nu doar de tradiţia ebraică, dar şi de jignirile cotidiene; încetul cu încetul a apărut o nouă mentalitate, deschisă relaţiilor internaţionale şi puternic antidogmatică, fiind pregătită de secole întregi de dezbateri talmudice.

Un caz interesant este cel al evreilor de curte (Hofjuden), puţini la număr, dar foarte influenţi între secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea: puterea şi ascendentul lor se explică **într-**o mare măsură prin stăpânirea relaţiilor internaţionale şi prin sprijinul pe care îl căpătau de la comunităţile evreieşti în schimbul protecţiei. Nedispunând de mijloace practice de acţiune politică, ei **s-**au apropiat de puterea princiară, dobândind astfel autoritate, dar suscitând în acelaşi timp o ură violentă.

În secolul al XVIII-lea, chiar marginalizate, comunităţile evreieşti împărtăşeau tensiunile, dezbaterile şi experienţele societăţilor în mijlocul cărora trăiau, dar toate **într-**un grad superior de complexitate. Căci dacă populaţiile europene se puteau mulţumi cu ideea

— H «i egalităţii revendicate de Iluminism, evreii aveau exigenţe mai mari, dacă nu raţional, atunci măcar din instinct. împinşi de necesitatea de a apăra o identitate ameninţată, ei au devansat chiar epoca noastră, reclamând, împotriva egalitarismului nivelator al secolului lor, egalitatea în diversitate – noţiune acceptată astăzi pe scară largă, dar prost înţeleasă şi aplicată în acea vreme.

La cumpăna dintre secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, ca urmare a Revoluţiei franceze şi mai apoi a politicii napoleoniene, chestiunea evreiască devenea din ce în ce mai acută, pe măsură ce emanciparea politică şi socială, la care mulţi visaseră în epocile întunecate, producea, de fapt, un teribil şoc: sistemul politic care se instala aducea cu sine nenumărate ameninţări, nu atât pentru evrei ca indivizi, cât pentru identitatea evreiască în sine, ameninţată să dispară.

În timpul secolului al XIX-lea, identitatea evreiască deja puternic perturbată a cunoscut şi alte confruntări: la porţile ghetourilor exista o lume în plină transformare, o lume cu care aceasta trebuia să ţină pasul, dar care aducea cu sine noi probleme. Revoluţia şi monarhiile

constituționale îi transformaseră pe evrei în cetățeni, însă ele au contribuit în egală măsură la distrugerea vechilor ierarhii comunitare evreiești. Deși destul de opresive pentru indivizi, aceste structuri erau primitoare în vremuri de persecuție. Egalitatea se dovedea posibilă, integrarea în restul corpului social părea rezonabilă și dezirabilă; în schimb, evreii nu mai formau un corp autonom, separat, și nu mai puteau trăi conform propriilor precepte; tensiunile vieții în societate, care odinioară se descărcau asupra întregului grup, izbeau acum indivizi mai fragili și câteodată mai slab pregătiți pentru a rezista presiunilor dezintegratoare ale noii societăți, capabilă să-l înțeleagă pe evreu, dar nu și identitatea sa seculară.

Separați de profunde diferențe ideologice, împrăștiați în numeroase țări din Europa, obișnuiți, printr-o tradiție străveche, să judece pe cont propriu, privați de orice structură decizională colectivă, evreii au fost nevoiți încă o dată să rezolve, de azi pe mâine, probleme fără precedent. Pentru mulți dintre ei, emanciparea s-a sfârșit prin asimilare; pentru alții, și ei mulți, reacția de apărare a condus la izolarea radicală și la cea mai rigidă ortodoxie religioasă. Unii au ales totuși o cale de mijloc: aceea a echilibrului delicat între fidelitatea față de specificitatea evreiască și voința de a deveni cetățeni ai lumii, dar în același timp și ai unui anumit stat. Astfel, conflictele de identitate ale numeroșilor evrei europeni, precum și

dezbinările prezise de Spinoza s-au exacerbat în secolul al XIX-lea; aceste trăsături rămân și astăzi specifice spiritului evreiesc.

Dacă este adevărat că intelectualii reprezintă popoarele din care se trag, exprimând cele mai intime particularități ale lor, extraordinara înflorire a intelectualității europene de origine evreiască devine extrem de semnificativă: în gândirea lor zbuciumată se poate sesiza o nouă conștiință „marană", diferită de cea originară, dar încă legată de aceasta prin multe analogii, suficiente pentru a ne permite folosirea cuvântului într-un sens metaforic. Începând cu Spinoza, noii intelectuali și-au asumat dificultatea condiției lor adoptând, la fel ca maranii, un comportament schizoid: iudaismului interior îi corespundea, în exterior, un europenism perfect.

Numeroase exemple atestă acest lucru; cei mai cunoscuți dintre intelectualii și gânditorii evrei ai diasporei europene au fost nevoiți, în mod constant, să depășească barierele (atât psihologice, cât și

geografice) diferitelor naţionalisme: la început, din necesitate; apoi din ce în ce mai mult, din vocaţie şi opţiune personală. Mulţi dintre ei **s-**au angajat hotărât în luptele revoluţionare împotriva sistemelor autoritare şi represive. Schimbân**du-**şi numele, Troţki, Kamenev, Radek şi chiar Parvus nu au făcut decât să**-**şi mascheze identitatea.

În circumstanţele şi situaţiile cele mai diverse, dar tot în domeniul politic, i**-**am mai putea evoca pe Rosa Luxemburg, Clara Zetkin, Emma Goldman, Gustav Landauer sau pe principalii reprezentanţi ai marxismului austriac, printre care Rudolf Hilferling sau Victor Adler: cu toţii sunt intelectuali la care observăm, pe de o parte, dorinţa supranaţionalităţii şi a transgresiunii ce dau sens luptelor de eliberare, pe de altă parte **–** o moştenire culturală niciodată uitată, care renaşte în cele mai neaşteptate momente.

Cei ce resimţeau ca pe o povară originea evreiască, manifestau şi o exacerbată ură de sine: Karl Marx (Karl Loewy) sau Walter Rathenau în lumea politicului, Otto Weininger sau Karl Kraus în domeniul literar.

Reflectând exigenţele şi contradicţiile caracteristice evreilor din Europa, ezitând între emancipare şi aneantizare, alţii au dat viaţă **–** conştient sau nu **–** celor mai secrete şi persistente coşmaruri ale imaginarului evreiesc. Fiind vorba de Kafka, trebuie să ne ferim de orice interpretare reducţionistă; opera sa, care depăşeşte atât zidurile fizice, cât şi pe cele psihice ale ghetoului, menţine o dialectică între originile evreieşti şi aspiraţiile comune întregii omeniri. Acest scriitor.

atât de strâns legat de Praga, reprezintă unul dintre simbolurile secolului XX european. Familia sa, numeroasă, avea să piară în lagărele de concentrare naziste; el a scăpat de această dramă fiindcă a avut norocul să moară înainte ca în Europa să se dezlănţuie nebunia.

La Viena, intelectualii de origine evreiască au jucat un rol capital; dincolo de socialismul austriac, deja pomenit, ar mai trebui menţionaţi Schönberg şi Mahler în muzică, Stefan Zweig şi Joseph Roth, Peter Altenberg şi Arthur Schnitzler în literatură, fără a**-**i uita pe Freud şi grupul său, nici pe Hoffmansthal şi Wittgenstein (care au suferit alte influenţe). În capitala Habsburgilor, conservatorismul politic a mers mână în mână cu experimentarea intelectuală şi artistică cea mai inovatoare; evreilor nu le**-**a fost prea greu, ca minoritate, să se

afirme drept creatori de noi moduri de expresie.

În timpul celui de-al doilea război mondial, numeroşi intelectuali evrei au murit în lagărele de concentrare; doar foarte puţini s-au salvat prin exil sau fugă. Unii au emigrat în Statele Unite, îmbogăţind profund America prin îndelungata lor cultură europeană. În schimb, Europa pe care evreii dispersaţi au îmbogăţit-o atât de mult politic, economic şi cultural – „această lume de ieri", cum o numeşte Stefan Zweig – a dispărut complet. Astăzi, privită din îndepărtata Americă sau din Israel, această Europă din care comunităţile evreieşti au fost aproape exterminate şi în care străvechiul antisemitism nu a dispărut încă şi-a pierdut, poate, gustul pentru a/ceea ce cândva a însemnat sarea pământului.

Riccardo Călimării

Referinţe bibliografice

Calimani R., Histoire du ghetto de Venise, trad.fr., Stock, Paris, 1988. Mechoulan H. (coord.), Les Juifs d'Espagne: histoire d'une diaspora.

1492 – 1992, Liana Levi, Paris, 1992. Biale D., Power and Powerlessness în Jewish History, Schocken Books.

New York, 1986.

„4?

Europa îşi suprapune itinerarele: shtetl

Shtetl, „orăşel" în idiş, desemnează târguşorul evreiesc din Europa orientală şi reprezintă un model sociocultural unic. Termenul este greu de definit, căci aplicat unei populaţii majoritar evreieşti, acelaşi cuvânt putea desemna un târguşor minuscul sau un oraş mic, unul de o mie sau altul de douăzeci de mii de locuitori.

Acest loc nu mai există, genocidul a contribuit la dispariţia sa definitivă. Amintirea l-a transformat **într-**un loc mitic, închis, imuabil, tandru şi minunat. Imaginea ne-a fost transmisă, dar stereotipul e fals: shtetl desemnează un patchwork inextricabil de situaţii dintre cele mai diverse; el nu a încetat să evolueze, să se deschidă curentelor înnoitoare, să le infuzeze la rându-i. Aici, in shtetl, a fost elaborată revendicarea unei identităţi evreieşti pluraliste. Tot aici **s-**a dezvoltat conceptul unei Europe deschise, fără bariere şi frontiere, o Europă în care ideile aveau să circule liber şi în care urmau să fie recunoscute drepturile minorităţilor.

Împărţirea Poloniei în secolul al XVIII-lea a presărat

nenumărate shtetl în mai multe ţări: Rusia, Austria, Prusia. Prin urmare, aceste aşezări au suferit influenţe politice şi sociale extrem de variate.

Totuşi, o limbă comună, idişul, a unit toate shtetl-urile, **trans**formând acest ansamblu contrastant **într-**un yiddishland, locul celei mai mari concentrări a grupului. Principală limbă folosită de evrei (la începutul celui de-al doilea război mondial există peste zece milioane de vorbitori de idiş), ea reflectă procesul de laicizare ce se produce în secolul al XIX-lea şi va fi vehiculul curentelor de gândire ce vor conduce la formarea iudaismului modern. Shtetl va fi punctul de plecare al acestei transformări. Totuşi, modelul a reprezentat multă vreme lumea tradiţională evreiască prin excelenţă. Ytddishkeyt **–** un anumit mod de a fi evreu **–** şi Menschlichkeyt **–** un anumit mod

de a fi om **–** erau valorile care-l structurau, iar separarea voluntară de lumea creştină permitea practicarea propriei religii. În acest spaţiu evreiesc delimitat, legea instituia un timp evreiesc şi regla întreaga existenţă, care se împărţea între trei locuri: casă, adică spaţiul vieţii intime; schul (sinagoga), adică locul de cult, dar şi de studiu şi întâlnire; piaţa, spaţiul negoţului şi al contactelor exterioare. Trăsăturile unui bun evreu erau pioşenia, aplecarea spre studiu şi caritatea, care nu e decât o formă a dreptăţii.

Cu totul alta era realitatea. Segregarea socială, la fel ca segregarea sexuală, ierarhiza aşezările shtetl. Kehila, instanţa conducătoare a rigidelor structuri comunitare, lăsa notabililor întreaga autoritate. Ei decideau, ei impuneau, extorcau, supravegheau, pedepseau. Deşi asigurau asistenţa şi întrajutorarea reciprocă prin intermediul aşa-numitelor nevrot, confrerii, tot ei monopolizau informaţia şi puterea la care săracii, ca şi femeile, nu aveau acces. Chiar şi hasidismul, mişcare pietistă populară, apărută în secolul al XVIII-lea, ce reconsidera problema ierarhiei şi permitea chiar şi celui mai sărac om să participe la răscumpărare, refăcând astfel o lume fraternă **–** la masculin! **–**, avea să se transforme **într-**un despotism religios. Tsaddik, cel drept, călăuzitorul carismatic înjurai căruia se regrupau discipolii, devenea încetul cu încetul un stăpân absolut, fondator al unor dinastii ereditare.

Această viaţă religioasă originală a izolat shteţi-ul în aceeaşi

măsură în care l-au izolat mizeria şi persecuţia. Iată de ce Haskala, mişcarea iluministă evreiască ce luptase, începând cu secolul al XVIII-lea, pentru emanciparea evreilor din Europa occidentală, urma să aibă greutăţi în privinţa pătrunderii în est. Această mişcare s-a împotrivit puternic obscurantismului, atribuit hasidismului, şi chiar modelului shtetl, considerat a fi simbolul şi căminul acestei rămâneri în urmă. Dar mutaţia esenţială s-a produs în urma agravării conflictelor etnice.

Iudeofobia s-a transformat în antisemitism instituţionalizat, aducând cu sine adevărate masacre. Pogromurile au provocat o emigrare masivă. De la sfârşitul secolului al XIX-lea şi în perioada interbelică, trei milioane de evrei au emigrat, nu doar în ţinuturi îndepărtate, ci chiar şi în Europa. Reţeaua de shteţi-un a depăşit frontierele statale, facilitând o intensă circulaţie a ideilor. Nici industrializarea, nici urbanizarea nu i-au putut răpi rolul primordial de placă turnantă. Predicatorilor hasidismului ce mergeau odinioară din târg în târg le-au urmat propagandiştii politici, ei înşişi militanţi născuţi adesea

EUROPA ÎŞI SUPRAPUNE ITINERARELE: SHTETL 335

În shtetl. Cu toate că acesta a caracterizat perioada respectivă din punct de vedere cultural şi politic, religia n-a mai fost principalul său liant. Modernismul a tulburat modelul shtetl, care a devenit ecoul tuturor tendinţelor antagonice din comunitate.

Laicizarea a provocat o profundă criză de identitate ce s-a tradus prin violente conflicte ideologice, printre care se numără şi „războiul limbilor", adică disputa pentru a privilegia idişul, ebraica sau limba statului respectiv. Date fiind opţiunile diferite, de o izbitoare multiplicitate, s-a ajuns la decizii antinomice: retragerea voluntară în ghetouri, respingerea iudaismului, inventarea unor modele particulare. Nici măcar tradiţionaliştii care voiau să păstreze atotputernicia autorităţii religioase şi separarea de lumea exterioară nu au putut scăpa de noile influenţe şi de luptele pe care le-au suscitat acestea. Refugierea în trecut, arhaismul valorizat până şi în înfăţişarea exterioară nu au împiedicat nici rivalităţile între grupurile religioase, nici înfruntările sociale violente în interiorul unei obedienţe comune. Pentru a putea lupta împotriva concurenţei moderniştilor, adepţii ortodoxiei stricte au creat organizaţii şi şcoli şi au încercat să clarifice chestiunea destinului rezervat femeii. Cei care au vrut să scape de lipsa

de orizonturi din shtetl şi să se integreze în societatea deschisă au început să se gândească cum să învingă rezistenţa de care se loveau, însă doar un strat privilegiat a reuşit să se integreze. De aceea, mulţi evrei au căutat soluţia în socialism: numeroşi conducători revoluţionari au fost socialişti. Unii dintre ei şi-au repudiat, în numele universalismului, civilizaţia de origine. Cu toate acestea, societatea antisemită în care doreau să se integreze i-a combătut pe aceşti „evrei neevrei". Cei care au conştientizat specificitatea unei probleme evreieşti măsurate în persecuţiile din ce în ce mai mari, pogromurile ruseşti sau antisemitismul dezvăluit de afacerea Dreyfus, au ajuns la concluzii opuse. Sioniştii au considerat emanciparea ca fiind insuficientă şi au întemeiat propria mişcare de eliberare naţională, cu scop politic şi teritorial. Bund-ul („legătura") a vrut să pună bazele unui socialism care să ţină cont de caracteristicile proletariatului evreu. Exclus din marea industrie, acesta nu avea baza strategică pentru a juca un rol cu adevărat important. În plus, specificul său religios, cultural şi lingvistic îi împiedica integrarea în proletariatul rus, care-i răspundea cu ostilitate şi violenţă. Revendicările sale au asociat lupta de clasă (atât în interiorul, cât şi în exteriorul shtetl-ului) cu lupta unei minorităţi naţionale oprimate…" …

336

DATE ŞI LOCURI.

IU 3

Toate aceste mişcări antagonice au avut o vitalitate extraordinară. Respectul faţă de studiu, fie el sacru sau profan, a determinat crearea multor reţele culturale paralele şi concurente, ce ajungeau până în cel mai neînsemnat shtetl. În acelaşi timp, se dezvoltau o presă şi o literatură în idiş care reflectau sensibilitatea aparte a acestor grupuri şi conflictele din sânul lor. Teatrul, adunând laolaltă folclorul, tradiţia şi o viziune critică, era foarte apreciat de locuitorii din shtetl, oameni de un umor feroce, dar şi de o tandreţe marcată de autocompă-timire. În afara marilor centre, Lotz, Vilnius, Varşovia, Moscova, trupele de teatru s-au înmulţit, înflorind chiar şi în cel mai îndepărtat târguşor. Ele au adăugat propriului repertoriu adaptări ale marilor capodopere ale teatrului european, de la Shakespeare la Dostoievski.

Acelaşi linamism s-a menţinut şi în emigraţie. Landmanshaften, asociaţii ale celor originari din acelaşi loc, au jucat cu siguranţă un rol

de nevrot în asistenţa şi ajutorarea reciprocă. Dar crearea lor a demonstrat dorinţa imigranţilor de a duce cu ei shteţi-ul, aşa cum evreii răspândiţi în toate colţurile lumii şi-au transformat Legea în teritoriul lor ambulant. De la Plazi la parizianul Marais sau la Hester Street din New York, landmanshaft îi reuneşte pe nou-veniţii prin cultul comun al unui spaţiu devenit imaginar. Ei îşi cultivă propria moştenire culturală, construiesc şcoli, diversifică materiile şi cursurile, înfiinţează universităţi populare, găsind un public avid de lectură şi dornic să se informeze. Yiddishland a prins rădăcini în primul rând în Statele Unite datorită imigraţiei puternice. Tot aici s-a dezvoltat un înfloritor teatru în idiş, care oferea o evadare şi nou-veniţilor, izolaţi şi copleşiţi de tristeţe. Fiecare reprezentaţie era o sărbătoare, o regăsire, o reamintire. Temele tradiţionale inspirate de shtetl, personajele sale (schnorer, cerşetorul profesionist, luftmensch – eternul pierde-vară) contribuiau la formarea unui stereotip uneori negativ, dar întotdeauna îmbibat de emoţie şi de nostalgie. Actorii şi regizorii au trecut de la teatru la cinematografie; mai mult de o sută de filme în idiş au fost turnate în perioada interbelică de aceiaşi realizatori şi actori, fie ei din Statele Unite sau din Europa de Est. Trecerea de la idiş la engleză a favorizat apariţia unei noi viziuni, în timp ce dispersarea polilor vieţii evreieşti înlesnea deschiderea ei spre alte culturi şi îi lărgea sfera de influenţă.

Shteţi-ul nu a fost nici acel perfect spaţiu evreiesc, nici acea lume anistorică, pietrificată, orbită de superstiţie despre care s-a vorbit. Cum ar fi arătat un shtetl contemporan dacă modelul ar fi supravieţuit?

EUROPA ÎŞI SUPRAPUNE ITINERARELE: SHTETL

337

Utopia nu a devenit însă niciodată realitate: pogromurile au fost urmate de genocid, asasinatul individual de asasinatul colectiv. Shteţi-ul nu a fost distrus de modernitate: el a dispărut pur şi simplu. Dar imaginea sa a fost suficient de puternică pentru a transforma această lume apusă în mit şi a asigura supravieţuirea moştenirii sale culturale, necontenit îmbogăţită.

Lily Scherr

Referinţe bibliografice

Beller l., La Vie du shtetl, la bourgade juive de Pologne en 80 tableaux.

Scribe, Paris, 1986.

Ertel R., Le Shtetl, la bourgade juive de Pologne, Payot, Paris, 1982. Goldman E., Vision, Images and Dreams, Yiddish film past and present.

Ann Harbour, UMI Research Press, 1979. Howe I., World ofour Fathers, Touchstone, New York, 1976. Neugroschel J. (ed. şi trad.), The Shtetl, Collection of Yiddish tales depicting jewish life in the Shtetl în Eastern Europe, Richard Marek.

New York, 1979.

Traverse E., Les Marxistes et la question juive, La Brèche, 1990. Zborowski M., Herzog E., Life în with People, The Culture of the Shtetl.

Schocken Books, New York, 1952.

a ia. ti

Coloniile visează Europa: metropola

Niciodată n-am iubit atât de mult Europa, niciodată n-am crezut atât în virtuţile ei ca în anii pe care i-am petrecut în Maroc: ani ai copilăriei, ani ai adolescenţei ce au luat sfârşit în acelaşi timp cu protectoratul francez asupra a ceea ce se mai numea încă, exotic şi pompos, Imperiul… Era vorba de o altfel de Europă: acea Europă pe care mi-o imaginam eu, la începutul anilor ’50, un copil evreu marocan care nu apucase încă să ajungă acolo. O Europă parţial imaginară. O Europă construită piesă cu piesă, pornind de la lucruri dintre cele mai diverse, între care lectura îşi avea locul său privilegiat, căci întâlnirile cotidiene cu mari nume ale literaturilor europene îmi păreau mult mai reale decât contactele, cotidiene şi ele, cu nişte europeni în carne şi oase…

E, desigur, primejdios să alergi astăzi după această Europă, să încerci să regăseşti, chiar la Paris fiind, amintirea acestei imagini ciudate. Şi fără îndoială că din această cauză mi-a trebuit mult timp până să-mi reglez conturile cu trecutul. Era mai bine să aştept: să aştept momentul în care, privind în urmă mai atent, dar poate şi mai înseninat, aveam să văd limpede acea perioadă încă înceţoşată. Nu ştiu dacă acum este momentul potrivit, nu ştiu nici măcar dacă acesta va veni vreodată, **într-**atât de înspăimântătoare mi se păreau cele două obstacole de care **s-**ar lovi o astfel de tentativă: acela al iluziei retrospective care, după mai bine de treizeci de ani, îţi conferă lesne o preştiinţă fără greş şi acela al unei complezenţe naturale faţă de sine şi faţă de amintirile din copilărie. Precizez de la bun început: nu

intenţionez să fac aici o analiză sociologică sau istorică, ci să depun o simplă mărturie. Chiar cu riscul naivităţii sau al miopiei.

Voi pleca de la o chestiune de limbaj foarte măruntă, în aparenţă; o chestiune care mă frapase de multă vreme, atunci când, intrigat de

situaţia lingvistică în care mă aflam – caracterizată de un amestec complex de limbi şi de accente care necesitau, spre a fi bine stăpânite, o vigilenţă extremă, căci pentru fiecare categorie de interlocutori trebuia să recurgi la un alt mod de expresie –, am început să privesc cu maximă curiozitate tot ce ar fi putut ţine de folosirea cuvintelor. Curiozitatea mi-a permis chiar să fac câteva mici descoperiri printre diversele nume (mai mult sau mai puţin depreciative) folosite pentru a desemna diversele comunităţi din partea locului, mai precis asupra folosirii anumitor termeni geografici. În primul rând, acela de „europeni".

Acest termen, folosit la plural (ca şi cum **s-**ar fi dorit astfel lărgirea caracterului său de generalitate), era utilizat mai frecvent decât termenul „francez" pentru a desemna una dintre componentele societăţii coloniale: componenta „nonindigenă", aceea pe care localnicii o numeau, prin**tr-**o generalizare de aceeaşi natură (şi graţie unei scurtături istorice care sărea peste cincisprezece secole) roumi. Astfel, cel puţin în vocabularul curent, cel al străzii sau al recreaţiilor de la şcoală, a cărui simplitate aspră nu se încurca în detalii şi se împăca perfect cu această dihotomie, existau două entităţi diferite: pe de o parte „indigenii" (cuvânt cu o conotaţie destul de vizibil peiorativă) şi pe de alta, „europenii". O dihotomie destul de frustă, de vreme ce ignora diviziunile interne ale societăţii indigene (mai precis, specificitatea evreiască sau cea berberă, ambele perceptibile), dar care confirma pe teren, cel puţin în oraşe, existenţa reală a doua tipuri de habitat, mai bine zis a doua aglomeraţii, strict diferenţiate: medina, „oraşul străvechi", născut din moştenirea arabă, pentru cei dintâi; „oraşul european" sau „oraşul nou", creaţie a urbanismului colonial, pentru ceilalţi.

Ce sens putea avea, în acest context, o asemenea uzanţă lingvistică? Această preferinţă pentru folosirea termenilor „europeni" în detrimentul celor „naţionali" ar trebui oare a posteriori interpretată drept o meritorie concesie făcută ecumenismului, universalismului de

tip supranaţional? Ar fi de-a dreptul surprinzător. Căci referinţa naţională – evident, cea franceză – nu putea fi uitată, fiind revendicată regulat şi cu tărie în cele mai diverse împrejurări. Francezii din colonii – cum arată istoria mai mult sau mai puţin recentă – nu erau dintre cei mai puţin irascibili când era vorba despre patriotism şi onoare naţională, mergând chiar până la a le da lecţii metropolitanilor, considerând că aceştia nu dau dovadă de suficientă exigenţă.

340

AJCK. QHT – (*, DATE ŞI LOCURI 3JIIH0. Îi; O

1

La început, această uzanţă reflecta o realitate demografică incontestabilă: caracterul metis al populaţiei indigene, marcată de multiplicitatea originilor naţionale (în special spanioli, greci, maltezi), de numărul mare de naturalizaţi (numiţi, nu fără o urmă de batjocură, neos) şi de procentajul relativ scăzut de francezi veritabili (li se spunea, cu un anume respect, „francezi get-beget"). Pentru toţi aceştia, termenul „european" putea fi folosit ca denominaţie comună. Ca şi cum, prin dialogul pe care îl instituia, situaţia colonială era suficientă pentru a şterge, în tabăra dominanţilor, specificităţile şi rivalităţile, realizând, încă de la primele generaţii, o unitate atât de greu de atins pe continentul european.

Dar unitatea creată de această vocabulă nu era pur şi simplu retorică. Ea corespundea unei stări de fapt: existau câteva caracteristici percepute ca nefăcând trimitere la o particularitate naţională, ci dimpotrivă, ca derivând din**tr-**o comunitate mai largă, a „celor civilizaţi". Folosirea cuvântului „europeni" seamănă cu folosirea cuvântului „alb" în Africa Centrală sau cu cea a termenului „occidental" de astăzi.

Însă observaţiile lingvistice ale copilăriei mele nu se opresc aici. Mai era un lucru care mi se părea interesant: calificativul „europeni" avea un curios dublu-înţeles, el presupunea o antonimie şi, în acelaşi timp, o sinonimie. Atunci când simţeau nevoia să-şi arate originalitatea în raport cu „metropolitanii", aceşti europeni, altminteri atât de mândri de europenitatea lor, se autointitulau „africani", fie căutând să-şi asigure legitimitatea până în pânzele albe, fie prezentân**du-**se drept iniţiatorii unei noi rase. Să ne amintim primele cuvinte ale faimosului Cântec al africanilor: „Suntem noi, africanii, care venim de departe". Exact această trăsătură mi-a permis să bănuiesc, pentru

prima dată, că ar putea exista o contradicţie în termeni şi o anumită ambiguitate legată de destinul acestui grup, aparent simplu şi de invidiat. Ambiguitate şi contradicţie ce nu mi-a fost greu să le descopăr apoi şi în alte domenii, mai ales în relaţiile pe care, ca membru al comunităţii evreieşti, aveam să le întreţin cu ei.

Ce imagine ne făcusem despre aceşti europeni? De fapt, îi cunoşteam destul de puţin şi, trebuie spus, unii dintre ei nici nu făceau mare lucru pentru a fi cunoscuţi. Cei ce încercau să facă ceva în acest sens sau poate ar fi dorit să facă nu erau nici ei încurajaţi de atmosfera generală. Pentru că barierele etnico-religioase contau încă enorm încă aceste două elemente (originea etnică şi apartenenţa

religioasă) amestecându-se de multe ori destul de confuz: europenii-creştini, arabii-musulmani, evreii formau în viaţa de zi cu zi trei societăţi juxtapuse care nu se puteau amesteca. Ceea ce lua câteodată o formă caricaturală: la Meknes, de exemplu, unde intrarea la piscina municipală, liberă în timpul săptămânii, era rezervată vinerea arabilor, sâmbăta evreilor şi duminica europenilor (ochiul versat al paznicului veghea ca această regulă să nu fie încălcată). Exista deci o foarte slabă transparenţă între comunităţi, de unde şi recurgerea la stereotipuri, întotdeauna comode şi menite a formaliza preocuparea pentru viaţa celuilalt.

Desigur, situaţia socială a europenilor era cea mai de invidiat. Această simplă calitate, dobândită prin naştere, („privilegiat prin dreptul de stare civilă", spune Jacques Berque) le asigura o mulţime de avantaje (administrative, economice, fiscale şi de altă natură), care le permiteau accesul la un mod de viaţă cu totul diferit de cel al restului populaţiei locale. Nu era nevoie de specialişti în statistică pentru a constata acest lucru. Era suficient să priveşti în jur… Evident, cei mai vizibili erau cei despre care se vorbea mai mult. Circulau diverse istorii, la a doua sau a treia mână, adesea amplificate de zvonuri, despre marile reuşite. Erau povestiri despre câţiva pionieri care au găsit în „Far Westul african" o ţară pe măsura energiei şi ambiţiei lor: mari colonizatori (pentru care achiziţionarea vastelor moşii nu a costat prea scump), şefi ai unor mari întreprinderi industriale sau comerciale (care s-au putut dezvolta în voie cu ajutorul eficient al administraţiei protectoratului, graţie mâinii de lucru ieftine şi lipsei de

concurenţă), ingineri cu planuri îndrăzneţe (cărora li **s-**au pus la dispoziţie toate mijloacele pentru a duce la bun sfârşit marile realizări la care visau), reprezentanţi ai marilor bănci, proprietari de ziare. Mai erau evocaţi, în acelaşi context, o serie de afacerişti şi de speculanţi de toate felurile… Să fi fost o imagine schematică şi de un optimism exagerat, cea a unor personaje pe care lumii îi place să şi le închipuie aspre şi pitoreşti? Fără îndoială, dar nu întotdeauna! Această minoritate **–** erijată în model **–** sau descendenţii ei erau cei care dădeau tonul. Modelul va fi urmat de întreaga comunitate, de mulţimea funcţionarilor, angajaţilor, a micilor negustori. La aceştia, din energia constructivă care părea să**-**i fi animat pe unii dintre înaintaşii lor, permiţâ**ndu-**le să trezească la viaţă o societate marocană somnolentă, n**-**au mai rămas decât nişte fărâme folosite mai ales în câştigarea semnelor exterioare ale succesului mic**-**burghez

342

JO! O? n3¥. DATE ŞI LOCURI

(maşina, vila din**tr-**un cartier rezidenţial, casa de vacanţă de pe malul mării, cabana de la munte).

Astfel se prezenta o comunitate în care elementul popular, muncitoresc, proletar părea să fie aproape absent. Fapt pe care nimeni nu părea să**-**l considere surprinzător, **într-**atât era de normal ca sarcinile subalterne să fie prin definiţie atribuite „indigenilor". Prin urmare, „european" devenise în ochii tuturor sinonim cu „burghez". O regulă care.nu cunoştea, din câte îmi amintesc, decât foarte puţine excepţii. Cele câteva familii modeste, majoritatea de origine spaniolă, care acceptau să locuiască în medina şi vorbeau limba arabă încetaseră să fie percepute ca aparţinând categoriei sociale a europenilor.

Cât despre evrei, ei ajunseseră să întreţină cu Europa şi cu europenii raporturi din ce în ce mai complicate.

La început, odată cu instalarea protectoratului, seducţia exercitată de Europa a jucat un rol important. Pentru o parte dintre evrei, cei care aparţineau claselor înstărite ale marilor oraşe, totul **s-**a schimbat brusc. Şi aceasta deoarece de prezenţa europeană păreau să depindă anumite perspective incontestabil pozitive: sentimentul de securitate regăsită după secole de nesiguranţă şi nelinişte, deschiderea către lumea modernă şi către bogăţiile ei, posibilitatea de a accede, prin „studii" (cuvânt care a dobândit o dimensiune magică în anumite familii) şi în general prin cultură, la o formă de emancipare similară

celei pe care o cunoscuseră evreii din Europa. Totul era nou, totul era tentant. Îi îndrăgeau, fără discernământ, pe Racine, frigiderul şi chinina, pe Tino Rossi, defilările de 14 iulie şi micul 4 CV; de altfel, chiar fericirea personală, individuală părea să fie una dintre acele idei noi şi prestigioase venite din Europa. Fără îndoială, viitorul se afla acolo, de unde şi dorinţa de a asimila totul cât mai repede cu putinţă. Vestimentaţia se schimba, limba se schimba, prenumele se schimbau. **S-**au grăbit să uite, ca pe un vis urât, până şi imaginea mai degrabă întunecată pe care naţiunile europene şi**-**au făurit**-**o de**-**a lungul anilor ’40 (e drept, suferinţele războiului i**-**au atins doar indirect pe evreii marocani).

Astfel, o accelerare providenţială a istoriei a permis acestei populaţii să ardă, **într-**o singură mişcare, mai multe etape: peste patru secole în mai puţin de trei generaţii. Această contractare bruscă a timpului, această concentrare de evenimente importante pe o perioadă atât de scurtă au surprins foarte mult. Totuşi, dacă ne

gândim mai bine, este mai puţin surprinzătoare decât părea la prima vedere. Importanţa fenomenului care a făcut posibil saltul a fost greşit interpretată: este vorba despre faptul că, pentru o mare parte a comunităţii evreieşti, activitatea intelectuală, chiar şi în perioadele cele mai sumbre, nu a încetat să fie esenţială. Pentru mine, viaţa evreilor din perioada anterioară protectoratului, aşa cum mi se înfăţişa în poveştile părinţilor mei sau în cele câteva vestigii care rămăseseră intacte, nu se reducea nicidecum la ritualismul secătuit, la formalismul lipsit de substanţă pe care „observatori” mai mult sau mai puţin inspiraţi **s-**au complăcut să**-**l descrie. „Maşinăria intelectuală” era deci capabilă să reintre în funcţiune imediat de pe aceste baze noi, pe care Europa tocmai le introdusese.

Curând, câteva umbre **s-**au aşternut totuşi peste acest tablou idilic şi nici măcar bulimia mimetică în creştere nu **s-**a putut contrapune circumspecţiei tradiţionale a unei minorităţi obligate prea multă vreme să nu se încreadă în nimeni. De fapt, cu cât se micşora distanţa care îi separa pe evrei de europeni, cu atât apăreau mai multe probleme: emanciparea şi asimilarea culturală păreau a fi condamnate să se învârtă în cerc, să nu depăşească, în orice caz, anumite limite. O evoluţie care poate fi explicată prin mai mulţi factori.

Mai întâi, mulţi dintre europeni, închişi în conservatorismul lor

şi în apărarea propriilor privilegii, cărora nu le păsa defel de cultură, nu prea corespundeau imaginii favorabile pe care ne-o făcusem (şi pe care continuam să ne-o facem, în ciuda evidenţelor): imaginea unei Europe model, o Europă a bibliotecilor, a muzeelor şi a cafenelelor literare. Am fi vrut să-i scuturăm din când în când, să-i readucem la îndatoririle lor. Ca şi cum această degradare a imaginii celuilalt, înainte idealizată în exces, ameninţa să aibă efecte negative asupra propriei reprezentări de sine. Mai mult, în această societate de care erau atât de mândri, noi nu ne-am găsit niciodată, ca evrei, un loc clar delimitat.

Pentru noi, multe lucruri ajungeau să pară deformate. Ni se preda o istorie care nu avea legătură cu trecutul nostru, o geografie care nu corespundea deloc mediului natural în care trăiam zi de zi. Ni se vorbea despre „strămoşii noştri gali", lucru prea exagerat pentru a fi credibil şi, în acelaşi timp, periculos. Se opera o adevărată remodelare a imaginaţiei noastre, a sensibilităţii fiecăruia. Treptat, **s-**au instalat în minţile noastre **–** cu statut de modele supreme **–** 344

Ai, sowi „H DATE ŞI LOCURI

peisaje, moduri de viaţă care ne erau în realitate străine. Până şi numele străzilor, dintre care multe făceau trimitere la oraşe şi fluvii din Franţa, contribuiau la plăsmuirea unei geografii imaginare. Tot ce puteam vedea cu ochii noştri era, implicit, devalorizat. Fapt ce contribuia la alimentarea unui sentiment permanent de nostalgie şi frustrare.

Un decalaj similar apărea în tot ceea ce ţinea de viaţa publică **–** fără îndoială, punctul cel mai slab al sistemului de protectorat. Trăia**mân**tr-un univers asupra căruia nu aveam, în realitate, nicio influenţă. Ne erau descrise instituţii, un anumit tip de funcţionare politică întemeiată pe valori (libertate, democraţie, laicitate), dar ele nu corespundeau sub nicio formă cu valorile care domneau în societatea din jurul nostru. Existaseră, poate, înainte, câteva iluzii. Dar, odată cu începutul anilor '50, sistemul începea să-şi arate adevărata faţă. Prin urmare, şi adevărata violenţă. Se terminase cu pretenţiile umanitare. Odată cu trista comedie a anilor „Juin" şi „Guillaume" (botezaţi astfel după numele a doi generali care încarnau spiritul colonial cel mai agresiv şi mai conservator şi care, din această cauză, beneficiau de cel mai larg sprijin al opiniei publice „europene"), au ieşit la iveală cu toată claritatea mecanismul sistemului şi dedesubturile sale neatrăgătoare.

Ne ciocneam şi de atitudini neaşteptate. Entuziasmul unei bune părţi a evreilor pentru Europa, pentru cultura şi tehnologiile ei, nu era împărtăşit de către toţi europenii. Unii dintre ei, mai ales profesorii, care aveau încă o concepţie nobilă despre rolul lor şi care, de bună-credinţă, socoteau că îndeplinesc o adevărată „misiune" pe lângă băştinaşi, considerau acest entuziasm european emoţionant şi demn de a fi încurajat. Alţii, convinşi de superioritatea lor absolută, se prefăceau a nu vedea în acest entuziasm decât o pantomimă lipsită de bază reală, batjocori**ndu-**l fără milă. În sfârşit, mai erau şi alţii care, simţi**ndu-**se fără îndoială mai vulnerabili, îşi făceau griji din cauza acestui sentiment, considerâ**ndu-**l o încercare vicleană de deposedare, un atentat inacceptabil la poziţia lor dominantă. Aceştia din urmă aveau impresia că se pătrundea în mod periculos pe un teren care le aparţinea prin naştere. Europenizâ**ndu-**se excesiv, comunităţile evreieşti nu riscau oare să pună în pericol privilegiile europenităţii? Ei n-ar fi ezitat să vorbească de contaminare şi nu le-ar fi displăcut ca intruşii să fie ţinuţi la distanţă, la nevoie chiar cu ajutorul vreunui numerus clausus… Ar fi preferat, cu siguranţă, să-i

excludă pentru încă mult timp din istoria vie, să îi conserve intacţi, mumificaţi în pitoresc şi exotism.

Ne putem da astfel seama de disconfortul unei asemenea situaţii şi de decepţiile pe termen mai lung sau mai scurt pe care ea le putea antrena.

Situaţia le-a provocat multora o reacţie asemănătoare cu o formă colectivă de „decepţie în dragoste". Pentru a evita riscurile dezrădăcinării, exista o mare tentaţie de a regăsi anumite reflexe ale trecutului, de a se replia asupra valorilor tradiţionale, de a căuta căldura căminului şi solidaritatea comunitară, timp de secole adevărate fortăreţe împotriva evenimentelor imprevizibile. Dar şi aceste valori se destrămaseră, nu mai erau suficiente, ca altă dată, pentru a suplini toate lipsurile. Ambiguitatea situaţiei era departe de a fi înlăturată.

Sfârşitul erei coloniale avea să precipite lucrurile. Retrăgâ**ndu-**se, Europa avea să ia cu sine o parte dintre aceşti bastarzi, pe care îi fabricase fără să ştie prea bine ce face. De astă dată, alternativa era clară: pentru cei ce o doreau, europenitatea trebuia afirmată chiar pe solul Europei. O cu totul altă aventură începea.

Marcel Benabou

Referinţe bibliografice

Benabou M., Pourquoije n'ai écrit aucun de mes livres, Hachette, Paris, 1986. Juhen Ch. – A., Le Maroc face aia imperialismes (1415 – 1956) Jeune Afrique, Paris, 1978.

Knibiehler Y., Emmery G. şi Leguay R, Des Français au Maroc, Denoël, Paris, 1992.

Lasry J.

— Cl., Les Juifs du Maghreb: diasporas contemporaines, L'Harmattan, Paris, 1989.

a

Extrema Europă se află la antipozi Australia

Reprezentarea pe care Australia o are despre Europa şi despre propria sa identitate naţională a fost puternic marcată de izolarea sa geografică – cea a unei insule europene, aflată la hotarele Asiei.

Pentru naţionaliştii australieni, dependenţa de Marea Britanie a rămas vie până în anii '60. Anglia, în special Londra, încă era prima destinaţie a australienilor care călătoreau în străinătate. De la Henry Lawson la Germaine Greer, australienii mergeau acolo ca să descopere lumea. Metropola culturală nu înceta să exercite o atracţie puternică şi inhibitoare asupra îndepărtatei periferii. Influenţa acestei moşteniri culturale se reflectă, de exemplu, în atitudinea faţă de limba vorbită. Până în anii '60, puţini australieni acceptau din punct de vedere cultural particularităţile accentului lor. La ABC (Australian Broadcasting Corporation), prezentatorii vorbeau Southern English-ul de la BBC, o limbă diferită de cea a majorităţii auditorilor lor. Pe scenă, actorii australieni găseau normal să li se ceară să se exprime în engleza West Endului – lucru care, de fapt, nu mira deloc, deoarece mare parte din repertoriu venea direct din Anglia. Accentul australian nu putea fi acceptat, în teatru sau pe ecran, decât în vodeviluri sau în comediile populare. În 1956, un succes al lui Ray Lawler, Summer of the Seventeenth Doll, a răsturnat prejudecăţile, aducând pe scenă tăietori de trestie de zahăr şi chelneriţe de bar, în roluri adevărate, şi nu ca artificii pentru efecte comice. Însă abia în anii '70, odată cu pătrunderea masivă a pieselor australiene în repertoriu şi cu formidabila revigorare a producţiei cinematografice locale, publicul a putut înfrunta în sfârşit fără complexe realităţile limbii sale.

Experienţa celui de-al doilea război mondial fusese un moment

al adevărului pentru Australia. Căderea oraşului Singapore

demonstrase dur incapacitatea Angliei şi a Imperiului de a apăra îndepărtata Australie. Totuşi, chiar dacă n-ar fi existat nicio reticenţă în a se alătura alianţei americane, inclusiv după ostilităţi, odată cu dezvoltarea Consiliului Pacificului sau ANZUS (Australia, Noua Zeelandă, Statele Unite), această nouă axă nu a antrenat nicio slăbire a legăturilor intelectuale cu metropola. În toiul războiului din Pacific, australienii se gândeau cu spaimă tot la destinul Marii Britanii: ei au trimis neîncetat pachete la Food for Britain. Imediat după conflict, legătura sentimentală cu „Ţara" a părut mai puternică decât oricând. S-a intrat într-o perioadă de prosperitate, care le-a permis tinerilor să călătorească favorizând, odată cu redescoperirea Angliei, întărirea, cel puţin pentru moment, a vechilor relaţii culturale. Apogeul acestui imperialism tardiv a coincis, în 1954, cu voiajul reginei Elizabeta a II-a – Churchill salutase începutul domniei sale ca pe instaurarea unei noi epoci elizabetane – care a exaltat mulţimile, generând o adulaţie nemaiîntâlnită. În vreme ce rămăşiţele imperiului intrau în ultima lor fază de disoluţie, Australia celebra monarhia britanică şi legătura pe care ea o simboliza, într-o unanimitate poate mai desăvârşită ca oricând. Cum să explicăm acest paradox?

Putem, desigur, să ne imaginăm că slăbiciunea mărturisită a Marii Britanii, legată de viitorul Commonwealth-ului, făcea mai simplu ataşamentul australienilor faţă de valorile lor de origine. Dar existau şi alte motive, mai semnificative, care ne pot ajuta să înţelegem această reafirmare a moştenirii britanice. Cel de-al doilea război mondial antrenase Australia într-un vast program de emigrare, prin care se urmărea, totodată, dezvoltarea economică a ţării şi creşterea capacităţii ei de apărare. O mare parte a imigranţilor veneau din sudul Europei; iar printre neeuropeni dominau cei din sud-estul Asiei. Prezenţa lor a făcut necesară o definire mult mai sistematică a valorilor şi a stilurilor de viaţă ale societăţii australiene. Ce se aştepta de la nou-veniţii? Denumirile peiorative, mai mult sau mai puţin curente, de genul Balts, Reffos sau Dagoes, nu uşurau deloc asimilarea; guvernul a început să vorbească despre „noul australian". Dar cine era „vechiul" australian? Acceptarea de către comunitate a programului de imigrare a fost susţinută de politicieni, garantându-se o integrare a nou-veniţilor care să nu aducă prejudicii sistemului existent. Mai

rămânea doar să li se spună în ce anume erau nevoiţi să se asimileze… Imigrarea ridica problema identităţii australiene.

348

KUUJ11TJA: L\ DATE ŞI LOCURI

I3WTX a

— Tradiţia bush-ului, matricea mitică a valorilor australiene, rămânea foarte puternică. În acelaşi timp, în vârtejul schimbărilor de după război, Australia se elibera (cum a demonstrat Richard White) din imaginea stereotipă a bushman-ului pentru a se identifica cu alte valori, atunci în curs de consacrare: Australian Way of Life. În sine, programul de imigrare şi exigenţele lui nu erau de ajuns, în mod evident, pentru a alimenta această nouă mitologie. Războiul rece, ameninţarea comunismului au contribuit în schimb simţitor la susţinerea ei; australian sau nu, acest „mod de viaţă" devenise un ideal care trebuia apărat. Totuşi, politica de imigrare presupunea un minimum de definire a formelor locale ale acestui Way of Life, pentru edificarea şi conducerea imigranţilor europeni chemaţi să i se conformeze. „Noilor australieni" nu le-a trebuit mult timp ca să înţeleagă implacabila determinare a „vechilor" de a se proteja împotriva oricărei contaminări culturale străine. Evident, nu **s**-a găsit nicio persoană care să sugereze că imigrarea ar putea deveni un „plus" social pentru Australia. Unul dintre marile succese de librărie din anii '50, They're A Weird Mob (1957), e o povestire uşor caustică şi umoristică, atribuită unui imigrant italian, Nino Culotta. Adevăratul autor, John O'Grady, a fost recunoscut destul de repede, dar cititorii au preferat să creadă în continuare că citesc mărturiile unui imigrant model, bine asimilat; australianul mediu putea astfel să râdă de defectele lui, dar şi să-l pună la punct, fără menajamente, pe nefericitul imigrant care ar fi avut neinspirata idee de a deschide cartea:

Prea mulţi dintre noii australieni, scrie Nino, trăiesc în continuare cu gândul la locul lor de origine. Nu locuiesc decât printre cei asemenea lor, fac totul pentru a-şi păstra limba şi obiceiurile, se străduiesc chiar să-i convingă pe australieni să adopte moravurile şi purtările lor. N-ar trebui să împingă lucrurile atât de departe! Niciun mod de viaţă, nicăieri în lume, nu se compară cu cel din Australia. Este părerea mea şi cred în ea cu străşnicie. Australianul cârtitor, necioplit, cu gura mare, şugubăţ, băutor de bere, prieten credincios… este unul dintre ultimii oameni liberi de pe acest pământ. El nu se teme de

nimeni, nu se pleacă în faţa nimănui, nu vrea să supună pe nimeni şi nu recunoaşte niciun stăpân. Deprinde obiceiurile lui! învaţă limba lui! Fă-te acceptat de el! Vei intra **într-**o lume la care nici măcar nu ai îndrăznit să visezi vreodată. Şi după ce vei intra, n-o vei mai părăsi niciodată.

EXTREMA EUROPĂ SE AFLĂ LA ANTIPOZI: AUSTRALIA 349

Îndrăzneşte deci să părăseşti această lume… pare să spună John O'Grady printre rânduri. O doză solidă de intimidare părea să fie disimulată în această modalitate grosolană de a le ura bun venit, cu câteva palme grele pe spate, imigranţilor care se aventurau pe drumul numit Australian Way of Life.

În ciuda evidentei lipse de precizie, modul de viaţă australian prezenta câteva trăsături remarcabile. El se voia urban sau mai degrabă suburban şi aparţinea „clasei de mijloc"; asociaţiile proletare şi itinerante de bushmen **s-**au estompat în faţa figurii emblematice a micului proprietar aşezat. Au fost uitate diatribele intelectualilor de altă dată împotriva vieţii suburbane, denunţate ca expresie a tuturor mediocrităţilor. Spiritul vremii era unul al ambivalenţelor. Autori ca Robin Boyd şi Donald Horne luau încă în derâdere tristeţea insondabilă a marii suburbii şi conformismul ei **– într-**un oarecare sens, chiar calităţile celebrate de Australian Way of Life **–**, dar găseau, în acelaşi timp, că ele reprezintă chintesenţa Australiei, care trebuia consacrată şi consolidată.

Cealaltă trăsătură fundamentală era ideea unei omogenităţi rasiale anglo-saxone **–** acest mod de a pretinde cu mândrie şi puţin imprudent că Australia era în proporţie de 98 % britanică! Aceleaşi exigenţe, în termeni de asimilare, se aplicau bineînţeles şi aborigenilor care nici măcar nu erau în acel moment consideraţi în recensăminte ca fiind populaţie australiană. Această nevoie atât de exacerbată de afirmare a omogenităţii explică poate surprinzătoarea persistenţă a ataşamentului faţă de Anglia sau cel puţin faţă de monarhia britanică, întruchipată de tânăra regină Elizabeta a II-a. Coroana simboliza, amabil şi aparent inofensiv, sentimentul violent de apartenenţă culturală şi rasială capabil să sudeze solid vechea comunitate australiană **–** călătoria regală din 1954 o demonstrase. Doar ANZAC (Australian New-Zeeland Army Corps), la un nivel mai degrabă local, ar fi putut avea efecte asemănătoare, însă ANZAC se înscria, istoric şi în ciuda ambiguităţilor sale, **într-**un context marcat de tradiţia

Imperiului, iar unitatea pe care o celebra era **într-**un anumit fel iluzorie **–** cum o arătaseră evenimentele din anii ’60. Monarhia, de altfel, asigura o legitimitate aproape religioasă marii moşteniri britanice, fundament al acelei Australian Way of Life, aşa cum se impunea pe atunci imigranţilor a căror curiozitate şi uimire o putem lesne înţelege.

În ciuda discriminării evidente, nu putem spune că primirea rezervată de Australia imigranţilor săi europeni ar fi fost extrem de

dură sau de ostilă, în comparaţie cu cea de care aceştia aveau parte în alte ţări. Însă întreg sistemul se baza pe ipoteza (astăzi greu de admis) a unei imigrări care nu putea avea alte efecte pozitive decât cele economice. Din punct de vedere cultural sau social, cei responsabili nu estimau decât riscurile ce trebuiau evitate, niciodată vreun beneficiu posibil. Exclamaţia lui Nino, „N**-**ar trebui să împingeţi lucrurile prea departe!”, exprima o teamă aproape paranoică: pervertirea insidioasă a modului de viaţă australian de către invadatori. Marcaţi de izolarea lor, australienii sufereau de „obsesia asediatului” dusă până la iraţional; iar imigrarea obseda, ca un cal troian oricând posibil, care ar fi dus la pierzanie ţara, atacâ**nd-**o din interior.

Odată cu desfăşurarea procesului pe scară largă, când aşa**-**numitele expresso bars **s-**au impus, când **s-**a descoperit că spaghetele nu trebuiau să iasă neapărat din**tr-**o cutie, evidenţele au început să apară: o societate**-**gazdă nu putea scăpa de influenţele noilor sosiţi. Un mit se prăbuşea. Australian Way of Life nu era o cale dată sau una statică; iar dacă trebuia definită cu un minimum de pertinenţă, aceasta se putea face chiar datorită dimensiunii sale dinamice, în permanentă mişcare, datorită transformărilor **–** atât economice, cât şi sociale sau tehnice **–** pe care le**-**a adus. Prosperitatea, în dezvoltare, accentua încă şi mai mult această mobilitate, făcea ca „modul de viaţă” să fie din ce în ce mai accesibil pentru cât mai multă lume. Expansiunea continuă a marii periferii era semnul acestei mobilităţi. De altfel, ataşamentul pe cât de leneş, pe atât de confortabil faţă de coroana britanică a fost curând tulburat de hotărârea Angliei de a se apropia de Europa. Astfel, se anunţa adevăratul sfârşit al Imperiului: Londra îşi renega în sfârşit vechiul său dominion pentru

a-şi uni soarta cu viitorul european.

În anii ’60, transformările aduse de imigraţie au fost definitiv consacrate. În Thelucky Country (Melbourne, 1964), Donald Horne inversa vechea logică: „Este evident că australianul mediu **s-**a «asimilat» el însuşi europenilor mult mai rapid şi cu infinit mai puţine eforturi decât o dădea de bănuit discursul lui triumfal de australian mediu”. Convertirea asimilării în integrare era în curs. În 1972, Gough Whitlam (prim-ministru laburist din 1972 până în 1975) a impus principiul multiculturalismului **–** încurajat de conştientizarea faptului că imigranţii constituiau, din punct de vedere politic, o minoritate interesantă. Integrarea şi multiculturalismul au scurtcircuitat ideea de asimilare: diversitatea devenea o virtute.

Imigrarea nu însemna doar conştientizarea de către „vechii” australieni a unui aport exterior diferit din punct de vedere cultural. Dinamica ei se înscria **într-**un context mai vast, marcat de declinul culturii dominante, al valorilor tradiţionale, al conformismului. Pentru o mare parte din populaţie, contra-cultura, care începuse să erodeze, sub diverse forme, frumoasele certitudini ale acelui Australian Way of Life, contribuia la elaborarea altor modele, a altor stiluri de viaţă. Femeile, pentru mult timp alungate din rândurile stereotipurilor dominante (australianul tipic era întotdeauna „un „australian), au pus în discuţie masculinitatea profundă a establishment-ului cultural. Arta asista la epuizarea eternelor tentative de a elabora o tradiţie bazată pe bush. Scriitoare total ignorate au fost redescoperite şi publicate; autori al căror stil era în contradicţie cu tendinţele dominante, ca Martin Boyd şi Christina Stead, şi-au găsit în sfârşit locul **într-**o constelaţie literară mai puţin restrictivă. De acum înainte, diferenţa era un plus care autoriza alegerea. Multiculturalismul lansa în forţă provocarea unei identităţi bazate pe diversitate.

Societatea multiculturală astfel întemeiată leagă Australia de Europa mai mult decât oricând. Exemplul australian ar putea relansa Europa, ar putea-o îndruma pe calea unui federalism spre care paf e să tindă, **într-**un context marcat de intensificarea identităţilor particulare şi, în Est, de apariţia conflictelor etnice şi regionale.

Brian Nehon

Referinţe bibliografice

Grundmann R, L’Australie, Larousse, Paris, 1991. Pons X.,

L'Australie et ses populations, Complexe, Bruxelles, 1983. White R., „The Australian Way of Life", în Historical Studies, nr. 18/73, octombrie 1979.

Europa se priveşte pe sine oglinda Americilor

America: o întindere nesfârşită care, de cinci secole încoace, face Europa să viseze. Cu cât e mai mare, multiplă şi contrastantă, de la nord la sud, cu atât ea tinde să câştige forţa misterioasă a unui simbol în imaginarul european.

Atunci când vechea Europă, luând treptat conştiinţă de ea însăşi, a avut nevoie să-şi construiască un „Celălalt", i-a inventat pe barbari şi pe păgâni. Diferenţele geografice, culturale şi religioase au servit rând pe rând la fixarea cadrelor de referinţă pentru ceva ce nu era nici grecesc, nici civilizat, nici creştin. În schimb, după Evul Mediu, pornită la descoperirea şi la cucerirea lumii, Europa nu l-a mai întâlnit niciodată pe „Celălalt": de acum înainte trebuia să se confrunte cu sine în diferite oglinzi. De aceea, nu la mult timp după „descoperire", America a încetat să aparţină vechiului sistem de producere a imaginarului, care concepe lumea în opoziţii simple.

America va fi o Europă de dincolo de Atlantic de îndată ce această mare nostru m avea să fie traversată.

Pământul unde Columb tocmai pusese piciorul, pe care îl „inventa" pentru Coroana spaniolă, trebuia definit, descris. El a trebuit mai întâi să fie desenat, numit, deşi părea un continent de nenumit. „Indiile Occidentale", a propus Columb, pierdut încă în visurile sale pline de mirodenii; „Hispaniola", a sugerat spiritul de curtoazie, preocupat de părerea suveranului care plătea; „El Dorado" era denumirea care te ducea cu gândul la dorinţa de aur şi de câştig. Până la urmă a rămas, după erori şi speranţe înşelate, „America", după numele unui călător întârziat, Amerigo Vespucci, căruia un savant cosmograf i-a atribuit un merit uzurpat.

Cipango, El Dorado, Lumea Nouă, America, atâtea nume al căror sunet se aude ca un cântec de sirene, dar şi ca succesive

epopei, pline de coşmaruri şi de sânge. Europa reprezintă, începând cu cea mai veche mitologie a sa, visul unei răpiri, o smulgere veşnic reîncepută, un continent care nu visează, pe o nouă bază ştiinţifică, decât îndepărtate epopei.

Descoperirea Americii, în 1492, deschide la drept vorbind era

cuceririlor, era spaţiului şi a geografiei, era istoriei noastre moderne. Lumea veche ce se concepea pe sine ca fiind „Lumea", îşi desfăşoară spaţiul propriei puteri, care va fi totodată cel al propriei alterităţi. Ea îl va numi Lumea Nouă şi nu îi va consacra doar simfonii! Această Lume Nouă este cea veche fascinată de imaginea dublului său, imaginea căutării şi a aurului, imaginea spaţiului simbolic pe care acestea îl promiteau împreună: Paradisul.

Aici **s-**a pus problema Europei. Nu putem numi ceva decât prin comparaţie cu altceva cunoscut. Or, conform logicii vechi, cunoscutul era creştin sau păgân, civilizat sau barbar, acelaşi sau altul. „Goi, feroce şi antropofagi", aşa au apărut la început aceşti „Ceilalţi" pe care conştiinţa europeană îi descoperea în ţara lui Drogeo sau pe malurile fluviului Orinoco. Erau minunaţi, monstruoşi, admirabili, surprinzători, uimitori şi a mai fost nevoie de câteva secole pentru ca stranietatea pe care europeanul a simţit-o mai întâi, în mod sumar şi maniheist – faţă de cei pe care i-a numit, de la nord la sud, „indieni" – să se transforme **într-**o veritabilă alteritate, difuză şi complexă, care îi marchează astăzi, în conştiinţa lor europeană, pe toţi locuitorii continentului american.

Hagiografia descoperitorilor, invadatorilor, colonizatorilor şi predicatorilor nu a reuşit niciodată să facă uitate incredibilele violenţe şi cruzimi comise şi nici orbirea tragică pe care au demonstrat-o majoritatea protagoniştilor aventurii. Ceea ce ne interesează aici este mai degrabă mantia grea de tăcere care a acoperit drama, ocultare ale cărei traumatisme sunt încă resimţite de conştiinţa europeană şi latino-americană, actualii locuitori ai Americii de Nord rezolvând problema cu ajutorul armelor, pentru a nu trebui să o mai rezolve şi în ordinea simbolicului, cu puţine excepţii care revin astăzi în prim-plan.

Pentru că, de fapt, descoperirea Americii – de Nord şi de Sud – pecetluieşte însuşi destinul colonial al Europei, conştiinţa smulgerii de care vorbeam mai sus, conştiinţa spaţiului în care expansiunea teritorială este în acelaşi timp o necesitate economică provocată de foamete şi de evoluţia demografică şi o etică prozelitistă şi cuceritoare.

religioasă şi imperialistă. Această dualitate marchează conştiinţa europeană în tentativa sa de a atribui o misiune acolo unde nu e vorba decât de un răspuns la o necesitate şi de a întemeia legal o

logică a intereselor. Şi totuşi, în acelaşi timp, în Europa se dezvoltă o civilizaţie al cărei nucleu va fi în acord cu această nevoie de justificare: universalismul. De la Montaigne până la drepturile omului, trecând prin Las Casas şi Montesquieu, este elaborată de fapt ideea unei valori universale a fiinţei umane; gândire ideologică, nu întotdeauna autojustificatoare, asupra tendinţei profunde a conştiinţei europene de a-şi părăsi albia şi de a ocupa spaţiul planetar.

A vorbi despre tendinţă înseamnă a evoca aici dezbaterea aprinsă pe care au provocat-o numeroasele rezistenţe, chiar în Europa, la această deschidere către lume. Nu este, aşadar, întâmplător faptul că, în fiecare moment al expansiunii sale, Europa vede în această deschidere, odată cu imaginea onoarei şi a gloriei sale, imagine a vigorii şi a predestinării, o altă, şi mai sumbră, profeţie, aceea a disoluţiei sale, a pierderii „autohtonităţii" şi deci a morţii ei.

Nu putem deci să nu fim frapaţi de sincronismul şi de complementaritatea simbolică, pe care le atestă istoria, între „recucerirea" teritoriului iberic de către regii catolici şi aventura americană. De fapt, 1492 este, în acelaşi timp, anul deschiderii spre ţărmul atlantic prin care se întrerupe un mileniu de cultură mediteraneană şi momentul în care catolicismul spaniol, smulgând Granada din mâinile maurilor şi expulzându-i pe evrei, intră **într-**o perioadă de intoleranţă şi de coeziune ideologică al cărei prea celebru simbol este Inchiziţia, resuscitată după 1477.

Câte texte nu au arătat, oare, că expansiunea Spaniei spre Americi a constituit, în acelaşi timp, şi cauza declinului său? câţi predicatori din Noua Anglie nu au organizat rezistenţa împotriva tentaţiei marilor întinderi care-i atrăgeau pe colonizatorii abia ajunşi pe pământul făgăduinţei? Dacă, la început, America iezuiţilor din Paraguay şi din Noua Anglie sau din ţara Huronilor a fost celebrată ca pământul unde ar fi putut renaşte religia strămoşilor, deja pervertită de evoluţia ideologică şi socială de pe continent, în curând această imagine de hortus conclusus, grădină a tuturor utopiilor, **s-**a estompat din nou ascultând de logica ascunsă care dusese la descoperirea continentului: cea a expansiunii şi a deschiderii.

Atunci când, în plină perioadă de dezvoltare colonială europeană, Oswald Spengler profetizează Declinul Occidentului, el nu face

altceva decât să reia ideea că supravieţuirea unei culturi depinde de capacitatea acesteia de a se replia asupra ei înseşi. Deschiderea colonială şi imperialistă spre lume echivalează, în ochii lui, cu sfârşitul culturii creştine occidentale, înseamnă mai degrabă transformarea ei în ceea ce Spengler va numi o „civilizaţie", impunerea la scară planetară nu a unui suflet (principiu cultural), ci a unei tehnici (principiu civilizaţional) cu vocaţie universală.

Deoarece tehnica este în sine mai „universală" decât cultura, ea îi succede ca apogeu al unei mişcări expansioniste vitale şi ca o catastrofă, deoarece, pierzând-şi sufletul, Europa e condamnată să-şi piardă identitatea şi, implicit, chiar sursa puterii sale. Această dialectică a spiritului şi a tehnicii, a închiderii spirituale şi a deschiderii pragmatice, atât de bine administrată în interiorul Bisericii Catolice între meditaţia monastică şi spiritul cuceritor iezuit, se alimentează timp de cinci secole dintr-o sursă americană.

Statutul particular de care se bucura America în această introspecţie dureros contradictorie a Europei ţine, între altele, de faptul că, o dată ce populaţiile autohtone au fost decimate, respinse sau constrânse, Europa s-a regăsit faţă în faţă cu ea însăşi, pe cele două ţărmuri ale Atlanticului. Spre deosebire de cele sugerate în termeni de meditaţie de Africa sau Orient, jocul de oglinzi provocat de America are drept caracteristică faptul că este, în acelaşi timp, confruntare cu „Celălalt" şi cu sine însuşi, altfel spus confruntare cu propria alteritate.

În această oglindă deformată şi care deformează, spiritul european înfruntă ceea ce îl macină în adâncul său: imposibilitatea de a reconcilia speranţa utopică şi interesul imediat. Negocierea acestei contradicţii care infectează şi hrăneşte întreaga noastră tradiţie se va cristaliza perfect în alter ego-ul american: aceste pământuri şi aceste popoare nu sunt ele, oare, în ochii noştri, rând pe rând, nişte imagini ale paradisului şi ale infernului, model de libertate şi oprimare, de modernitate şi de barbarie arhaică? Imaginarul nostru s-a trezit încărcat de figuri bifrons, pe care cultura şi sălbăticia şi le dispută în mod confuz, fără a se putea face vreo diferenţă între indianul de tip bon sauvage şi canibal (termen apărut prin deformarea cuvântului caribe, caraibian) sau, mai aproape de noi, între yankeul democrat şi cowboy-ul primitiv din westernuri. Europa citeşte marea carte a Americilor conform dualităţii modelelor de natură şi de civilizaţie şi alimentează această lectură din contrastele frapante pe care le

n mama.

descoperă, de-abia acoperite – prin grija cărei pudori? – în coexistenţa Braziliei cu Favella, a Wall Street-ului cu Bronxul.

Aşadar, nu rară motiv şi-au conceput americanii la rândul lor raportul cu Europa de origine după aceeaşi schemă ambivalenţă.

Începând cu scriitorul Sarmiento şi cu tânăra Republică Argentina, Europa este percepută, în această primă jumătate a secolului al XIX-lea, sub două chipuri deopotrivă emblematice şi contrare. Există Europa cuceritoare, al cărei trecut spaniol este de acum stins, dar care este încarnată de Anglia revoluţiei industriale şi există Europa gânditoare şi liberală, cea care dă un exemplu tinerelor naţiuni în curs de emancipare şi în care se simte spiritul Luminilor, spiritul anului 1789 şi cel al lui Napoleon. Franţa se bucura, din acest punct de vedere, de un privilegiu unic, pe care nu doar Sarmiento i-l va recunoaşte chiar atunci când se va plânge de infidelităţile faţă de cauza lui ale guvernului lui Ludovic-Filip: ea există, independent de guvernul ei, ca o idee generoasă şi liberală. Această existenţă exprimă posibilitatea de a disocia Franţa intelectuală şi culturală de Franţa reprezentată de guvern, iar dualitatea în sine constituie tocmai unul dintre planurile esenţiale ale ambivalenţei sale.

Această dualitate îi va folosi mai mult sau mai puţin Europei. Preluând distincţia, deşi adesea iluzorie, poetul nicaraguan Rubén Darío va putea să vorbească despre o Europă „care are Londra drept braţ mirean şi Parisul drept suflet".

Limbajul dublu al forţei şi al idealului, al utopiei şi al interesului – care hrăneşte privirea pe care Europa o aruncă asupra „invenţiei" sale americane – se întoarce astfel asupra ei înseşi în acest joc de oglinzi şi alimentează la rândul lui concepţia pe care şi-o fac despre Europa aceşti fii aventuroşi, teribili şi nostalgici. Din**tr-**o relaţie atât de strânsă şi de complexă nu putea lua naştere decât un dialog abundent şi nesfârşit, pe care literatura, filosofia şi chiar gândirea economică şi socială nu vor înceta să-l reia.

Ţară legendară a Hesperidelor, acest paradis terestru în căutarea căruia au plecat călători şi misionari, a devenit astfel fermentul unei interogaţii despre sine care nu va mai părăsi conştiinţa critică europeană, cel puţin atâta vreme cât ea va rămâne fidelă ambivalenţelor sale fondatoare şi motrice.

Jacques Leenhardt
BIBLIOTECA JUDEŢEANĂ
„OCTAVIAN GOGA".
CLUJ
EUROPA SE PRIVEŞTE PE SINE: OGLINDA AMERICILOR 357
Referinţe bibliografice
Arciniegas G., America en Europa, Planeta Columbiana Editorial, Bogotá.
1989. Leenhardt J., Kalfon R, Les Ameriques latines en France, Gallimard.
„Découvertes", Paris, 1992.
Lévi-Strauss EI., Tristes tropiques, Pion, Paris, 1955. Spengler O., Le Declin de l'Occident, trad.fr., Gallimard, Paris, 1948
[trad. rom. Declinul Occidentului, Beladi, Craiova, 1996]. Staden M., Nu-s, feroces et anthropophages, trad.fr., Seuil, Paris, 1990. Todorov T, La Conquête de l'Amérique: la question de l'autre, Seuil.
Paris, 1982 [trad. rom. Cucerirea Americii. Problema celuilalt.
Institutul European, Iaşi, 1994].
ce. >! a a.
Lista autorilor
ANTOINE DE BAECQUE, CNRS (Franţa) Sistemul metric unifică măsurile şi greutăţile
ANA CRISTINA BARTOLOMEO DE ARAUJO, Universiutea din loimbra
(Portugalia) „–
1755: La Lisabona, Europa întreagă este zguduită
I >
VÂCLAV BELOHRADSKY, Universitatea din Genoa (Italia) Capitalele imperiului servesc şi deservesc Europa: Viena şi Mitteleuropa
MARCEL BENABOU, Universitatea Paris 7 (Franţa)
Coloniile visează la Europa: metropola
JEAN BERENGER, Universitatea Paris IV-Sorbona (Franţa) Un mare fluviu reuneşte Europa: Dunărea
DAN BERINDEI, Universitatea din Bucureşti (România) 1848: „Primăvara popoarelor" trezeşte la viaţă Europa
JEAN-NOEL BIRABEN, Institutul Naţional de Studii Demografice (Franţa) 1347: Ciuma neagră se răspândeşte din Constantinopol până

la ţărmul Mării Baltice

JEAN-CLAUDE BONNET, CNRS (Franţa) 1789: Parisul declanşează Revoluţia

PHILIPPE BRAUNSTEIN, Academia de Ştiinţe Sociale (Franţa) Oraşele se trag din zona rurală

RICCARDO CALIMANI, RAI (Italia) i

Evreii au fost primii europeni: diaspora

MARJORIE CHIBNALL, Universitatea Cambridge (Marea Butanie) 1066: După Sicilia, normanzii cuceresc Anglia <*".

BERNARD COTTRET, Universitatea Lille III (Franţa)

1683 – 1688: Turcii sunt înfrânţi la porţile Vienei, Ludovic al XIV-lea revocă

Edictul de la Nantes, iar englezii îl înlătură de la domnie pe Iacob al II-lea

ROBERT DELORT, Universitatea din Geneva (Elveţia) Flora, fauna şi peisajul alcătuiesc un imaginar comun

YVES DURÂND, Universitatea din Orléans şi Academia de Ştiinţe Sociale

(Franţa) 1945: Cei trei mari Aliaţi încheie războiul la Yalta

MARC FERRO, Academia de Ştiinţe Sociale, Institutul Lumii Sovietice şi al Europei Centrale şi Orientale (Franţa) 1917 – 1919: Revoluţia rusă şi tratatele de pace instaurează o nouă ordine

JOSEF FLECKENSTEIN, Institutul de Istorie „Max Planck", Göttingen

(Germania) 843: Tratatul de la Verdun schiţează o Europă a naţiunilor

CLAUDE FRIOUX, Universitatea Paris VIII (Franţa) Regiunile de graniţă se occidentalizează: Sankt-Petersburg

PIERRE GERBET, profesor universitar emerit (Franţa), j

1957: Tratatul de la Roma pune bazele Europei

PHILIPPE D'HARCOURT, Universitatea din Nantes (Franţa) Domesticirea pădurii indică existenţa unei conştiinţe demografice; Casele princiare nu au avut niciodată limite: Gotha

DOMINIQUE IOGNA-PRAT, CNRS (Franţa)

Ordinele monahale au creat puternice reţele europene: spiritul de la Cluny

PIERRE JEANNIN, Academia de Ştiinţe Sociale (Franţa)

Câteva mări au creat Europa: de la Canalul Mânecii la Marea Baltică

YVES LACOSTE, Academia de Ştiinţe Sociale (Franţa)

1989 – 1993: Sfârşitul comunismului readuce în actualitate problema fivntierelor

JACQUES LEENHARDT, Academia de Ştiinţe Sociale (Franţa) Europa se priveşte pe sine: oglinda Americilor; $

FRANK LESTRINGANT, Universitatea Lille III (Franţa)

1492: „Lumea noastră a descoperit o altă lume”. – lt

LISTA AUTORILOR

361

MARC LIENHARD, Facultatea de Teologie Protestantă din Strasbourg

(Franţa) 1517: Luther îşi expune tezele la Wittenberg

PATRIZIA LOMBARDO, Universitatea din Pittsburgh (Statele Unite) Năzuinfa către un edificiu european se concentrează în oraşele-frontieră: Veneţia, Trieste şi Adriatica

DANIEL MILO, Academia de Ştiinţe Sociale (Franţa)

1.000: Anul 1.000 nu a avut loc; Era creştină creează un calendar unic

PIERRE MILZA, Institutul de Studii Politice din Paris, Centrul de Istorie a Europei secolului XX (Franţa) 1933: Europa fascistă îşi extinde imperiul

EMILE MORIN, profesor de exegeză a Noului Testament (Franţa) 36 d.Hr.: Convertirea lui Pavelpe drumul Damascului

BRIAN NELSON, Universitatea Monash, Melbourne (Australia) Extrema Europă se află la antipozi: Australia

JOSÉ MANUEL PEREZ-PRENDES, Universitatea Complutense din Madrid

(Spania) 410: Intrarea lui Alaric I în Roma; 711: Invazia maurilor duce la prăbuşirea regatului vizigot

WOLFGANG PETTER, Institutul de Cercetări pentru Istoria Militară din

Freiburg (Germania) 1866: „Lumea se prăbuşeşte „la Sadowa

JEAN-PIERRE RIOUX, CNRS (Franţa) 1769: Watt inventează motorul cu aburi

JACQUELINE DE ROMILLY, Academia Franceză, Collège de

France (Franţa) 480 î.Hr.: Respingerea perşilor de către greci la Salamina
LILLY SCHERR, Institutul Naţional de Limbi Orientale (Franţa) Europa îşi suprapune itinerarele: shtetl
ANDREI TARTAKOVSKI, Universitatea din Moscova (Rusia) 1812: Napoleon intră în Moscova
JEAN-PIERRE VALLAT, Universitatea Paris XIII (Franţa) 52 î.Hr.: Imperiul Roman se extinde până în Galia
«»→... – i –...> j".
1. – va – a: t-b".
lee;
Ilil
— i t „nu
Cuprins
Cuvânt înainte (Antoine Compagnon şi Jacques Seebacher) ...5
Sumarul celor trei volume... 11
I
MOMENTELE DE COTITURĂ ALE CONŞTIINŢEI EUROPENE
480 î.Hr.: Respingerea perşilor de către greci la Salamina, de Jacqueline de Romilly...17
52 î.Hr.: Imperiul Roman se extinde până în Galia, de Jean-Pierre Vallat...22
36 d.Hr.: Convertirea lui Pavel pe drumul Damascului, de Emile Morin...31
410: Intrarea lui Alaric I în Roma, de José Manuel Perez-Prendes...38
711: Invazia maurilor duce la prăbuşirea regatului vizigot, de José Manuel Perez-Prendes...45
843: Tratatul de la Verdun schiţează o Europă a naţiunilor, de Josef Fleckenstein...52
1.000: Anul 1.000 nu a avut loc, de Daniel Milo...60
1066: După Sicilia, normanzii cuceresc Anglia, de Marjorie Chibnall...69
1347: Ciuma neagră se răspândeşte din Constantinopol până la ţărmul Mării Baltice, de Jean-Noël Biraben...79
1492: „Lumea noastră a descoperit o altă lume", de Frank Lestringant...91
1517: Luther îşi expune tezele la Wittenberg, de Marc

Lienhard…98
1683 – 1688: Turcii sunt înfrânţi la porţile Vienei, Ludovic al XIV-lea revocă Edictul de la Nantes, iar englezii îl înlătură de la domnie pe Iacob al II-lea, de Bernard Cottret…115
1755: La Lisabona, Europa întreagă este zguduită, de Ana Cristina Bartolomeo de Araujo… 126
1769: Watt inventează motorul cu aburi, de Jean-Pierre Rioux… 132
1789: Parisul declanşează Revoluţia, de Jean-Claude Bonnet… 139
1812: Napoleon intră în Moscova, de Andrei Tartakovski… 147
1848: „Primăvara popoarelor" trezeşte la viaţă Europa, de Dan Berindei… 156
1866: „Lumea se prăbuşeşte" la Sadowa, de Wolfgang Petter… 165
1917 – 1919: Revoluţia rusă şi tratatele de pace instaurează o nouă ordine, de Marc Ferro… 169
1933: Europa fascistă îşi extinde imperiul, de Pierre Milza… 177
1945: Cei trei mari Aliaţi încheie războiul la Yalta, de Yves Durând…184
1957: Tratatul de la Roma pune bazele Europei, de Pierre Gerbert… 191
1989 – 1993: Sfârşitul comunismului readuce în actualitate problema frontierelor, de Yves Lacoste… 196
ÎI 1 MĂSURI, POLI ŞI REŢELE
Era creştină creează un calendar unic, de Daniel Milo…211
Sistemul metric unifică măsurile şi greutăţile.
de Antoine de Baecque…222
Flora, fauna şi peisajul alcătuiesc un imaginar comun, de Robert Delort…228
Domesticirea pădurii indică existenţa unei conştiinţe demografice, de Philippe d'Harcourt…238
Oraşele se trag din zona rurală, de Philippe Braunstein…249
Un mare fluviu reuneşte Europa: Dunărea, de Jean Berenger… 261
Câteva mări au creat Europa: de la Canalul Mânecii la Marea Baltică, de Pierre Jeannin…272
Capitalele imperiului servesc şi deservesc Europa:

Viena şi Mitteleuropa, de Václav Belohradsky…283
Năzuinţa către un edificiu european se concentrează în oraşele-frontieră: Veneţia, Trieste şi Adriatica, de Patrizia Lombardo…290
Regiunile de graniţă se occidentalizează: Sankt-Petersburg, de Claude Frioux…299
Ordinele monahale au creat puternice reţele europene:
spiritul de la Cluny, de Dominique Iogna-Prat… 306
Casele princiare nu au avut niciodată limite: Gotha, de Phillipe d'Harcourt… 319
Evreii au fost primii europeni: diaspora, de Riccardo Calimani…325
Europa îşi suprapune itinerarele: shtetl, de Lily Scherr…333
Coloniile visează Europa: metropola, de Marcel Benabou…338
Extrema Europă se află la antipozi: Australia, de Brian Nelson…346
Europa se priveşte pe sine: oglinda Americilor, de Jacques Leenhardt…352
Lista autorilor…359
ni m.
„F.
} ţ?
U 9*".
Ideea Europeană în aceeaşi colecţie la Editura Polirora au apărut:
Gilles Ferreol (coord.) – Dicţionarul Uniunii Europene
Dominique Schnapper – Ce este cetăţenia
Jacques Le Rider – Jurnale intime vieneze
Dominique Barthélemy – Anul o mie şi pacea lui Dumnezeu
Franţa creştină şi feudală în anii 980 – 1060 Phihppe Sollers-Războiul gustului Antoine Compagnon, Jacques Seebacher – Spiritul Europei (3 vol.)
În pregătire: Stéphane Rials – Declaraţia Drepturilor Omului şi ale Cetăţeanului
„* Ji if".
ROO.l.
2 TS-3
", d.

nâf/î „urî hii t – î. vvvn să k... j.
I T.
„L t. * (
www.polirom.ro
Redactor: Livia Iacob
Coperta: Manuela Oboroceanu
Tehnoredactor: Lucian Pavel
Bun de tipar: august 2002. Apărut: 2002 Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 P.O. Box 266, 6600, Iaşi
Tel. & Fax (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: officepolirom.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, el. 7; P.O. Box 1 – 728; 70700
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: poliromdnt.ro
Tipografia MULTIPRINT Iaşi
Calea Chişinăului 22, el. 6, Iaşi 6600
tel. 0232 – 211225, 236388, fax. 0232 – 211252